Jason Hickel

Bizi Ayıran Uçurum

Küresel Eşitsizliğe ve Çözümlerine Dair Kısa Bir Kılavuz

metis

Jason Hickel

Bizi Ayıran Uçurum

Küresel Eşitsizliğe ve Çözümlerine Dair Kısa Bir Kılavuz

Ekonomik antropolog, Fulbright bursiyeri ve Royal Society of Arts üyesi Jason Hickel, Esvatini (Svaziland) kökenli olup Güney Afrika'da göçmen işçilerle birkaç yıl geçirdi, *apartheid* sonrası sömürü politikaları ve siyasi direniş konularında yazdı. Aralarında 2021'de yayımladığımız *Çoğu Zarar Azı Karar: Dünyayı Küçülme Kurtaracak* başlıklı kitabının da yer aldığı üç kitap yayımladı. Düzenli olarak *Guardian*, *Al Jazeera* ve *Foreign Policy*'de yazıyor, Avrupa için Yeni Yeşil Mutabakat'a danışmanlık yapıyor, Lancet Tazminat ve Yeniden Dağıtım Adaleti Komisyonu üyesi. Londra'da yaşıyor.

Metis Yayınları
İpek Sokak 5, 34433 Beyoğlu, İstanbul
e-posta: info@metiskitap.com
www.metiskitap.com
Yayınevi Sertifika No: 43544

Bizi Ayıran Uçurum
Küresel Eşitsizliğe ve Çözümlerine Dair
Kısa Bir Kılavuz
Jason Hickel

İngilizce Basımı:
The Divide
A Brief Guide to Global Inequality
and its Solutions
İlk kez Penguin Random House grubu yayınevlerinden
Cornerstone'un tekrar basımlarını yapan
William Heinemann tarafından 2017'de yayımlanmıştır.

© Jason Hickel, 2017
© Metis Yayınları, 2023
Çeviri Eser © Deniz Keskin, 2023

İlk Basım: Ekim 2023

Yayıma Hazırlayan: Savaş Kılıç

Kapak Tasarımı: Emine Bora

Dizgi ve Baskı Öncesi Hazırlık: Metis Yayıncılık Ltd.
Baskı ve Cilt: Yaylacık Matbaacılık Ltd.
Fatih Sanayi Sitesi No. 12/197 Topkapı, İstanbul
Matbaa Sertifika No: 44865

ISBN-13: 978-605-316-297-1

Eserin bütünüyle ya da kısmen fotokopisinin çekilmesi, mekanik ya da elektronik araçlarla çoğaltılması, kopyalanarak internette ya da herhangi bir veri saklama cihazında bulundurulması, 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'nun hükümlerine aykırıdır ve hak sahiplerinin maddi ve manevi haklarının çiğnenmesi anlamına geldiği için suç oluşturmaktadır.

Jason Hickel

Bizi Ayıran Uçurum

Küresel Eşitsizliğe ve Çözümlerine Dair Kısa Bir Kılavuz

Çeviren:
Deniz Keskin

metis

İçindekiler

Türkçe Basıma Önsöz		11
Önsöz: Başlangıçlar		21
BİRİNCİ KISIM	**Uçurum**	
BİR	Kalkınma Sanrısı	27
İKİ	Yoksulluğun Sonu ... Bir Süre Ertelenmiştir	57
İKİNCİ KISIM	**Şiddete Dair**	
ÜÇ	Yoksulluk Nasıl Ortaya Çıktı? Bir Yaratılış Hikâyesi	91
DÖRT	Sömürgecilikten Darbeye	131
ÜÇÜNCÜ KISIM	**Sömürgeciliğin Yeni Hali**	
BEŞ	Planlı Sefalet Ekonomisi ve Borç	175
ALTI	Serbest Ticaret ve Sanal Senatonun Ortaya Çıkışı	215
YEDİ	Yirmi Birinci Yüzyıl Yağması	253
DÖRDÜNCÜ KISIM	**Uçurumu Kapatmak**	
SEKİZ	Sadakadan Adalete	291
DOKUZ	Hayalgücünün Zaruri Deliliği	315
Teşekkür		345
Türkçe Basıma Sonsöz		349

yeryüzünün lanetlilerine

Türkçe Basıma Önsöz

YİRMİ BİRİNCİ YÜZYILDAN gün almaya devam ederken bir çifte kriz yaşıyoruz. Bir yanda ekolojik bir kriz hüküm sürüyor: İklim yıkımı ve dünya çapındaki çeşitli başka sistemlerin üstündeki baskılar gezegenin kapasitesini tehlikeli ölçüde zorluyor. Diğer yandan da toplumsal bir kriz yaşıyoruz: Milyarlarca insan temel gıda ve hizmetlere erişemiyor. İnsan nüfusunun yüzde kırkından fazlası besin değeri yüksek gıdaları satın alamıyor, yüzde ellisi temizlik ve tuvalet ihtiyacını güvenli bir şekilde giderebileceği koşullarda yaşamıyor, yüzde yetmişi sağlık sistemine ulaşamıyor.

Bu kitapta da açık seçik ortaya konduğu gibi, yapısal uyum ve eşitsiz mübadele gibi emperyalist dinamiklerin yoksulluğu ve azgelişmişliği beslemeye devam ettiği çevre ülkelerde bu yoksunluklar çok daha belirgin. Fakat merkez ülkelerde de bu durumu net bir şekilde gözlemleyebiliyoruz: ABD'de nüfusun yarısı sağlık hizmetlerine erişebilecek maddi imkâna sahip değil; Birleşik Krallık'ta 4,3 milyon çocuk yoksulluk koşullarında yaşıyor; AB'de 90 milyon insan ekonomik güvencesizlikle karşı karşıya. Bu yoksunluk örüntülerine bir de ırk ve cinsiyete dayalı korkunç eşitsizlikler ekleniyor.

Ekolojik krizi tahlil edip çözmeye kalkışan bir siyasi teori aynı zamanda toplumsal krizi de tahlil edip çözmeyi hedeflemiyorsa başarısız olmaya mahkûmdur. Bu meselelerden birini ele alıp diğerini dışarıda bırakmak canavar yaratmak anlamına geliyor, bu canavarların ortaya çıkmakta olduğunu da günbegün görüyoruz.

Bu iki yönlü, toplumsal-ekolojik krizin esas itibarıyla kapitalist üretim sistemi tarafından ortaya çıkarıldığını anlamak son derece

önemli. Bu meselenin iki boyutu da aslında aynı hastalığın semptomları. Burada kapitalizm derken insanların çoğunlukla varsaydığı gibi pazarları, işletmeleri, ticareti kastetmiyorum. Bunlar kapitalizm ortaya çıkmadan önce de vardı, binyıllar boyunca varlığını sürdürdü ve tek başlarına herhangi bir şeyin suçlusu değiller. Kapitalizmin karşımıza almamız gereken asıl tanımlayıcı özelliği (varlığını mümkün kılan bir koşul olarak) özünde antidemokratik oluşudur.

Evet, pek çoğumuz –ne kadar yoldan çıkmış ve kimi odaklara esir düşmüş olsalar da– seçimlerin yapıldığı siyasi sistemlerde yaşıyoruz, belli zamanlarda siyasi liderlerimizi seçiyoruz. Fakat mesele *üretim* sistemi olunca demokrasi sığ bir yanılsama olarak bile işin içine girmiyor. Üretim neredeyse tamamen sermaye tarafından; büyük şirketler, belli başlı finans kuruluşları ve yatırım araçlarında aslan payını aralarında paylaşan %1'lik nüfus tarafından kontrol ediliyor. Böylelikle ortak emeğimizi ve gezegenimizin kaynaklarını nasıl kullanacağımıza karar verme gücüne sahip olan sermaye, neyi hangi şartlarda üreteceğimizi ve ortaya çıkaracağımız artıdeğerin ne için kullanılıp nasıl bölüşüleceğini belirliyor.

Şunu açıkça ifade etmekte fayda var: Sermaye açısından üretimin asıl amacı belli birtakım insan ihtiyaçlarını karşılamak veya toplumsal ilerleme sağlamak değil, elle tutulur herhangi bir ekolojik hedefe ulaşmak hiç değil. En belirgin hedefleri kârı azamileştirmek ve sermaye biriktirmek.

Bunun sonucunda da çarpık üretim biçimleri kapitalist dünya sisteminin belirleyici özelliği haline geliyor. Sermaye, finansı lüks cipler, endüstriyel et, hazır giyim, silah, fosil yakıt ve emlak spekülasyonu gibi kârlılığı son derece yüksek kalemlere yönlendirirken bir yandan da toplu taşıma, ücretsiz sağlık hizmetleri, besin değeri yüksek gıdalar, yenilenebilir enerji ve uygun fiyatlı barınma imkânı gibi gerekli mal ve hizmetlerdeki kıtlığı yeniden üretmeye devam ediyor. Bu dinamik, ulusal ekonomilerin içinde meydana gelse de emperyalist boyutlara da sahip olduğu son derece açık. Küresel Güney'in toprakları ve işgücü, ulusal ihtiyaçları karşılamak üzere gıda, konut, sağlık ve eğitim hizmeti veya sanayi üretimine değil, Küresel Kuzey şirketlerinin egemenliğindeki küresel zincirlere meta tedarikine yön-

lendiriliyor: Güney'dekiler Coca-Cola için şeker, Zara için pamuk, Nestlé için kahve, Apple için akıllı telefon, Tesla için koltan üretiyor ve bunların hepsini yapay bir şekilde baskılanmış ücretler karşılığında yapıyorlar. Merkezdeki sermaye birikimi çevredeki emek ve kaynakların sömürülmesiyle mümkün oluyor.[1]

Dolayısıyla toplam üretimin aşırı yüksek seviyelerde seyretmesine (bunun yanında enerji ve malzeme kullanımının sürdürülebilir sınırları kat kat aşmasına) rağmen kapitalist dünya ekonomisinde yoksunluğun bu derece yaygın olmasına şaşırmamak gerek. Evet, kapitalizm *haddinden fazla* şey üretiyor ama doğru şeylerden *yeterince* üretmiyor. Metalaştırma mekanizması yüzünden ihtiyaç duyulan mal ve hizmetlere erişim kısıtlanıyor. Sermaye, emeği –özellikle de çevre ülkelerde– her fırsatta daha da ucuzlaştırma peşinde olduğu için işçi sınıfının tüketimi sınırlı kalıyor.

Bu dinamiği 130 küsur yıl önce Pyotr Kropotkin de fark etmişti. *Ekmeğin Fethi*'nde, Avrupa'da 19. yüzyılda bile üretim oranlarının bir hayli yüksek olmasına rağmen nüfusun büyük kısmının sefalet içinde yaşadığını gözlemlemişti. Peki neden? Çünkü kapitalizmde üretim "tekelcilere en çok kârı vaat etme" ilkesine göre şekilleniyordu. "Halkın ekonomik faaliyeti," diye yazıyordu Kropotkin, "birkaç zengin adam tarafından manipüle ediliyor." Diğer yandan da kendi ihtiyaçlarına yönelik üretim yapmaları engellenen yığınlar "önlerindeki bir aylık, hatta bir haftalık dönemde geçinebilecek imkâna bile" sahip değildi.

Kropotkin dikkatimizi asıl olarak şuraya çekmek istiyordu: "bir yanda zenginlerin ahırlarının, köpek kulübelerinin ve maiyetlerinin bakımı için; öte yanda toplumun şımarıklıklarına ve sosyetenin ahlaksız zevklerine hizmet etmek için; tüketiciyi ihtiyacı olmayan bir şey almaya zorlamak veya birtakım uyduruk malları yalanla dolanla insanlara kakalamak için ve son derece zararlı olmasına rağmen sadece üreticisine kâr ettirdiğinden satılmaya devam eden malların üre-

1. J. Hickel, C. Dorninger, H. Wieland ve İ. Suwandi, "Imperialist appropriation in the world economy: Drain from the global South through unequal exchange, 1990-2015", *Global Environmental Change* 73, 2022.

timi için sarf edilen ve büsbütün boşa giden emek."

"Bu şekilde çarçur edilenler," diye devam ediyordu Kropotkin, "işe yarar şeylerin üretimini ikiye katlamaya, atölye ve fabrikalarımızı kısa sürede makinelerle donatıp mağazaları şu anda halkın üçte ikisinin erişemediği mallarla doldurmaya yeter." İşçi ve köylüler üretim araçlarının kontrolünü kolektif olarak ellerine alsa "herkesin refahını" sağlamak mümkün olacaktı. Kitlesel yoksulluk, yoksunluk ve kapitalizmin ayrılmaz bir parçası olan bütün yapay kıtlıklar neredeyse hiç vakit geçirmeden yok edilebilir.

Kropotkin'in bu iddiaları bugün de geçerli. Dünyadaki herkesin düzgün bir hayat sürebilmesi için küresel üretim kapasitemizin bir kısmı bile yeterli olacaktır. Fakat ekolojik kriz gerçekliği sebebiyle Kropotkin'in 19. yüzyılda öngöremediği ikinci bir zorluk var karşımızda. Bir yandan herkesin refahını sağlayıp bir yandan da dünya ekonomisini gezegenin kapasitesini aşmayacak sınırlara geri çekebilmek için dünya çapındaki enerji ve malzeme kullanımını azaltmamız gerekiyor. Kapitalizm bu birinci şartı hiçbir zaman sağlayamadığı gibi ikincisini de sağlayamayacaktır. Böyle bir adım yapısal bir imkânsızlığa denk geliyor; kapitalist ekonominin temel mantığına, –sürekli kâr birikimini mümkün kılacak koşulları sağlayabilmek için– toplam üretimi sonsuza dek artırmaya aykırı.

Yapılması gereken şey açık: Kropotkin'in de önerdiği gibi finans ve üretim üzerinde demokratik bir kontrol sağlamamız, bunu da *hem* refah *hem de* ekoloji hedeflerini gözetecek şekilde örgütlememiz gerekiyor. Bunun için de, Kropotkin'in yaptığı gibi, toplumsal ilerlemeyi sağlamak için artması gereken *toplumsal açıdan gerekli* üretim ile derhal azaltılması gereken yıkıcı ve o kadar da gerekli olmayan üretim biçimlerini birbirinden ayırt edebilmek zorundayız. Kuşağımızın önündeki devrim niteliğindeki dünya-tarihsel hedef budur. Kaderimizde bu var, hakkını vermemiz gerekiyor.

Peki bu doğrultuda bir ekonomi neye benzeyecektir? Birkaç hedeften söz etmek mümkün.

Toplumsal temeli sağlama almak için öncelikle herkesin ihtiyacı olan kamusal hizmetleri çoğaltmalı ve meta olmaktan çıkarmalıyız.[2] Evet bunlar sağlık ve eğitim hizmetlerini içeriyor ama barınma,

toplu ulaşım, elektrik, su, internet ve besin değeri yüksek gıdalar da bu kapsama dahil edilmeli. Üretici gücümüzü herkesin refahı için gerekli olan kaynaklara erişimini sağlayacak şekilde kullanmamız gerek.

İkincisi, yenilenebilir enerji kapasitesi oluşturmak, konutların yalıtımını sağlamak, verimli ev aletlerinin kullanımını yaygınlaştırmak, ekosistemleri canlandırmak ve toplumsal açıdan gerekli, ekolojik açıdan verimli teknolojileri üretebilmek için büyük çaplı kamu girişimleri başlatmalıyız. Bu müdahalelerin derhal yapılması gerekiyor, sermaye bu adımların gerekli olduğuna karar versin diye bekleyecek vaktimiz yok.

Üçüncüsü, kamusal iş güvencesi sağlamalı ve insanların demokratik ilkelerin egemen olduğu, yeterli ücret aldığı işyerlerinde anlamlı, toplumsal açıdan gerekli işleri yaparak hayati nitelikteki kolektif projelerin bir parçası olmasını teşvik etmeliyiz. Bu iş güvencesi kamu maliyesi tarafından finanse edilmeli, fakat ilgili yerel düzeyde demokratik yöntemlerle idare edilmelidir.

Bu yaklaşımın barındırdığı güce dikkat edin. Bu şekilde ekolojik açıdan gerekli hedeflere ulaşabiliyoruz. Aynı zamanda işsizliği de ortadan kaldırıyoruz. Ekonomik güvencesizlik diye bir şey kalmıyor. Toplam üretimde iniş ve çıkışlar olsa bile herkesin iyi bir hayat sürebilmesi mümkün oluyor, dolayısıyla refah ve büyüme birbirinden ayrışıyor. Ekonominin geri kalanına gelince: Özel şirketlerin demokratikleştirilmesi, çalışanların ve toplumun denetimi altına alınması, üretimin de refah ve ekoloji hedefleri ön planda olacak şekilde baştan planlanması gerekiyor.

Toplumsal ve ekolojik açıdan gerekli sektörleri güvence altına alıp iyileştirdikten sonra toplum açısından gerekliliği düşük üretim biçimlerini de küçültmemiz gerekiyor. Fosil yakıtlar bu listenin en tepesinde yer alıyor: Bu sektörü adil bir biçimde küçültmek için gereken bağlayıcı hedefler ortaya koymalıyız.[3] Fakat küçülme alanında

2. J. Hickel, "Universal public services: the power of decommodifying survival", *Monthly Review Online*, 2023.

3. Bkz. Fossil Fuel Non-Proliferation Treaty (Fosil Yakıt Kullanımını Çoğaltmama Anlaşması) kampanyası.

yapılan çalışmaların gösterdiği üzere, diğer zararlı sektörlerde de (otomotiv, havacılık, lüks konutlar, endüstriyel et, hazır giyim, reklamcılık, silah vb.) toplam üretimi azaltıp planlı eskitmeyi yasaklamak, ürünlerin kullanım ömrünü uzatmak zorundayız.

Son olarak servet vergileri ve azami gelir oranları gibi yöntemler kullanarak zenginlerin fazla olan alım gücünü kısıtlamamız gerekiyor.[4] Şu anda *sadece dolar milyonerleri* 1,5 derecelik ısınmaya dayalı karbon bütçesinin geriye kalan kısmının %72'sini tüketmek üzere.[5] Bu da insanlığa ve canlılar dünyasına yapılan muazzam bir saldırı anlamına geliyor, hiç kimse böyle bir şeyi kabul etmemeli. Ekolojik bir acil durum söz konusuyken enerjimizi ve kaynaklarımızı haddinden fazla tüketen bir seçkinler grubunu beslemeye ayırmamız akla uygun değil, adil de değil.

Toplumun ihtiyacı olan şeyleri üretmek için daha az emeğe ihtiyaç duyulduğunu görecek olursak da haftalık çalışma saatlerini azaltabilir, insanlara daha fazla boş vakit sağlayabilir, yapılması gereken işleri daha eşit bir şekilde dağıtarak işsizliğe de kalıcı bir çözüm bulabiliriz.

Bu geçiş sürecinin tamamen uluslararası ölçekte düşünülerek yürütülmesi gerekiyor. Ekolojik hedefleri gerçekleştirebilmemiz için merkez ülkelerdeki fazla enerji ve malzeme kullanımı azalmalı,[6] çevrede ise üretim kapasiteleri iyileştirilmeli ve –insanların ihtiyaçlarını karşılamak ve kalkınmayı sağlayabilmek için– çoğu durumda

4. J. Millward-Hopkins ve Y. Oswald, "Reducing global inequality to secure human well-being and climate safety: a modelling study", *The Lancet Planetary Health* 7 (2), 2023, e147-e154.

5. S. Gössling ve A. Humpe, "Millionaire spending incompatible with 1.5°C ambitions", *Cleaner Production Letters* 4, 2023.

6. J. Hickel, D. W. O'Neill, A. L. Fanning ve H. Zoomkawala, "National responsibility for ecological breakdown: A fair-shares assessment of resource use, 1970-2017", *The Lancet Planetary Health* 6 (4), 2022, e342-e349; J. Hickel, "Quantifying national responsibility for climate breakdown: an equality-based attribution approach for carbon dioxide emissions in excess of the planetary boundary", *The Lancet Planetary Health* 4 (9), 2020, e399-e404; L. T. Keyßer ve M. Lenzen, "1.5°C degrowth scenarios suggest the need for new mitigation pathways", *Nature communications* 12 (1), 2021.

artırılmalıdır, böylelikle dünyanın ortalama üretimi herkesin refahını sağlayıp aynı zamanda ekolojik istikrarı da mümkün kılacak bir dengeye oturabilir. Küresel Güney açısından bunu sağlayabilmek için yapısal uyum programlarının sona erdirilmesi, dış borçların feshi, gerekli teknolojilerin serbest bir şekilde transfer edilebilmesi ve devletlerin ekonomik bağımsızlıklarını geliştirebilecek şekilde ilerici sanayi ve maliye politikaları izleyebilmesi gerekiyor.[7]

Bütün bunlardan anlaşılabileceği üzere küçülme, yani son on yılda pek çok bilim insanının ve eylemcinin siyasi tahayyülünü genişleten çerçeve, ancak daha geniş bir ekososyalizm ve antiemperyalizm mücadelesi çerçevesi *dahilinde* anlamlandırılabilir.

Ana hatlarını sunduğumuz bu plan ekonomik anlamda hayata geçirilebilir bir plan mı? Evet. Eşyanın tabiatı icabı, evet. Son derece etkili bir kapitalist iktisatçı olan Keynes'in de kabul ettiği (ve sosyalist iktisatçıların da hep farkında olduğu) üzere, üretim kapasitesi anlamında hayata geçirebildiğimiz her şeyi ekonomik olarak da karşılayabiliriz. Mesele üretim kapasitesiyse de zaten gerekenden fazlasına sahibiz. Finansı ve üretimi demokratik bir şekilde kontrol edebilirsek bu kapasiteyi israf yaratan üretim kalemlerine ve seçkinlerin kâr biriktirmesine değil toplumsal ve ekolojik hedeflere hizmet edecek şekilde yönlendirebiliriz.

Bunların ütopyacı fikirler olduğunu söyleyenler çıkacaktır. Fakat bu fikirlerin çok rağbet gördüğünü biliyoruz. Herkesin erişebildiği kamu hizmetleri, kamunun iş güvencesi sağlaması, daha fazla eşitlik, ekonominin büyümeden ziyade refaha ve ekolojiye odaklanması gibi hedeflerin kamuoyu araştırmalarında büyük bir destek gördüğünü biliyoruz. Hatta kimi ülkelerdeki resmi yurttaş meclisleri tam olarak bu yönde geçiş politikalarının benimsenmesi çağrıları da yaptı. Bunlar halkın destek verdiği ve uygulanabilir bir siyasi yol haritasına dönüşme potansiyeli taşıyan fikirler.

Tabii ki kendi kendine olacak işler değil bunlar. Statükodan muazzam bir şekilde çıkar elde edenlere karşı güçlü bir siyasi mücadele

7. J. Hickel, "How to Achieve Full Decolonization", *New Internationalist* 15, 2021.

yürütülmesi gerekiyor. Vakit ılımlı reformculuk için, işlemeyen bir sistemin kıyısında köşesinde düzeltmeler yapmak için çok geç. Zaman devrimci değişim zamanı.

Fakat son yıllarda güçlenen çevreci hareketin bu değişimi tek başına gerçekleştiremeyeceği de açık. Çevreciler ekolojik sorunları kamusal söylemde öne çıkarmayı başardıysa da gerekli geçişi sağlamak için gereken yapısal analizden ve siyasi dayanaktan yoksunlar. Bilhassa işçilerin geçim koşullarına, toplumsal politikalara ve emperyalist dinamiklere tehlikeli bir şekilde kulaklarını tıkayan burjuva yeşil partileri hepsinden kötü. Bu kısıtların üstesinden gelebilmek için çevrecilerin grev dahil olmak üzere çok daha fazla siyasi güce sahip olan sendikalarla, işçi hareketleriyle ve işçi sınıfının diğer siyasi yapılarıyla ittifaklar oluşturması büyük önem taşıyor.

Bunu hayata geçirebilmek için de çevrecilerin yukarıda sıraladığım toplumsal politikaları gündemlerine alması, işçi sınıfına mensup insanların ve pek çok sendikanın radikal ekolojik eylemler yüzünden geçimlerini sağlayamamaktan endişe etmesine neden olan ekonomik güvencesizliği ortadan kaldırmak üzere örgütlenmesi gerekiyor. Tabii sendikaların da harekete geçmesi gerekli. Bunu dışarıdan gözlem yapan biri olarak değil, çalışma hayatı boyunca sendika üyesi olmuş biri olarak söylüyorum. Emek hareketinin ufkunu, kapitalist ekonominin genel yapısına dair bir şey söylemeksizin sadece maaş ve çalışma şartlarına odaklanan sektörel kavgalara indirgemeye nasıl razı olabildik? Herkes için gerekli toplumsal zemini yaratıp ekonomik demokrasiyi tesis edebilmek amacıyla en baştaki hedeflerimizi canlandırmalı, bütün çalışma kollarını içerecek (ve işsizleri de kapsayacak) şekilde bir araya gelmeliyiz.

Son olarak, merkez ülkelerdeki ilerici hareketler Küresel Güney'deki radikal ve sömürgecilik karşıtı toplumsal hareketlerle birleşmeli, bunları destekleyip savunmalı. Çevre ülkelerdeki işçi ve köylüler kapitalist dünya ekonomisini ayakta tutan işgücünün yüzde 90'ını oluşturuyor ve dünyanın ekilebilir arazileriyle önemli doğal kaynaklarının büyük bir kısmı Güney'de yer alıyor. Bu da Güney'in elinde son derece önemli kozlar olduğu anlamına geliyor. Güneyli işçileri ve siyasi hareketleri devrimci değişimin öncü failleri olarak konum-

landırmayan bir siyaset felsefesi asıl meseleyi ıskalıyor demektir.

Bütün bunların gerçekleşmesi için örgütlenmek, yoldaşlık kurmak, ortak siyasi talepler etrafında bir araya gelmek gibi zorlu yollardan geçmek gerekiyor. Strateji gerekiyor, cesaret gerekiyor. Umut var mı? Var. Ama umudumuz ancak mücadelemiz kadar güçlü olabilir. Umut etmek istiyorsak, adil ve ekolojik bir ekonomi istiyorsak önce mücadeleyi inşa etmemiz gerekiyor.

ÖNSÖZ

Başlangıçlar

AFRİKA'NIN GÜNEYİNDE, kıtanın doğu sahiline yakın olsa da denize kıyısı olmayan küçük bir ülkede, Svaziland'da* büyüdüm. Pek çok bakımdan mutlu bir çocukluk geçirdim. Küçükken arkadaşlarımla kumlu otluklarda yalınayak koşup oynardım, etrafımızda ne çit olurdu ne duvar. Muson yağmurları başlayınca ağaç kabuğundan yaptığımız küçücük sandalları sularda yüzdürür, yağışlı mevsimin gelişini kutlardık. Acıkınca bir ağaca tırmanıp topladığımız mango, liçi, guava meyvelerini yerdik. Bazen canım sıkılınca, öğleden sonraları, yaşadığımız küçük bungalovdan yukarı doğru tırmanmaya başlar, toprak yolda ilerleyip annemle babamın doktorluk yaptığı kliniğe giderdim. Klinikteki dümdüz beton zeminin serinliği, avludaki esintili ağaç gölgeleri hâlâ aklımda. Ama en çok da oradaki kuyrukları hatırlıyorum. Kimisi ahşap banklara kimisi hasırların üstüne oturmuş muayene olmayı bekleyen hastalar, kapıdan dışarı uzayıp giden kuyruklar oluşturuyordu. Bana bu kuyruğun sonu yokmuş gibi gelirdi.

Büyüdükçe verem, sıtma, tifo, şistozomiyaz,** yetersiz beslenme, *kwashiorkor**** gibi şeylere dair daha çok şey öğrendim. Bunlar korkunç sözcüklerdi elbette ama bizim ailede sık sık kullanıldığı için biz aşinaydık. Daha da sonradan, dünyadaki en kötü HIV/AIDS sal-

* Ülkenin resmi adı 2018 yılında Esvatini Krallığı olarak değiştirildi. Metnin geri kalanında Esvatini adı kullanıldı. –*ç.n.*

** Asalak kaynaklı bir rahatsızlık. –*ç.n.*

*** Yetersiz protein alımı sonucunda ortaya çıkan bir beslenme yetersizliği hastalığı. –*ç.n.*

gınının orta yerinde yaşadığımızı öğrendim. İnsanların zengin ülkelerde kolayca tedavi edilebilen, önlenebilen veya kontrol altında tutulabilen hastalıklar yüzünden acı çektiğini, hatta öldüğünü öğrenince bu bana anlatılmaz derecede korkunç bir şey gibi geldi. Yoksulluğa dair de çok şey öğrendim. Arkadaşlarımın aileleri çoğunlukla yağışın insafına kalmış geçimlik çiftliklerde alınteri dökerek zar zor geçinen veya ülkenin en büyük şehri Manzini'nin dışlarındaki gecekondularda yaşayıp ne iş bulabilirse onu yapan insanlardan oluşuyordu.

Yalnız da değildiler. Bugün 4,3 milyar kadar insan, yani dünya nüfusunun yüzde altmışından fazlası, günde beş dolardan az parayla hayatta kalmaya çalışarak yoksullukla pençeleşiyor. İnsanların yarısı yeterli gıdaya erişemiyor. Bu sayılar geçtiğimiz yıllarda giderek arttı. Bir yandan da dünyanın en zenginlerinin varlığı insanlık tarihinde eşi benzeri görülmemiş seviyelere ulaşıyor. Tam bu satırları yazdığım sıralarda, dünyanın en zengin sekiz adamının dünya nüfusunun yarısının toplamından fazla varlığa sahip olduğu açıklandı.

Küresel eşitsizliğin resmini çizebilmek için pek çok araştırmacının da yaptığı gibi bireyler arasındaki gelir ve varlık dağılımına bakabiliriz. Ama dünyanın farklı bölgeleri arasındaki uçuruma bakarsak karşımıza daha net bir resim çıkacaktır. 2000 yılında ABD vatandaşlarının ortalama geliri Latin Amerikalıların dokuz katı, Ortadoğu ve Kuzey Afrika halklarının yirmi bir katı, Sahraaltı Afrikalıların elli iki katı ve Güney Asyalıların en az yetmiş üç katı kadardı. Bu alanda da sayılar giderek kötüye gidiyor: Küresel Kuzey ve Küresel Güney arasındaki kişi başına düşen reel gelirin farkı, 1960'tan bu yana yaklaşık üç katına çıktı.

*

Zengin ülkeler ile yoksul ülkeler arasında hep böyle bir uçurum olduğunu, bunun dünyanın doğal bir özelliği olduğunu varsaymak kolay bir seçenek. Hatta "uçurum" metaforunu kullanmak bile bizi farkında olmadan zengin dünya ile yoksul dünya arasında –bunlar sanki birbiriyle bağlantısı olmayan birer ekonomik adaymış gibi– bir uçurum, kökten bir kopukluk olduğunu varsaymaya itebilir. Pek çok

araştırmacının yaptığı gibi, düşünmeye bu noktadan başlarsanız iki taraf arasındaki ekonomik farkı açıklamak için yapabileceğiniz tek şey bunların iç yapılarını incelemekten ibaret kalır.

Bize küresel eşitsizliğe dair anlatılıp durulan hikâyenin temelinde işte bu anlayış yer alıyor. Kalkınma ajansları, STK'lar ve dünyanın en güçlü devletleri, yoksul ülkelerin içinde bulunduğu zorluğu teknik bir sorun olarak, doğru kurumları oluşturup doğru iktisadi politikaları benimseyerek, çok çalışıp biraz da dışarıdan yardım kabul ederek üstesinden gelebilecekleri sorunlar olarak gösteriyor. Yoksul ülkelerin Dünya Bankası (DB) gibi kurumların uzmanlarından gelecek tavsiyelere kulak vermeleri halinde yavaş yavaş yoksulluktan kurtulacaklarını, yoksulla zengin arasındaki uçurumun da ortadan kalkacağını iddia ediyorlar. Bu son derece tanıdık ve iç rahatlatıcı bir hikâye. Belli bir süreliğine de olsa hepimiz bu hikâyeye inandık, hatta destek verdik. Bu anlayışın arkasında milyarlarca dolarlık bir sektörün yanı sıra yoksulluğu yardım ve bağış yoluyla çözmeyi amaçlayan STK, hayır kurumu ve vakıf orduları var.

Fakat bu yanlış bir hikâye. Ortada böyle doğal bir uçurum olduğu fikri bizi en baştan yanlış yönlendiriyor. 1500 yılında Avrupa ile dünyanın geri kalanı arasında gelir ve yaşam standartları açısından kayda değer bir fark yoktu. Hatta Küresel Güney'in bazı bölgelerinde yaşayan insanların Avrupa'dakilere göre çok daha varlıklı olduğunu biliyoruz. Ama ilerleyen yüzyıllarda, Batılı güçler dünyanın geri kalanını zor yoluyla tek bir uluslararası ekonomik sistemin içine çektikçe, bu iki tarafın kaderi (birbirlerine rağmen değil, birbirleri *yüzünden*) çok büyük değişimler geçirdi.

Duruma bu şekilde yaklaştığımızda mesele zengin ülkelerle yoksul ülkelerin niteliklerinden ziyade (bu niteliklerin de meselenin bir parçası olduğunu teslim ederek) bunlar arasındaki ilişkiye dönüşmeye başlıyor. Zengin ve yoksul ülkeler arasındaki uçurum doğal ya da kaçınılmaz bir şey değil. Yaratılmış bir şey. Dünyanın bir kısmı yükselirken diğer kısmının düşmesine ne sebep olmuş olabilir? Bu yükselme ve düşüş modeli beş yüz yıldan fazla bir süredir nasıl sürdürülmüş olabilir? Eşitsizlik neden giderek artıyor? Peki bu konuda neden çok az şey biliyoruz?

*

Zaman zaman annemle babamın kliniğinin kapısındaki kuyruk aklıma geliyor. Kuyruğu dün gibi, bütün ayrıntılarıyla hatırlıyorum. Bunu düşünürken de küresel eşitsizliğin bir sayı, istatistik ve tarihsel olaylar meselesi olmadığını fark ediyorum. Gerçek hayatlarla, gerçek insanlarla ilgili bir mesele bu. İnsan topluluklarının, ulusların ve toplumsal hareketlerin kuşaklar boyunca, hatta yüzyıllarca peşinden koştuğu hedeflerle ilgili bir şey. Başka bir dünyanın mümkün olduğuna dair, zaman zaman yerini tereddüde bıraksa da varlığını hep koruyan o inançla ilgili bir şey.

Eşitsizliğin rekor seviyelere ulaştığı, demagogların günden güne güçlendiği, gezegenin iklim yoluyla sanayi uygarlığından intikam almaya başladığı tarihin bu en korkunç döneminde umuda her zamankinden fazla ihtiyacımız var. Gerçek ve etkili çözümlere ulaşıp gelecekteki güzergâhımızı planlamaya başlayabilmemiz için dünyanın neden bu halde olduğunu anlamamız, temelde yatan nedenleri incelememiz gerekiyor. Şurası kesin: Küresel yoksulluk ve eşitsizlik, kıtlık, çevresel yıkım gibi devasa sorunları çözeceksek yarının dünyasının bugünkünden çok daha farklı olması gerekecek.

Martin Luther King, tarih eğrisinin adalete doğru büküldüğünü söylüyordu. Fakat bu bükülme kendi kendine olmuyor.

BİRİNCİ KISIM

Uçurum

BİR

Kalkınma Sanrısı

HER ŞEY bir halkla ilişkiler hilesiyle başladı. Harry Truman ikinci kez ABD başkanı seçilmişti, 20 Ocak 1949 günü göreve başlama töreninde konuşma yapacaktı. Konuşmalarını yazan ekip telaş içindeydi. Başkana hemen etkileyici bir konuşma hazırlamaları, halka duyurabileceği çarpıcı ve heyecan verici bir şeyler bulmaları gerekiyordu. Listelerinde üç madde vardı: Yeni kurulan Birleşmiş Milletler'in desteklenmesi, Sovyet tehdidine karşı direniş ve Marshall Planı'na bağlılık. Fakat bunların hiçbiri o kadar da coşkulu haberler değildi. Hatta düpedüz sıkıcı bile sayılabilirlerdi, medyanın bu başlıklara rağbet etmeyeceği açık seçik ortadaydı. Dönemin ruhunu yakalayacak, halkın ruhuna seslenecek bir şeyler bulmaları gerekiyordu.

Aranan cevap hiç beklenmedik bir yerden geldi. Benjamin Hardy, Dışişleri Bakanlığı'nda çalışan orta düzey bir bürokrattı, fakat önceden *Atlanta Journal* gazetesinde muhabirlik yapmış olduğu için iyi bir manşetin neye benzemesi gerektiğini biliyordu. Başkanın ilk konuşması için yeni fikirler arandığıyla ilgili bir bilgi notuna denk gelince amirine kendi fikrini iletmeye karar verdi. Fikrinin merkezinde sürpriz bir sözcük vardı: "kalkınma". Truman, yeni görev döneminde Üçüncü Dünya ülkelerine kalkınsınlar ve yoksulluk belasından kurtulsunlar diye destek vermeye başlayacaklarını ilan edemez miydi? Hardy bunun mutlaka başarı getireceğini düşünüyordu. Amirine ilettiği yazıda da bu mesajın ABD üzerinde "müthiş bir psikolojik etkisinin" olacağını, böylelikle ABD'nin "daha iyi bir dünya-

ya yönelik taleplerin oluşturduğu dalgayı arkasına almakla kalmayıp bu akıma yön vermeyi de başarabileceği"ni belirtiyordu.

Hardy'nin amirleri bu fikri sumen altı etti. Damdan düşer gibi ortaya atılmış, insanların hemen anlamlandıramayacağı kadar yeni, riskli bir fikirdi bu. Böylesine önemli bir anda bu kadar deneysel bir adım atmanın anlamı yoktu. Fakat Hardy bu fırsatı kaçırmamaya kararlıydı. Bir yolunu bulup Beyaz Saray'a ulaştı, fikrini büyük bir coşkuyla Truman'ın danışmanlarına anlattı ve –içeride işin peşini bırakmayan destekçilerin de yardımıyla– Hardy'nin fikri, Truman'a sunulan taslaktaki alternatif fikirlerden biri olarak, "Dört Numaralı Madde" şeklinde yer aldı. Madde Truman tarafından onaylandı.

Bir başkanın göreve başlama konuşması ilk kez televizyondan yayınlanacaktı. Ocak ayının soğuk bir gününde on milyon izleyici televizyonlarının başına geçti; o güne dek bu kadar çok kişinin aynı anda takip ettiği başka bir olay olmamıştı. O zamana kadarki bütün başkanların göreve başlama konuşmalarını izleyen insanların toplam sayısı o gün Truman'ı izleyenlerin sayısından azdı. İnsanlar Truman'ın söylediklerine bayıldı. "Dünyadaki insanların yarısı sefalete yakın koşullarda yaşıyor," diyordu başkan. "Yeterli gıdaları yok. Hastalıkların pençesinde kıvranıyorlar. İlkel ve son derece durgun bir iktisadi dünyaları var." Ama Truman'a göre ufukta ümit vardı: "Tarihte ilk kez insanlık bu halkların acısını dindirebilecek bilgi ve beceriye sahip. ABD sanayide ve bilimsel tekniklerde dünyada başı çeken ülkeler arasında yer alıyor ... uçsuz bucaksız teknik bilgi kaynaklarımız günden güne artıyor." Derken konuşmanın can alıcı yerine geldi: "Bilim ve sanayideki ilerlemeden elde ettiğimiz faydaları az gelişmiş bölgelerin gelişip büyüyebilmesi için kullanacağımız cesur ve yeni bir projeye girişmek zorundayız. ... Bu proje barışa, bolluğa ve özgürlüğe ulaşabilmek için verilen, dünya çapında bir mücadele olmalı."

Tabii ki böyle bir proje için ortada herhangi bir plan yoktu, tek bir belge bile yoktu. Bu satırlar konuşmaya sadece bir halkla ilişkiler numarası olarak yerleştirilmişti. İşe de yaradı. Basın organları çılgına döndü.[1] *Washington Post*'tan *New York Times*'a bir sürü gazete övgü dolu şeyler yazdı. Dört Numaralı Madde herkesi o kadar heyecanlandırdı ki, konuşmanın geri kalanı unutulup gitti.

*

Dört Numaralı Madde kamusal tahayyülü neden bu kadar başarılı bir şekilde yakalamıştı? Çünkü Truman Amerikalılara yeni yeni şekillenen uluslararası düzene dair yeni ve son derece güçlü bir düşünce çerçevesi sunmuştu. İkinci Dünya Savaşı'nın tozu dumanı henüz diniyordu. Avrupa emperyalizmi çöküyor, dünya eşit ve bağımsız uluslardan oluşan yeni bir bileşim halinde şekilleniyordu. Tek sorun bu ulusların aslında hiç de eşit olmamasıydı: Aralarında güç ve varlık anlamında çok büyük farklar vardı; Küresel Kuzey ülkeleri son derece yüksek bir yaşam kalitesinin keyfini sürerken Küresel Güney ülkeleri (yani dünya nüfusunun çoğunluğu) ellerini kollarını bağlayan bir yoksulluk batağına saplanmıştı. Amerikalılar kendi sınırlarının ötesine bakmaya, dünya çapındaki bu korkunç eşitsizliği fark etmeye başlamıştı ve bunu anlamlandıracak bir yönteme ihtiyaçları vardı.

Dört Numaralı Madde onlara ikna edici bir anlatı sunuyordu. Avrupa ve Kuzey Amerika'daki zengin ülkeler "kalkınmış" ülkelerdi. Büyük İlerleme Grafiği'nin üst noktalarındaydılar. Daha başarılı olmalarının nedeni daha iyi olmalarıydı; daha akıllı, daha yenilikçi ve daha çalışkandılar. Daha iyi değerlere, daha iyi kurumlara, daha iyi teknolojilere sahiptiler. Küresel Güney ülkeleri ise tam aksine henüz doğru değerleri ve politikaları bulamadıkları için yoksuldu. İlerleyememişlerdi, "az gelişmiş" durumdaydılar, öndekilere yetişmekte zorlanıyorlardı.

Amerikalılar açısından son derece tatmin edici bir hikâyeydi bu. Böylelikle kendilerini iyi hissediyor, başarılarıyla ve dünyadaki yerleriyle gururlanabiliyorlardı. Fakat belki bundan da önemlisi, kendilerini ahlaken de üstün hissediyorlardı. Dolayısıyla daha yüce, neredeyse kozmolojik bir amaca kavuşmuş oluyorlardı. Gelişmiş ülkeler

1. Benjamin Hardy'nin Dört Numaralı Madde'nin oluşturulmasına dahil olma süreci Robert Schlesinger tarafından *White House Ghosts: Presidents and their Speechwriters* (Beyaz Saray'ın Hayaletleri: Başkanlar ve Konuşmalarını Yazanlar, New York: Simon & Schuster, 2008) kitabında anlatılıyor.

artık birer umut ışığıydı, yoksulların kurtarıcısı olacaklardı. Yardım elini uzatarak cömertçe kesenin ağzını açacak, başarıya gitmekte izledikleri yoldan ilerleyebilsinler diye Güney'deki "ilkel" ülkeleri destekleyeceklerdi. Daha önce eşi benzeri görülmemiş bir barış ve refaha kavuşacak dünyanın yolunu açan birer kahraman olacaklardı.

Başka bir deyişle, Dört Numaralı Madde tek hamlede hem küresel eşitsizliğin varlığını açıklıyor hem de buna dair bir çözüm önerisi sunuyordu. Tam da bu sebeple Batı Avrupa devletleri tarafından da kısa süre içinde benimsendi. Sömürgelerinden çekilen İngiltere ve Fransa'nın, kendileriyle bunca zaman yönettikleri bu insanlar arasında hâlâ devam eden müthiş eşitsizliği izah etmekte kullanabilecekleri yeni bir yönteme ihtiyacı vardı. Kalkınma hikâyesi, yani dünyadaki ulusların Büyük İlerleme Grafiği'nin farklı farklı noktalarında olduğu iddiası suçlarını örtbas etmekte kullanabilecekleri bir hikâyeydi. Böylelikle sömürgelerdeki sefalete dair sorumluluktan arınmış oluyorlardı, hem de bu yeni iddia eskiden başvurdukları galiz ırksal teorilere kıyasla daha yenilir yutulur bir şeydi. Ayrıca bu şekilde dünyanın geri kalanının gözünde oynadıkları rolü de dönüştürüyorlardı: Büyük bir lütufta bulunarak emperyal haklarından feragat etmişlerdi ve artık diğer insanların yardımına koşuyorlardı.

Batılı dinleyiciler için son derece cazip bir masaldı bu. Öylesine yeni bir hikâye değildi, klasik bir kahramanlık destanının bütün öğelerini içeriyordu. İnsanların dünyaya dair, insanlığın ilerleyişine dair, geleceğimize dair fikirlerini oluşturmaya başlamakta kullanabileceği bir temel taşı sunuyordu.

Bu kalkınma hikâyesi toplumda bugüne dek önemli bir güç olmaya devam etti. Nereye baksak onu görebiliyoruz: Oxfam ve Traid* gibi hayır kurumlarının mağazalarında, Save the Children ve World Vision** tarafından verilen TV reklamlarında, Dünya Bankası ve IMF

* Oxfam: Birleşik Krallık'ta faaliyet gösteren 21 hayır kurumunun oluşturduğu konfederasyon. Traid: Kullanılmış giysi bağışı toplayan bir kuruluş. – *ç.n.*

** Save the Children – Çocukları Kurtarın: Yoksul çocuklara eğitim ve sağlık hizmetleri sağlanması için faaliyet gösteren bir yardım kuruluşu. World Vision – Dünya Görüşü: Yine çocuklara yardım etmek üzere yardım toplayan bir Hıristiyan yardım örgütü. – *ç.n.*

tarafından yayımlanan yıllık raporlarda ve ülkelerin GSYH'ye göre sıralandığı listelerde karşımıza bu hikâye çıkıyor. Bono ve Bob Geldof gibi *rock* yıldızlarından, Bill Gates ve George Soros gibi milyarderlerden, haki renkli kıyafetlerini çekip etrafına meraklı Afrikalı çocukları toplayan Madonna ve Angelina Jolie gibi oyunculardan hep bu hikâyeyi dinliyoruz. Live Aid konserlerinde ve her yıl ne yapıp edip çıkardıkları "Do They Know It's Christmas?" (Yetimin Haberi Var mı Bayramdan?) gibi yardım toplama amaçlı şarkılarda da aynı şeyle karşılaşıyoruz. Belli başlı üniversitelerin hepsinde kalkınma bölümleri var. Son yıllarda türeyen binlerce STK'daki işleri yapmak üzere yepyeni bir uzmanlar sınıfı ortaya çıktı. Kalkınma her yerde. Milyonlarca insanın da katılabileceği bir sürü ritüeli de beraberinde getirdi: TOMS marka ayakkabı alabilir,* ayda birkaç dolar ödeyerek Zambiya'da bir çocuğa destek olabilir, yaz tatilinizde deniz kıyısına gitmek yerine Honduras'ta gönüllü olarak çalışabilirsiniz.

Batı dünyasında yaşayan herkesin bir noktada kalkınma hikâyesiyle karşılaştığını, hatta bu hikâyeye katkıda bulunduğunu söylersek herhalde abartmış olmayız. Kalkınmanın karşımıza çıkmadığı yer yok. Kalkınma sektörü yüz milyarlarca doları, yani ABD'deki bütün bankaların toplam kârı kadar bir bütçeyi kontrol eden bir iş kolu haline geldi.[2]

*

Kalkınma hikâyesi kültürümüze o kadar derinden işlemiş durumda ki, neredeyse hiçbir zaman bunu sorgulama gereği duymuyoruz. Bize tartışmasız şekilde doğru bir şeymiş gibi görünüyor. Yetişkinliğimin büyük bölümünde ben de bu hikâyeye tutkuyla inandım. ABD'de üniversite okumak için Esvatini'den ayrıldığımda karşıma büyüdüğüm dünyadan çok farklı, aşırılıklarla dolu bir dünya çıktı: Devasa

* Satın alınan her ayakkabıya karşılık bir çocuğa bir çift ayakkabı hediye ettiği söylenen marka. – *ç.n.*

2. OECD verilerine göre resmi kalkınma desteklerinin net miktarı 2013'te 135 milyar dolardı, bu da kabaca ABD bankalarının aynı yıl için toplam net kârına denk geliyor.

evler, kocaman arabalar, yepyeni yollar ve uçsuz bucaksız alışveriş merkezleriyle karşılaştım. Fakat Esvatini'yi aklımdan silip atamıyordum. Bu iki dünya arasındaki muazzam maddi farklılığa dair açıklamalar ve çözümler bulmaya uğraşıp bocalayınca ben de cevaplarımı –ve umudu– kalkınma hikâyesinde buldum.

Üniversitenin son yılında oradaki bir mikrofinans kurumuyla birlikte çalışmak üzere Hindistan'ın kuzeydoğusunda ücra bir eyalet olan Nagaland'a gittim. Benim için heyecan verici, tatmin edici bir deneyimdi. Kalkınma hikâyesinin bir parçası olmak bana iş dünyasının verebileceği her türlü şeyden daha üstün bir değer ve amaç hissi veriyordu. Kendimi önemli bir şeyin parçası gibi hissediyordum, ahlaki bir üstünlük hissediyordum.

Bu alanda çalışmaya hevesli olduğum için Esvatini'ye dönüp dünyanın en büyük kalkınma STK'larından biri olan World Vision'da işe başladım. Manzini'yle Mozambik sınırı arasında kalan düzlükten geçen yolun kıyısında, Mpaka adında bir köyde bulunan toz içinde bir merkezde kendimi su dağıtım sistemlerinden sağlık hizmetlerine kadar uzanan bir yelpazede bir sürü farklı projenin peşinde koştururken buldum ve yine kalkınma hikâyesinin bir parçası olmaktan doğan o hazzı duymaya başladım. Ama ilk heyecanım geçtikten sonra karşıma birtakım zorlu sorular çıkmaya başladı. Bu ufacık ülkede onlarca proje yürütüyorduk, milyonlarca dolarlık yardım parasını ve yıllar boyunca verilmiş bir sürü emeği temsil ediyorduk. Ayrıca World Vision, Küresel Kuzey'deki bağışçı ülkelerden düzenli olarak akan yardımı kontrol eden çok sayıda STK'dan biriydi. Fakat durumun geneline bakınca aslında hiçbir şey değişmiyor gibi görünüyordu. Neden Esvatini'deki insanların çoğunluğu, bunca çabaya rağmen, yoksul kalmaya devam ediyordu? Sanki dipsiz bir kuyuya kürekle toprak atıyor gibiydik.

World Vision beni Esvatini'deki kalkınma çabalarının neden beklenen sonucu vermediğini incelemem için işe almıştı. Fark ettim ki bunun sebebi yapılan müdahalelerin doğru hedefe yönelmemesiydi. Dünyaya dair (neredeyse Truman'dan bire bir kopyaladıkları) hikâyeleri, Esvatini halkının azıcık bir yardımla düzlüğe çıkabileceği gibi bir varsayıma inanmalarına neden oluyordu. World Vision ölüm dö-

şeğindeki AIDS hastalarıyla ilgileniyor, işsizlere gelir getirecek projeler geliştiriyor, çiftçilere yeni teknikler öğretiyor, çocukların okul masrafını karşılıyordu. Fakat bu projeler her ne kadar faydalı olsa da sorunların asıl nedenine temas edemiyordu. AIDS hastaları neden *ölüyordu*? Sonradan öğrendim ki bunun nedeni insanların hayatını kurtarabilecek nitelikteki muadil ilaçların Esvatini tarafından alınmasına ilaç şirketlerinin engel olması, orijinal ilaç fiyatlarının da ulaşılamayacak kadar yüksek tutulmasıydı. Çiftçiler neden geçimlerini topraktan sağlayamıyordu? Bunun da ABD ve AB'den sürekli gelen sübvanse gıdaların yerel tarımı baltalamasından kaynaklandığını gördüm. Peki devlet neden temel sosyal hizmetleri sağlayamıyordu? Çünkü dış borç yükünün altında iki büklüm olmuştu ve sosyal harcamaları kesip borç ödemeye öncelik vermesi için Batılı bankalardan sürekli baskı görüyordu.

Derinlere indikçe Esvatini'de yoksulluğun sürme nedeninin Esvatini sınırlarının dışındaki meselelerle yakından ilişkili olduğu kanaatine vardım. Küresel ekonomik sistemin anlamlı bir kalkınmayı neredeyse imkânsız kılacak şekilde düzenlenmiş olduğunu anlamam çok zaman almadı. Bunları fark etmek bende ciddi bir rahatsızlık yarattı. Fakat zaman zaman ABD'den ve Avustralya'dan kalkıp Esvatini'ye gelen World Vision yöneticilerine bu fikirlerimi açınca bunların fazla "siyasi" meseleler olduğu; ilaç patentleri, uluslararası ticaret kuralları ve borç gibi meselelere kafa yormanın World Vision'ın üstüne vazife olmadığı cevabını aldım. Bu gibi meselelere dikkat çekecek olursak o yıl bitmeden fonumuzun kesileceğini de eklediler. Sonuçta bağışçılarımızın bu gibi kurumlara para verebilecek kadar zengin olmasının asıl nedeni de küresel patent, ticaret ve borç sistemiydi. En iyisi böyle konulara hiç girmemek, "bir çocuğa sponsor olun" gibi kampanyalara odaklanmaktı, yoksa bindiğimiz dalı kesmiş olurduk.

Yılgın ve öfkeli bir halde World Vision'dan ayrıldım, kendimi araştırmaya verdim. Niyetim –sadece Esvatini'de değil Küresel Güney'in tamamında– yoksulluğu yapısal olarak belirleyen derin etkenlere dair öğrenebileceğim her şeyi öğrenmekti. "Kalkınma" idealiyle geçen onlarca yıla rağmen neden birkaç ülke hayal edilmesi nere-

deyse imkânsız bir zenginliğin içinde yüzerken dünyanın bu kadar büyük bir kısmının yoksullukla boğuştuğunu anlamak istiyordum.

Bu yolda ilerledikçe, bize zengin ve yoksul ülkeler hakkında anlatılan hikâyenin tam olarak doğru olmadığını öğrendim. Hatta aşina olduğumuz genel anlatının gerçekliğe neredeyse taban tabana zıt düştüğünü söylemek mümkün. Ortada çok daha farklı bir hikâye var, tabii kulak vermeye gönüllü olanlar için. Bu hikâye yoksulluğun var olma sebebine dair düşüncelerimizi değiştirecek. İlerlemeye dair fikrimizi değiştirecek. Hatta uygarlığımıza dair, gündelik yaşam tarzlarımıza dair, dünyanın ileride nasıl bir yer olması gerektiğine dair fikirlerimizi de değiştirecek.

Antropologlara göre temel nitelikte bir mitin yapısı değişmeye başlayınca, o toplumdaki diğer her şey de değişmeye başlar ve daha önceden akla gelmesi bile imkânsız olan yepyeni olasılıklar açığa çıkar. Mitler yıkılınca devrimler olur.

Mit Çatırdamaya Başlıyor

Kalkınma hikâyesinin insanlara bu kadar ikna edici gelmesinin nedenlerinden biri, merkezine bir başarı anlatısı koyarak bunca kötülükle dolu bir dünyada yüreklendirici bir mesaj vermesiydi. Bu hikâye, zengin ülkelerin cömert yardımları sayesinde küresel yoksulluğa karşı verdiğimiz savaşta büyük mesafeler katettiğimizi ve yokluğun yakında tarihin çöplüğüne atılacağını anlatıyor. Bu umutlu hikâye onlarca yıl boyunca insanlara ilham verdi, kalkınma sektörünün milyonlarca yeni nefer kazanmasını sağladı. Fakat son yıllarda bu yöndeki yaygın coşkunun zayıfladığı görülüyor; insanlar yavaş yavaş dekorları toplayıp partiyi terk etmeye başladı. Kalkınma ajansları insanların artık kalkınma fikrinin işlediğine inanmadığını ele alan endişe dolu bir sürü rapor yayımladı. Birleşik Krallık'taki kalkınma ajanslarının çatı kuruluşu olan Bond kısa süre önce yayımladığı bir raporda "yoksulluğu yok etme yönündeki çabalar, halkın büyük kesimi tarafından başarısızlığa uğramış olarak görülüyor; uluslararası yardım ve küresel kalkınma girişimleri gibi çabalara yönelik şüpheler ise giderek güçleniyor," diyordu.

Kalkınma ajansları bu gidişatı anlamakta güçlük çekiyor. Onları ilgilendirdiği kadarıyla kalkınma süreci son derece başarılı oldu, çocuk ve anne ölümleri gibi alanlarda epey ilerleme kaydedilmesini sağladı ve yoksulluğun olmadığı bir dünyaya yaklaşmamızı sağladı. Gerçekten de kayda değer bazı başarılar elde edildi. Örneğin önlenebilir hastalıklar yüzünden ölen çocukların sayısı 1990'da 17 milyonken bu sayı 2013'te 8 milyonun altına düştü. Aynı süreçte doğum sırasında ölen annelerin sayısı yüzde 47 azaldı. Bunlar tabii ki sevindirici istatistikler.[3] Fakat kalkınma sektörü, kalkınma projesinin tamamının bu istatistiklerdeki kadar başarılı olduğuna inandırmak istiyor insanları. Gelin görün ki çoğunu ikna edemiyor. Belli alanlarda ufak tefek kazanımlar olduğunu hissetseler de genel olarak işlerin pek de iyiye gitmediğini, hatta kötüye gittiğini görüyorlar. "Kalkınma sektörü 'Dünyadaki Açlığı Bitirelim', 'Yoksulluğu Tarihe Gömelim' gibi büyük vaatlerini yerine getirmekte defalarca başarısız oldu, bunlara neden tekrar para verelim, neden bize boş hayaller satmalarına müsaade edelim?" diye düşünüyorlar.

Haklılar da. Örneğin açlık konusunu ele alalım. Meşhur bir örnektir: 1974 yılında Roma'da düzenlenen ilk BM Gıda Zirvesi'nde, ABD Dışişleri Bakanı Henry Kissinger açlığın on yıl içinde ortadan kaldırılacağını vaat etmişti. O dönemde dünyada 460 milyon kişinin açlık çektiği tahmin ediliyordu. Fakat açlık ortadan kalkmak yerine giderek çoğaldı. Bugün en temkinli ölçümlere göre bile 800 milyon kadar aç insan var. Daha gerçekçi tahminlere göre bu sayı 2 milyar civarında, yani insanlığın neredeyse üçte birini kapsıyor.[4] Bu projenin başarısız olduğunu açlığın artmasından daha kuvvetli bir şekilde temsil edecek bir simge bulunabilir mi?[5] Hele ki her yıl dünyanın 8

3. Anne ve çocuk ölümlerindeki düşüş önemli bir kazanım ama 1990'ların öncesinde ölüm oranlarını bu kadar yukarıya taşıyan gelişmelerin neler olduğunu ve bu oranları aşağı çeken etkenin gerçekten Batı'nın yardımları olup olmadığını sorgulamamız gerekiyor.

4. GTÖ, *The State of Food Insecurity in the World 2012*, Roma: BM Gıda ve Tarım Örgütü, 2012.

5. E. Holt-Gimenez ve diğ., "We already grow enough for 10 billion people ... and still can't end hunger", *Journal of Sustainable Agriculture* 36 (6), 2012, s. 595-98.

milyarlık nüfusunu beslemeye fazlasıyla yetecek, istense 2 milyar insanı daha doyuracak kadar gıda ürettiğimiz bir dönemde.

Peki ya yoksulluk? Kalkınma sektörü uzun yıllardır bize mutlak yoksulluğun düzenli olarak gerilediğini söylüyor. Birleşmiş Milletler 2015 yılında yayımladığı (yoksullukla mücadele için verilmiş dünya çapında, büyük ölçekli ilk kamusal taahhüt olan) Binyıl Kalkınma Hedefleri (BKH) nihai raporunda yoksulluk oranının 1990'dan sonraki dönemde yarıya indiğini belirtiyordu. Resmi ağızlardan iletilen bu iyi-haber anlatısı medyada epey köpürtüldü, STK'lar tarafından da papağan gibi tekrarlanıp durdu. Fakat bu oldukça yanıltıcı bir bilgi. Birincisi, yoksulluk karşısındaki kazanımların neredeyse tamamı tek bir yerde, Çin'de gerçekleşti. İkincisi, bu sözümona iyi haber gerçek sayılardan ziyade oranlara dayanıyor. Gerçek sayılara, yani bütün dünya devletlerinin ilerleme hesabı yaparken kullandığı ölçeğe başvuracak olursak yoksul insan sayısının ölçümlerin başladığı 1981 yılındaki değerle aynı kaldığını, hâlâ 1 milyar civarında olduğunu görüyoruz.[6] Otuz beş yıl boyunca herhangi bir ilerleme kaydedilmiş değil.

Bu hesap da yoksulluğun olası en alt sınırdan hesaplanmasına dayanıyor. Gerçekte tablo daha da karanlık. Standart yoksulluk ölçütü günde bir dolardan az parayla geçinen insanları kapsıyor. Oysa Küresel Güney ülkelerinin çoğunda günde bir dolar gelir, insanın haysiyetli bir şekilde yaşamasını bir yana bırakın, hayatta kalabilmek için bile yeterli değil. Pek çok araştırmacıya göre insanların beş yaşına kadar yaşayabilmesi, yeterli gıdaya ulaşabilmesi ve normal bir yaşam süresine sahip olabilmesi için bunun en az dört katı gelir elde etmesi gerekiyor.[7] Peki dünyadaki yoksulluğu bu daha gerçekçi sınır

6. 1.25 dolarlık (2008 satın alma gücü paritesine göre) yoksulluk sınırı esas alındığında. Kaynak: PovcalNet.

7. Bu araştırmaları İkinci Bölüm'de daha ayrıntılı ele alıyorum. Bkz. P. Edward, "The ethical poverty line: a moral quantification of absolute poverty", *Third World Quarterly* 37(2), 2006, 377-93; R. Lahoti ve S. Reddy, "$1.90 per day: what does it say?" Institute for New Economic Thinking, 6 Ekim 2015, www.ineteconomics.org/perspectives/blog/1-90-per-day-what-does-it-say; David Woodward, *How Poor Is "Poor"? Toward a Rights-Based Poverty Line*, Londra: New Economics Foundation, 2010.

üzerinden hesaplayacak olursak nasıl bir görüntü ortaya çıkar? Bu durumda Birleşmiş Milletler'in bizi inandırmaya çalıştığı değerin dört katından yüksek, insanların yüzde altmışından fazlasını kapsayan bir tabloyla karşılaşıyoruz. Dahası, yoksulluğun zaman içinde daha da *kötüye* gittiğini, 1981'den bu yana yoksullara 1 milyardan fazla yeni insan eklendiğini görüyoruz. ABD'nin nüfusunun tamamını düşünün, sonra da üçle çarpın. Yaklaşık kırk yıl içinde dünya çapındaki yoksul sayısı işte bu kadar arttı. Bu sayılar akla hayale sığmayacak kadar büyük bir acıyı ve eziyeti temsil ediyor.[8]

Bütün bunlar olurken eşitsizlik de giderek arttı. 1960'ta, sömürgeciliğin bitiş sürecinde, en zengin ülkede kişi başına düşen gelir en yoksul ülkenin otuz iki katıydı. Bu da gayet büyük bir farktı. Kalkınma sektörü bize bu farkın kapanacağını söyledi, fakat sonuç öyle olmadı. Aksine, sonraki kırk yıl içinde bu fark neredeyse dörde katlandı: 2000 yılına gelindiğinde yeni oran 1'e 134 olmuştu.[9] Bölgesel değerlendirme yapacak olursak da aynı şeyi görüyoruz. Dünyanın en büyük gücü olan ABD ile Latin Amerika, Sahraaltı Afrika, Güney Asya, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da bulunan gelişmekte olan ülkeler arasındaki fark da 1960'tan bu yana geçen süre içinde aşağı yukarı üçe katlandı.[10] Burada kimsenin kimseye "yetiştiği" bir durum göremiyoruz. Tabii ki bireyler seviyesinde küresel eşitsizlik daha da kötü bir noktada. Oxfam, 2014 başlarında en zengin seksen beş insanın dünya nüfusunun yoksul yüzde ellilik yarısından, yani 3,6 milyar insandan, daha çok varlık birikimine sahip olduğunu açıklamıştı. Ertesi yıl işler daha da kötüye gitti, bir sonraki yıl da. 2017 başlarında, Dünya Ekonomi Forumu'nun Davos'ta toplandığı sırada Oxfam bir açıklama daha yaptı: Artık en zengin sekiz kişinin toplam varlığı 3,6 milyar insanınkine eşitlenmişti.

Kalkınma sektörünün pazarlamaya çalıştığı başarı anlatısı açısından bu gerçeklerin ne kadar yıkıcı darbeler olduğunu belirtmeye

8. Alıntılanan tüm rakamlar için kaynak: Dünya Bankası-PovcalNet.

9. 1990 GK$ üzerinden kişi başına düşen GSYH hesabıyla Maddison Project veritabanına göre, 2013.

10. 2005 ABD doları sabiti üzerinden kişi başına düşen GSYH hesabıyla, Dünya Kalkınma Göstergeleri'ne göre.

gerek bile yok. Gerçekliğe aykırılığı bu kadar aşikâr olan hiçbir hikâye varlığını uzun süre devam ettiremez. Muhakkak bir noktada çöker.

Sektör bu varoluşsal krize cevap verebilmek için dört dönüyor. Bağışçı havuzlarının küçüldüğünü gören STK'lar gece gündüz demeden safları sıklaştırmanın yollarını arıyor. Aralarından pek çoğu toplumdaki olumsuz algıyla mücadele edebilmek ve insanları eskimiş hikâyelerine yeniden inandırabilmek için halkla ilişkiler ajanslarıyla külfetli anlaşmalar imzaladı. İş ciddiye binmiş durumda, çünkü kalkınma hikâyesi çökecek olursa uluslararası ekonominin bugünkü düzenine dair diğer kesinlikler de çökecek. İnsanlar kalkınma hikâyesiyle geçen onlarca yılın ardından yoksulluğun azalmak yerine arttığını, zengin ve yoksul ülkeler arasındaki uçurumun kapanmak yerine daha da açıldığını kabullenmeye başlayacak olursa ekonomik sistemimizde çok temel nitelikte bazı yanlışlar olduğu, bu sistemin insanlığın büyük kısmı için olumsuz sonuç verdiği ve acilen değiştirilmesi gerektiği de açık seçik anlaşılacak. Resmi başarı hikâyesi nedeniyle insanlar bu sisteme uzun bir süre boyunca ikna oldu. Fakat hikâyenin çökmesiyle birlikte insanların rızası da ortadan kalkacaktır.

Yoksul Ülkeler Neden Yoksul?

2005 yılında Virginia Üniversitesi'nde ders vermeye başladığımda, her dönemin başında öğrencilere bu soruyu sorup beyin fırtınası yapmalarını istiyordum: Yoksul ülkeler neden yoksul? Öğrenciler her defasında aşağı yukarı aynı cevapları veriyordu. Bu cevapların ne olduğunu siz de tahmin edebilirsiniz. Yoksulluğun insanların tembelliğiyle, çok çocuk yapmasıyla veya birtakım "geri kalmış" kültürel değerlere sahip olmasıyla ilgili olduğunu düşünenler muhakkak çıkıyordu. Bunun kötü yönetimlerden, kurumların zayıflığından ya da verimli tarım uygulamalarına izin vermeyen kötü toprak gibi, tropikal hastalıklar için elverişli iklimler gibi birtakım çevre sorunlarından kaynaklandığını tahmin edenler de oluyordu.[11] Bazıları da yoksul ülkelerin sırf yoksul *olduğu* için öyle kaldıklarına inanıyordu. Bu

ülkeler tabiatları gereği yoksuldur, bunda kimsenin kabahati yoktur diyorlardı. Sonuçta yoksulluk, kalkınmanın ilk basamağıdır. Yoksul ülkeler çocuk gibidir, henüz büyümemişlerdir. *Kalkınmamışlardır.*

Bu düşünce biçimi doğrudan Truman'ın konuşmasındaki hattı takip ediyor. Sonuçta Truman'ın can verdiği hikâye, dünyadaki ülkeleri birbiriyle bağlantısı olmayan bir dizi birey olarak, kendi kulvarında koşan atletler gibi görmemizi talep ediyor. Bazı koşucular geride kalır, bazıları ileri gider; bazıları hızlıdır, bazıları yavaş. Bazılarının geride kalması belki kurumlarla, yönetimle, iklimle ilgilidir ama sebep ne olursa olsun, önemli olan şey bunların hepsinin kendi pozisyonundan sorumlu olmasıdır.[12] Dolayısıyla eğer zengin ülkeler zenginse bu onların kabiliyetlerinin ve çalışkanlıklarının bir sonucudur. Yoksul ülkeler yoksulsa da kendilerinden başka kimseyi suçlayamazlar. Bu yaklaşım bizi bir tür "metodolojik milliyetçilik" ile düşünmeye, her ulusun kaderini o ülkenin sınırlarının dışına çıkmaksızın değerlendirmeye yönlendirir.

Truman'ın hamlesi aslında kendi açısından bir anlamda tuhaf bir çıkıştı. Yoksul ve zengin ülkelerin kaderini ayrı ve bağlantısız olarak ortaya koyan bu hikâye, söz konusu ülkeler arasındaki bariz ilişkileri göz ardı ediyordu. Batı ile Ötekiler arasındaki dolanıklığın uzun ve yüklü tarihinin yanı sıra bununla ilişkili siyasi çıkarları da bir kenara atıyordu. Truman bu tarihten bihaber değildi. ABD'nin Latin Amerika'nın hammaddelerine erişim kanalını açık tutmak için 19. yüzyıldan itibaren kıtadaki ülkelere gerektiğinde şiddete başvurarak müdahale ettiğini biliyordu. Hatta ABD ordusu daha 1920'ler, 1930'lar gibi yakın dönemlerde –yani Truman'ın meslek hayatı devam eder-

11. Azgelişmişliğin iklim ve coğrafyayla bağlantılı olduğu iddiasını dile getiren bir kaynak da Jared Diamond'ın *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies* (New York: W. W. Norton, 1997; Türkçesi: *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, çev. Ülker İnce, TÜBİTAK, 2016) eseriydi.

12. Zengin ülkelerle yoksul ülkelerin kaderlerini belirleyen etkenin kurumlarının niteliği olduğuna dair argümanı dile getiren en ünlü kaynak Daron Acemoglu ve James Robinson'ın *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty* (New York: Crown Business, 2012; Türkçesi: *Ulusların Düşüşü*, çev. Solina Silahlı, Doğan, 2022) eseri oldu. Yazarlar jeopolitik etkenleri dikkate almamakla eleştirildi.

ken– bile Amerikan muz ve şeker şirketlerinin çıkarını korumak amacıyla Honduras ve Küba gibi ülkeleri işgal etmişti.

Tabii ki Avrupalı güçler de 1492'den itibaren Güney'de çok büyük bölgeleri denetimleri altında tutuyordu. Hatta Avrupa'nın Sanayi Devrimi'ni mümkün kılan şey de bu sömürgelerden istihraç ettikleri kaynaklardı. Latin Amerika'nın dağlarını delip çıkardıkları altın ve gümüş, sanayi yatırımları için sermaye sağlamakla kalmıyor, Doğu' dan toprağa bağlı malları satın almalarını da mümkün kılıyordu. Böylelikle kendi işgüçlerini tarımdan çekip sanayiye yönlendirebiliyorlardı. Sonradan Yeni Dünya'daki sömürgelerinden gönderilen –ve Afrikalı kölelerin ürettiği– şeker ve pamuğa, sömürge Hindistanı'ndan gelen tahıla ve sömürge Afrikası'ndan gelen doğal kaynaklara bağımlı olarak işlemeye devam ettiler. Sanayideki üstünlüklerini korumalarını sağlayan enerji ve hammaddeyi bu yollarla elde ediyorlardı. Sömürgeler yağmalanmasaydı Avrupa'nın kalkınması mümkün olamazdı.[13]

Fakat bu sürecin sömürgeler açısından yıkıcı sonuçları oldu. Latin Amerika'nın yağmalanması, 70 milyon yerlinin ölümüyle sonuçlandı. Hindistan'da, İngiltere idaresi sırasında 30 milyon insan kıtlık yüzünden öldü. Hindistan ve Çin'de sömürge döneminin öncesinde İngiltere ile benzer durumda olan ortalama yaşam standartları çöküşe geçti.[14] Bu ülkelerin GSYH'si de aynı kaderi paylaşarak küresel ekonomideki payı yüzde 65'ten yüzde 10'a düştü, bu sırada Avrupa'nın payı üçe katlandı. Büyüme ve kâr etme zorunluluğuyla hareket eden Avrupa kapitalizmi insanları topraklarından söküp attıkça, kendi kendilerine yeterek geçinmenin yollarını yok ettikçe, tarihte ilk kez kitlesel yoksulluk diye bir mesele ortaya çıktı. Bazılarının kalkınması, başkalarının kalkınmamasını gerektiriyordu. Fakat bu ayrıntıların hepsi Truman'ın dile getirdiği hikâyeden özenle silinmişti.

*

13. Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2009.

14. Ha-Joon Chang, *Bad Samaritans*, New York: Bloomsbury Press, 2008, s. 25; Türkçesi: *Sanayileşmenin Gizli Tarihi*, çev: Emin Akçaoğlu, Efil, 2015.

Dört Numaralı Madde en başta Batılı kulaklara hitap edecek şekilde ifade edilmişti. Küresel eşitsizliği Batılı ülkelerin her türlü sorumluluktan arınabilmesine izin verecek şekilde açıklamaya yarıyordu. Fakat 1950'li ve 60'lı yıllarda ABD, İngiltere ve Fransa devletleri kendi sınırlarının ötesinde de iktidara sahip olabileceklerinin farkına vararak bunu bir dış politika silahı olarak kullanmaya başladı.

Sömürgecilik sonrası dönemde Küresel Güney'de kaynayıp duran ilerici fikirlerden dolayı endişeliydiler. Bağımsızlığını yeni kazanan ülkelerin liderleri Truman'ın küresel eşitsizliğe dair anlattığı hikâyeyi reddediyordu. Karl Marx, Aimé Césaire ve Mahatma Gandhi gibi düşünürlerin fikirlerine başvurarak, Güney'deki azgelişmişliğin doğal bir durum olmadığına, Batılı güçlerin yüzlerce yıldır dünya sistemini idare etme biçimi yüzünden ortaya çıktığına işaret ediyorlardı. Küresel ekonominin kurallarını değiştirmek, dünyanın çoğunluğu için daha adil hale getirmek istiyorlardı. Yabancı devletlerin ve şirketlerin ülkelerindeki kaynakları yağmalamasına bir son vermek, zengin hammadde arzının denetimini kendi ellerinde tutmak, Batılıların müdahalesi olmaksızın kendi sanayilerini kurmak istiyorlardı. Kısacası, adalet istiyorlardı ve bunu da kalkınmanın temel önkoşulu olarak görüyorlardı.

Batılı güçler açısından bu hemen durdurulması gereken tehlikeli bir gidişattı çünkü ekonomik üstünlükleri tehdit altındaydı. İnsanların öfkesini yatıştıracak bir şeye ihtiyaçları vardı. Aradıklarını Amerikalı iktisatçı Walt Whitman Rostow'un eserlerinde buldular. Üniversitedeki görevinin yanı sıra ABD başkanı Dwight Eisenhower'a dış politika danışmanlığı da yapmış olan Rostow, azgelişmişliğin siyasi değil teknik bir mesele olduğunu iddia ediyordu. Bu durumun sömürgecilikle, Batı müdahalesiyle filan bir ilgisi yoktu, iç sorunlardan kaynaklanıyordu. Yoksul ülkeler kalkınmak istiyorsa Batı'dan gelecek yardım ve tavsiyeleri kabul etmeli, serbest piyasa kurallarını uygulamalı ve Batı'nın "modernleşme" yolunu takip etmeliydiler. Rostow'un teorisi iç politikaya odaklanan bir yoksulluk hikâyesi anlatarak insanların dikkatini küresel ekonomi sisteminin adaletsizliğinden uzağa çekiyor, hatta bu sistemi görünmez kılıyordu.

Rostow bu teorisini 1960 yılında *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri* başlığıyla, "komünist olmayan bir manifesto" olarak sunduğu bir kitapta yayımladı. Kısa sürede ABD'nin en üst politika belirleme organlarında görev alan önemli bir isim haline geldi. ABD 1960'lar ve 70'ler boyunca Küresel Güney'de bir bastırma stratejisi olarak, küresel eşitsizlik meselesini depolitize etmenin bir aracı olarak Rostow'un teorisini pazarladı. Bu teori o kadar büyük bir umut vaat ediyordu ki, Başkan Kennedy Rostow'u Dışişleri Bakanlığı'nda üst düzey bir göreve atadı. Başkan Johnson da onun izinden giderek Rostow'u ulusal güvenlik danışmanı yaptı. Rostow, Truman'ın açtığı yoldan ilerlemeye devam ederek kalkınma hikâyesini bir halkla ilişkiler icraatı olarak kullanma stratejisini sürdürdü. Fakat bu kez hedefte sadece Amerikalılar değil, dünyanın geri kalanı da vardı.

Fakat Rostow'un hikâyesi beklendiği gibi işlemedi. Küresel Güney'in pek çok yerinde, bağımsızlığını yeni kazanan devletler ABD'nin tavsiyelerine sırt çeviriyor, kendi kalkınma planlarını uygulamaya çalışıyordu; gümrük tarifeleri, sübvansiyonlar, sağlık ve eğitim alanında sosyal hizmet harcamaları gibi korumacı ve adil gelir dağılımına odaklanan politikalar izliyorlardı. Bu adımlar gayet iyi sonuç da veriyordu. 1950'lerden 70'lere dek bu ülkelerin gelirleri arttı, yoksulluk oranları düştü ve tarihte ilk kez zengin ve yoksul ülkeler arasındaki uçurum kapanmaya başladı. Bunda şaşılacak bir şey de yoktu aslında. Sonuçta Güney ülkeleri, Batılıların kendi ekonomik konsolidasyon dönemlerinde başvurduğu politikaların aynılarını uyguluyordu.

ABD, İngiltere, Fransa ve diğer Batılı güçler bu gelişmelerden memnun değildi. Küresel Güney'deki devletlerin izlediği siyaset Batılı şirketlerin kârına, ucuz emeğe ve kaynağa erişimlerine, jeopolitik çıkarlarına balta vuruyordu. Dolayısıyla pek çok Güney ülkesinde demokratik yöntemlerle seçilmiş onlarca lideri devirmek için gizli kapaklı yollardan müdahalelerde bulunarak bunların yerine Batı'nın ekonomik çıkarlarını koruyacak –ve sonradan yardımlarla destekleyecekleri– diktatörleri geçirdiler. Bu darbeler, süreci dikkatle izleyen herkes açısından Truman ve Rostow gibilerinin anlatıp durduğu hikâyenin yalandan ibaret olduğunu açıkça gösteriyor, Küresel Gü-

ney'deki liderlerin ısrarla anlatmaya çalıştığı şeyin doğruluğunu kanıtlıyordu. Aslında 1950'li yıllar gibi erken bir dönemde dahi (Rostow daha kitabını yazmakla meşgulken) İran ve Guatemala'nın da aralarında bulunduğu ülkelerde Batı destekli darbeler yapılmıştı. Rostow bu ilk darbeleri gerçekleştiren Eisenhower yönetimine gayet yakın biri olarak aslında olup biten her şeyden haberdardı. Hatta 1960'larda Brezilya liderine karşı gerçekleştirilen darbeye bizzat katkıda bulunmuş da olabilir, çünkü o dönemde Dışişleri Bakanlığı'nda görevliydi.

Bütün bu saldırılara rağmen Güney gittikçe yükseliyor ve ekonomik adalet talebinde ısrar ediyordu. Güney devletlerinin temsilcileri Birleşmiş Milletler binasının salonlarında daha adil bir uluslararası düzen taleplerini seslendiriyor, başarılı da oluyordu. Küresel demokrasinin yeni kuralları uyarınca Güney'in yükselişi karşısında Kuzey ülkelerinin eli kolu bağlıymış gibi görünüyordu. Fakat 1980'lerin başlarında durum birden değişti. ABD ve Batı Avrupa, Güney'deki borçlu ülkelere istedikleri ekonomik politikaları dayatabilmek ve dolayısıyla bu ülkeleri kanlı müdahalelere gerek kalmaksızın adeta uzaktan kumandayla idare edebilmek için borç veren, kredi açan taraf olmaktan doğan güçlerini kullanabileceklerini fark etti. Borç kozunu kullanarak Küresel Güney ülkelerinin canla başla hayata geçirdiği bütün ekonomik reformları tersine çeviren "yapısal uyum" programlarını dayatmaya başladılar. Bu süreçte o kadar ileri gittiler ki, kalkınma süreçlerinde bizzat kullandıkları politikaları bile yasaklayarak bu ülkelerin tırmanmayı umduğu başarı merdivenine tekmeyi vurdular.

Yapısal uyum adını verdikleri serbest piyasacı şok terapisi, Güney'e başarılı kalkınmanın önkoşulu olarak pazarlandı. Ama sonuç bunun tam aksi oldu. Ekonomiler küçüldü, gelirler azaldı, milyonlarca insan mülksüzleştirildi, yoksulluk oranları rekor düzeylere çıktı. Yapısal uyum sürecinde Küresel Güney ülkeleri ortalama 480 milyar dolarlık potansiyel GSYH kaybına uğradı.[15] Artık pek çok araştırmacı, Güney'deki yoksulluğun en büyük özel nedenlerinden biri-

15. Robert Pollin, *Contours of Descent*, New York: Verso, 2005, s. 133.

nin –sömürgecilikten sonra– yapısal uyum süreci olduğunu kabul ediyor. Fakat bu süreç Kuzey ekonomilerine çok büyük faydalar sağladı.

Yapısal uyum, dünyanın dört bir yanında zorla açık pazarlar oluştururken, 1990'ların ortalarında uluslararası ekonomiyi idare etmek üzere yeni bir sistem ortaya çıktı. Dünya Ticaret Örgütü tarafından yönetilen bu sistemde gücü belirleyen şey pazar büyüklüğüydü, böylelikle Kuzey'in zengin ülkeleri –bu süreçte Güney'in çıkarlarına doğrudan zarar verip vermediklerini umursamadan– kendi çıkarlarına hizmet eden politikalar belirleyebiliyordu. Örneğin Küresel Güney ülkelerinden tarım sübvansiyonuna son vermeleri istenirken ABD ve AB ülkeleri kendi çiftçilerini sübvanse etmeye devam ediyor, böylelikle Küresel Güney'deki üreticilerin doğal bir rekabet avantajına sahip olması icap eden bir sektörde onların pazar payını baltalayabiliyorlardı. DTÖ'nün Uruguay Görüşmeleri'yle tescil edilmiş olan bu gibi güç dengesizliklerinin, kaybedilen ihracat gelirleri yüzünden yoksul ülkeleri her yıl en az 700 milyar dolar zarara soktuğu tahmin ediliyor.[16]

*

Bu analize tarihi yeniden dahil ettiğimizde küresel eşitsizliğin çok daha karmaşık, hatta netameli bir yapısı olduğunu görüyoruz. Zengin ülkelerin yoksul ülkelerin kurtarıcısı olduğu iddiasının iyimserlik, saflık diye geçiştirilemeyecek bir şey olduğu anlaşılıyor. Buradaki sorun yoksul ülkelerin kalkınma basamaklarını tırmanmakta zorluk çekmesi değil; sorun tırmanışlarının sürekli olarak, kasten engellenmesi. Kalkınma sektörü yoksul ülkelere "azgelişmiş" sıfatını uygun görüyor, oysa belki de bu ülkelerin kalkınmasının, gelişmesinin kasti

16. Bu verinin kaynağı Birleşmiş Milletler'in 1999 tarihli Ticaret ve Kalkınma Raporu (s. ix ve 143). Rapora göre Uruguay Görüşmeleri yoksul ülkelere daha adil muamele etmiş olsaydı (yani zengin ülkeler yoksul ülkelerden ithal edecekleri mallara uyguladıkları gümrük vergilerini düşürseydi) yoksul ülkeler sadece düşük teknoloji gerektiren ve doğal kaynağa bağlı sektörler yoluyla fazladan 700 milyar dolar ihracat geliri elde edebilir ve istihdam açısından da büyük bir avantaj sağlanabilirdi. Tarım ihracatından gelecek kazanımlarla muhtemelen bu sayı daha da yükselecekti.

olarak engellendiğini, boşa çıkarıldığını, tersine çevrildiğini vurgulamak için "az geliştirilmiş" gibi bir tabir kullanmak gerekiyor.[17] Sonuçta, ileride de göreceğimiz gibi, yoksulluk öyle kendi kendine var olan bir şey değil. *Yaratılan* bir şey.

Tersine Yardım

Sınıfta tarihi bu şekilde anlattığımda bazı öğrencilerin rahatsızlık hissettiğine sık sık tanık oluyorum. Evet, diyorlar, tarihte korkunç şeyler yaşandı, ama artık daha adil ve merhametli bir dünyada yaşıyoruz. Buna kanıt olarak da zengin ülkelerin yoksul ülkelere yaptığı yıllık 128 milyar dolar civarındaki yardımı gösteriyorlar.[18]

Epey kök salmış bir fikir bu. Yıldan yıla büyüyen yardım bütçesi, küresel yoksulluğun azaltılması gibi büyük iddialarla ve metodolojik milliyetçilikle birlikte resmi kalkınma hikâyesinin tam merkezinde yer alıyor. Yardım meselesi en az Truman döneminden bu yana gündemde, ama günümüz dünyasındaki etkisi büyük oranda tek bir adamın çabalarına dayanıyor: Binyıl Kalkınma Hedefleri programının yöneticiliğini ve BM Genel Sekreteri Ban Ki-moon'un özel danışmanlığını da yapmış olan Amerikalı iktisatçı Jeffrey Sachs. Kendisi hoş ve samimi görünümlü, klişe teknokrat tipinden oldukça uzak biri ve çağımızın önde gelen uluslararası yardım propagandacıları arasında yer alıyor. Hatta bu süreç içinde bir nevi *rock* yıldızına döndü, *Time* dergisinin en etkili 100 kişi listesine iki kez girdi. 2005 yılında yayımladığı ve çoksatar listelerine giren *The End of Poverty* (Yoksulluğun Sonu) adlı kitabı basit ama kuvvetli bir iddiayı temel alıyordu. Yoksul ülkelerin hâlâ yoksul olması yüzünden kimseyi suçlayamayacağımızı söylüyordu. Bu yoksulluğun birtakım coğrafi ve ik-

17. Walter Rodney'in 1972 tarihli ünlü kitabının adında da bunu görüyoruz (Türkçe başlıkta "Geri Bırakma" şeklinde görüyoruz, *ç.n.*): *How Europe Underdeveloped Africa* (Türkçesi: *Avrupa Afrika'yı Nasıl Geri Bıraktı*, çev. Hülya Osmanağaoğlu, Dipnot, 2015).

18. Kalkınma Yardımları Komitesi (DAC) üyesi ülkelerin gelişmekte olan ülkelere verdiği resmi kalkınma desteği, OECD verilerine göre 2012 yılında 128 milyar dolardı.

limsel tesadüfler yüzünden kaynaklandığını, fakat bunları kolayca aşmamızın mümkün olduğunu öne sürüyordu. Zengin ülkeler dış yardım bütçelerini GSYH'lerinin yüzde 0,7'si seviyesine çıkaracak olursa dünyadaki yoksulluğu yirmi yıl gibi kısa bir süre içinde ortadan kaldırabilirdik. Yoksul ülkelerin ihtiyacı olan şey temel tarım teknolojilerini, temel sağlık hizmetlerini, temiz suyu, temel eğitimi ve elektrik üretimini karşılayabilecek kadar paraydı. Bunları hallettikçe kalkınma basamaklarını birer birer çıkacaklardı.

Buradaki mesele önerinin (pek kimsenin itiraz etmeyeceği) içeriğinden ziyade, beraberinde getirdiği hikâyeyle ilgili. Buna göre zengin ülkeler yoksul ülkelerdeki azgelişmişlikten sorumlu olmadıkları gibi (bunu zamanında Rostow da altını çize çize söylemişti), aslında bu ayrımı ortadan kaldırmak için bütün yüce gönüllülükleriyle yardım eli uzatıyorlardı. Sachs'ın fikirleri yardım anlatısına tekrar hayat vererek bir kuşak için daha güncel kalmasını sağladı, ayrıca zengin ülkelerin çoğu tarafından büyük bir beğeniyle karşılandı. Öyle ki, dış yardım harcamalarını onun belirttiği oranlarda artırmaya karar veren ülkeler oldu. Yardım anlatısı, Batılı ülkelerin Güney'deki sorunlara dair herhangi bir sorumluluğu olduğuna dair her türlü iddiayı ortadan kaldırdığı için son derece kullanışlı bir araçtı. ABD ve İngiltere –kısmen bile olsa– bölgedeki büyük petrol kaynaklarına erişim sağlamak için daha yeni Irak'ı işgal etmişti. Bush yönetimi Eisenhower'ın 1950'lerde başlattığı saldırgan müdahale geleneğini devam ettirerek Haiti'de ilerici Jean-Bertrand Aristide hükümetinin devrilmesine yardımcı olmuş, Venezüela'da Hugo Chavez'e karşı darbe girişimini desteklemişti. Fakat sürekli akan yardımlar Batı'nın yüce gönüllülüğünün tartışılmaz kanıtıydı. Her şey bir algı oluşturma meselesinden ibaretti.

Konuya biraz daha dikkatli eğilince kalkınma hikâyesinin bu noktada bile neresinden tutsak elimizde kalacağını görebiliyoruz. 128 milyar dolar yardım verildiği yalan değil, böyle bir yardım dağıtılıyor. Fakat çerçeveyi biraz genişletip meseleyi bağlamına oturttuğumuz zaman tam tersi yöndeki finansal kaynak akışının bu meblağı gölgede bırakacak kadar büyük olduğunu görüyoruz. Bu akışın yanında yardım bütçesi devede kulak kalıyor.

2016 yılının sonunda ABD merkezli Global Financial Integrity (Küresel Finansal Dürüstlük, GFI) kuruluşu ile Norveç İktisat Okulu Uygulamalı Araştırma Merkezi, paradigmaları değiştirebilecek nitelikte birtakım veriler yayımladı. Zengin ülkelerle yoksul ülkeler arasındaki finansal akışı yıllara göre derlemişlerdi. Bu hesap daha önceki çalışmalar gibi yardım, dış yatırım ve ticaret akışıyla sınırlı değildi; borç silme uygulamaları, havaleyle aktarılan paralar ve sermaye kaçışları da dahil edilmişti. Sonuç olarak 2012 yılında, yani kayıtlı verilerin son yılında, gelişmekte olan ülkeler bütün yardımlar, yatırımlar ve dış kaynaklı gelirler dahil 2 trilyon doların biraz üstünde para almıştı. Fakat bunun iki katından fazla bir meblağ, yani 5 trilyon dolar civarında bir para ise dışarı çıkmıştı.[19] Başka bir deyişle, gelişmekte olan ülkeler aldıkları paradan 3 trilyon dolar fazla parayı dünyanın geri kalanına "göndermişti". 1980 sonrası yılların tamamına baktığımızda bu net çıkış toplamı 26,5 trilyon gibi dudak uçuklatan bir miktara ulaşıyor. Küresel Güney'den otuz yıl gibi bir süre içinde hortumlanan 26,5 trilyon doları bir ölçeğe oturtacak olursak, bunun kabaca ABD ve Batı Avrupa'nın toplam GSYH'sine denk bir miktar olduğunu söyleyebiliriz.

19. Global Financial Integrity, *Financial Flows and Tax Havens: Combining to Limit the Lives of Billions of People*, Washington, DC: Global Financial Integrity, 2016. GFI raporunda 1980 ve 2012 yılları arasında (çoğunlukla Çin gibi büyük miktarda cari hesap fazlası veren ülkelerden kaynaklanan) 2,97 trilyon dolarlık kayıtlı net para akışı, ödeme dengelerindeki sızıntılar kaynaklı 6,6 trilyon dolarlık sermaye kaçışı, 6,8 trilyon dolarlık da fatura usulsüzlüğü sebepli para çıkışı olduğu belirtiliyor. GFI ayrıca 6,8 trilyon dolar kadar bir miktarın da mal satışlarında "tek fatura sahteciliği" veya "yüksek havale ücretlendirmesi" gibi sebeplerden kaynaklandığını hesap ediyor. Buna hizmet satışlarını da eklediğimizde fatura ve havale usulsüzlükleri 8,5'er trilyon toplama ulaşıyor. Böylelikle 1980'den bu yana toplam 26,5 trilyon net para çıkışı olduğu anlamına geliyor. GFI tarafından kullanılan metodolojiye dair daha fazla bilgi için Bkz. Yedinci Bölüm ve ekindeki notlar. GFI tarafından yapılan net kaynak transferi hesaplamalarına içeri yönlü sermaye kaçışının dahil edilmediğini de belirtmekte fayda var. GFI bu tercihini gelişmekte olan ülkelere giren sermaye kaçışının kalkınmaya etkisinin olmayışına, kalkınma sürecine doğrudan zarar veren dışarı yönlü sermaye kaçışıyla kıyaslanamayacak bir para hareketi oluşuna bağlıyor. Ayrıca GFI sermaye kaçışını iki yönlü hesaplayıp bir net miktar elde etmenin anlamlı olmadığını, "net suç" diye bir hesaplama yapılamayacağını belirtiyor.

Bu büyük para akışlarının içinde neler var? Öncelikle bu paranın bir kısmını borç ödemeleri oluşturuyor. Günümüzde yoksul ülkeler yabancılara sırf borç faizi için yılda 200 milyar doların üstünde ödeme yapıyor ve bunun çoğu ana paranın birkaç katını zaten ödemiş oldukları çok eski borçlar için, bazıları da açgözlü diktatörler tarafından alınan krediler için ödeniyor.[20] Gelişmekte olan ülkeler 1980'den bu yana 4,2 trilyon dolardan fazla (yani aynı dönem boyunca yardım olarak aldıkları miktarın çok üstünde) borç faizi ödedi. Bu paranın büyük kısmı da kredi veren Batılı kuruluşlara yapıldı, yani New York ve Londra'daki büyük bankalara doğrudan nakit akışı sağlanmış oldu.

Bu akıştaki önemli bir pay da yabancıların gelişmekte olan ülkelerde yaptıkları yatırımlar yoluyla kazanıp kendi ülkelerine aktardıkları gelirlerden oluşuyor. Buna örnek olarak Shell'in Nijerya'nın petrol kaynaklarından elde ettiği muazzam kârı veya Anglo-American'ın Güney Afrika'daki altın madenlerinden kazandığı parayı düşünebiliriz. Yabancı yatırımcılar gelişmekte olan ülkelerde her yıl 500 milyar dolar kadar kâr elde ediyor ve bu paranın büyük kısmı zengin ülkelere aktarılıyor.[21] Tabii bir de sıradan Avrupalı ve Amerikalıların –örneğin emeklilik fonları aracılığıyla– Küresel Güney'deki hisse ve tahvil yatırımlarından elde ettiği kâr var. Gelişmekte olan ülkelerin, çoğunlukla kalkınma ve kamu sağlığı açısından zorunlu nitelikte olan teknolojilere ve ilaçlara erişebilmek için DTÖ'nün fikri mülkiyet hakları anlaşması (TRIPS) kapsamında her yıl fazladan ödemek zorunda olduğu 60 milyar dolar gibi küçük para çıkışları da bunun üzerine eklenebilir.[22]

Fakat bu para akışının açık ara en büyük parçası sermaye kaçış-

20. Gelişmekte olan ülkeler 2015 yılında toplam 211 milyar dolar (INT, doların 2015 değeriyle) dış borç faiz ödemesi yaptı. Kaynak: Dünya Bankası, Uluslararası Borç İstatistikleri.

21. Uluslararası yatırımcılar 2012 yılında 486 milyar dolarlık kârlarını kendi ülkelerine aktardı. Jesse Griffiths, "The State of Finance for Developing Countries, 2014", Eurodad, 2014.

22. Meena Raman, "WIPO Seminar Debates Intellectual Property and Development", Our World is Not For Sale network, 10 Mayıs 2005.

larından oluşuyor. GFI'nın hesaplarına göre gelişmekte olan ülkeler 1980'den bu yana sermaye kaçışı yüzünden 23,6 trilyon doların üzerinde kayba uğramış durumda.[23] Bu miktarın önemli bir kısmı ülkeler arasındaki ödemeler dengesindeki "sızıntılar" yoluyla oluşuyor ve gelişmekte olan ülkeler her yıl yaklaşık 973 milyar dolar parayı bu yolla kaybediyor. Bir başka mecra da fatura usulsüzlükleri. Şöyle ki, gerek yerli gerek yabancı şirketler gelişmekte olan ülkelerden vergi cennetlerine ve ticari sır yasalarının lehlerine işlediği ülkelere para kaçırabilmek için faturalarında yanlış fiyatlar beyan ediyor. Gelişmekte olan ülkeler bu usulsüzlük yüzünden her yıl 875 milyar dolar kaybediyor. Benzer büyüklükte bir meblağ da "kötü niyetli transfer fiyatlandırması" adı verilen yöntemle kaçırılıyor.[24] Çokuluslu şirketler bu yöntemi kullanarak kârlarını farklı ülkelerdeki bağlı teşebbüslerine aktararak gelişmekte olan ülkelerden para çalıyor. Bu uygulama genelde vergiden kaçınmak için yapılsa da zaman zaman kara para aklamak ya da sermaye kontrolü uygulamalarının etrafından dolaşmak için de kullanılabiliyor.

Yılda *net* üç trilyon dolar para çıkışı, yıllık yardım bütçesinin yirmi dört katına denk geliyor. Başka bir deyişle, gelişmekte olan ülkeler aldıkları her bir dolar yardıma karşılık 24 dolar kaybediyor. Tabii ki toplamdaki hesabın özeti bu; bazı ülkelerde oran daha yüksek, bazılarında daha düşük. Fakat bütün örneklerde, gelişmekte olan ülkeler bu net para çıkışı yüzünden kalkınmak için kullanabilecekleri ciddi bir geliri ve finansal kaynağı kaybetmiş oluyor. GFI raporu giderek artan (2009'dan bu yana yılda yüzde 20 büyüyen) para çıkışlarının gelişmekte olan ülkelerdeki ekonomik büyüme oranlarının düşmesine neden olduğunu ve yaşam standartlarının kötüleşmesinde de doğrudan payı olduğunu gösteriyor.

23. 23,6 trilyonluk bu toplama ödemeler dengesindeki kaçaklar yoluyla gerçekleştirilen sermaye kaçışının yanı sıra mal ve hizmet satışlarında tek fatura sahteciliğiyle kaçırılan sermaye de dahil. Global Financial Integrity, *Financial Flows and Tax Havens: Combining to Limit the Lives of Billions of People*, Washington, DC: Global Financial Integrity, 2015.

24. Fatura usulsüzlükleri ve yüksek havale ücretlendirmesiyle ilgili bu sayılara hem mal hem de hizmet kalemleri dahil. Bkz. *a.g.y.*

*

Bütün bunlar –yaygın görüşün aksine– *yoksul ülkelerin* zengin ülkelere para aktardığı anlamına geliyor. Fakat yardım bütçesini daha geniş bir bağlamda ele alırken yalnızca dış yönlü akışa değil, gelişmekte olan ülkelerin zengin ülkeler tarafından geliştirilen politikalar yüzünden karşı karşıya kaldığı zarar ve maliyetlere de bakmak gerekiyor. Örneğin 1980 ve 90'larda Güney'e yapısal uyum politikaları dayatılınca bu ülkeler her yıl 480 milyar dolarlık potansiyel GSYH kaybına uğradı. Bu da bugünkü toplam yıllık yardım bütçesinin yaklaşık dört katına denk geliyor. Daha yakın dönemlerde, Dünya Ticaret Örgütü'ndeki dengesizlikler yüzünden yıllık 700 milyar dolarlık potansiyel ihracat geliri kaybı da ortaya çıktı ki o da yardım bütçesinin altı katına yakın bir miktara denk geliyor.

Fakat belki de en büyük kayıp sınıfının nedeni ticaret yoluyla yürütülen sömürü. Kuzey ülkelerinin sömürgecilik ve küreselleşme dönemleri boyunca asıl amacı Güney'deki emeğin ve oradan alınan malların maliyetini düşürmekti. Geçmişte sömürgeci kuvvetler kendi sömürgelerine bu amaca hizmet edecek koşulları doğrudan dayatabiliyordu. Günümüzde ticaret güya "serbest" olsa da zengin ülkeler ellerinde çok daha büyük bir pazarlık gücü olduğu için yine diledik-

25. Gernot Köhler, "Unequal Exchange 1965-1995: World Trend and World Tables", 1998, wsarch.ucr.edu/archive/papers/kohler/kohler3.htm. Ayrıca bkz. Gernot Köhler ve Arno Tausch, *Global Keynesianism: Unequal Exchange and Global Exploitation*, New York: Nova Science Publishers, 2002. Köhler 1995 yılındaki eşitsiz mübadele büyüklüğünü bugünkü rakamlarla 1 752 katrilyon dolar olarak hesaplıyor. Köhler'in yöntemi nominal döviz kurlarıyla (satın alma gücüne göre düzeltilmiş) reel döviz kurları arasındaki farkı hesaplamaya dayanıyor. Örneğin ABD doları ile Hindistan rupisi arasındaki kurun 1: 50 olduğunu kabul edelim. Hindistan ABD'ye 1000 rupi değerinde mal gönderip karşılığında 20 dolar değerinde mal alabilir. Buna tamamen eşit bir mübadele diyebiliriz. Ama aslında buradaki eşitlik görüntüden ibaret. Sorun şu ki, nominal döviz kuru gerçeği tam olarak yansıtmıyor. Hindistan'da 50 rupiyle 1 dolarlık maldan çok daha fazlası satın alınabilir. Muhtemelen bu parayla yaklaşık 2 dolar değerinde mal satın alabilirsiniz. Dolayısıyla, satın alma gücü hesaba katıldığında gerçek döviz kurunun 1: 25 olduğunu görürüz. Yani Hindistan ABD'ye 1000 rupi değerinde mal gönderdiğinde –1000 rupinin Hin-

lerini yaptırabiliyor. Bütün bunların üstüne, yoksul ülkelerin zengin ülkelerde uygulanan yöntemleri kullanarak kendi işçilerini korumasına ticaret anlaşmaları yoluyla engel olunuyor. Ayrıca artık çokuluslu şirketler en ucuz emeği ve malı bulmak amacıyla dünyanın dört bir yanına erişebildiği için yoksul ülkeler de maliyetlerini aşağı çekmek konusunda birbiriyle rekabet etmeye zorlanıyor. Bütün bunların sonucunda emeğin ve yoksul ülkeler tarafından satılan malların "gerçek değeri" ile bunlara ödenen fiyatlar arasında dev bir uçurum ortaya çıkıyor. İktisatçılar bu uçuruma "eşitsiz mübadele" adını veriyor. Güney ülkeleri 1990'ların ortalarında, yani yapısal uyum sürecinin zirve yaptığı dönemde, eşitsiz mübadele yüzünden yılda (doların 2015 değeriyle) yaklaşık 2,66 trilyon dolar kayba uğruyordu.[25] Bugünkü toplam yardım bütçesinin yirmi bir katına denk gelen ve yabancıların doğrudan yatırımlarını gölgede bırakan örtülü bir değer transferi söz konusuydu.

Bu hesaplamaya dahil edebileceğimiz başka yapısal kayıp ve maliyetler de var. Örneğin ActionAid raporuna göre çokuluslu şirketler gelişmekte olan ülkelerden her yıl vergi muafiyetleri kapsamında 138 milyar dolar civarında para çıkarıyor.[26] Sadece bu meblağ bile toplam yardım bütçesinden fazla. Göçmen işçilerin memleketlerine gönderdiği paralara uygulanan fahiş havale ücretleri yüzünden in-

---

distan'da satın alabileceği şeyler hesap edilirse– aslında 40 dolara denk gelecek bir ihracat yapmıştır. Ama karşılığında sadece 20 dolar alır, bunun da reel değeri sadece 500 rupidir. Yani reel ve nominal döviz kurları arasındaki sapmadan dolayı Hindistan, eline geçenden 20 dolar (500 rupi) daha fazlasını karşı tarafa göndermiştir. Bu durumu Hindistan'ın ihraç mallarının dünya piyasasında bulduğu karşılıktan daha değerli olduğu şeklinde de yorumlayabiliriz, Hindistan'daki emeğin ürettiği değere kıyasla az ücretlendirildiği şeklinde de. Bu yöntemle ilgili temel sorun satın alma gücü paritesi hesaplarını temel alması, çünkü bu hesaplamalar da gerçeği yansıtamayabiliyor. Eşitsiz mübadelenin boyutuna dair hesaplamalar yapan başka araştırmacılar da var. Zak Cope, 2009 yılındaki eşitsiz mübadele büyüklüğünün (kullanılan yönteme bağlı olarak) 2,8 ile 4,9 trilyon dolar arasında olduğunu tahmin ediyor. Bkz. Zak Cope, *Divided World Divided Class: Global Political Economy and the Stratification of Labour Under Capitalism*, Montreal: Kersplebedeb, 2012.

26. Luke Balleny, "Corporate tax breaks cost poor nations $138 billion a year – report", Reuters, 4 Temmuz 2013.

sanlar her yıl 33 milyar dolar paradan oluyor.[27] Yardım dağıtım sürecinin belirsizliklerle dolu olması nedeniyle yatırım planlaması ve bütçe idaresi süreçlerinin aksaması üzerine Küresel Güney ekonomileri her yıl 27 milyar dolar GSYH kaybına uğruyor.[28] Tabii bir de 2000 yılından bu yana Küresel Güney ülkelerinde gasp edilen 65,5 milyon hektar (İngiltere'nin yüzölçümünün beş katından büyük) arazi gibi niceliğe dökmesi o kadar kolay olmayan başka istihraç kalemleri var.[29] Ayrıca gelişmekte olan ülkelerin iklim değişikliği yüzünden maruz kaldığı zararlar da söz konusu. Neredeyse tamamen zengin ülkelerin sebep olduğu bu zararın yıllık tahmini karşılığı 571 milyar dolar civarında.[30]

Meselenin özü gayet basit: Yardım bütçesi denen şey Küresel Güney'in yapısal kayıpları ve buralardan dışarı aktarılan para dikkate alındığında küçücük, gülünüp geçilecek kadar az bir miktara denk geliyor. Evet, bazı yardımlar gerçekten insanların hayatını iyileştirmeye yarıyor, ama bu yardımı yapanların yol açtığı zararları karşılamanın yanına bile yaklaşamıyor. Hatta bu zararın bir kısmına doğrudan yardım işini organize eden gruplar sebep oluyor: Örneğin Dünya Bankası, Güney'in borçları üzerinden kâr ediyor; Gates Vakfı, hayat kurtarıcı nitelikteki ilaçları ve hayati işleve sahip teknolojileri erişilemeyecek kadar yüksek patent haklarına tabi tutan fikri mülkiyet hakları rejimi sayesinde kâr ediyor; Bono, Güney ülkelerinin kaynaklarını sömüren vergi cenneti sisteminden kâr ediyor.[31]

27. 2015 yılında bu türden havalelerin toplamı 432 milyar dolardı, havale ücretlerinin ortalaması da yüzde 7,68'di.

28. H. Kharas, Measuring the Cost of Aid Volatility (Yardımların Değişkenliğinin Maliyetini Ölçmek), Wolfensohn Center for Development 3 numaralı ön rapor (Washington, DC: Brookings Institution, 2008). Kharas yardım süreçlerindeki belirsizlikler dolayısıyla yaşanan kayıpların, yardımların toplam yüzde 20'sine denk geldiğini hesap ediyor.

29. Land Matrix veritabanının (www.landmatrix.org) Ocak 2017 verilerine göre.

30. İklim Hassasiyeti Gözlem Örgütü'nün 2012 raporuna göre.

31. Daha yapısal kaynaklı meseleleri ele almak isteyen, Oxfam'ın yürüttüğü Make Trade Fair (Adil Ticaret Yapın) kampanyası veya Jubilee Debt (Borç Tasfiyesi) kampanyası gibi bazı STK girişimleri de oldu. Hatta Make Poverty History (Yoksulluğu Tarihe Gömün) kampanyası bile ticaret ve borç meselelerine bir ölçü-

Burada yapmaya çalıştığımız şey yardımların kendisine karşı çıkmak değil. Yardım söyleminin büyük resmi görmemize engel olduğunu ifade etmeye çalışıyoruz. Bu söylem günümüzde fiilen Güney'in yoksullaşmasına neden olan ve anlamlı bir kalkınma süreci yaşanmasını fiilen engelleyen istihraç mekanizmalarını gizlemek için kullanılıyor. Bu yardımseverlik paradigması asıl önem taşıyan meseleleri silikleştiriyor; gerçek bunun tam tersi olmasına rağmen sanki Batı ülkeleri Küresel Güney'i "kalkındırıyormuş" gibi bir izlenim yaratıyor. Zengin ülkeler yoksul ülkeleri kalkındırmıyor; fiiliyatta yoksul ülkeler zengin ülkeleri kalkındırıyor ve bu durum 15. yüzyılın sonlarından beri bu şekilde devam ediyor. Dolayısıyla mesele yardım anlatısının yoksulluğun gerçek nedenini yanlış anlaması değil, bu süreci *tam tersinden* okuması. Truman döneminde olduğu gibi bugün de yardımlar, alanların verenlermiş gibi görünmesini sağlayan bir propagandaya hizmet ediyor ve uluslararası ekonominin aslında nasıl işlediğini gizlemeye yarıyor.

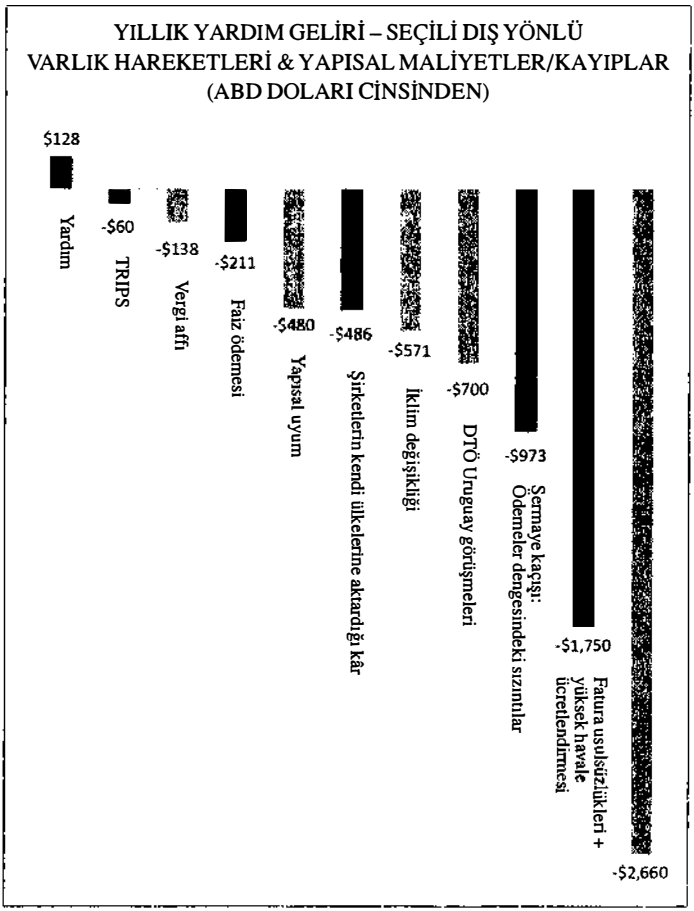
Bu durumu en iyi özetleyen kişi belki de Cezayir'in sömürge karşıtı mücadelesinin öncü fikir insanlarından biri olan Martinikli ünlü düşünür Frantz Fanon'du:

> Sömürgeciler ve emperyalistler topraklarımızdan çekilince bize olan borçlarını ödemiş olmadılar. Emperyalist ulusların varlıkları bizim de varlığımızdır. Avrupa kelimenin tam manasıyla Üçüncü Dünya'nın yarattığı bir şeydir. Orayı tıka basa dolduran zenginlikler azgelişmiş ülke halklarından yağmalanmıştır. Dolayısıyla azgelişmiş ülkelere yapılan yardımı "hayırseverlik" sayacak değiliz. Bu tür yardımlar iki yönlü bir bilincin son safhası olarak görülmelidir: Bir yanda sömürgeleştirilmiş halkların yardım alırken zaten kendi haklarını aldıklarına dair bilinç, diğer yanda kapitalist güçlerin bunu ödemek mecburiyetinde olduklarına dair bilinç.

Frantz Fanon Güney'deki yoksulluğun da Batı'nın varlıklı oluşunun da birer doğal koşul olmadığının farkındaydı. En temel tarifi iti-

---

de eğiliyordu; Christian Aid ve ActionAid örgütleri de birkaç yıl boyunca vergiden kaçınma uygulamalarına dair kampanyalar yürüterek zaman içinde muhafazakâr STK'ların en azından bu sorunun varlığını kabul etmesini sağladılar. Fakat tam da bu gibi örgütler tarafından benimsenen hâkim yardım ve hayırseverlik çerçevesi nedeniyle bu çabaların neredeyse tamamı sonuçsuz kaldı.

Koyu gri: Dış yönlü hareketler Açık gri: Yapısal maliyetler / kayıplar[32]

32. Grafikte kullanılan sayıların tamamı metinde referans verilen kaynaklardan alındı. Fakat bu referansların farklı yıllara ait olduğuna dikkat edilmeli. Yardım verisi 2012, borç ödeme verisi 2013'e ait. Fatura usulsüzlüğü, yüksek havale ücretlendirmesi ve sermaye kaçışı verileri 2012 yılından. Vergi affı verisi 2013'ten. TRIPS verileri 2015'te, iklim değişikliği verileri 2010'da yayımlanmıştı. Yapısal uyumla ilgili veri 1980-2000 arasındaki yirmi yıllık sürecin günümüz ABD doları üzerinden ortalamasını ifade ediyor. DTÖ Uruguay Görüşmeleri verileri 2005 yılından. Emeğe biçilen düşük değerle ilgili veri 1996 yılından, fakat doların 2013'teki değerine uyarlandı.

barıyla yoksulluk, süregiden yağma süreçlerinin, insanlığın kahir ekseriyetini yok sayarak görece küçük bir grup insanın çıkarına hizmet eden süreçlerin kaçınılmaz sonucudur. Bu tür bir sorunun çözümünde söz konusu yardımların –bırakın samimi ve anlamlı olmayı– orantılı bir çözüm olduğuna inanmak bile kendini kandırmak olur. Yardım paradigması zengin ülkelerin ve bireylerin bir elleriyle yıktıklarını diğer elleriyle yapar gibi görünmelerini, bir yandan derin yaralar açarken bir yandan da sargı bezi dağıtmalarını ve bütün bunları yaparken ahlaki üstünlüğü ellerinde tutmalarını mümkün kılıyor.

*

Birkaç yıl önce Filistin'de Batı Şeria'yı gezme fırsatım oldu. Epeyce sıcak bir günün öğleden sonrasında ev sahiplerim beni su meseleleri konusunda birkaç çiftçiyle görüşebilmem için Ürdün Vadisi'ne götürdü. Stabilize yolda sarsılarak ilerlediğimiz sırada çöldeki kayaların arasında kocaman, beyaz bir tabelaya rastladık. Tabelada USAID girişimlerinden biri aracılığıyla "tekrarlanan su kesintilerinin etkisini hafifletmek amacıyla" bölgeye yeni bir kuyu açılacağı belirtiliyordu. Tabelanın bir kenarına ABD bayrağı eklenmiş ve altına şu sözler yazılmıştı: "Bu proje Amerikan halkının Filistin halkına bir hediyesidir."

Bu tabelayla karşılaşan sıradan biri bu mesajı etkileyici bulabilirdi: Sonuçta Amerikalıların ödediği vergilerin bir kısmı, insancıl bir maksatla ve cömert bir şekilde çölde hayatta kalmaya çalışan yoksul Filistinlilere destek olmak için kullanılıyordu. Fakat aslında Filistin'de bir susuzluk sorunu yok. İsrail 1967 yılında, ABD ordusunun da arka çıkmasıyla Batı Şeria'yı işgal edince, bu bölgeyi besleyen yeraltı su havzalarının kontrolünü de eline geçirdi. İsrail bu suyun büyük bir kısmını –yüzde 90'a yakınını– kendi yerleşimlerinde ve büyük endüstriyel çiftliklerinde kullanıyor. Yeraltındaki suyun seviyesi düştükçe de Filistin'deki kuyular kuruyor. Filistinlilerin İsrail'den izin almadan kuyularını derinleştirmesi veya yeni kuyu açması yasak ve bu izin neredeyse hiçbir zaman verilmiyor. İzinsiz herhangi bir faaliyete girişecek olurlarsa –ki pek çoğu buna teşebbüs ediyor–

ertesi gün karşılarında İsrail buldozerlerini buluyorlar. Dolayısıyla Filistinliler kendi sularını fahiş ücretler ödeyerek İsrail'den geri almak zorunda kalıyor.

Bunlar sır değil, herkesin gözü önünde gerçekleşen şeyler. Orada görüştüğüm çiftçiler de her şeyin farkındaydı. USAID'in oraya diktiği tabela adeta yaralarına tuz basıyordu. Tabelada ima edilenin aksine, sorun sularının az olması değil çalınmış olmasıydı. Hem de ABD'nin desteğiyle çalınmıştı. 2012 yılında, benim oraya gitmemden sadece iki ay önce, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu 66/225 numaralı kararıyla Filistinlilerin kendi suyuna erişiminin yeniden sağlanmasını talep etmişti. Yüz altmış yedi ülke kararın lehinde oy kullandı. Aleyhte oy verenler yalnızca ABD ve İsrail'di.

Bu anekdotu yalnızca yardımların çoğunlukla asıl meseleyi ıskaladığını örneklemek için değil, daha büyük bir hakikate ışık tutmak için de anlatıyorum. Yoksul ülkelerin ihtiyacı olan şey bizim göndereceğimiz yardımlar değil. Asıl ihtiyaçları olan şey, onları yoksullaştırmaktan vazgeçmemiz. Dünyadaki yoksulluğun yapısal nedenlerini (yani istihraç ve birikim sürecinin altındaki yapıyı) hedef almadığımız sürece kalkınmayı amaçlayan çabalar başarısızlığa uğramaya devam edecek, aradan onlarca yıl da geçse sonuç değişmeyecek. Yoksulların sayısının günden güne artışını izlemeye devam edeceğiz, zengin ve yoksul ülkeler arasındaki ayrım derinleşmeye devam edecek. Kalkınma hikâyesine ikna edilmiş milyonlarca iyi niyetli insan için hazmetmesi zor bir hakikat bu. Böylesine temel nitelikte bir mitin yıkılmasıyla baş etmek korkutucu bir iş olabilir. En azından benim için durum öyleydi. Ama böylelikle heyecan verici yeni ihtimaller de ortaya çıkıyor ve farklı bir geleceği düşünmeye imkân veren bir alan açılıyor.

İKİ

Yoksulluğun Sonu... Bir Süre Ertelenmiştir

> Her şey bir sis bulutu içinde yitip gidiyordu. Geçmiş silinmekle kalmıyor, silindiği de unutuluyor, sonunda yalan gerçek olup çıkıyordu.
>
> George Orwell, *1984*

İKİ BİN YILININ EYLÜL AYINDA, soğuk bir günde, dünya devletlerinin liderleri yakın tarihin en önemli uluslararası anlaşma belgelerinden birini imzalamak için New York'taki Birleşmiş Milletler merkez binasında bir araya geldi. Söz konusu belgenin adı Binyıl Bildirgesi'ydi. Bu gerçekten de tarihi bir andı. Dünya liderleri ilk defa tam takım bir dizi kalkınma hedefini açıkça benimsiyordu. En temel –ve dünyada en çok dikkat çeken– hedef de 2015 yılına kadar dünyadaki yoksulluğu ve açlığı yarıya düşürme vaadiydi.

New York'taki toplantının ardından BM çalışanları oturup Binyıl Bildirgesi'ndeki hedefleri sekiz adet ölçülebilir, somut hedefe dönüştürünce bunlar Binyıl Kalkınma Hedefleri (BKH) olarak adlandırıldı. Birinci hedef açlığı ve yoksulluğu yarıya indirmekti, ama bundan başka hedefler de vardı: herkesin temel eğitime ulaşması, eğitimde toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması, çocuk ölümlerinin üçte iki oranında azaltılması, anne ölümlerinin dörtte üç azaltılması, AIDS ve sıtma hastalıklarıyla mücadele edilmesi. Yoksul ülkeler, zengin ülkelerden maddi yardım ve farklı destekler alarak bu hedeflerin gerçekleştirilmesini kendileri sağlayacaktı (yoksulluğun iç politikalarla ilgili bir mesele olduğu varsayılıyordu).

Hedeflerin ilanından sonra büyük bütçeli bir halkla ilişkiler kampanyası sayesinde bu program kamuoyunda önemli bir yere oturtuldu, uluslararası politika gündeminin üst sıralarına yerleştirildi. Kısa süre içinde 21. yüzyılın en büyük kolektif uluslararası etkinliği haline geldi. BM her yıl hedeflere ne kadar yaklaşıldığı konusunda bilgi veren bir rapor yayımlamaya başladı. Aradan daha on iki yıl geçmişken, vaat edilen sürenin bitmesine daha üç yıl varken, birinci hedefin başarılı olduğunu iddia ettiler. Yoksulluk oranının yarıya düştüğünü, açlık oranını yarıya düşürme hedefine de yaklaşıldığını duyurdular.

Bu haber çoğu insan için şaşırtıcıydı. O sırada dünya neredeyse yüz yıldır karşılaştığı en korkunç ekonomik krizle boğuşuyordu. Batı ekonomileri küçülünce Güney'deki ihracat sektörü de darbe almıştı, istihdam oranları düşüyordu. Bunlar yetmezmiş gibi gıda fiyatlarındaki eşi benzeri görülmemiş artışlar da yoksulların belini büküyordu. Araştırmacılar yoksulluğun ve açlığın olsa olsa *artacağını* öngörüyordu. Fakat basın bu hikâyenin peşine takıldı, dünyaya bu şekilde duyurdu. BM'nin raporundan kısa bir süre sonra *The Economist*'te "Mutlu Bir Düşüş: Tarihte ilk kez dünyadaki yoksul insanların sayısı düşüyor" başlığıyla bir yazı yayımlandı, epeyce de paylaşıldı. Aynı yıl içinde Charles Kenny, Bill Gates'in coşkulu ifadelerle dolu bir önsöz yazdığı *Getting Better: Why Global Development is Succeeding* (İyileşmek: Küresel Kalkınmanın Başarısının Nedenleri) adlı kitabını yayımladı. Gates'in 2014'te bizzat kaleme aldığı bir açık mektup da şu sözlerle başlıyordu: "Hangi ölçütle bakarsanız bakın, dünya eskisine göre daha iyi bir yer." Bir yandan da İsveçli akademisyen Hans Rosling yoksulların durumunun iyiye gittiğini gösteren renkli grafiklerle süslü sunumlarını yapmaya devam ediyordu. Rosling'in "Şimdiye Dek Gördüğünüz En İyi İstatistikler" başlıklı TED Talk sunumu bugüne kadar 10 milyondan fazla kişi tarafından izlendi.* Yoksulluğun azaldığına dair BM tarafından paylaşılan istatistikler kısa süre içinde dünyada en çok tekrar edilip paylaşılan istatistikler haline geldi.

* www.ted.com/talks/hans_rosling_the_best_stats_you_ve_ever_seen?language=en. – *ç.n.*

Ben buna yoksulluğa dair "iyi-haber anlatısı" adını veriyorum. Her gün haberlerde görüp durduğumuz sinir bozucu olayların karşısına herkesin hoşuna giden, iç rahatlatan bir hikâye olarak bu çıkarılıyor. Sonuçta bir adım geriye atıp da her şeyin göründüğü kadar kötü olmadığını, resmin geneline bakınca dünyanın adım adım iyiye gittiğini düşünmek herkese iyi geliyor. Bu hikâye uygarlığımızın hakkını teslim etmeye, "ilerleme"ye dair en derin ve sarsılmaz kanaatlerimizi teyit etmeye yarıyor.

İyi-haber anlatısı bir siyasi aygıt olarak da son derece kuvvetli, bizi küresel ekonomik sistemin doğru yolda olduğunu düşünmeye davet ediyor. İnsanların çektiği acıyı dindirebilmek için statükodan şaşmamamız, radikal değişiklikler yapmaktan kaçınmamız gerektiğini ima ediyor. Şimdiki bölüşüm sistemini devam ettirmekte çıkarı olan kesimler (örneğin küresel "yüzde 1") için iyi-haber anlatısı oldukça kullanışlı bir hikâye. Bazen bu argüman iyice göze batıyor. 2015 yılının başlarında *Spectator* dergisi "Oxfam Bunu Bilmenizi İstemiyor: Küresel kapitalizm her zamankinden az yoksulluk anlamına geliyor" başlığıyla uzun bir blog yazısı yayımladı. En ağır yoksulluk biçimlerinin azaldığını gösteren BKH istatistikleriyle başlayan yazı, gelişmekte olan bölgelerde yeterli beslenemeyen insanların oranının düştüğünü gösteren bir grafikle devam ediyordu. Yazar, toplumsal eşitsizliğe ve en zengin yüzde 1'lik kesimin servet birikimine bu kadar odaklanmamızın hatalı olduğunu söylüyordu. Tamam, belki bu yüzde 1 dünyanın geri kalanının toplamından fazla varlığa sahipti ama bu kötü bir şey olmak zorunda değildi çünkü onların bu kadar zengin olmasını sağlayan sistem aynı zamanda gelişmekte olan ülkelerdeki yoksulluğun da azalmasını sağlıyordu. "Şu anda yoksulluğun azalması bağlamında bir altın çağ yaşıyoruz," diyordu yazar. "Kullanmakta olduğumuz yöntemin doğru sonuç verdiğini, bu yolda ilerlemeye devam etmemiz gerektiğini dünyadaki yoksullukla mücadele etmek isteyen herkesin kabul etmesi gerekiyor. Akıl almaz bir hedefe doğru ilerliyoruz: Genel manadaki yoksulluğu yaşam süremiz içinde yok etmiş olacağız. Zenginlere zarar vermekten ziyade yoksullara yardım etmeyi önemseyenlerin bunu memnuniyetle karşılaması, serbest ticaretin ve küresel kapitalizmin yayılmaya

devam etmesi için de yöneticilerine baskı yapması gerekir. Yoksulluğu tarihe gömmenin tek doğru yolu budur."

Olduğu gibi doğru kabul edecek olsak bile, bu iyi-haber anlatısı bahsedilen kazanımların –*Spectator*'daki yazının iddia ettiği gibi– serbest piyasa kapitalizminin dünya geneline yayılmasının doğrudan sonucu olup olmadığına dair bir şey söylemiyor. Kazanımların bu yayılmaya rağmen gerçekleşmiş olması da pekâlâ mümkün. Fakat şurası net: Küresel yoksulluk siyaset açısından son derece önemli bir gösterge. Yoksulluk her zamankinden daha hızlı azalıyorsa, bu halihazırdaki ekonomik sistemimiz lehine kuvvetli bir argüman oluşturur. Yoksulluk biraz azalıyor olmasına rağmen eski düşüş hızını kaybetmişse, belki de sistemimiz olması gerektiği kadar iyi değildir. Yoksulluk azalmıyor, aksine artıyorsa sistemi toptan değiştirmek için bir sebebimiz var demektir. Masada bu gibi meseleler varken eğriyi doğruyu iyi tespit etmek gerekiyor.

BKH kapsamında ortaya atılan iddialardan bazıları memnuniyetle karşılanmayı hak eden, gayet somut gelişmeler. Beş yaşını doldurmadan ölen çocukların sayısı 1990'da 12,7 milyonken 2015'te 6 milyona geriledi. Bu da her gün 18 000 çocuğun ölmekten kurtulduğu anlamına geliyor, yani oldukça etkileyici bir gelişme. Aynı şey anne ölümleri için de geçerli: BKH sürecinde bu oran yüzde 45 gibi ciddi bir düşüş gösterdi.[1] İlköğretime kayıtlı çocukların oranı arttı. HIV ve sıtma vakalarının sayısı ciddi oranda azaldı. BM bu cephelerde hedeflerine ulaşmayı başaramadıysa da bu rakamlar kayda değer bir ilerleme yaşandığını gösteriyor.

Fakat iyi-haber anlatısının manşete çektiği gelişme, yani yoksulluğun ve açlığın yarı yarıya azaldığı iddiası o kadar sağlam temellere

1. Anne ölümleriyle ilgili kazanımlar, hedefin gerisinde kaldı ve bu ilerlemeyi ölçmek son derece zor olduğu için uzmanlar BM'nin öne sürdüğü mütevazı gelişmelerin doğruluğunu bile şüpheyle karşılıyor. Bkz. Amir Attaran, "An immeasurable crisis: a criticism of the Millennium Development Goals and why they cannot be measured", *PLoS Medicine* 2(10), 2005. Yazar anne ölümlerine dair şunları yazıyor: "Günümüzdeki tahmin yöntemlerinin kısıtları o kadar fazla ki UNICEF ve WHO'da çalışan bilim insanları '2000 yılındaki tahminlerle 1990 yılındakileri kıyaslamanın ... ve gidişata dair bir sonuca varmanın' yersiz olacağını belirtiyor." Çocuk ölümlerini ölçmek ise çok daha kolay.

oturmuyor. Meseleyi etraflıca ele alınca, yoksulluğa dair gerçek hikâyenin bizi inandırmak istedikleri gibi tozpembe bir tablodan ibaret olmadığı anlaşılıyor. Hatta gerçek durum, resmi anlatıyla neredeyse taban tabana zıt. Peki bu nasıl gerçekleşti? Neler oluyor? Dünyadaki yoksulluğa ve açlığa dair hikâyenin aslı nedir?

Şapkada Yoksulluk Kaybetme Numarası

Yoksulluğun azaldığına dair hikâyedeki yanlışın ne olduğunu anlamak için filmi başa sarmak gerekiyor. Dünyadaki yoksullukla mücadeleyi hedefleyen çoktaraflı anlaşmaların ilki 1996'da, dünya liderlerinin güzelim Roma şehrinde bir araya geldiği Dünya Gıda Zirvesi esnasında imzalandı. Bu anlaşmanın oldukça cesur bir vaadi vardı: "Bütün insanların gıda güvenliğini temin etmek ve bütün ülkelerde açlığı bitirmek, hemen harekete geçip yetersiz beslenen insan sayısını 2015 yılından önce şimdikinin yarısına düşürmek üzere siyasi irademizi ortaya koyacağımızı, ortak ve ulusal taahhütlerimize bağlı kalacağımızı beyan ederiz." Hedefin yetersiz beslenen insan *oranını* değil *sayısını* yarıya indirmek olduğunun altını çizmekte fayda var. Yoksulluğun asli boyutu olarak gelire değil açlığa odaklanan Roma Bildirgesi sonradan izlenecek hedeflerin –parametreler ve adanmışlık bağlamında– *türüne* dair önemli bir öncü oluşturdu.

Dört yıl sonra, dünya liderleri Binyıl Bildirgesi'ni imzalamak üzere New York'ta bir araya gelince gelir bakımından yoksulluğa dair net bir hedef belirlediler. Böyle bir şey ilk kez oluyordu. Bu yeni vaat büyük tezahüratla karşılandıysa da süreci dikkatli takip edenler sevinmek için erken olduğunu hissediyordu, zira Roma'da belirlenen hedef sessiz sedasız tıraşlanmıştı. Yeni bildirgedeki vaat, 2000 yılı başlangıç kabul edilmek üzere, günde bir dolardan az gelire sahip insanların *oranını* ve açlık çeken insanların *oranını* yarıya indirmekti.[2] Gerçek sayıdan orana geçilince, nüfus artışı sayesinde, hedefi gerçekleştirmek de kolaylaşmış oluyordu. Yoksulların gerçek sayısı çok büyük bir artış göstermediği sürece, oran bakımından durum sü-

2. Binyıl Bildirgesi, 19. Madde. Vurgu bana ait.

rekli iyiye gidiyor gibi görünecekti. O dönemde yoksulluk çeken 1,67 milyar insan vardı. Yoksul *sayısı* yarıya indirilecek olsa 863 milyon insanın yoksulluktan kurtarılması gerekecekti. Ama *oranı* yarıya indirmek için 669 milyon insan yeterliydi, bu da daha kolay ulaşılabilir bir hedef anlamına geliyordu. İstatistik tiyatrosunda müthiş bir oyunculuk sergileniyordu ama neredeyse kimse bunun farkına varmamıştı.

Bu ilk adımdı. Binyıl Bildirgesi imzalandıktan kısa süre sonra BM bu bildiriyi bugün gayet iyi bildiğimiz BKH'ye dönüştürdü. Bu süreçte yoksulluk hedefi (BKH-1) bir derece daha seyreltildi, fakat bu kez her şey kapalı kapılar ardında, herhangi bir şekilde basına yansımadan gerçekleşti. Önce *dünyadaki* yoksulların oranını yarıya indirme hedefini "*yalnızca gelişmekte olan ülkelerdeki* yoksulların oranını yarıya indirmek" şeklinde güncellediler. Gelişmekte olan ülkelerdeki nüfus artışı dünyanın bütününe kıyasla daha yüksek olduğu için bu metodoloji değişikliği sayesinde yoksulluk muhasebecileri çok daha hızlı artan bir payda elde etmiş oldu. Bununla yetinmeyip önemli bir değişiklik daha yapıldı: Değerlendirmede kullanılacak başlangıç noktasını 2000 yılından 1990'a çektiler. Böylelikle hedeflerini gerçekleştirmek için daha uzun zamana sahip oldular, payda artışı sürecini uzattılar *ve* bu kampanya başlamadan önce elde edilen kazanımlar üzerinde de geriye dönük hak iddia edebilir hale geldiler. Bu tarih değişikliği özellikle Çin'in 1990'larda yüz milyonlarca insanı[3] ileri derecede yoksulluk çekmekten kurtararak elde ettiği kazanımların aldatıcı bir şekilde BKH'nin zafer hanesine yazılmasını sağlıyordu.[4]

3. 1,08 dolarlık (1993 SGP) yoksulluk sınırına göre 165 milyon insan, 1,25 dolarlık (2005 SGP) sınıra göre 400 milyon insan.

4. Binyıl Kampanyası'nın hilelerini ortaya koymakta Thomas Pogge oldukça iyi iş çıkarıyor. Örneğin bkz. "Millions Killed by Clever Dilution of Our Promise", CROP Poverty Brief, Ağustos 2010; "How World Poverty is Measured and Tracked", Elcke Mack, Michael Schramm, Stephan Klasen ve Thomas Pogge (haz.), *Absolute Poverty and Global Justice* içinde, Aldershot: Ashgate, 2009, s. 51-68; "The First United Nations Millennium Development Goal: a cause for celebration?", *Journal of Human Development* 5 (3), 2004, s. 377-97.

TABLO 1. YOKSULLUK HEDEFİNİN GEVŞETİLMESİ

	Referans Başlangıç yılı	Referans yoksul sayısı (milyon)	2015'e dek taahhüt edilen azalma (milyon)	2015'e kadarki azalmanın oranı (%)	Yıllık azalma oranı (%)
Binyıl Bildirgesi	2000	1.673	669	40	3,35
BKH-1	1990	1.817,5	490	27	1,25

Pogge'un "How Poverty is Measured"ından (Yoksulluk Nasıl Ölçülüyor?) uyarlanmıştır.

Bu ikinci tur istatistik oyununun hedefi küçültmekteki etkisi ilk turdakinden de fazlaydı. Binyıl Bildirgesi'nde ilan edilen hedefe göre 669 milyon insan yoksulluktan kurtarılacaktı. BKH-1 kurtarılması vaat edilen yoksul sayısını 490 milyona indirdi. Dünya devletleri en başta, 2015 yılında 1 milyar 4 milyondan fazla yoksul olmaması gerektiğini; bunun mutlak üst sınır olduğunu, bu sınırın aşılmasının ahlaken kabul edilemez olduğunu söylemişti. Fakat sonradan sınırı *yukarı* çekip 1 milyar 327 milyon olarak ilan ettiler ve böylelikle 2015 yılında *fazladan* 323 milyon insanın aşırı yoksulluk içinde yaşamasının kabul edilebilir olduğunu söylemiş oldular. Bu değişiklik, yoksullukla mücadelede çok daha ılımlı hareket etmelerine de izin veriyordu: İlk hedefe göre yoksulluk oranının her yıl %3,35 geriye çekilmesi gerekirken son hedef %1,25 gibi çok daha rahat ulaşılabilecek bir oran gerektiriyordu.[5] Yeni hedef, eskisine nazaran neredeyse hiçbir şey yapmadan da ulaşılabilecek nitelikteydi.

Son derece esnek olduğu anlaşılan bir ahlaki kabul edilebilirlik kavrayışını temel aldığı düşünülürse, BKH-1 epey şüphe götürür bir etik zemine oturuyor. Ama kendini iyi-haber anlatısını pazarlamaya adayanlar açısından bu durum gayet kullanışlı oldu. Binyıl Kampanyası, hedeflerini yeniden tanımlamış olduğu için bugün –gerçek durum öyle olmamasına rağmen– yoksulluğun yarıya düşmüş olduğunu savunabiliyor.

5. Bütün bunlara dikkatimi çeken Thomas Pogge'un çalışmaları oldu.

İyi haber anlatısının sonuç veriyor gibi görünmesinin tek sebebi, oyun devam ederken kuralların değiştirilmiş olması. Fakat endişelenmemizi gerektiren hilebazlıklar bundan ibaret değil.[6]

*

Yoksulluk olarak kabul edilen durum ("yoksulluk sınırı") normalde ortalama bir yetişkinin varlığını sürdürebilmek için ihtiyaç duyduğu temel kaynakların toplam maliyetini yansıtacak şekilde, her ülke tarafından ayrı ayrı hesaplanıyor. Yakın tarihin büyük kısmı boyunca farklı ülkelerdeki yoksulluk sınırının birbiriyle kıyaslanamayacak şeyler olduğu kabul ediliyordu: Somali'de yoksulluk olarak kabul edilenle Şili'de yoksulluk sayılan durum aynı değildi. Ama dünya genelinde yoksulluk sınırını tespit etmekte kullanılabilecek, tek bir metodolojiye dayalı ortak bir payda bulunması yönünde oldukça yoğun bir baskı vardı. Dünya Bankası'nda çalışan bir iktisatçı, Martin Ravallion, böyle bir şeyi hayata geçiren ilk kişi oldu. Ravallion, 1990 yılında dünyanın en yoksul ülkelerinden birkaçında yoksulluk sınırının 1,02 dolar civarında bir yerde kesiştiğini fark etti. Dolayısıyla mutlak yoksulluğu ölçebilmek için bu değeri alt sınır olarak kullanmak ona makul bir seçenek gibi göründü.[7] Ravallion'un önerisiyle Dünya Bankası "günde bir dolar" değerini ilk uluslararası yoksulluk sınırı olarak benimsedi.

Fakat bu sınırla ilgili birtakım sorunlar vardı. Dünya Bankası, bu yeni ölçeği kullanmaya başladıktan sonra, 2000 yılı için hazırladığı raporda yoksulluğun *artmakta* olduğunu ilan etmek zorunda kaldı. Raporda "Günde 1 dolar ve altında geliri olan insanların sayısı *artmaya devam ediyor*," deniyordu.[8] "Dünyadaki toplam sayı 1987 yılında 1,2 milyarken günümüzde 1,5 milyara ulaşmış durumda ve ya-

6. Sanjay Reddy ve Thomas Pogge bu argümanı *How Not to Count the Poor* başlıklı yayımlanmamış akademik bildirilerinde başarılı bir şekilde ele alıyorlar (Columbia Üniversitesi, 2005).

7. M. Ravallion ve diğ., "Quantifying absolute poverty in the developing world", *Review of Income and Wealth* 37(4), 1991, s. 345-61.

8. Dünya Bankası, Dünya Kalkınma Raporu 1999/2000, New York: Oxford University Press, 1999, s. 25. Vurgu bana ait.

kın dönemdeki gidişat bu şekilde sürecek olursa 2015 yılında 1,9 milyara varacaktır." Bu endişe verici bir gelişmeydi, geleceğe dair de kötü şeyler öngörüyordu. Bununla da kalmıyor, Dünya Bankası ve IMF'nin 1980 ve 90'lar boyunca Güney ülkelerine "kalkınma" adı altında dayattığı yapısal uyum programlarının da aslında durumu kötüleştirdiğini söylemiş oluyordu.[9] Bütün bunlar Dünya Bankası açısından ciddi sorunlardı. Yoksulluğun azaltılması küresel ekonomik ilerlemeyi ölçmekte kullanacağımız yöntem olacaksa, yapısal uyum projesinin çöpe atılması gerekirdi; bu da Dünya Bankası'nın oldukça büyük maliyetli bir hata yapmış olduğunu kabullenmesi anlamına gelirdi. Bunun devamında da dünya genelindeki zorla serbest piyasalaştırma ve özelleştirme sürecinin durdurulması gerekirdi. Bu süreçten büyük çıkarlar elde eden çokuluslu şirketler ve Küresel Güney seçkinleri açısından bunlar son derece kötü haberlerdi. Dünya Bankası'nın radikal serbest piyasa politikalarını tarihin çöplüğüne gönderecekmiş gibi görünen kritik bir eşiğe gelinmişti.

Fakat bu raporun yayımlanmasından kısa bir süre sonra Dünya Bankası ağız değiştirdi. 2001 yılında bankanın başkanı James Wolfensohn bir konuşmasında serbest piyasa politikalarının dayatılmasının gelişmekte olan ülkelerde yoksulluğun *düşmesine* neden olduğunu belirtiyordu: "Son yıllarda izlenen daha iyi politikalar, gelişmekte olan ülkelerdeki kişi başına düşen gelirin 1970'lerin ortalarından beri görülmeyen yükseklikte oranlarda artmasına katkıda bulundu. Hızlı büyüme de yoksulluğun azalması anlamına geldi: Dünya genelinde yoksulluk çeken insanların oranı yıllar içinde düzenli olarak düşerek 1990'da yüzde 29'ken 1998'de yüzde 23'le en düşük seviyesine indi. Son iki yüzyıldır düzenli olarak artan yoksul sayısı, 1980'den itibaren yaklaşık 200 milyon azaldı."[10]

Wolfensohn'un konuşmasının ilginç yanı, kişi başına düşen gelirin 1970'lerin ortalarına dek daha hızlı yükseldiğini ifade ederek as-

9. Bkz. William Easterly, "The lost decades: developing countries' stagnation in spite of policy reform 1980-1998", *Journal of Economic Growth* 6, 2001, s. 135-57.

10. Wolfensohn'un G20 hazine bakanlarına ve merkez bankası başkanlarına hitaben yaptığı konuşmadan, Ottawa, 17 Kasım 2001.

lında Dünya Bankası tarafından uygulanan yapısal uyum programlarının 1980 ve 90'larda ilerlemeyi yavaşlatmış olduğunu kabul etmiş olmasıydı. Fakat bu dönemlerde yoksulluğun yine de düşmüş olduğunu söylüyordu, insanların dikkatlerini yönelttiği nokta da hikâyenin o kısmı oldu. Basın hikâyeyi bu şekliyle aldı, bankanın izlediği politikaları sorgulamaktansa yoksulluk karşısında elde ettiği zaferi kutlamayı tercih etti. Bunlar 2001 yılında oluyordu. Üç yıl sonra Dünya Bankası tarafından yayımlanan yeni istatistikler, yoksulluğun Wolfensohn'un iddia ettiğinden bile başarılı şekilde azaltıldığını gösteriyordu.[11] Hatta arada iki kat fark vardı: 1981 ve 2001 yılları arasında toplamda 400 milyon insan yoksulluğun pençesinden kurtarılmıştı. Hikâye güzelleştikçe güzelleşiyordu.

Dünya Bankası'nın yoksullukla ilgili istatistikleri artışı işaret ederken nasıl olup da birden düşüş gösterir hale geldi? Uzun lafın kısası, uluslararası yoksulluk sınırını değiştirdiler. 2000 yılında en baştaki 1,02 dolar seviyesini 1,08 dolara çektiler. Yeni sınır eskisinden biraz yüksek gibi görünüyordu, fakat aslında sadece birkaç yılda bir doların satın alma gücündeki azalmayı dengelemek için ilan edilen yeni satın alma gücü paritesi (SGP) hesaplarına göre güncellenmişti. Doların satın alma gücü azaldıkça insanlar bir şeyi satın almak için eskisinden daha fazla dolar ödemek zorunda kalıyorlar. Dolayısıyla yoksulluk sınırının da buna ayak uydurabilmesi için belli aralıklarla "yükseltilmesi" gerekiyor. Fakat bu artış aslında satın alma gücündeki düşüşü dengeleyecek kadar bile yükseltilmemişti. Yani 1,08 dolarlık yeni yoksulluk sınırı gerçekte eski 1,02 dolar değerinden daha *düşüktü*. Sınırın aşağı çekilmesi, yoksul sayısının eskiye göre azalmış gibi gösterilmesini sağlamıştı. Bu yeni sınır ilan edilince, gerçek dünyada herhangi bir şey değişmemiş olmasına rağmen, resmi kayıtlardaki yoksul sayısı bir gecede düşmüş oldu.

Bu yeni yoksulluk sınırı tam da Binyıl Kampanyası'nın başladığı yıl ilan edildiği için kampanyanın yoksulluğu ölçmekte kullandığı

11. Shohua Chen ve Martin Ravallion, *How Have the World's Poorest Fared since the Early 1980s?*, Dünya Bankası Politika Araştırması Ön Raporu 3341, Haziran 2004.

resmi ölçüt olarak benimsendi. Bu ufacık değişiklikle, iktisatçıların el çabukluğu marifetiyle, dünya birden daha iyiye gidiyor gibi görünmeye başladı.

Uluslararası Yoksulluk Sınırı (UAYS) 2008'de bir kez daha değiştirilip 1,25 dolar olarak belirlendi. Dünya Bankası'nda çalışan iktisatçılar bu yeni sınırın bir öncekine aşağı yukarı denk olduğunu iddia etse de Yale Üniversitesi profesörlerinden Thomas Pogge ve New York'taki New School Üniversitesi'nde görev yapan iktisatçı Sanjay Reddy gibi sıkı gözlemciler bu verilerin mukayese kabul edecek nitelikte olmadığına işaret ediyordu.[12] Bir kez daha, yoksulların sayısı bir gecede değişmişti. Fakat bu kez yukarı yönlü bir değişim göstererek listeye 430 milyon kişinin eklemesine yol açmıştı. İlk bakışta bunun kötü bir haber gibi, iyi-haber anlatısına son darbeyi indirmiş gibi algılandığını düşünebilirsiniz. Fakat, en azından Dünya Bankası açısından, madalyonun diğer yüzü daha önemliydi: Yoksulluktaki düşüş *trendi* eskisine göre, en azından referans alınan 1990 yılından sonraki dönem için, çok daha iyi bir çizgiye oturmuş oluyordu. 1,08 dolar çizgisi 1990 ile 2005 yılları arasında yoksul sayısında 316 milyon kişilik bir azalma gerçekleşmiş gibi görünmesini sağlarken, yeni belirlenen sınır bu sayıyı 437 milyona yükselterek sanki fazladan 121 milyon can yoksulluğun pençesinden kurtarılmış gibi bir yanılsama yaratıyordu. Yani Binyıl Kampanyası bir kez daha yeni bir yoksulluk sınırı benimsemiş ve yepyeni kazanım iddialarında bulunmaya başlamıştı.

*

Yoksulluk hikâyesinin orta yerinde çoğunlukla gözden kaçırılan bir başka hilebazlık var. Binyıl Kalkınma Kampanyası'nın referans başlangıcını 1990'a çekerek Çin'in yoksullukla mücadele kazanımları üstünde hak iddia ettiğini hatırlıyorsunuz. Peki denklemden Çin'i çıkaracak olursak ne oluyor? Bu durumda dünya çapındaki yoksul sa-

12. Reddy ve Pogge, *How Not to Count the Poor*. Bkz. Ravallion'un yanıtı: "How Not to Count the Poor? A Reply to Reddy and Pogge", Sudhir Anand ve diğ. (haz.), *Debates on the Measurement of Poverty* içinde, Oxford: Oxford University Press, 2008.

yısının Dünya Bankası tarafından Güney'in büyük bir kısmına yapısal uyum programlarının dayatıldığı 1980 ve 90'lar boyunca *arttığını* görüyoruz. Günümüzde yoksul sayısı 1981'dekiyle aynı, 1 milyarın biraz üstünde. Başka bir deyişle, iyi-haber anlatısı bizi dünyada yoksulluğun azalmakta olduğuna inandırmaya çalışsa da bu azalış yalnızca Çin ve Doğu Asya için geçerli. Burası önemli, çünkü bu bölge dünyada serbest piyasa kapitalizminin Dünya Bankası ve IMF tarafından zorla *dayatılmadığı* az sayıda yer arasında bulunuyor.[13] Geri kalan her yerde yoksulluk ya olduğu yerde saydı ya da toplamda artış gösterdi. Dünya Bankası sayılarla oynamaya çalışadursun, işin aslı bu.

Açlığa Ne Oldu?

BKH'nin iyi-haber anlatısı bütün dikkatimizi yoksulluğa çekmeye çalışıyor. Peki Binyıl Bildirgesi'nin diğer büyük hedefi olan açlık konusunda durum ne? Muhtemelen dünya ülkeleri bu hedefe ulaşmakta bariz bir biçimde başarısız olduğu için, biz de bu konuda uzun süre pek bir şey duymadık. Dünyadaki açlık çeken insan sayısı BKH dönemi boyunca düzenli olarak *artmaya* devam etti. Dünya liderleri 1996'da açlığı 2015'ten önce yarıya düşürmeyi vaat ettiğinde dünyada 788 milyon aç insan vardı. 2009'da ise bu sayı yaklaşık yüzde 30 artarak 1 milyar 23 milyon civarına gelmişti. Bu gidişat dünyanın kodamanlarını uzun zamandır rahatsız ediyordu. Sonuçta bir ekonomik sistemin başarısını ölçmenin en iyi yollarından biri onun açlık karşısında kaydettiği başarıya bakmaktır. Açlık çeken insan sayısı aynıysa –veya daha kötüsü, artıyorsa– çok temel noktalarda bir şeylerin yanlış gittiğini inkâr etmek zorlaşır.

Binyıl Kampanyası referans başlangıç yılını 1990'a çekince elbette açlık konusundaki gidişat da biraz daha iyi bir görünüme kavuştu. Hedefi gevşeterek gerçek sayılara değil de oranlara bağlamak işi biraz daha kolaylaştırdı. Fakat bütün bu değişikliklere rağmen

13. Robert Wade, *Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1990.

2009 yılındaki yoksul sayısı 1990 yılına göre yüzde 21 artmıştı. BM yenilgiyi kabul etmek zorunda kaldı, bir rapor yayımlayıp açlık hedefine ulaşmanın imkânsız olacağını ilan etti.[14] Açlık azalmıyordu, "son on yıldır yükseliş yönünde seyrediyor"du.

Bu resmen faciaydı. Derken birdenbire, 2012'de BM'nin açlıkla ilgili sayıları hesaplamaktan sorumlu birimi Gıda ve Tarım Örgütü (GTÖ) bunun tam tersi bir hikâye anlatmaya başladı. BKH'nin gerçekleştirilmesi için sadece üç yıl kalmışken GTÖ açlık hesaplaması konusundaki metodolojisini "geliştirdiğini" açıkladı. Nihayet güncellenmiş sayılar sayesinde tozpembe bir tablo çizilebiliyordu: 1990'da gelişmekte olan ülkelerdeki insanların yüzde 23'ü yetersiz beslenirken BM bu oranın yüzde 15'e düşmüş olduğunu büyük bir memnuniyetle ilan ediyordu. Elbette hedefe hâlâ ulaşılmış değildi. Gerçek sayılar üzerinden insan içine çıkıp açıklama yapılabilecek bir durum yoktu ortada: Yirmi beş yılda açlık çeken insan sayısını 1 milyardan ancak 800 milyona kadar düşürebilmişlerdi. Bu düşüşün neredeyse tamamı Asya'da gerçekleşmişti. Afrika'da yetersiz beslenen insanların sayısı artmıştı. Fakat bu şekilde BM en azından dünya genelinde bir miktar ilerleme kaydedildiğini söyleyebiliyordu. BKH 2013 raporunda "Açlık oranını azaltmak konusundaki ilerlemenin önceden düşünülenden daha belirgin olduğu ve açlık çeken insanların oranını 2015 yılına kadar yarıya düşürme hedefinin ulaşılabilir olduğu değerlendirilmektedir," deniyordu.[15]

Bu işi kıvırmayı nasıl becerdiler? Bir kriz hikâyesini ilerleme hikâyesine çevirmeyi nasıl başardılar? Her şey yeni metodoloji sayesinde oldu. Bu yeni model, ekonomik krizlerin etkilerini yansıtmayacak şekilde tasarlanmıştı, dolayısıyla 2007'deki gıda fiyatları krizinin ve 2008 finansal çöküşünün ardından açlık çeken insan sayısında yaşanan büyük artış sayılara yansımadı. Bunun dışında GTÖ ülkelerin gıda teminine dair tahminlerini gözden geçirmiş, insanların kaloriye erişimi konusundaki varsayımlarını da "gevşetmiş"ti.[16] Aç-

14. GTÖ, *The State of Food Insecurity in the World 2008*, Roma: BM Gıda ve Tarım Örgütü, 2008, s. 8.

15. Birleşmiş Milletler, Binyıl Kalkınma Hedefleri Raporu 2013, s. 10.

lık sınırını da aşağı yönlü güncelleyerek olumlu gidişatın eski ölçümlere kıyasla daha hızlı ilerlemiş gibi görünmesini sağlamışlardı.[17] Bütün bunlar sayesinde açlığa dair hikâye eskisine göre çok daha iyi görünmeye başladı. Basın organları metodolojideki değişikliği incelemeye gerek duymaksızın bu yeni hikâyeyi dolaşıma sokmakta tereddüt etmedi.

BM'nin açlıkla ilgili istatistikleri konusunda yöntem değişikliğinden başka önemli sorunlar da vardı, bunlardan biri de doğrudan açlık tanımıyla ilgiliydi. BM'nin bir insanı aç kabul etmesi için o kişinin kalori alımının "bir yıl boyunca" "hareketsiz bir yaşam tarzı için gerekli olan asgari enerjiyi" (yani günde 1600-1800 kalori civarında) "karşılayamayacak düzeyde" olması gerekiyor.[18] Fakat burada bir sorun var, zira yoksulların çoğu hareketsiz bir yaşam tarzına sahip değil, hatta epey zorlayıcı fiziksel işler yapıyorlar, dolayısıyla BM'nin belirlediği kalori miktarından çok daha fazlasına ihtiyaçları var. Örneğin Hindistan'daki ortalama bir çekçek sürücüsü günde 3000 ila 4000 kalori yakıyor.[19] GTÖ de bu hesap hatasının farkında.[20] 2012 yılında yayımladığı raporda "açlık çeken yoksul insanların pek çoğunun zahmetli işlerde, kol gücüyle çalışma ihtimali oldukça yüksektir," diyor. Kendi kullandığı temel açlık tanımının "dar", "son de-

16. GTÖ, "Food Security Methodology", GTÖ (2012). Bu ikinci aşamadaki değişiklikler 2012 raporunda ele alınıyordu.

17. GTÖ her bir ülke için asgari besinsel enerji miktarını (açlık tanımlaması için kullanılan kalori eşiğini) hesaplamak üzere gereken ortalama nüfus boy uzunluğu verilerinin de gözden geçirilmiş halini kullandı. Yeni kalori sınırları bütün ülkelere uygulanırken hesaplama döneminin başına nazaran sonunda daha çok eksiltme yapılarak (geri kalan etkenler değişmediği halde) sanki açlık çeken insan sayısındaki azalış daha hızlı gerçekleşiyormuş gibi gösterildi. Yeni hesaplama: (www.docs-library. com/xls/1/7/2217-2548.html), eski hesaplama: (www.fao.org/ fileadmin/templates/ess/documents/food_security_statistics/MinimumDietaryEnergyRequirement_en.xls).

18. GTÖ, *The State of Food Insecurity in the World 2012*, Roma: BM Gıda ve Tarım Örgütü, 2012, s. 12.

19. "A Recovery with a Human Face", UNICEF çevrimiçi tartışma sayfası, erişim tarihi 12 Ekim 2015, www.recoveryhumanface.org. Bkz. Thomas Pogge'un Haziran 2015 tarihli gönderileri.

20. GTÖ, *The State of Food Insecurity in the World 2012*, s. 12.

rece muhafazakâr", "uç derecede kalori yoksunluğuna" odaklanan bir yapıda olduğunu kabul ediyor, politika belirlemek için "açıkça yetersiz" bir tanım olarak görüyor. Yoksulların çoğunun "normal", hatta "yoğun" etkinlik içeren yaşam tarzlarının gerektirdiği miktarda kaloriye ihtiyacı olduğunu kabul ediyor.

Peki açlığı daha gerçekçi rakamlar üzerinden ölçmeye kalkacak olursak neyle karşılaşıyoruz? Bu durumda GTÖ'nün kendi yayımladığı verilere göre 1,5 milyar ile 2,5 milyar arasındaki insanın açlık çektiği ortaya çıkıyor. Bu da Binyıl Kampanyası'nın bize telkin ettiği sayının iki ila üç katına denk geliyor.[21] Ayrıca GTÖ'nün çok güvenilir olmayan yeni metodolojisine göre bile bu sayılar artış halinde.

Fakat aslında bu tahminler dahi yetersiz. GTÖ'nün tanımıyla ilgili bir başka sorun da yalnızca kalori hesabı yapması. Böyle olunca en temel vitaminler ve besin maddeleri konusunda ciddi yoksunluk çeken insanların (dünyada bu durumda 2,1 milyar kadar insan var) yetersiz beslendiği kabul edilmiyor, nabızlarının atmaya devam etmesini sağlayacak kadar kalori almaları yeterli görülüyor.[22] Gerçek beslenme verilerinden ziyade kalori alımına odaklanıldığı için gıda emilim oranlarını etkileyen parazitleri taşıyan insanlar da hesaba katılmıyor. Ayrıca aylar boyunca açlık çeken insanlar da aç sayılmıyor, çünkü bu tanıma göre açlık halinin bir yıl boyunca devam etmesi gerekiyor. GTÖ'nün metninde şöyle deniyor: "Referans alınacak süre, yeterinden az besin alınmasının sağlık açısından zarar doğuracağı kadar uzun olmalıdır. Geçici gıda kıtlıklarının da sorun yarattığına şüphe olmamakla birlikte, GTÖ göstergesi bir tam yılı esas almaktadır."[23] Başka bir deyişle, GTÖ'nün tanımı –bunu herhangi bir kanıtla destekleme ihtiyacı duymaksızın– on bir ay boyunca aç kalmanın sağlığa zarar vermeyeceğini varsayıyor.[24]

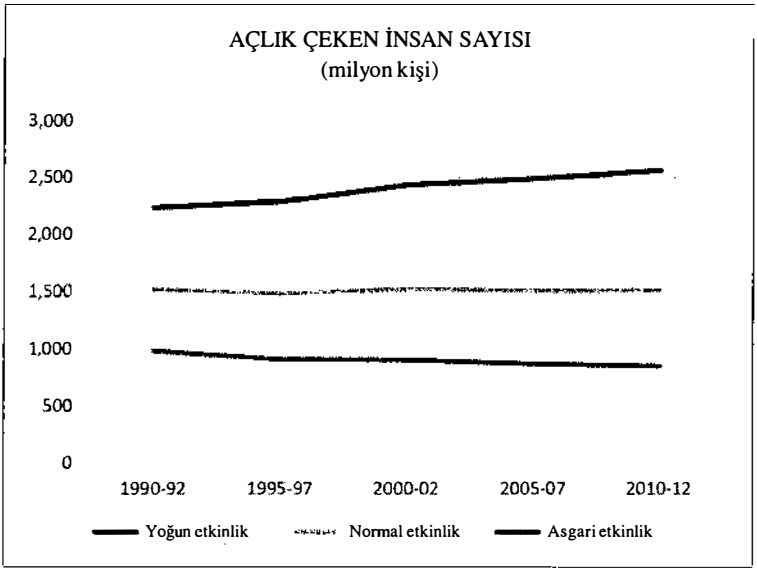
Bütün bunlara bakarak, BKH anlatısının dünya çapındaki açlığın

21. Ayrıca bkz. F. Moore Lappé, J. Clapp, M. Anderson, R. Broad, E. Messer, T. Pogge ve T. Wise, "How we count hunger matters", *Ethics and International Affairs* 27 (3), 2013, s. 251-59.

22. GTÖ, *The State of Food Insecurity in the World 2012*, s. 23.

23. *A.g.y.*, s. 50.

24. Bu konuya dikkatimi çeken Thomas Pogge oldu (kişisel görüşme).

Kaynak: Gıda ve Tarım Örgütü, *State of Food Insecurity 2012*.

boyutunu olduğundan çok daha az gösterdiğini söyleyebiliriz. Yine görüyoruz ki, sırf sayılar tutsun diye insanların sadece hayatta kalması hedefleniyor, ne tür hayatlar yaşadıkları kimsenin umurunda değil. Üstüne üstlük, bu trajedi belki de çağımızın en sık tekrarlanan gerçeklerinden biri ortadayken yaşanıyor: İnsanlığın bütünü olarak her yıl, dünyadaki herkesin günde 3000 kalori alabilmesine yetecek kadar gıda üretiyoruz.[25] Açlık, gıda yetersizliğiyle ilgili bir sorun değil. Açlık bir bölüşüm sorunu. Üretilen gıdanın orantısız bir hissesi zengin ülkelere akıyor, oralarda da büyük bir kısmı israf ediliyor. ABD'de ve Avrupa'da, tüketiciler satın aldıkları gıdanın yarıya yakınını çöpe atıyor.[26] BM verilerine göre dünyadaki gıda israfını sadece

25. "World Hunger and Poverty Facts and Statistics 2015", World Hunger Education Service, Washington DC, www.worldhunger.org/2015-world-hunger-and-poverty-facts-and-statistics.

26. Rebecca Smithers, "Almost half of the world's food thrown away, report finds", *Guardian*, 10 Ocak 2013.

dörtte bir kadar azaltıp bu payı en çok ihtiyaç duyulan yerlere yöneltmemiz halinde dünyadaki açlığı tek hamlede çözebiliyoruz.[27]

Thomas Pogge yoksulluğun azaltılması bahsinde kullanılması gereken ölçeğin oran da sayı da olmaması gerektiğinin altını çiziyor. "Günümüzdeki yoksulluğu mukayese etmekte kullanacağımız ahlaken kabul edilebilir eşikler tarihteki birtakım noktalar değil, bugünün olanaklarıdır: Bu yoksulluğun ne kadarı gerçekten kaçınılmaz nitelikte? Standardı bu şekilde belirlediğimizde görüyoruz ki bizim kuşağımız insanlık tarihinin en kötü sınavını veriyor."[28]

Daha Dürüst Bir Yoksulluk Değerlendirmesi

Biraz geriye dönüp BKH'nin günümüzde 1 milyar insanın açlık çektiği iddiasına bakalım. Öncelikle bu veriyi nasıl ele alırsanız alın, ortada dudak uçuklatan bir sayı var ve bu da küresel ekonomik sistemimiz hakkında oldukça net bir hüküm veriyor. Fakat sayıları günden güne artan birçok araştırmacı, gerçek durumun bundan da kötü olduğunu öne sürüyor. Öncelikle günde bir dolarlık yoksulluk sınırının doğru bir başlangıç noktası olup olmadığını sorguluyorlar. BKH tarafından kullanılan uluslararası yoksulluk sınırı (günde 1,25 dolar) en yoksul on beş ülkenin ulusal yoksulluk sınırları dikkate alınarak belirlenmişti. En uç derecede yoksullukla boğuşan az sayıdaki ülkeden gelen bu verilere neden güveniyoruz? Bu verilerin o ülkelerdeki gerçek yoksulluk durumunu yansıttığını nereden biliyoruz? Ulusal yoksulluk sınırını ilan eden bürokratların yeterli veriye sahip olduğundan emin miyiz? Siyaseten günü kurtarmak amacıyla bu sayılarla oynanmadığından emin olabilir miyiz?

Bu ulusal sınırları doğru kabul edecek olsak bile UAYS'yi hesaplamak için bunların kullanılması, hesabı en dipten yapmak anlamına geliyor. Eşik bu kadar aşağıda olunca, en alt seviyenin çok az üstünde kalan ülkeler bile doğru değerlendirilemiyor. Örneğin Sri Lanka'ya bakalım. 1990 yılında devletin kendi kurumları bir araştırma düzen-

27. Kate Lyon, "Cutting food waste by a quarter would mean enough for everyone, says UN", *Guardian*, 12 Ağustos 2015.

28. T. Pogge, "The end of poverty?", *Mark News*, 29 Mayıs 2014.

leyerek nüfusun yüzde 40'ının ulusal yoksulluk sınırının altında kaldığını tespit etti. Fakat UAYS'yi esas alan Dünya Bankası bu oranı yüzde 4 olarak bildirdi. Meksika'da, 2010 yılında devlet standart ulusal sınırı kullanarak yoksulluk oranını yüzde 46 olarak açıkladı, fakat UAYS kullanan Dünya Bankası'nın raporlarına aynı oran yüzde 5 olarak geçti.[29] Kısacası, UAYS çoğu durumda yoksulluğun olduğundan çok daha hafif görünmesine neden oluyor. Hindistan da benzer bir örnek oluşturuyor. Dünya Bankası UAYS'yi kullanarak yaptığı hesaplamaya göre Hindistan'da 2011 yılında yoksul insan sayısının 300 milyon olduğunu, bu sayının da uzun zamandır düzenli olarak düşüş gösterdiğini iddia ediyordu. Fakat aşağı yukarı aynı dönemde Hindistan'da sahada yapılan araştırmalar 680 milyon insanın "temel gereksinimlerini karşılayabilecek imkânlara sahip olmadığını" gösteriyordu.[30] Hatta 2011 yılında yaklaşık 900 milyon insan, yani nüfusun yüzde 75'i günde 2100 kalorinin altında besinle yaşıyordu. Bu oran 1984'te yüzde 58'di. Dolayısıyla Dünya Bankası Hindistan'daki yoksulluğun gerçek boyutlarını çarpıtmakla kalmıyor, açlık oranları yükselişte olduğu halde yoksulluğun "azalmakta" olduğunu da iddia ediyordu.[31]

Aynı hikâye, UAYS'nin biraz üstünde yaşıyor olmanın mahrumiyetlerle dolu bir hayat sürmek anlamına geldiği başka pek çok yer için de anlatılabilir. Hindistan'da UAYS'nin hemen üstünde yaşayan bir çocuğun normalden zayıf olma ihtimali yüzde 60. Nijer'de UAYS'nin hemen üstünde gelire sahip ailelerin çocuklarının bebeklik döneminde ölme riski binde 160, yani dünya ortalamasının üç katından fazla.[32] Günde 1,25 dolar kazanmak "Her şahsın, gerek kendisi gerekse ailesi için, yiyecek, giyim, mesken ve tıbbi bakım dahil olmak üzere sağlığı ve refahını temin edecek uygun bir hayat seviyesine

29. Dünya Bankası, *Dünya Kalkınma Raporu 1999/2000*, s. 237.

30. "Poverty in India 2.5 times the official figure: study", NDTV India, 20 Şubat 2014.

31. Vijay Prashad, "Making poverty history", *Jacobin*, 10 Kasım 2014, www.jacobinmag.com/2014/11/making-poverty-history.

32. Adam Wagstaff, "Child health on a dollar a day: some tentative cross-country comparisons", *Social Science and Medicine* 57 (9), 2003, s. 1529-38.

hakkı vardır" hükmünü içeren İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin güya güvence altına aldığı "uygun" yaşam standartlarını sağlamanın yanına bile yaklaşamıyor.

Sistemin kendi kurumları bile bu durumun farkına varmaya başladı. 2014 yılında Asya Kalkınma Bankası 1,25 dolar sınırının haddinden düşük olduğunu, anlamlı bir sonuç vermediğini kabul etti. Şu anda bu sınırı ufak bir artışla, en azından temel beslenme koşullarını yansıtan 1,50 dolara çekmeyi değerlendiriyor. Bu küçük değişim bile aşırı derecede yoksulluk çeken insan sayısının 1 milyardan fazla artmasına ve BKH'nin yoksullukta azalma olduğunu iddia eden grafiğinin tersine dönmesine yol açacak.[33]

Şu andaki UAYS, teoride 1,25 doların 2015 yılında ABD'de sahip olduğu satın alma gücünü yansıtıyor. Fakat ABD devletinin kendi hesaplarına göre 2005 yılında ortalama bir insanın asgari beslenme gerekliliklerini yerine getirebilmek için en az 4,58 dolara ihtiyacı vardı, buna hayatta kalmak için gereken barınma gibi diğer masraf kalemleri de dahil değildi.[34] İngiliz iktisatçı David Woodward'a göre, Birleşik Krallık'ta bu parayla yaşamak "Fazladan hiçbir gelire ve imkâna sahip olmayan, geçimini desteklemek için hediye alma, borç alma, çöpten bir şeyler toplama, dilenme ve birikmiş parasını kullanma gibi yöntemlere başvuramayan (çünkü bunları hepsi yoksulluk hesaplamasında "gelir" olarak kaydediliyor) ve ücretsiz sağlık ve eğitim hizmeti almayan (çünkü bunlar da genellikle yoksulların faydalanamadığı hizmetler) 35 kişinin tek bir asgari ücreti bölüşmesine denk" olacağını ifade ediyor.[35]

Eğer 1,25 dolarla temel beslenmeyi sağlamak ya da çocukların beş yaşına gelene dek hayatta kalmasını temin etmek mümkün değilse, insanları bu sınırın üstünde oldukları için yoksul kabul etmemek gerektiğini meşru bir şekilde savunmaya imkân var mı? Yok-

33. "Asians poorer than official data suggest, says ADB", *Financial Times*, 20 Ağustos 2014.

34. USDA, *Thrifty Food Plan 2005*, Washington D.C.: ABD Tarım Bakanlığı, 2005.

35. David Woodward, "How poor is too poor?", *New Internationalist*, 1 Temmuz 2010.

sulluğu anlamlı bir çerçevede ortadan kaldırmak konusunda ciddiysek en azından insanların ortalama yaşam süresinin alt sınırına kadar, yani yetmiş dört yıl civarında, yaşayabilmesini sağlayacak bir çizgi belirlememiz gerekiyor. Son dönemlerde yapılan çalışmalar bu "ahlaki yoksulluk sınırı"nı 5 dolar civarına, yani standart sınırın dört katına denk gelen bir seviyeye yerleştiriyor.[36] Bu sınır da kusursuz değil, çünkü aslında birbiriyle kıyaslanabilir nitelikte olmayan bağlamların birbiriyle kıyaslanması sonucunu doğuruyor ama şu anda elimizdeki en iyi seçenek bu.

5 dolarlık yoksulluk sınırını destekleyen birden fazla kaynak var. Rahul Lahoti ve Sanjay Reddy isimli iktisatçılar insanların sadece temel beslenme gereksinimleri için günde 4,50 dolara ihtiyacı olduğunu belirtiyor.[37] Londra'daki Yeni Ekonomi Vakfı (New Economics Foundation) bebek ölüm oranını dünya ortalaması olan binde 30'a çekmek için (ki bu bile gelişmiş ülkeler ortalamasının beş katı demek) insanların günde 5,87 dolar civarında gelire sahip olması gerektiğini ifade ediyor.[38] Ayrıca günde 5 doların gelişmekte olan ülkelerdeki ulusal yoksulluk sınırlarının ortalamasına denk geldiğini de görüyoruz.[39] Dünya Bankası'nın sık sık tekrar ettiği gibi, 1,25 doların "kasti bir şekilde fazla muhafazakârca belirlenen" bir sınır olduğu, yalnızca en yoksul ülkelere uygulanmasının uygun olduğu ifadeleri de bu çizgiyle uyumlu görünüyor: "Daha gelişmiş bölgelerde uluslararası yoksulluk sınırının daha yüksek olması daha uygun olacaktır. Latin Amerika ve Karayipler bölgelerindeki ülkelerin yoksul-

36. P. Edward, "The Ethical Poverty Line: a moral quantification of absolute poverty", *Third World Quarterly* 27 (2), 2006, s. 377-93.

37. R. Lahoti ve S. Reddy, "$1.90 per day: what does it say?", *Institute for New Economic Thinking*, 2015. Lahoti ve Reddy gıda bazlı açlık sınırını 2011 SGP hesabıyla 5,04 dolar olarak tespit ediyor, ben buraya aktarırken kıyaslama kolaylığı açısından 2005 SGP üzerinden hesapladım.

38. David Woodward, *How Poor Is "Poor"? Toward a Rights-Based Poverty Line*, Londra: New Economics Foundation, 2010.

39. Andrew Sumner, "Did global poverty just fall a lot, quite a bit, or not at all?", *Global Policy Journal*, erişim tarihi 16 Haziran 2014, www.globalpolicyjournal.com/blog/16/06/2014/donors-dilemma-did-global-poverty-just-fall-lot-quite-bit-or-not-all.

luk oranlarını kıyaslarken günde 4 dolarlık bir yoksulluk sınırı daha anlamlı bir standart oluşturmaktadır. Doğu Avrupa ve Orta Asya bölgeleri için sıklıkla günde 5 dolarlık sınır kullanılmaktadır."[40] Sınırın daha da yükseltilmesi için çağrı yapan örgütler de var. Örneğin ActionAid, Dünya Bankası tarafından önerilen üst sınır olan ve bebek ölüm oranını binde 20'ye (gelişmiş ülkelerin üç katı seviyesine) düşürmek için gereken günde 10 dolar ölçeğinin kullanılmasını talep ediyor. Harvard Üniversitesi'nin iktisatçılarından Lant Pritchett insan refahının dünya çapındaki asgari standardı olarak yoksulluk sınırının 12,50 dolar kabul edilmesi gerektiğini savunuyor.[41]

Bu talepleri ciddiye alıp dünyadaki yoksulluğu günde 5 dolar sınırı üstünden hesapladığımızda ne oluyor? O halde dünyadaki yoksul sayısının 4,3 milyar civarında olduğunu görüyoruz. Bu da Dünya Bankası ve Binyıl Kampanyası'nın telkin ettiği sayının dört katından fazlasına denk geliyor. Yani dünya nüfusunun yüzde 60'ından fazlasını kapsıyor. Daha da önemlisi, bu hesabın sonucunda yoksulluğun zaman içinde *arttığı* anlaşılıyor. Çin'deki gelişmeler hesaba katılınca dahi 1981'den bu yana ileri derecede yoksulluk çeken insan nüfusuna 1 milyar kişinin eklendiğini görüyoruz.[42] Sınırı 10 dolar olarak kabul edecek olursak 5,1 milyar insanın, yani dünya nüfusunun neredeyse yüzde 80'inin yoksul olduğunu görüyoruz.[43] Bu durumda da yoksul sayısı zaman içinde büyük artış gösteriyor, 1981 sonrasında yoksul nüfusuna 2 milyar kişi eklenmiş oluyor.

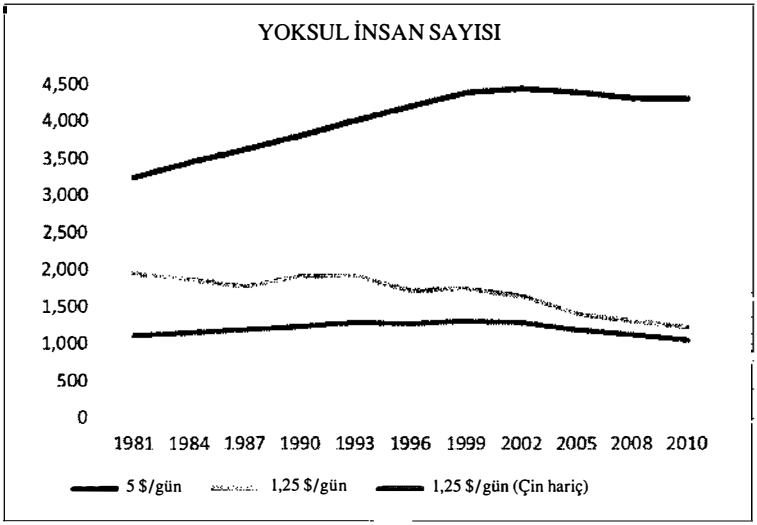
Araştırmacılar arasında 1,25 dolar sınırının haddinden düşük olduğu konusunda güçlü bir mutabakat olsa da resmi kaynaklar bu sınırı kullanmaya devam ediyor, çünkü (en azından Çin hesaba katılınca) yoksulluk konusunda bir ilerleme kaydedildiğini söylemeleri

40. "There are multiple international poverty lines. Which one should I use?", Dünya Bankası.

41. L. Pritchett, "Monitoring progress on poverty: the case for a high global poverty line", 2013, www.developmentprogress.org.

42. 2,5 dolarlık Dünya Yoksulluk Sınırı (2005 SGP) standardına göre yapılan Dünya Bankası hesaplamaları 1981 ve 2005 yılları arasında yoksul insan sayısının (Çin dışarıda tutulduğunda) 852 milyon kişi arttığını gösteriyor.

43. Dünya Bankası Kalkınma Göstergeleri 2008.

Kaynak: PovCal Net (2005 satın alma gücü paritesine göre).

ve günümüzdeki ekonomik düzeni meşrulaştırabilmeleri ancak bu ölçütü kullanarak mümkün oluyor.

Eşitsizlik: Uçurumu Ölçmek

Bugünlerde neredeyse herkes eşitsizlikten şikâyetçi. Ülkelerin kendi *içindeki* gelir eşitsizliğinin son yıllarda giderek arttığını biliyoruz; bu konuyu gündeme taşıyan Wall Street'i İşgal Et türünden hareketlerin de sayesinde işin bu boyutu toplumun geneli tarafından bilinir oldu. Peki ya ülkeler *arasındaki* eşitsizlik? Çoğu iktisatçı, bu cephede endişelenmemizi gerektiren bir şey olmadığını iddia ediyor. Zengin ve yoksul ülkeler arasında büyük bir uçurum olduğunu kabul ediyorlar, ama bu uçurumun daralmakta, hem de hızla daralmakta olduğunu müjdeliyorlar.

İktisatçılar ülkeler arasındaki gelir eşitsizliğini ölçerken genelde İtalyan istatistikçi Corrado Gini tarafından 1912 yılında bulunmuş olan Gini endeksini kullanıyor. Bu yöntemde 0 tam eşitliği, yani bü-

tün tarafların aynı gelire sahip olduğunu; 100 ise tam eşitsizliği, yani bir tarafın her şeye sahip olduğu, kalanların hiçbir şeyi olmadığı durumu ifade ediyor. 2016 yılında Dünya Bankası'nın bir numaralı eşitsizlik uzmanı Branko Milanović, ülkeler arasındaki eşitsizliğin –nüfus düzeltmesi yapıldıktan sonra– son yirmi-otuz yıl içinde büyük bir düşüş kaydettiğini gösteren yeni veriler yayımladı.[44] Buna göre 1960'ta 63 olan Gini endeks puanı 1980'lerde sert bir düşüşe geçerek 2013'te 47'ye kadar gerilemişti.

Bu hikâye de basında geniş yankı buldu. Milanović'in bu verileri açıklamasından birkaç gün sonra muhafazakâr yazar Charles Lane, *Washington Post*'taki köşesinde sevincini paylaştı. O dönemde eşitsizlik konusunu fazla abarttıkları için Papa Francis'i ve ABD başkanlık seçimlerinde aday olan Bernie Sanders'ı eleştiriyordu. Evet, dünyanın en zengin yüzde 1'lik kesiminin gelirlerinde büyük bir artış olmuştu, ama bu kötü bir şey değildi çünkü onlara bu olağanüstü serveti sağlayan sistem dünya çapında yoksulluğun da azalmasına yol açıyordu. Muhaliflerin iddia ettiği gibi ABD tipi serbest piyasacı küreselleşme eşitsizlik yaratmıyor, aksine eşitsizliği *azaltıyordu.* Hatta eşitsizlikteki en büyük azalma da tam olarak ABD'nin serbest piyasa politikalarını yapısal uyum programları ve Dünya Ticaret Örgütü eliyle dünyanın dört bir yanında dayatmaya başladığı dönemde gerçekleşmişti. Meşhur liberter düşünce kuruluşu Cato Enstitüsü de geri kalmadı, "Basında sesi çok çıkanlara kulak verince aksini düşünebilirsiniz (...) fakat aslında son 25 yılda yoksulluk ve gelir eşitsizliği konusunda dünya çapında büyük bir *azalma* gerçekleşti," diye yazarak konuya dahil oldu. "Günümüz dünyasına dair verilebilecek iyi haber bu. Hatta dünyamızla ilgili en önemli haber."

Bu hikâyenin avantajı, insana sezgisel olarak doğru gibi gelmesi. Sonuçta Çin gibi ülkelerin ve başka birkaç Doğu Asya ülkesinin büyük sanayileşme atılımları gerçekleştirdiğini ve kalabalık, gitgide büyüyen orta sınıflar yarattığını biliyoruz. Zaten meselenin en önemli yeri de burası. Görüyoruz ki dünya çapında eşitsizliğin azaltılma-

44. B. Milanović, *Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization*, Cambridge, Mass.: Belknap Press, 2016.

sına yönelik adımları sadece Çin ve Doğu Asya atmış durumda. Tablodan Çin'i çıkardığınızda iyi-haber anlatısı toza dumana karışıyor. Sudhir Anand ve Paul Segal isimli iktisatçılar, Gini hesaplamalarından Çin'i çıkardığımızda dünyadaki eşitsizliğin azalmadığını, arttığını söylüyor (1988'de 50 olan değer 2005'te 58'e çıkıyor).[45] Burası önemli çünkü (tekrar söyleyelim) Çin ve Doğu Asya Washington'ın dayattığı yapısal uyum sürecinin yürütülmediği nadir yerler arasında.[46] Serbest piyasa kapitalizmine geçiş için her ülkeye aynı şablonun dayatıldığı sistemi uygulamayan Çin, devlet öncülüğünde bir kalkınma politikası izleyerek ekonomisini kendi şartlarına uygun bir şekilde serbestleştirdi. Dolayısıyla Charles Lane gibi yorumcuların ve Cato Enstitüsü'nün eşitsizliğin azaldığına dair anlatılarını Çin tarafından atılmış adımların üstüne bina edip bunu da Washington'ın serbest piyasacı küreselleşme yaklaşımının kâr hanesine yazmaları için herhangi bir geçerli neden yok.

Eşitsizliğe dair bu iyi-haber anlatısının başka bir sorunu da Gini endeksinin *göreli* bir ölçüt olması ve bu yüzden oldukça yanıltıcı olma potansiyeli taşıması. Gini endeksi zengin ile yoksul arasındaki uçurumu ölçmektense farklı gelir seviyelerinin göreli büyüme oranlarını ölçüyor. Dolayısıyla, yoksul ülkelerin gelirleri zenginlere kıyasla biraz daha hızlı artıyorsa Gini endeksi –iki taraf arasındaki uçurum büyümüş olsa bile– eşitsizliği azalmış olarak gösteriyor. Bir örnek üzerinden ilerleyelim. Yoksul bir ülkenin geliri yüzde on artışla 5000 dolardan 5500 dolara çıkarken zengin bir ülkenin geliri de 9 puan artıp 50 000 dolardan 54,500 dolara çıkınca, iki ülke arasındaki fark 4000 dolar artmış olmasına rağmen Gini endeksi yoksul ülkenin geliri diğer ülkeden daha hızlı artmakta olduğu için eşitsizliğin *azaldığını* kabul ediyor. Bu sebeple pek çok iktisatçı Gini endeksini haddinden fazla muhafazakâr buluyor ve geçerli bir ölçüt olarak kabul etmiyor. Bu sapmayı *mutlak* Gini endeksi gibi bir hesaplamaya baş-

45. S. Anand ve P. Segal, "The global distribution of income", Anthony B. Atkinson ve François Bourguignon (haz.), *Handbook of Income Distribution* içinde, Amsterdam: Elsevier, 2014.

46. Robert Wade, *Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1990.

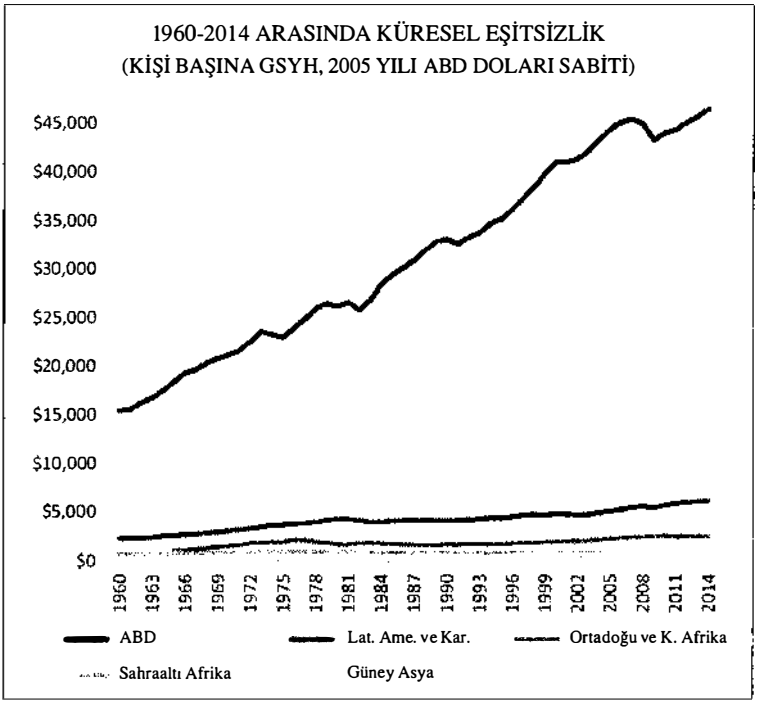
vurarak telafi etmek mümkün. Sudhir Anand ve Paul Segal tam da bunu yaparak dünyadaki eşitsizliğin 1988'de 57 iken 2005'te 72'ye çıkarak müthiş bir artış gösterdiğini ortaya koyuyor.[47]

*

Üçüncü ve son derece önemli bir sorun daha var. Dünya Bankası'nın yaklaşımı ülkeler arasındaki eşitsizliği değerlendirirken dünyadaki bütün ülkeleri adsız, tekil birer birim olarak kabul ediyor. Fakat farklı bir açıdan yaklaşıp dünyanın belli *bölgeleri* arasındaki farka baktığımızda ortaya çok daha farklı bir hikâye çıkıyor. Bu tabloyu değerlendirmek için kullanılabilecek birden fazla yol var. En iyi yöntem, (dünyadaki hâkim güç ve zengin dünyanın temsilcisi olarak) ABD'nin kişi başına düşen GSYH'si ile Küresel Güney'deki çeşitli "azgelişmiş" bölgelerinkini gerçek değerler üzerinden karşılaştırmak. 1960'tan bu yana ABD ve Ortadoğu/Kuzey Afrika bölgesi arasındaki fark yüzde 154, ABD ile Güney Asya arasındaki fark yüzde 196, ABD ile Latin Amerika arasındaki fark yüzde 206, ABD ile Sahraaltı Afrika arasındaki fark ise yüzde 207 oranında arttı. Bunun nasıl bir görüntü ortaya çıkardığını bir sonraki grafikte daha iyi görebiliriz.

Grafik ABD'ye odaklanıyor, ama Batı Avrupa için ya da daha geniş bir kategori olarak Avustralya, Kanada vesaireyi de kapsayan "Batı" için bir çizgi ekleyecek olsaydık o da aşağı yukarı ABD çizgisine paralel seyredecekti. Bu açıdan bakınca dünyadaki eşitsizlik uçurumunun hiç de azalmadığını görüyoruz. Aksine, yoksul ve zengin ülkeler arasındaki fark kabaca üç katına çıkıyor. Son yıllarda eşitsizlik o kadar kötü bir hal aldı ki, 2000 yılında Amerikalılar Latin Amerikalılardan dokuz kat, Ortadoğu/Kuzey Afrika bölgesindekilerden yirmi bir kat, Sahraaltı Afrika ülkelerinden elli iki kat ve Güney Asyalılardan yetmiş üç kat fazla para kazandılar. Bu sayılara bakarak küresel ekonominin gezegenimizin varlığını bölüştürmekte ne kadar adaletsiz davrandığına dair bir fikir edinebiliyoruz.

47. Anand ve Segal, "The global distribution of income", *a.g.y.*

Kaynak: Dünya Kalkınma Göstergeleri.

Çökmeye Mahkûm Bir Model

Bu da birtakım önemli soruları beraberinde getiriyor. Neden dünya devletleri –ve GTÖ ile Dünya Bankası– elde etmedikleri başarılara sahip çıkmaya bu kadar hevesli? Neden gerçekteki durum öyle olmamasına rağmen yoksulluğu, açlığı ve eşitsizliği azalmış gibi göstermeye çalışıyorlar? Bu durum bir ölçüye kadar iç baskılardan kaynaklanıyor olabilir tabii. Hiçbir kurum başarısız olmuş gibi görünmek istemez. Fakat araştırmacılar uzun yıllardır yoksulluğu ve açlığı ölçmek için kullanılan yöntemleri inceliyor ve daha doğru yöntemler önerip duruyor. BM neden bu çağrıları dikkate alıp elindeki verileri yeniden değerlendirmiyor? Bunun olası sebeplerinden biri, daha

doğru yöntemler kullanmaları halinde ortadaki sorunları çözmek için yardım gibi iptidai yöntemlerle, küçük dokunuşlarla yetinmenin ötesine geçmemiz gerektiğinin anlaşılacak olması. Bu anlaşılacak olursa da dünyanın çoğunluğu açısından çok daha adil bir küresel ekonomi ortaya çıkarabilmek için kuralları baştan yazmamız gerekecek.

Fakat kalkınma sektörünün bu sorunu çok uzun süre daha görmezden gelmesi mümkün olmayacak. İktisatçı David Woodward 2015 yılında *World Economic Review*'da insanın gözünü açan, hatta korkutucu denebilecek bir analiz kaleme alarak gelecekteki yoksullukla mücadele senaryolarını inceledi.[48] Buradaki bulgular oldukça can sıkıcı. Woodward, halihazırdaki ekonomik model kullanılarak yoksulluğun kökünün kazınamayacağını gösteriyor. Bunun olma ihtimalinin düşüklüğünden bahsetmiyor, teknik olarak imkânsız olduğunu söylüyor. Yapısal bir imkânsızlık söz konusu yani.

Bugünlerde yoksulluğu ortadan kaldırmak için başvurulan temel strateji, dünyadaki GSYH büyümesini artırmak üzerine kurulu. Bu büyümeden elde edilecek kazanımın yavaş yavaş alt katmanlara da yansıyarak dünyanın en yoksul insanlarının hayat standartlarını yükselteceği varsayılıyor. Fakat bütün veriler açık seçik gösteriyor ki GSYH artışı yoksullara gerçek bir fayda sağlamıyor. 1990'dan bu yana dünya çapındaki kişi başına GSYH yüzde 65 oranında artmış olmasına rağmen günde 5 dolardan az parayla geçinen insan sayısı 370 milyondan fazla *arttı*. Büyüme neden yoksulluğun azalmasını sağlamıyor? Çünkü büyümenin getirdiği kazanımlar son derece dengesiz bölüşülüyor. İnsanların en yoksul yüzde 60'lık kesimi dünya çapındaki büyümenin ortaya çıkardığı yeni gelirin yalnızca yüzde 5'ini alıyor. Gelirin geriye kalan yüzde 95'i en zengin yüzde 40'a gidiyor. Woodward bu bölüşüm oranını temel alarak 1,25 doların sınır kabul edildiği yoksulluğun ortadan kaldırılmasının 100 yıldan fazla süreceğini hesaplıyor. Daha gerçekçi olan 5 dolar sınırına göre hesap yapacak olursak yoksulluğun ortadan kalkması için 207 yıla ihtiyaç var.

48. David Woodward, "Incrementum ad absurdum: global growth, inequality and poverty eradication in a carbon-constrained world", *World Economic Review* 4, 2015, World Economic Association.

Kalkınma sektörünün eski tas eski hamam usullerini kullanmaya devam edersek bel bağlayabileceğimiz en iyi senaryo bu. Tabii Woodward'ın metodolojisinin dünya nüfusunun en yoksul yüzde 1'lik kesimini kapsamayan bir yapıda olduğunu, bu sürecin sonunda bile onların yoksul kalmaya devam edeceğini eklemekte fayda var. Dolayısıyla 90 milyon insan her halükârda sonsuza dek yoksul kalacak.

Bu her şeyin yolunda gitmesi halinde ortaya çıkabilecek olan son derece iyimser bir senaryo. Finans krizinden bu yana gelir artışında yaşanan yavaşlamayı hesaba katmıyor. Son birkaç yılda yoksulların gelirini silip süpüren gıda fiyatı artışlarını ya da iklim değişikliğinin şimdiden Güney'deki kalkınma getirilerini sıfırlamaya başladığı gerçeğini dikkate almıyor. Bütün bunlar yokmuş gibi yapmakla da kalmıyor, önümüzdeki bir-iki yüzyıl içinde başka hiçbir ekonomik ya da ekolojik kriz çıkmayacağını varsayıyor. Bunlar da neresinden baksanız çok büyük varsayımlar.

Bu çok uzun vadeli öngörüler zaten yeterince can sıkıcı, fakat dahası da var. Günde 5 dolar sınırı üzerinden hesaplanan yoksulluğu yok etmek için küresel GSYH'nin şimdiki değerinin 175 katına çıkması gerekiyor. Yani şimdikinin 175 katı doğal kaynak çıkarmamız, üretmemiz ve tüketmemiz gerekiyor. Bunun ne anlama geldiğini kavramak için bir an durup düşünmek gerekebilir. Bu kadar devasa bir büyümenin mümkün olduğunu kabul edecek olsak dahi, böyle bir şeyin son derece yıkıcı sonuçları olacaktır. Kısa süre içinde gezegenimizin ekosistemlerini yok etmemiz; ormanları, toprağı ve daha da önemlisi iklimi mahvetmemiz gerekecektir. Woodward'ın ifadesiyle: "Bunun hakiki anlamda yıkıcı bir iklim değişikliğini tetiklemeden gerçekleştirilmesinin hiçbir yolu yok. Böyle bir kriz yaşanacak olursa da –başka şeylerin yanı sıra– yoksulluğun azalmasından elde edilen getiri sıfırlanacaktır."[49] Dolayısıyla ortada gülünç, adeta yoksullarla dalga geçen bir öneri var. Bu da yetmezmiş gibi, böyle bir büyüme oranının yakalanması için dünya çapındaki kişi başına gelirin 1,3 milyon dolar seviyesine gelmesi gerekiyor. Yani insanlığın

49. David Woodward, "How progressive is the push to eradicate extreme poverty?", *Guardian*, 7 Haziran 2013.

en yoksul üçte ikilik kısmının günde 5 dolarlık gelir sınırını aşabilmesi için *ortalama* gelirin yılda 1,3 milyon dolar olması gerekiyor. Sırf buna bakarak bile eşitsizliğin bu ekonomik sistemin ne kadar derinine işlediğini görebiliyoruz.

Bütün bunlar gelip çok basit bir hakikate bağlanıyor: Bu gezegende yaşamaya devam etme ihtimalimizi yok etmeksizin yoksulluğu ortadan kaldırmak istiyorsak şimdikinden çok daha farklı, gelirin çok daha adil ve rasyonel bir şekilde bölüşüldüğü bir ekonomik modele geçmemiz gerekiyor. Geleceğimiz buna bağlı.

Geleceğe Doğru

2015'te BKH projesi sonuna yaklaşırken yerine başka bir uluslararası taahhüt getirildi: Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH). Bu hedeflerin övgüyü hak eden pek çok tarafı var. Toplamda on yedi maddeden oluşan bu hedefler BKH'lere kıyasla daha geniş kapsamlı ve sadece insanın değil, ekolojinin ihtiyaçlarını da göz önüne alıyor. Yoksulluk ve açlık konusunda da daha agresif bir tutum takınarak BKH'leri ileriye taşıyorlar: 1 ve 2 numaralı liste başı hedefler ileri derecedeki yoksulluğun 2030 yılına dek tamamen ortadan kaldırılmasını öngörüyor. Tabii ki bunlar memnuniyetle karşılanması gereken taahhütler. Fakat yoksullukla mücadele planı, yine, temelde küresel GSYH'yi artırmaya odaklanarak bölüşüm konusunu ve ekonomik faaliyetleri sürekli artırmanın ekolojik sonuçlarını büyük oranda es geçiyor. Dahası, SKH'ler onca itiraza rağmen yoksulluğu artık gözden düşmüş olan en alt sınırdan ölçmeye devam ediyor. BKH'lere epey zarar veren türden istatistik manipülasyonlarını engelleyecek herhangi bir denetleme mekanizması da öngörülmüyor.

Dolayısıyla aynı algı yönetimi döngüsü baştan başlıyor. SKH'ler ilan edildikten sonra Dünya Bankası yeni yoksulluk oranını günlük 1,90 dolar olarak açıkladı. İlk bakışta Dünya Bankası sanki eski sınırın çok düşük olduğunu fark etmiş de bunu daha makul bir noktaya çekmiş gibi düşünülebilir, zaten birçok yorumcu da tam olarak böyle düşündü. Fakat aslında bunun tam tersi yaşandı. Dünya Bankası yoksulluk sınırını herhangi bir şekilde yükseltmedi, doların satın alma

gücündeki düşüşü telafi etmek üzere yeni SGP hesaplarına göre güncellemekle yetindi. Tabii ki bu yeni sınır da, gerçek değer anlamında, eskisinden epeyce düşüktü. Bu değişiklikle beraber eskisinden daha az yoksul insan varmış gibi bir görüntü ortaya çıkıyordu. DB bu yeni sınırı ilan ettikten sonra birden dünyadaki yoksul sayısının bir gecede 100 milyon azaldığını ve yoksulluktaki azalmanın eskiden zannettiğimize kıyasla daha da hızlı ilerlediğini açıkladı. DB'nin yeni sınır üstünden yaptığı hesaba göre yoksulluk oranı 2015'te yüzde 10'un altına düşerek büyük bir eşiği aşmıştı. Basın bu defa da herhangi bir sorgulama yapma gereği duymadan bu hikâyeyi tekrar etmeye girişti.

SGP güncellemelerinin yoksullara karşı ayrımcılık uyguladığı bilinen bir gerçek. SGP, bütün ekonomilerdeki tüketim mallarının fiyatları esas alınarak belirleniyor. Fakat ulusal yoksulluk sınırlarının altında yaşayan insanlar bu kadar geniş bir ürün yelpazesinde tüketim yapmıyor, hatta gelirlerinin yaklaşık yüzde 70'ini gıdaya harcıyor. Ayrıca SGP'nin güncellendiği son tarih olan 2015'ten sonra gıda fiyatları diğer ürünlere kıyasla büyük bir artış gösterdi, yani çoğu insan ellerindeki dolarla daha *fazla* şey alabilirken yoksullar daha *az* şey alabilir hale geldi. Dolayısıyla DB'nin yoksulluk sınırını belirlerken hiç olmazsa gerçek değeri açısından aynı seviyede kalabilmek adına yeni SGP'den çok daha yüksek bir katsayı kullanması gerekirdi. Fakat böyle bir şey yapacak olsalar tabii ki SKH'lerin gerçekleşmesi zorlaşmış olurdu.

Görünen o ki DB önümüzdeki on beş yılda da yoksulluk sınırını bu şekilde aşağı çekmeye devam ederek sonunda yoksulluğun aşağı yukarı yok edilmiş olduğu bir tabloya ulaşmayı başaracak. 2030 yılına gelindiğinde de hedeflerin gerçekleştiğini açıklayacaklar. Basında fırtınalar kopacak, kamuoyunun tatmin olmasını sağlayan ve küresel ekonomik düzenin meşruiyetinin sorgulanmasını engelleyen bu iyi haberden hayli memnun olan siyasetçiler ve kalkınma sektörünün liderleri de birbirini tebrik etmek için sıraya girecek. Fakat o sırada gerçek dünyada bunların yalandan ibaret olduğunu bilen 4,3 milyar kadar insan yaşıyor olacak.

BM 2030 yılında yoksulluğun sona erdiğini ilan edecekse tam da bu türden istatistik hilelerine başvuracaktır. Dünya Bankası, SKH'ler

açıklanmadan hemen önce 2030'a kadarki yoksullukla mücadele sürecine dair yeni öngörülerini yayımladı. Bu öngörülere komik, hatta trajikomik demek mümkün. DB'nin göstergelerine bakılacak olursa Sahraaltı Afrika bölgesi DB'nin bütün tavsiyelerini uygulayıp yapısal uyum programına da harfiyen sadık kalacak olursa 2008'deki 407 milyon kişilik yoksul nüfusunu 2030 yılına kadar 335 milyona düşürmeyi başaracak. Burada bir sıfırlanmadan söz etmeye imkân yok, hele ki 1990'da aynı bölgede 287 milyon yoksul insan bulunduğunu da hesaba katacak olursak. Bu noktada bir an durup düşünelim. Sahraaltı Afrika'da kırk yıl boyunca yoksulluğa karşı yürütülen mücadelenin ardından, Dünya Bankası'nın öngörülerine göre, yoksulların sayısı 287 milyondan 335 milyona "düşmüş" olacak, nasıl olacaksa. Başka bir deyişle, DB'nin kullandığı son derece düşük yoksulluk sınırı esas alınacak olursa Afrikalıların önündeki en iyi senaryo 2030 yılında 1990 yılındakine kıyasla daha fazla yoksula sahip olmak. Halihazırdaki sistemin işte böyle mükemmel bir işleyişi var.

*

Kitabın bu bölümüne başlarken iyi-haber anlatısının dünyanın en güçlü devletleri açısından bu kadar önemli oluşunu halihazırdaki ekonomik düzeni meşrulaştırmasıyla ve insanların bu düzene rıza vermesini sağlamasıyla açıklamıştım. Bu devletlerin son otuz beş yılda yoksulluğun büyük bir artış gösterdiğini kabul etmesi zor olur, çünkü öyle bir durumda oyunun bütünü sorgulanmaya başlanır, statükonun yegâne ahlaki meşruiyet dayanağı çöker. Bu yüzden iyi-haber anlatısını sürdürebilmek için kendilerini insanlık tarihinin son derece dar bir kesitiyle sınırlandırmak zorunda kalıyorlar. Örneğin BKH bizi 1990'dan önce yaşanmış her şeyi unutmaya koşullamıştı. Bu da gayet bilinçli bir tarih seçimiydi, çünkü ondan önceki on yıl boyunca yoksulların sayısı *Dünya Bankası'nın kendi 1,25 dolarlık sınırına göre bile* düzenli olarak artmıştı. Sayılarla ne kadar oynarlarsa oynasınlar, 1980'ler Güney'de büyük acıların çekildiği bir dönem oldu. DB'nin 65. sayfada alıntı yaptığımız başkanı James Wolfensohn bile gelişmekte olan ülkeler için 1960 ve 70'lerin (yani DB ve IMF

müdahalelerinden önceki yılların) daha iyi dönemler olduğunu kabul ediyordu. Peki o sıralarda işlerin yolunda gitmesinin nedeni neydi? Bize bunu neden unutturdular?

Bunlar cevaplanması gereken sorular. Fakat dünyadaki yoksulluğu ve eşitsizliği bütün boyutlarıyla ele alabilmek için 1960'lardan da öncesine gitmemiz gerekiyor. Hatırlayın, Wolfensohn da sanayileşmenin yaşandığı, Batı'nın ekonomik iktidarının konsolide olduğu son 200 yılda yoksulluğun düzenli olarak arttığını kabul ediyordu. Neden? Bu dönemde neler oldu? Bize anlatılan hikâyede buna neden değinilmiyor?

İKİNCİ KISIM

Şiddete Dair

ÜÇ

Yoksulluk Nasıl Ortaya Çıktı? Bir Yaratılış Hikâyesi

Hiç kimsenin sömürgeciliğinde
masum bir yan yoktur.

Aimé Césaire

KALKINMA SEKTÖRÜ bizi kısa vadeli düşünecek şekilde eğitti. Bugün yoksulluğa dair hâkim anlatı BKH'nin referans aldığı 1990 yılından başlatılıyor veya en çok DB'nin dünyadaki yoksulluk istatistiklerini ilk kez yayımladığı yıl olan 1981'e kadar uzanıyor. Dolayısıyla çoğu insan bu tarihlerden önce yaşananlara dair pek bir şey bilmiyor. Bu tarihsel perspektif eksikliği en başından beri kalkınma hikâyesinin temel özelliklerinden biri. Truman'ın 1949'daki konuşmasının bile tuhaf, tarihdışı bir yanı vardı. Truman "Dünyadaki insanların yarısı sefalete yakın koşullarda yaşıyor," diyordu fakat bu korkunç trajedinin nasıl ortaya çıktığına dair herhangi bir ipucu da vermiyordu. Sıradan bir dinleyici ABD hükümetinin ve diğer Batılı güçlerin yoksul ülkeleri birdenbire, o anda keşfettiğini, onlara dünyanın ücra bir köşesinde tesadüfen rastladığını düşünebilirdi. Hâkim anlatıyı kabul edecek olursak yoksul ülkelerin hep yoksul olduğuna, yoksul ve zengin ülkeler arasındaki uçurumun hep var olduğuna inandığımız için mazur görülebiliriz.

Fakat tarihi 1500 yılı civarına kadar geri saracak olursak ortaya farklı bir hikâye çıkacaktır. O dönemde sıradan insanların yaşam standartları açısından Avrupa'yla dünyanın geri kalanı arasında kayda değer bir fark yoktu. Hatta Güney Amerika, Hindistan ve Asya'da

yaşayanlar pek çok açıdan Avrupalılara kıyasla daha iyi koşullara sahipti. 1800 yılı gibi görece yakın bir dönemde bile İngiltere'deki ortalama insan ömrü otuz iki ila otuz dört yıldı; işçi sınıfına mensup ailelerin çocukları için bu süre on beş yıl gibi korkunç bir seviyedeydi. Fransa'daki ortalama ömür yirmi sekiz ila otuz yılken, Almanya'da yirmi beş ile otuz bir arasındaydı.

Aztek, İnka ve Maya medeniyetlerine mensup insanlar ortalama ömür bakımından Avrupa'dan çok daha iyi durumda değildi. O dönemdeki Avrupalılar gibi kalabalık, eşitsizliğin ve hastalıkların kol gezdiği yerleşik topluluklar halinde yaşıyor, gıda temini için de dur durak bilmeden ağır şartlarda çalışmayı gerektiren ve yetersiz beslenmelerine neden olan tarıma bel bağlıyorlardı. Fakat arkeologların bulgularına göre bu ilk devletlerin dışında kalan toplayıcı-çiftçi toplumlar çok daha iyi şartlarda yaşıyordu ve ortalama yaşam süreleri de bu insanlardan yüzde elli kadar fazlaydı.[1] Güney Amerika'daki (ve hatta Avrupa'daki) "uygar" insanlara kıyasla daha sağlıklı, daha güçlü, daha uzundular ve daha iyi besleniyorlardı.[2] Kıtlık yüzünden ölme ihtimalleri daha düşüktü çünkü gıda sistemleri daha çeşitli kaynaklara dayanıyordu: Yiyeceklerinin bazılarını yetiştiriyor, gerisini doğadan topluyorlardı. Çalışma saatleri daha kısa, işleri daha hafif-

1. Richard Steckel ve Jerome Rose (haz.), *The Backbone of History: Health and Nutrition in the Western Hemisphere*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002. Toplayıcı yaşam tarzı süren insanların yaşam süresi tahminleri, çocuk ölümleri yerleşik hayat sürenlere göre daha fazla olduğu için daha düşük kalıyor. Bu etkeni devreden çıkardığımızda toplayıcıların da yetmişlerine kadar uzayan hayatlar sürdüğünü belirten araştırmacılar var. Bkz. M. Gurven ve H. Kaplan, "Longevity among hunter-gatherers: a cross-cultural examination", *Population and Development Review* 33, 2007, s. 321-65. Ayrıca, Marshall Sahlins de çeşitli tarihsel ve etnografik kaynaklara dayanarak toplayıcıların devletleşmiş toplumlara göre daha uzun yaşadığını öne sürer. Bkz. *Stone Age Economics* içinde "The original affluent society", Chicago: Aldine-Atherton, 1972; Türkçesi: *Taş Devri Ekonomisi*, çev. Taylan Doğan ve Şirin Özgün, BGST, 2017.

2. Steckel ve Rose (haz.), *The Backbone of History*. Ayrıca bkz. Karl Widerquist ve Grant McCall, *Prehistoric Myths in Modern Political Philosophy*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017; Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*; Yuval Noah Harari, *Sapiens: A Brief History of Humankind*, Londra: Random House, 2014; Türkçesi: *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens: İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*, çev. Ertuğrul Genç, Kolektif, 2017.

ti. Toplumlarında onları çalışmaya zorlayacak ya da kâr elde etmek için yiyeceklerine el koyacak güçlü aristokratlar ya da arazi sahipleri yoktu. Yoğun nüfusa sahip toplumlara musallat olan hastalıklara da çok daha az maruz kalıyorlardı. 15. yüzyıl Amerikası'nda insanların muhtemelen yüzde seksen kadarını kapsayan bu tür topluluklar norm, yerleşik düzendeki tarım devletleri ise istisnaydı.[3]

Çin, Japonya ve Asya'nın başka bölgelerinden elde edilen kanıtlar da bu bölgelerdeki insanların Avrupalılara kıyasla daha uzun ve sağlıklı hayatlar sürdüğünü gösteriyor. Asya'nın Avrupa karşısındaki bu üstünlüğü en az 1800 yılına dek sürdü. Ortalama yaşam süresi Japonya'da kırk bir ila elli beş, Çin'de otuz beş ila kırk, Güneydoğu Asya'nın çeşitli bölgelerinde ise kırk iki yıl civarındaydı. Başka bir deyişle Asyalılar Avrupalılardan on yıl kadar daha uzun yaşıyordu. Asya başka önemli kalkınma göstergeleri konusunda da Avrupa'yı geride bırakıyordu.[4] Taşıma teknolojileri daha üstündü, şehirleri daha büyüktü; sıhhi altyapıları, sağlık hizmetleri ve beslenme standartları daha iyiydi. Küresel güçler dengesi açısından da, 1500 yılının Avrupası o sıralarda Karanlık Çağ'dan yeni yeni çıkıyordu ve geri kalmış bir bölge sayılırdı, dünyadaki GSYH'nin ancak yüzde 15'ini elinde bulunduruyordu. Oysa Çin ve Hindistan dünya ekonomisinin yüzde 65'ini kontrol ediyordu.

Peki bu durum nasıl değişti? Batı Avrupa'daki birkaç ülke nasıl olup da dünyanın geri kalanından çok daha zengin ve güçlü hale geldi?

3. George Murdoch'ın (büyük kısmı 19. yüzyılla ilgili olmakla beraber 1500-1960 yılları arasındaki verileri içeren) Etnografik Atlas'ına göre Panama Kıstağı'nın kuzeyinde yer alan Amerikan toplumlarının yalnızca yüzde 20'si belirli, sabit yerleşim yerlerinde yaşıyor ve geçimlerini temel olarak tarıma dayandırıyordu. Bu toplumların sadece yüzde 1'i "karmaşık" toplumlar olarak sınıflandırılıyor.

4. Bu sayılar Kenneth Pomeranz tarafından çok sayıda mevcut kaynağın taranmasıyla elde edildi. Bkz. *The Great Divergence*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000, s. 36 vd. İngiltere ile ilgili en baştaki sayı çocuk ölümlerini temsil ediyor. O dönem Hindistan'daki yaşam süresiyle ilgili veriler hüküm vermeye yarayacak kadar kesin değil. İngiltere işçi sınıfına dair sayılar Friedrich Engels'in *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu* (çev. Oktay Emre, Ayrıntı, [1845] 2013) eserinde aktarılan Edwin Chadwick'in *The Sanitary Condition of the Labouring Population* çalışmasından.

Bu soruların standart yanıtını hepimize okullarda öğrettiler. İngiltere'deki birtakım teknolojik yenilikler sayesinde başlayan Sanayi Devrimi Avrupa'ya ve ABD'ye sıçradı. 1733'te otomatik mekiğin icadı sayesinde dokuma işlemi çok daha verimli hale geldi. James Watt'ın 1781'de buharlı motoru icat etmesiyle büyük ve güçlü makineler üretilebilmeye başladı. İngiltere'de büyük şehirlere yakın olmaları da büyük bir avantaj yaratan kömür madenleri ucuz ve bol enerji sağlarken yer şekillerinin görece düz olması sayesinde kömür ve üretilen mallar ülke içinde kanallar vasıtasıyla bir yerden bir yere kolayca taşınabiliyordu. İngiltere bilimsel araştırmalar ve coğrafya konusundaki şansı sayesinde son derece üretken bir sanayi oluşturdu, burada üretilen malları satarak da yaşam standardını daha önce görülmemiş seviyelere yükseltti.

Bu hikâyenin gücü basitliğinden geliyor, ama sadece İngiltere sınırları içinde olup bitene odaklanınca da sanki bu gelişmeler dünyanın geri kalanından tecrit edilmiş halde gerçekleşmiş gibi bir görüntü ortaya çıkıyor. Oysa hakikat bundan çok uzak. Watt buharlı motoru icat ettiğinde İngiltere çoktan kabaca iki sahaya bölünmüş bir dünya sisteminin merkezinde yer alıyordu: "Merkez"de Batı Avrupa devletleri ve genç ABD, "çevre"de ise Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkeleri vardı.[5] Yoğun bir ilişkiler ağıyla birbirine bağlı olan bu iki saha sürekli etkileşim halindeydi. Fakat bu etkileşimler adil veya karşılıklı rızaya dayalı değildi, zulüm ve baskıyla oluşmuştu. Avrupa'nın sanayideki yenilikçi adımları hikâyenin sadece bir kısmı. İki dünya arasındaki ayrımın nasıl başladığını gerçekten anlayabilmek için daha gerilere gitmemiz gerekiyor.

Dünya Sisteminin Oluşumu

1492 yılında Kristof Kolomb Hint Adaları'na giden yeni bir deniz yolu bulmak için yelken açtı. Tabii ki o kadar uzağa gidemedi. Coğrafi hesaplamaları epey kusurlu olduğu için karşısına beklemediği

5. Immanuel Wallerstein, *The Modern World System*, New York: Academic Press, 1974; Türkçesi: *Modern Dünya Sistemi*, çev. Latif Boyacı, Yarın, 2010.

bir kara parçası çıktı. Kendisinin Hindistan olduğunu iddia ettiği (ki bu iddiasını inatla sürdürecekti) Küba'ya ayak bastığında bildiğinden çok daha farklı bir uygarlığa sahip, ilginç bir halkla karşılaştı. Kolomb, günlüğüne "Bu insanlar sahip oldukları şeyler konusunda o kadar rahat ki, gözüyle görmeyen birini buna inandırmak zor olur. Ellerindeki bir şeyi istediğiniz zaman asla itiraz etmiyorlar. Hatta neleri varsa paylaşmayı teklif ediyorlar," diye yazdı.[6] Bu insanlar müşterek yapılarda, büyük oranda eşitlikçi koşullarda yaşıyordu.[7] Bu eşitlik cinsiyetler arasında bile vardı: Kötü muamele gördüğünü hisseden kadınlar eşlerinden ayrılmakta özgürdü. İnsanlar sağlıklı ve güçlüydü. Kolomb onları "yapılı, sağlam vücutlu, güzel görünümlü" diye tarif ediyordu. Başka gözlemciler de bu insanların ne kadar uzağa yüzebildiğine şaşırmıştı; hamile kadınların bile ne kadar çevik olduğunu, kimseye muhtaç olmadığını, hiç sıkıntısız doğum yaptıklarını ve kısa süre içinde ayaklanıp iş yapmaya başladıklarını yazıyordu.

Kolomb bu insanların cana yakın ve cömert olmanın yanı sıra oldukça barışçıl olduğunu da fark etmişti. "Silah taşımıyorlar, silahın ne olduğunu da bilmiyorlar," diye yazıyordu. "Göstermek için uzattığım kılıcın ne olduğunu anlamayan biri, kılıcı keskin taraftan tutup elini kesti." Kolomb bu zaaftan faydalanmak istiyordu, hatta günlüğüne de şu netameli satırları yazmıştı: "Elli adamla bu insanların hepsini alt edebilir, onlara ne istersek yaptırabiliriz."[8]

Kolomb on yedi gemi ve 1200 adamla çıktığı ikinci seyahatinde Karayipler'de dolaşarak İspanya'ya geri gönderilip köle olarak satılmak üzere binlerce yerliyi yakalayıp esir aldı. Fakat bu defaki asıl hedefi altın bulmaktı. Yerlilerin altın süsler taktığını görmüş, bölgede bu madenin bol bulunduğu kanaatine varmıştı. Fakat altının kaynağını bir türlü bulamayınca baskıcı yöntemlere başvurmaya başladı. Bugün Haiti ve Dominik Cumhuriyeti'nin paylaştığı Hispaniola adasındaki karargâhında üslenip yerli halktan –Arawak'lardan– üç ayda

6. Akt. Howard Zinn, *A People's History of the United States*, New York: HarperCollins, 2003, s. 3; Türkçesi: *Amerika Birleşik Devletleri Halklarının Tarihi*, çev. Sevinç Sayan Özer, İmge, 2018.

7. Akt. Zinn, *a.g.y.*, s. 1. 8. *A.g.y.*

bir kendisine belli bir miktarda altın getirmelerini istedi. Getirmeyenler yakalanınca ya elleri kesiliyor ya da öldürülüyordu. Erkekler hayatlarını madenlerde, dağları delik deşik edip altın bulmaya çalışarak geçirmeye zorlanıyordu. İspanyol işgalinin ilk iki yılı içinde 125 000 insan, yani ada nüfusunun yarısı öldü. Hispaniola sakinlerinden hayatta kalanlar ekim alanlarında köle olarak çalışmaya zorlandı. Aradan yirmi-otuz yıl geçtikten sonra sadece birkaç yüz Arawak hayatta kalmıştı.

Bu sürece tanık olan Avrupalılardan biri, Bartolomé de Las Casas, Karayipler'de gerçekleşen bu ağır çekim soykırıma dair tüyler ürpertici istatistikleri kayda geçirmişti: "1494'ten 1508'e dek üç milyondan fazla insan savaş, kölelik ve madende çalışmak gibi sebeplerden hayatını kaybetti. Gelecek nesiller buna inanmakta güçlük çekecek. Olaylara bizzat tanık olmuş biri olarak ben bile zor inanıyorum..."

Kolomb'u uzun bir Avrupalı *conquistador* (fatih) silsilesi takip etti. Ondan kısa bir süre sonra bu bölgeye gelip 1519'da Meksika'ya ayak basan Hernán Cortés burayı İspanya Krallığı'nın toprağı ilan ettikten sonra bugünkü Meksiko şehrinin bulunduğu bölgede kurulmuş olan Aztek başkenti Tenochtitlán'a doğru ilerlemeye başladı. Bölgenin yerlileri bu kez de Avrupalı işgalcileri misafirperverlikle karşıladı, cömert davranışları dönemin kayıtlarına da geçti. Tabii ki Cortés bunlardan etkilenecek değildi. Yolunun üstündeki şehirleri yakıp yıkarak, insanları şehir meydanlarında katlederek yoluna devam etti. Topları, Tatar yayları ve atları olduğu için bu silah üstünlüğü sayesinde fetih yolculuğu kolay ilerliyordu. Tenochtitlán'a ulaştığında İmparator Montezuma tarafından göz kamaştırıcı altın ve gümüş hediyelerle karşılandı. Cortés ise onu kendi sarayına hapsedip şehrin kontrolünü eline aldı. 1521 yılına gelindiğinde Montezuma öldürülmüş, başkentin hazineleri yağmalanmıştı.

Başka bir İspanyol *conquistador* olan Francisco Pizzaro da aynı yolu izledi. 1532 yılında İnkaların Peru'daki başkentine, 80 000 asker tarafından korunmakta olduğu için onu bir tehdit olarak görmeyen İmparator Atahuallpa tarafından davet edildi. Fakat Pizzaro elindeki silahlar sayesinde şehri yakıp yıkmayı, Atahuallpa'yı da esir al-

mayı başardı. İmparator ölümden kurtulabilmek için iki ay içinde büyük bir oda dolusu altın ve aynı odayı iki kez dolduracak kadar da gümüş bulmaya söz verdi çünkü İspanyolların kıymetli madenlere ne kadar düşkün olduğunu biliyordu. O dönemde Nahuatl dilinde yazılmış bir metinde şu satırlar vardı: "Altınları görüp ellerine alınca maymun gibi seviniyorlardı, sanki canlarına can katılmış gibi oluyorlardı. Uzun zaman açlığını çektikleri bir şeye kavuşmuş gibilerdi. Bu insanların vücutları altın sayesinde yağ bağlıyor, o yüzden sürekli bir altın açlığı duyuyorlar. Aç domuzun yemek beklediği gibi altın bekliyorlar."[9] Pizarro imparatorun teklifini kabul edince Atahuallpa altınları üst üste yığmaya başladı. Fakat bu bir tuzaktı. Pizarro altın ve gümüşleri elde ettikten sonra düzmece bir mahkeme kurup İspanyol işgaline direnmek "suçundan" mahkûm ettiği Atahuallpa'yı öldürdü.

Aradan bir süre geçtikten sonra Avrupalılar bugün Bolivya sınırları içinde bulunan Potosi'nin civarındaki zengin gümüş madenlerini keşfetti. Çok geçmeden İspanyol sömürgelerinin maden ihracatının yüzde doksan dokuzunu gümüş oluşturmaya başladı.[10] 1503 ve 1660 yılları arasında Avrupa'ya 16 milyon kilogram gümüş gönderildi, bu da Avrupa'daki toplam rezervin üç katına denk geliyordu. Bunun yanında bir de aynı süre içinde İspanyol limanlarına ulaşan 185 000 kilogram altın vardı.[11] 1800'lerin başlarına gelindiğinde Latin Amerika'dan toplamda 100 milyon kilogram gümüş alınıp Avrupa ekonomisine pompalanmıştı.[12] Önce İspanya'ya giden bu madenler, İspanya borçlarını ödedikçe Avrupa'nın geri kalanına da dağıldı.

Bu miktarın büyüklüğünü hayal edebilmek için şöyle düşünebiliriz: 100 milyon kilogram gümüş eğer 1800 yılında (tarihsel ortalama olan) yüzde 5 faizle yatırım olarak değerlendirilmiş olsaydı bugünkü değeri 165 trilyon dolara, yani dünyanın 2015 yılındaki top-

9. Akt. Eduardo Galeano, "Open Veins of Latin America", *Monthly Review Press*, 1973, s. 18-19; Türkçesi: *Latin Amerika'nın Kesik Damarları*, çev. Roza Hakmen ve Atilla Tokatlı, Sel, 2020.

10. Akt. Galeano, *a.g.y.*, s. 22. 11. *A.g.y.*, s. 23.

12. Timothy Walton, *The Spanish Treasure Fleets*, Florida: Pineapple Press, 1994.

lam GSYH'sinin iki katından fazlasına ulaşırdı. Tabii ki Avrupalılar bu gümüşün bir kısmını Amerika yerlilerine verdikleri birtakım malların karşılığında aldı, ama büyük çoğunluğunu bedavaya, insanları madenlerde zorla çalıştırarak elde ettiler. Böylelikle Avrupa ekonomisine çok büyük bir karşılıksız varlık girişi oldu.[13]

Latin Amerika'dan gelen onca gümüş ve altına ne oldu? Bir kısmı Avrupa devletlerinin askeri gücünü tahkim etmekte kullanıldı, bu da Avrupa'nın dünyanın geri kalanı karşısındaki siyasi avantajını muhafaza edebilmesine yaradı. Fakat daha da büyük bir kısmı Çin ve Hindistan'la yapılan ticarete aktarıldı. Batılıların elinde bulunan şeylerden çok azı Doğulu devletlerin ilgisini çekiyordu, gümüş de bunlardan biriydi. Avrupalılar, ellerinde gümüş olmasa büyük bir ticaret açığıyla karşılaşacak ve büyük oranda dünya ekonomisinin dışına itileceklerdi. Gümüşe dayalı ticaret sayesinde Avrupa yeterince araziye sahip olmadığı için üretemediği toprağa dayalı malları ve doğal kaynakları ithal edebildi. Bunu ekolojik açıdan sürpriz bir kazanç olarak değerlendirebiliriz.[14] Bu kaynak akışı sayesinde Avrupa ekonomisi kendi doğal sınırını aşabildi, 1800 yılı civarında da Çin ve Hindistan'ı geride bıraktı. Dolayısıyla Çin ve Hindistan, bir anlamda Avrupa'nın ekolojik kısıtını aşmasına vesile oldu. Ayrıca Avrupalı devletler toprağa dayalı üretimi sınırlarının dışına taşıyarak kendi işgüçlerini tekstil atölyeleri gibi sermaye-yoğun sanayi faaliyetlerine yöneltebildi, fakat diğer devletlerin böyle bir lüksü yoktu.

Avrupa'nın bu kadar kârlı çıktığı bu süreç Latin Amerika'yı ise darmadağın etti. Tahminlere göre Meksika'nın yerli nüfusu Avrupalılar gelmeden önce 30 milyona varıyordu. And dağları bölgesinde de buna yakın sayıda insan yaşıyordu. Orta Amerika'daysa 13 milyon kadar insanın barındığı düşünülüyor. Farklı kaynaklar farklı sayılar verse de araştırmacılar 1492 yılında Latin Amerika bölgesinde 50 milyonla 100 milyon arasında insan yaşadığı kanaatinde.[15] Fakat 1600'lerin ortalarına gelindiğinde kıtanın nüfusu 3,5 milyona düş-

13. Gümüş ücret verilmeden, köle emeği kullanılarak çıkartıldığı için "bedava" diye niteliyoruz. Ayrıca İspanya Krallığı nakledilen gümüşten yüzde 27,5 ila yüzde 40 pay alıyordu. Bkz. Pomeranz, *The Great Divergence*, s. 269.

14. Pomeranz, *a.g.y.*, s. 269 vd.

müştü. Yani insanların yüzde 95'i öldürülmüştü.[16]

Bu soykırımın temeli *conquistador*'ların gerçekleştirdiği katliamlardı. Ölümlerin bir kısmı da zorla mülksüzleştirilen, toplumsal ve ekonomik sistemleri yıkıma uğratılan Amerika yerlilerinin geçimlerini sağlayamaz hale gelmesinden kaynaklanıyordu. Pek çok insan Avrupalılar tarafından dağlarda kıymetli maden aramaya zorlandıkları kölelik süreci yüzünden hayatını kaybetti. Madencilik tehlikeli olduğu kadar zehirli de bir işti: Kayalardan gümüşü ayrıştırmakta kullanılan cıva sebebiyle madenciler çok yüksek ölüm oranlarıyla karşı karşıyaydı. Tabii ki Avrupalıların okyanusun diğer tarafından getirdiği çiçek hastalığı gibi etkenler de söz konusuydu. Avrupalılar bunu bazen kasti bir silah olarak da kullanıyordu; yerlilere çiçek virüsü bulaştırılmış battaniyelerin "hediye" olarak dağıtılması gibi vakalar yaşanmıştı. Amerika yerlilerinin bu yabancı hastalıklara karşı bağışıklığı olmadığından ölüm oranları çok yüksek seyrediyordu. Avrupalılar açısından salgınlar da at ve top kadar önemli bir silah vazifesi gördü.

*

Avrupa'nın imparatorluklarını inşa etmek için zorla işe koşulanlar sadece Amerika yerlileri değildi. Avrupalıların Yeni Dünya'daki işgücü gereksinimini karşılamak üzere Afrika'dan da köleler taşındı. Köle ticareti 1500'lerin başlarında, Kolomb'un Hispaniola'da ilk sömürgeyi kurmasından kısa süre sonra başladı. Bu işe önayak olan Avrupalı tüccarlar (ilk başta İspanyollar ve Portekizliler tarafından yürütülen köle ticaretine sonradan İngilizler ağırlığını koydu) köleleri Avrupa malları karşılığında (daha doğrusu Yeni Dünya'dan çıkardıkları kıymetli madenlerle ödeme yaparak Çin ve Hindistan'dan

15. 1492 yılı için verilen en yüksek sayı 112 milyon civarında olsa da o dönemin Latin Amerika nüfusuna dair "konsensüs" 54 milyon civarında insanın yaşadığı yönünde. Bkz. William Denevan (haz.), *The Native Population of the Americas in 1492*, Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1992.

16. Galeano bu sayıyı 3,5 milyon olarak alsa da başka kaynaklar 4 milyon kabul ediyor. Bkz. Jorge Brea, "Population Dynamics in Latin America", *Population Bulletin* 58 (1), 2003.

aldıkları malların karşılığında) Batı Afrika kıyılarından temin ediyordu. Bu kölelerin pek çoğu Batı Afrika'daki devletlerin arasında çıkan çatışmalarda ele geçirilen savaş esirleriydi. Amerika'ya taşınan köleler Karayipler'deki şeker ekim alanlarında ve Brezilya'daki madenlerde çalıştırılıyordu. 1700'lü yıllarda Portekiz hâkimiyeti altındaki Brezilya'da köle emeği kullanılarak üretilen altının miktarı, İspanya'nın önceki iki yüzyıl boyunca sömürgelerinden çıkardığı altının toplam hacminden fazlaydı.[17]

Köle ticaretinin sona erdiği 1853 yılına dek 12 ila 15 milyon Afrikalı okyanusun öte tarafına taşındı.[18] Bu insanların 1,2 ila 2,4 milyonu yolda, köle gemilerinin izbe ambarlarında öldü; cesetleri de denize atıldı. Bu sayıların temsil ettiği insani yıkımı akılda canlandırmak bile neredeyse imkânsız.

Batılı devletler bu çok büyük boyuttaki ücretsiz emekten ne kadar kâr elde etti? Sadece ABD'nin, 1619 yılından köleliğin kaldırıldığı 1865'e dek insanları 222 505 049 saat boyunca zorla çalıştırdığı tahmin ediliyor. Bu emeğin karşılığını ABD'deki asgari ücret üstünden (oldukça düşük bir faize tabi tutarak) hesaplayacak olursak, bugünün parasıyla 97 trilyon dolara denk geliyor.[19] Bu sadece ABD tarafındaki tablo. Şu sıralarda Leigh Day hukuk firması tarafından temsil edilen on dört Karayip devleti kölelik dönemi için tazminat ödenmesi talebiyle İngiltere'yi dava etmeye hazırlanıyor. Ne kadar tazminat istediklerini henüz açıklamadılar, ama İngiltere'nin 1834'te köleliği kaldırdıktan sonra –yaşadıkları kaybı telafi etmek için– köle sahiplerine 20 milyon sterlin ödediğini (tabii ki kölelere herhangi bir şey ödenmemişti), bunun da günümüzde 300 milyon sterline denk

17. Galeano, *a.g.y.*, s. 52.

18. Bu sayılar 1870 civarına dek Atlantik üzerinden kaçırılan köleleri muhtemelen içermiyor.

19. Bu sayılar *Harper's* dergisinde 1993 yılında yayımlanan bir makaleden alındı. Buradaki asgari ücret hesabının 1993 rakamlarına göre yapıldığına, faizin de 1993 yılına kadar hesap edilerek elde edilen toplamın doların 1993'teki değeri üzerinden yazıldığına dikkat etmek gerekiyor. Yani hesap güncellenecek olursa ortaya çok daha yüksek bir sayı çıkacaktır.

20. "14 Caribbean nations sue Britain, Holland and France for slavery reparations", *Daily Mail*, 10 Ekim 2013.

geldiğini belirtiyorlar.[20] Bu paranın yalnızca kölelere biçilen fiyat olduğunun altını çizmekte fayda var. Bu insanların hayatları boyunca ürettikleri değer, yaşadıkları travma veya 1834'ten *önce* yüzyıllar boyunca çalışıp ölen yüz binlerce köle hesaba katılmış değil.

Fakat Avrupa'nın köleci ekonomiden elde ettiği en büyük getiri Afrikalıların ve Amerika yerlilerinin zorla çalıştırılan bedenleri üstünden elde ettiği değer değildi. Yeni Dünya'daki şeker ve pamuk ekim alanları Avrupa'ya –tıpkı gümüş gibi– sürpriz bir ekolojik getiri daha sağladı. Örneğin şeker, İngiltere'nin kalori tüketiminin yüzde 22'sini oluşturuyordu, böylelikle de ülke içinde yapılacak tarım faaliyetlerinden tasarruf ediliyor, boşa çıkan işgücü sanayiye yönlendiriliyordu.[21] Pamuk, Avrupa'nın Sanayi Devrimi'nde kilit önemde bir hammaddeydi ve pamuk elde etmek için gıda üretimini kesintiye uğratmak ya da işgücü ve arazi kapasitesini zorlamak gerekmiyordu. Şeker ve pamuğa kereste ithalatını da ekleyecek olursak Yeni Dünya'nın sırf İngiltere'ye 10-12 milyon hektar civarında (yani ülkenin kendi tarım arazilerinin kabaca iki katı kadar) "hayalet arazi" kazandırdığını görüyoruz.[22] Köle emeğiyle üretilen ve Avrupa'ya getirilen bu mallar Avrupa'nın hızlı ekonomik kalkınmasının ardındaki en büyük etkendi, kıtadaki zengin kömür yataklarının sağladığı ekstra enerjiden bile önemliydi. Kölelerin çalıştırıldığı sömürgelerden gelen bu ekolojik girdi olmasa, Avrupa'nın ekonomik kapasitesini sanayileşmeyi mümkün kılacak şekilde büyütebilmesi mümkün olmazdı.

*

Latin Amerika ekonomisi sömürgeciler tarafından sadece birkaç tarım ürünü yetiştirilecek şekilde düzenlendiği için bu bölgenin kendi sanayisini geliştirmesi de engellenmiş oldu. Latin Amerika, ihtiyacı olan üretim mallarını Avrupa'dan almak zorundaydı. Bu Avrupa için son derece kârlı bir düzendi: Latin Amerika bir tutsak pazar olarak Avrupa'nın sanayi ihracatına yönelik düzenli bir talep oluşturuyordu. Denilebilir ki, bu malları tüketecek Yeni Dünya sömürgeleri olma-

21. Pomeranz, *a.g.y.*, s. 275. 22. *A.g.y.*, s. 276.

saydı, Avrupa asla sanayileşemezdi.

Bu işleyiş dünya sisteminin çevre bölgeleri açısından çok ciddi sonuçlar doğurdu. İleride de göreceğimiz gibi, Latin Amerika 21. yüzyıla dek Avrupa'ya ekonomik anlamda bağlı kalacağı bir ilişkinin içine itilmiş oldu. Bu süreçte gerçekleşen ticari faaliyetlerde Latin Amerika'nın ihracat kalemleri, Batı'dan gelen sanayi ithalatı karşısında sürekli değer kaybetti. Afrika da köle ticareti dolayısıyla büyük bir işgücü kaybına uğradı. Afrikalı kölelerin Yeni Dünya'da ürettiği toplam değeri (bugünün parasıyla yüzlerce trilyon doları) Batı'nın zenginliğinden alıp Afrika'nın toplam varlığına ekleyecek olsak ne olurdu? Ya da diyelim ki Afrikalı kralların bu ticaretten elde ettiği kârı da düştükten sonraki kısmını?[23]

Küresel Güney'in kalkınmaktaki başarısızlığını sermaye eksikliğine bağlayan iktisatçılara sık sık rastlıyoruz. Fakat aslında böyle bir eksiklik söz konusu değildi. Kalkınmak için gereken sermayeyi oluşturmakta kullanılabilecek varlıklar (Latin Amerika'daki değerli madenler ve Afrika'daki artık işgücü) Avrupa tarafından çalındı ve Avrupa'nın kendi kalkınma macerası için kullanıldı. Küresel Güney, elindeki kaynaklar ve işgücü yağmalanmasaydı, Avrupa tarafından bir yandan hammadde tedarik edip diğer yandan da sanayi ürünlerini ithal etmeye zorlanmasaydı *teorik olarak* Avrupa gibi kalkınabilirdi. Bunu yaparlar mıydı, yapmaları gerekir miydi, orası ayrı mesele. Sonuçta Avrupa tipi kalkınma büyük oranda başka memleketlere ve başka halklara şiddet uygulanmasını gerektiriyordu. Fakat asıl mesele şu: Batı'nın en başta kullandığı kaynaklara bakmadan ekonomik büyümesini incelemek mümkün değil.

23. Tabii ki Afrika'nın insanlarını yağmalayan sadece Avrupalılar değildi. Elikia M'Bokolo, "The Impact of the Slave Trade on Africa" başlıklı makalesinde şöyle yazıyor: "Afrika kıtasının insan kaynağına var olan bütün güzergâhlar üzerinden saldırıldı. Sahra Çölü üzerinden de, Kızıldeniz'in ötesinden de, Hint Okyanusu'ndaki limanlardan da, Atlantik'in öte yakasından da. Müslüman ülkeler en az on yüzyıl boyunca (dokuzuncu yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla dek) kölecilikten çıkar elde etti... Dört milyon insan köle olarak Kızıldeniz üzerinden götürüldü, bir dört milyon da Hint Okyanusu'ndaki Svahili limanlarına gitti. Muhtemelen dokuz milyon kadar insan da Sahra Çölü'nü geçen kervanlarla kaçırıldı." *Le Monde Diplomatique*, Nisan 1998.

Büyük Mülksüzleştirme

Uzun yıllar boyunca, Avrupa'daki Sanayi Devrimi'ne dair anlatılan hikâyenin başlıca alternatifi, bu süreci mümkün kılan sermaye yatırımının çevre bölgelerden elde edilen kaynak ve işgücü sayesinde yapılabildiği iddiasıydı. Modern ekonominin babası sayılan Adam Smith, kapitalizmin işlemeye başlaması için gereken ve kapitalizmin varlığının önkoşulu olan bu sürece "ön birikim" adını veriyordu. Karl Marx ise, belki de işin barbarca yapısını vurgulamak için "ilkel birikim" tabirini uygun gördü çünkü bu birikim sürecinin yapısında şiddet vardı: "Amerika'da altın ve gümüşün keşfi; yerli nüfusun madenlerde imha edilmesi, köleleştirilmesi, buralara mezara gömülür gibi gömülmesi; Doğu Hint Adaları'ndaki fethin ve yağmanın başlaması; Afrika'nın kara derililerin ticari amaçlarla avlanabildiği bir av sahasına dönüştürülmesi kapitalist üretim devrinin kızıl şafağını müjdeliyordu. Bu sessiz sakin ilerleyiş ilkel birikimin en önemli dönemeçleriydi."[24] Bu bakış açısına göre birikimi mümkün kılan şey sömürgeci istihraçtı, kapitalizm de bu birikim sayesinde mümkün olmuştu.

Fakat gördüğümüz gibi Avrupa'nın sömürgeciliğin ilk döneminde elde ettiği asıl getiri, kaynak sömürüsünden ve (Yeni Dünya'daki sömürgelerden Avrupa'nın kasalarına değer transferi biçimindeki) doğrudan servet birikiminden ziyade Avrupa'nın sanayi üretimine yönelebilmesini mümkün kılan fazladan ekolojik destek ve ürettiği malları satabildiği tutsak pazarlardı. Birikimin temel itici gücü bunlar oldu.

Fakat tek başına birikim de Avrupa'da sanayileşmenin yükselişini açıklamaya yetmiyor. Tarihçiler çok büyük miktarlarda varlık biriktiren ama hiçbir zaman kapitalistleşmeyen devletler olduğunu da söylüyor. Kapitalizmin işleyebilmesi için bir şey daha gerekiyor tabii: işçiler. Hevesli kapitalistlerin, ücret karşılığında kendileri için çalışmaya gönüllü işçi bulamadıktan sonra çok yol katedebilmesine imkân yok. Bugün bize bu süreç çok doğal görünüyor, fakat çok da

24. Karl Marx, *Kapital*, c. 1 (1867), 3. Bölüm.

uzun olmayan bir süre önce işçi bulmak o kadar kolay bir iş değildi. Ortaçağda bile Avrupa'daki insanların büyük çoğunluğu (en azından şehir devletlerinde yaşamayanlar) ücret karşılığı çalışmak *istemezdi.* İnsanların yaşayabilmek için maaş almaları gerekmiyordu. İnsanların çoğu "köylü" sınıfındaydı, yani kendi geçimlerini sağlamak amacıyla toprağı ekip biçen insanlardı. Büyük oranda da hallerinden memnunlardı.

Ortaçağ köylülerini düşünürken genelde bu insanların sefalet içinde yaşamış olduklarını varsayıyoruz. Bunun doğruluk payı var: Hastalıklar çok yaygındı, beslenme standartları çok yüksek değildi, ortalama ömür kısaydı. Aslında 19. yüzyılın sonlarına kadar yerleşik tarım toplumlarında yaşayan çoğu insan bu durumdaydı. Fakat köylüler, istikrarlı bir yaşam sürebilmelerini garanti eden en önemli şeye sahipti: Toprağa erişimleri vardı. Mahsul yetiştirmek, hayvanlarını otlatmak, avlanmak ve su çekmek için; ısınmak, yemek pişirmek üzere turba toplamak için ve ev yapmak üzere odun kesmek için araziyi kullanabiliyorlardı. Bazıları doğrudan kendi topraklarına sahipken bazıları lordların mülkiyetindeki toprakları kullanabiliyordu. Bir de ortaklaşa kullanılan "müştereklere" erişimi olanlar vardı. Köylüler belki zengin değildi ama en temel nitelikteki iskân hakkına sahipti ve bu hakları uzun bir geçmişe dayalı geleneklerle, İngiltere'deki 1217 tarihli Orman Nizamnamesi gibi güçlü yasal düzenlemelerle güvence altına alınmıştı. Herhangi bir insanın yaşamak için ihtiyaç duyduğu temel kaynaklara erişiminin olmaması hayal edilemeyecek bir şeydi.

Fakat bu geleneksel güvence sistemi 15. yüzyılda, İngiltere'de başlayan bir süreçle birlikte, saldırı altına girdi. Yüksek kâr getiren yün ticaretinden para kazanmayı kafaya koyan varlıklı soylular, sistematik olarak arazilerini koyun otlatılabilecek meralara çevirmeye başladı. Bu süreçte de feodal düzenin kendilerine yüklediği sorumlulukları reddedip yüzyıllardır köylüleri koruyan iskân hakkını da feshettiler. Aynı zamanda insanların hayatlarını sürdürmek için kullanmaya mecbur olduğu müşterek arazileri özelleştirmeye, köylülerin bu alanlara girmesini yasaklamaya, buraları kendi ticari kullanımları için çitle çevirmeye başladılar.[25] Sonradan "çitleme hareketi"

adını alacak bu süreçte iki veya üç yüzyıl içinde milyonlarca hektarlık alan özelleştirildi, ülke nüfusunun büyük bir kısmı yerinden edildi, yüzlerce köy boşaltıldı. Çitleme hareketi barışçıl bir süreç halinde ilerlemedi, bütün mülksüzleştirme süreçleri gibi son derece şiddetli bir dönemdi. Milyonlarca insanı atalarının doğup öldüğü topraklardan söküp atmak için epeyce güç kullanmak (köyleri yakmak, evleri yıkmak, tarladaki mahsule zarar vermek) gerekti.

Çitlemenin temel itici güçlerinden biri yün sanayiiydi, fakat Reform dönemi de sürece ivme kazandırdı. VIII. Henry Katoliklerin manastırlarını ilga edip dağıtınca eskiden Kilise'ye ait olan araziler çok hızlı bir şekilde seçkinler tarafından kapışıldı. Bu topraklarda yaşayan yoksulların çoğu buralardan kovuldu. Fakat çitlemenin en güçlü etkeni yine tarımla ilgiliydi. Arazi sahipleri, tarımsal üretimi artıracak olurlarsa köylülerin sırtından çok daha büyük değer elde edebileceklerini fark etmeye başladı. Bunu yapmak için de köylülerin topraktaki tasarruf haklarını feshedip bir kira piyasası oluşturdular; arazileri yalnızca en çok üretimi yapabilecek olanlara kiralamaya başladılar. Üretkenliği görece düşük olanlar topraklarından sökülüp atılıyor, geçimlerini sağlayacak her türlü yoldan mahrum bırakılmış oluyordu. O dönemde "ıslah" adı da verilen bu yeni sistem köylülerin üstünde muazzam bir baskı unsuru oldu. Köylüler hayatta kalabilmek için her zamankinden de fazla, normalde geçimlerini sağlamak için ihtiyaç duydukları miktardan kat kat fazla mahsul almanın yollarını aramak zorunda kaldılar. İş yükleri arttı, uyguladıkları tarım teknikleri yoğunlaştı.[26] Böylelikle tarımsal üretimde büyük bir artış oldu ama asıl "ıslah edilen" şey arazi sahiplerinin kârıydı.

Bu piyasa mantığının toprağa ve tarıma uygulanması kapitalizmin resmen doğduğunun ilanıydı. Tarihte ilk kez insanların yaşamları üretimi yoğunlaştırma ve kârı azamileştirme zorunluluğunun yö-

25. Marx, *Kapital*'in ilk cildinin üçüncü bölümünde çitleme hareketinden önce her bir dönüm meraya karşılık üç dönüm tarım arazisi olduğunu ama çitleme hareketinin bu oranı tersine çevirdiğini belirtir.

26. Ellen Meiksins Wood, *The Origin of Capitalism: A Longer View*, Londra: Verso, 2002; Türkçesi: *Kapitalizmin Kökeni: Geniş Bir Bakış*, çev. A. Cevdet Aşkın, Yordam, 2021.

netimine girmişti.[27] Tabii ki tarım kapitalizminin bu erken hali biçimsel olarak henüz bugünkü kapitalizme çok benzemiyordu. Atılması gereken önemli bir adım daha vardı.

Çitleme hareketi İngiltere'nin dört bir yanında güç kazanmaya devam ederken köylü isyanları da yaşanmaya başladı. Örneğin 1450'de çıkan Jack Cade ayaklanmasının da 1549'da çıkan Robert Kett ayaklanmasının da merkezinde toprak hakkı meselesi vardı. 1607 yılında Northamptonshire bölgesinde başlayan isyanlar hızla Warwickshire ve Leicestershire'a da yayıldı. Arazileri kapatmak için dikilmiş çit ve bariyerler binlerce protestocu tarafından sökülüp atıldı.[28] Tarihçilerin Midland İsyanı olarak adlandırdığı bu olaylar birleşerek Newton'daki geniş çaplı bir başkaldırıya dönüştü. Köylüler silahlı bir halde topraklarını çitleyenlerin karşısına çıktı. Yenildiler. Elli kişi öldürüldü, hareketin liderleri meydanlarda asıldıktan sonra cesetleri paramparça edildi.

Bu gibi ayaklanmaların devrime dönüşme ihtimalinden korkan monarşi sonunda arazi sahiplerinin gittikçe artan iktidarını kısıtlamak ve köylülere müşterek arazilere erişim imkânı veren geleneksel hakları korumak amacıyla harekete geçti. Fakat 1640'ta patlak veren ve kraliyet yetkilerinin budanmasıyla sonuçlanan İngiliz İç Savaşı'yla birlikte bu çabalar başarısız oldu ve –artık parlamentoyu elinde bulunduran– toprak sahipleri sınıfı neredeyse her istediğini yaptırabilir hale geldi. 1688'deki "Muhteşem Devrim"le birlikte toprak sahiplerinin devlet politikasını kendi çıkarlarına uygun şekilde şekillendirme gücü iyice artınca durum daha da çetinleşti. Sonuç olarak parlamento da çitleme hareketine hizmet eden güçlü bir aygıta dönüşerek köylülerin müşterekler üzerindeki hakkını resmen ortadan kaldırdı, adına "mülklerin tahliyesi" denen ve insanları seçkinlerin yakın dönemde özelleştirilmiş arazilerinden "süpürüp atmak" üstüne

27. Bkz. Karl Polanyi, *The Great Transformation*, New York: Farrar & Rinehart, 1944; Türkçesi: *Büyük Dönüşüm*, çev. Ayşe Buğra, İletişim, 2016.

28. Bu isyanların bir listesi için bkz. Simon Fairlie, "A Short History of Enclosure in Britain", *The Land* 7, 2009. Fairlie 1381'de gerçekleşen bir köylü isyanını da (henüz çitleme hareketi asıl etken haline gelmiş olmasa da) çitleme hareketine yönelik direnişin ilk ifadelerinden biri olarak ele alıyor.

kurulu programı ülke çapında uygulamaya başladı. 1760 ve 1870 yılları arasında parlamento kararıyla çitlenen arazinin toplam alanı 2,8 milyon hektara yakındı, yani İngiltere'nin yüzölçümünün altıda biri kadardı.[29]

İngiltere'deki köy sisteminin yıkılışının son perdesi tam olarak Sanayi Devrimi'ne denk geldi. 19. yüzyılın ortasına gelindiğinde ise süreç tamamlanmıştı: Müşterek araziler neredeyse tamamen ortadan kaldırılmış, milyonlarca insan zorla yerinden edilmişti. Sonuçta çok büyük, bugün hayal bile edemeyeceğimiz düzeyde, distopik bilimkurgu filmlerinden bile korkunç bir mülteci krizi ortaya çıktı. İngiltere nüfusunun çok büyük kesimlerinin gidecek hiçbir yeri kalmamıştı. Evleri, toprakları, yiyecekleri yoktu. İnsani bir felaket yaşanıyordu. Tarihte ilk kez nüfusun önemli bir kısmının hayatta kalmak için geçimini sürdürebileceği herhangi bir araca erişimi yoktu. Bu yeni durumu tanımlamak için 1600'lerin ortalarında kullanılmaya ve yaygınlaşmaya başlayan *poverty* (yoksulluk) sözcüğü 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılda İngilizcenin temel kavramlarından biri haline geldi.[30] Bu gidişat, İngiliz işçi sınıfının 19. yüzyıl başlarındaki ortalama ömür süresinin neden aşırı derecede düşük seyrettiğini anlamlandırmamızı da kolaylaştırıyor.

Yerlerinden edilen köylülerin karınlarını doyurmak için tek bir seçenekleri kalmıştı: ücret karşılığında emeklerini satmak. Geçimini böyle sağlayan insanlara "serbest emekçi" diye bir isim takılmıştı ama bu son derece yanıltıcı bir adlandırmaydı. Evet, bu insanlar teknik anlamda köle değildi, ama ücretli çalışmanın özgür iradeyle tercih edildiği de söylenemezdi. Yerinden edilen bu insanların bir kısmı yeni koyun çiftliklerinde veya kapitalist esasa göre tarım faaliyeti yürütülen çiftliklerde çalışmaya başladı. Fakat büyük kısmı kentlere göçtü, karın tokluğuna çalışacakları bir iş bulabilmek için Londra gibi şehirlere akın etti. İngiltere'nin şehir nüfusu daha önce görül-

29. Fairlie, *a.g.m.* Parlamento kararıyla çitlenen alanlar yün elde etmekten ziyade tarım arazilerinin "ıslahı" için kullanılıyordu.

30. Bu sonuca "poverty" , "vagabond", "pauper" gibi yoksullukla ilgili yakın anlamlı sözcüklerin Google Ngram üzerinden grafiğini çıkararak vardım.

memiş oranlarda artmaya başladı, çitleme hareketinin henüz ivme kazanmadığı diğer Avrupa ülkelerindeki şehirli nüfusu geride bıraktı.[31] Günden güne büyüyen bu şehirler keyifle yaşanacak yerler değildi. İnsanların çoğunluğunun varoşlarda yaşamak dışında seçeneği yoktu, çalışma koşulları da korkunçtu; hayat Dickens'ın *Oliver Twist* gibi eserlerinde yansıttığı korkunç atmosferin içinde akıp gidiyordu.

İngiltere tarihinin bu çalkantılı döneminin, en azından ülkedeki seçkinler açısından, sevinilecek yanları da vardı. Yoksul kalan mülteciler, fabrikadaki işlerin köleliği andıran koşullarını ve son derece düşük ücretleri kabul etmek dışında bir seçenekleri kalmadığı için, Sanayi Devrimi'nin çarklarını döndürmeye yarayacak ucuz emeği sağlıyordu. Artan tüketici talebini karşılamak üzere her tarafta yerinden yurdundan edilmiş insanların ucuz emeğini kullanarak ucuz, seri üretim mallar üreten fabrikalar ortaya çıktı. Hayatta kalabilmek için başka seçeneği olmayan ailelerin küçük çocukları bile Blake'in "karanlık, Şeytani Fabrikalar" dediği bu yerlere çalışmaya gidiyordu. İş fırsatları görece az olduğu için işçiler arasındaki rekabet emeğin bedelini aşağı çekiyor, o zamana dek zanaatkârların geçim koşullarını güvence altına alan lonca sistemini altüst ediyordu. İşten atılmak istemeyen işçiler mümkün olduğu kadar çok üretim yapmaları için sürekli baskı görüyordu, günde on altı saat (çitleme öncesinde çiftliklerde çalıştıklarından çok daha fazla) çalıştıkları oluyordu. Ürettikleri muazzam varlık fabrika sahipleri tarafından temellük ediliyor, işçilere ücret olarak bu varlığın çok küçük bir kısmı geri dönüyordu. Bu sistem sayesinde en açgözlü feodal lordların uygulamalarını bile geride bırakan yukarı yönlü bir varlık akışı başladı. İngiltere'deki sanayiciler en zengin kralların bile hayal edemeyeceği türden servetlere kavuşabiliyordu.

Topraksız işçi sınıfının ortaya çıkışıyla İngiltere ekonomisinin büyük dönüşümünde son adım da atılmış oldu: Bu işçiler dünyanın ilk kitlesel tüketici nüfusu haline geldi, çünkü hayatta kalabilmek

31. İngiltere ve Galler'de 1801 yılında yüzde 65 olan kırsal nüfus, 1901'de yüzde 23'e düşerken Fransa'nın kırsal nüfusu 1901 yılında hâlâ yüzde 59 civarındaydı. Fairlie, *a.g.m.*

için ihtiyaçları olan giyecek, gıda, barınma gibi her türlü şey açısından piyasaya bağımlıydılar. Sanayi Devrimi için gereken iç koşullar bu üç kuvvet (çitleme, köylülerin kitleler halinde yerinden edilmesi ve bir tüketici piyasasının oluşturulması) tarafından meydana getirildi. Dış koşullar ise, daha önce gördüğümüz gibi, Amerika'nın sömürgeleştirilmesiyle ve köle ticaretiyle bağlantılıydı.

Yeni yeni ortaya çıkan bu kapitalist sistemle ondan önceki çeşitli sistemler arasındaki farkı iyi kavramak gerekiyor. Önceden krallar, *conquistador*'lar ve feodal derebeyleri başkalarının varlığını doğrudan çalarak ya da kendilerine haraç ödenmesini mecbur kılarak temellük ediyordu. Yani dolaysız bir şekilde zor kullanıyorlardı. Fakat yeni sistemde bu tür bir zor kullanımına gerek yoktu. Seçkinler işçilerin üretkenliğinin emek piyasasındaki (ve toprak kiralama piyasasındaki) rekabetçi baskılar yoluyla bu işçilere ödenen ücretten çok daha hızlı bir şekilde artacağından emindi. Kullandıkları temel kâr mekanizması buydu ve bu sistem varlığın yukarı doğru dağıtılması için bir otomatik bant vazifesi görüyordu.[32]

*

Kapitalizmin ortaya çıkışını genelde doğal ve kaçınılmaz bir süreç olarak görmek eğilimindeyiz, sanki bu sistemin temelini oluşturan mantık insan toplumunda hep var olmuş da zaman içinde olgunlaşarak Sanayi Devrimi'ni mümkün kılmış gibi düşünüyoruz. Fakat tarihsel veriler bu bakış açısını desteklemiyor. Kapitalizmin ortaya çıkışı hem içeride hem dışarıda şiddet kullanılmasını ve insanların kitlesel olarak yoksullaştırmasını gerektirdi, bunun sonucunda da (İngiliz köylüleri örneğindeki gibi) çok büyük insan grupları mülksüzleştirildi veya (Afrikalılar ve Amerika yerlileri örneğindeki gibi) köleleştirildi. İngiltere'de bile insanlar bu yeni sistemi kucak açıp karşılamadı. Aksine, protestolar düzenleyip isyanlar çıkardılar çünkü insanların belli bir yerde yerleşmekle, geçimini kazanmakla, yaşama

32. Tabii ki sistemin temel mekanizmalarından biri zor kullanmaktı, fakat geri planda duruyor ve sistemi bir arada tutarak olası isyanları engellemekte kullanılıyordu.

biçimleriyle ilgili köklü kültürel beklentilerini ihlal eden bir sistem söz konusuydu. Çitleme hareketinin tek amacı insanları topraklarından etmek değildi, çok daha derin bir biçimde bu kültürel beklentilerin ortadan kaldırılması da hedefleniyordu.

İngiltere tarihinin bu kesitiyle bizim dünyadaki yoksulluğu anlama çabamız arasında ne gibi bir ilişki var? Çitleme süreci kitlesel yoksulluğun tarihsel bir fenomen olarak kökenini teşkil etmekle kalmıyor, dünyanın geri kalanında yoksulluğu üretecek olan sürecin arkasındaki temel mantığı da örnekliyor.

Emperyalizmin Yeni Mantığı

Kapitalizmin yükselişi Avrupa'nın biçimini değiştirdiği gibi emperyalizme yaklaşımını da değiştirdi. Emperyalizm en başta dolaysız, zor kullanmaya dayalı varlık temellükü etrafında örgütlenen bir şeydi. İspanyol ve Portekiz deneyimleri gibi bazı örneklerde altın, gümüş gibi değerli madenleri çalmaya ya da ekim alanları ve madenlerde köleleri çalıştırmaya odaklanıyordu. Kanada'da Fransızların, Güney Afrika'da Hollandalıların yürüttüğü süreçler gibi örneklerde ise ticaret yollarını emniyete almayı hedefliyordu. Her halükârda temel fikir var olan kaynaklara ve varlık akışlarına erişim sağlamaktı. Fakat İngiltere'nin emperyalist projeye dahil olmasıyla birlikte emperyalizmin mantığı değişti. Bu sürecin başladığı yer İrlanda oldu.

1585 yılında İngiliz sömürgeciler çitleme ve "ıslah" sistemini yabancı topraklarda da uygulamaya geçirmek üzere ilk denemelerine başladı. İrlandalı köylülerin topraklarına zor kullanarak el koyduktan sonra sanayi tipi tarım yöntemleri konusunda eğitim almış çiftçileri buralara yerleştirip kendi memleketlerinde yaşanan süreci birebir taklit etmeye giriştiler. İngiltere'de olduğu gibi burada da çok sayıda insan yoksullaştı, kıyılarda kalan küçük arazilere çekilmek zorunda kaldı. Bütün ümitleri tükenen pek çok kişi de ücretli işçi olmak için İngiltere ve İskoçya'ya göçmeye başladı, daha önce hiçbir zaman böyle bir şeye mecbur kalmamışlardı. 1800'lerin başlarına gelindiğinde, yani çitleme hareketi iki ila üç yüzyıl boyunca bütün şiddetiyle hüküm sürdükten sonra, İrlandalı köylülerin kendileri için kulla-

nabildiği araziler o kadar azalmıştı ki artık sadece patates ekiyorlardı. Bu kadar küçük tarlalarda yetiştirebilecekleri, hayatta kalmalarına yetecek kadar kalori veren tek mahsul patatesti.

1845'te yaşanan patates kıtlığı, sadece patatese bağlı tarım yapmanın ne kadar ölümcül sonuçları olabileceğini gösterdi. Sonradan "Büyük Kıtlık" adı verilen bu olay sebebiyle yedi yıl içinde 1 milyon insan (İrlanda nüfusunun yüzde 10'undan fazlası) öldü. Bu kıtlığı bu kadar korkunç kılan şey, tamamen önlenebilecek bir şey oluşuydu. Köylüler atalarından kalma topraklar üstündeki haklarını koruyor olsaydı, farklı mahsuller yetiştirebilecek kadar geniş arazilere sahip olsalardı, böyle bir şey asla yaşanmayacaktı. Başka bir deyişle, bu felakete yol açan kıtlık yapay olarak üretilmişti.[33] Fakat İrlanda, bu yeni tarım sisteminin yürürlükte olmasına rağmen, toplamda hâlâ yeterince gıda üretiyordu. Sorun, bütün bu üretimin İngilizler tarafından başka yerlere aktarılmasıydı. Kıtlık esnasında İrlanda her gün İngiltere ve İskoçya'ya otuz ila elli gemi yükü gıda gönderiyordu, fakat o esnada yerli halk açlıktan kırılıyordu.[34]

İrlanda İngiliz kapitalizmini emperyalizm yoluyla taklit ve tekrar etmeye yönelik ilk deney olabilir, ama sonuncusu değildi. Aynı model, İngiliz sömürgeciler tarafından Amerika'da da kullanıldı, hatta İrlanda deneyini uygulamaya koyan insanlardan bazıları bu süreçte bizzat rol aldı. İngilizler bu "ıslah" sürecinin peşinden getirdiği kitlesel mülksüzleştirmeyi nasıl meşrulaştırabiliyordu? Bu konuda en çok emek veren isim Aydınlanma filozoflarından John Locke oldu. İngiltere'de geniş arazileri, Amerika'nın sömürgeleştirme sürecinde kârlı yatırımları olan Locke, 1600'lerin sonlarında mülk sahipliğine dair yeni ve son derece etkili bir teori geliştirdiği *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme* kitabını yazdı. Toprağın başlangıçta herkesin ortak malı olmasına rağmen, toprağa emeğin "karıştığı" noktadan sonra onun artık özel mülkiyet haline geldiğini öne sürüyordu. Bu "emeğe bağlı mülkiyet teorisi" Amerika'daki toprak hırsızlığını meşrulaştır-

33. Bu zıtlığı Polanyi'ni *Büyük Dönüşüm* eserindeki "Yaşam Alanı İlerlemeye karşı" bölüm başlığından aldım.

34. Seamus P. Metress ve Richard A. Rajner, *The Great Starvation: An Irish Holocaust*, New York: American Ireland Education Foundation, 1996.

mak için kullanıldı. Orada kimse tarımla uğraşıyor gibi görünmediğine göre, yerleşimciler tarım yapma amacında olduğu sürece istedikleri araziyi temellük etme hakkına sahipti.

Fakat tabii ki çoğu durumda İngiliz sömürgecilerin el koymak istediği topraklarda tarım yapan insanlar *vardı*, tıpkı İrlanda örneğinde olduğu gibi. Locke bu tip durumlar için de sahipliğin asıl koşulunun sadece tarım yapma eylemi değil, tarım tekniklerinin *ıslahı* (yani yoğunlaştırılması ve kâra odaklı hale getirilmesi) olduğunu söylüyordu. Yani İngiliz tipi tarım kapitalizminin ilkelerini hayata geçirme niyetindeki yerleşimciler başkalarının toprağını temellük etmekte haklıydı. Locke'a göre böylelikle toplam üretkenlik arttığı için insanlığın ortak faydasına yönelik bir adım atılmış oluyordu.[35] O toprağın asıl sahipleri yerinden edilse bile insanlığı ileriye götüren, Karanlık Çağ'dan çıkarıp kapitalist uygarlığın aydınlığına kavuşturan bir gelişme söz konusuydu. Yani ıslah fikri tekrar insanların temel yerleşim değerlerine galip geliyordu. Hatta bu ıslah fikri yavaş yavaş dinsel bir inanca, arkasında yatan ekonomik ilkeler de bir tür ahlaki mesaja dönüşmeye başladı.

Fakat bu yeni emperyalizmin doğurduğu sonuçlar son derece yıkıcıydı. Dünyanın başka bölgelerinde İrlanda'dakini geride bırakan yıkımlar yaşandı. Amerika'da, 1600'lerde kıtanın kuzeydoğusuna yerleşen İngilizler yerli nüfusun topraklarını temellük etmekte gecikmediler. Massachusetts Bay sömürgesinin valisi John Winthrop bu topraklarda Amerikan yerlilerinin yaşadığını kabul etse de, toprağı "ıslah" etmiş olmadıkları için üstünde herhangi bir hak iddia edemeyeceklerini savunuyordu. Bu gibi arazi gaspları yoluyla İngilizler yerli halklarla açık bir çatışma içine girdi ve onlarca kanlı katliam yaşandı.[36] 1800'lerde, henüz yeni kurulmuş olan Birleşik Devletler yerlileri zorla mülksüzleştirerek bu arazi gaspını sistematik hale getirdi; bu sürecin ilk adımı da 1830 tarihinde çıkarılan Amerikan

35. Aynı mantık, yeni emperyalizmi meşrulaştırmakta önemli bir rol oynayan William Petty ve John Davies tarafından da kurulmuştu.

36. O yüzyılın en büyük katliamlarına örnek olarak: 1704 yılındaki Apalachee katliamında 1000, 1713'te Fort Neoheroka'da ise 1200 kadar Amerikan yerlisi öldürüldü.

Yerlileri Tahliye Yasası ile atıldı. O dönemde Mississippi Nehri'nin doğusunda 120 000 kadar Amerika yerlisi yaşıyordu. 1944'e gelindiğinde bu insanlardan geriye 30 000 kişi kaldı. Kimileri öldürülmüş olsa da pek çoğu ABD yönetimi tarafından batıya göçmeye zorlanmıştı. 15 000 kadar insan yollarda, Gözyaşı Yolu'nda hayatını kaybetti. Bu çok geniş kapsamlı çitleme sürecinin sonunda 10 milyon hektarlık bir alan beyazların yerleşimine uygun hale geldi, güneyde tütün ve pamuk ekim alanlarının ve kuzeyde endüstriyel tahıl yetiştirme tekniklerinin önünü açtı.

*

İrlanda ve Amerika örneklerinin ortak noktası, ikisinin de çitleme ve ıslah mantığına dayanmasıydı. Fakat incelenmesinde fayda bulunan bir örnek daha var: Hindistan. Bu gibi trajedileri mukayese etmek doğru olmayabilir, ama Hindistan'da 19. yüzyılın sonlarında yaşanan çitleme ve ıslah süreci İrlanda'da yaşananları da Kuzey Amerika yerlilerinin başlarına geleni de geride bırakan bir insani felakete yol açtı. Hindistan'da, çok bilinmese de, insanın hayal etmekte zorlanacağı türden şeyler yaşandı.

Hindistan'ın sömürgeleştirilmesi 1600'lerde, bir şirket eliyle başlatıldı. Doğu Hindistan Şirketi'nin temel amacı Ümit Burnu'nun doğusundaki ticaret yollarını kontrol altında tutmaktı. Fakat Şirket'in yetki alanı giderek genişledi. 1800'lere gelindiğinde Hint alt kıtasının büyük kısmında doğrudan idari gücünü tesis etmişti, sonradan da bu gücü İngiltere devletine devretti. İngilizlerin bu iktidarı kullanarak Hindistan'a yaptığı temel müdahale tarım sistemini –yine ıslah mantığı esaslarına göre– yeniden düzenlemek oldu.

Amerika örneğinden farklı olarak, İngilizler çoğunlukla kendileri bu topraklara yerleşmedi; Hintlileri yeni bir tarım sistemi uygulamaya zorladılar. Hintli çiftçiler karınlarını doyuracak mahsuller yerine ihracat pazarı için afyon, çivit, pamuk, buğday, pirinç gibi ürünler yetiştirmeye zorlandı. Çoğu insan için bu dönüşüm hayatta kalmanın tek yoluydu. İngilizlerin talep ettiği ağır vergileri ve borçlarını ödeyebilmek için buna mecbur kaldılar. İngilizler bu dönüşümü daha da hızlandırabilmek niyetiyle köylüleri ellerindeki tahıl stoklarını sat-

maya zorladı, insanların uzun zamandır bel bağladığı dayanışma ve karşılıklı ödünç verme sistemlerini ortadan kaldırdılar. Müşterek arazileri de baş döndürücü bir hızla çitlemeye devam ettiler. 1870'ten önce Hindistan'ın ormanları müştereken idare ediliyordu; çiftçiler ormanlardan yemek yapmak ve ısınmak için odun, çifte koştukları ve gübresinden faydalandıkları sığırları beslemek için de yem elde ediyordu. 1870-80 arasında ormanların neredeyse tamamı, İngilizler tarafından gemi imalatı ve demiryolu inşasında kullanılmak üzere çitlendi. Çitleme hareketi ormanlarla da sınırlı değildi: Müşterek su hakları da özelleştirilip toprağın yanında açık artırmayla satıldı, ilk kez meta haline getirildi.

İngiliz yönetimi yüzyıllara dayanan bu toplumsal güvence ağlarını piyasa güçleriyle "çatıştığını" iddia ederek ortadan kaldırdı. Bunların yok edilmesiyle Hintli çiftçilerin daha üretken olacağı düşünülüyordu. Piyasanın insafına kalan köylüler topraktan daha çok mahsul almanın yollarını bulmak zorunda kalacaktı. Fakat çiftçiler piyasanın kendi aleyhlerine düzenlenmiş olduğunu da görüyordu.[37] Hindistan'ın gümrük tarifeleri İngiltere'deki şirket hissedarlarının çıkarlarını koruyacak şekilde, Londra'da belirleniyordu. Küçük ölçekli çiftçilerin pek çoğu rakipleri tarafından alaşağı edildi, topraklarına daha büyük ve güçlü işletmeler el koydu.

Bu değişimler tek başına bile oldukça travmatik gelişmelerdi. Fakat sistemin asıl korkunç yanı 1876 yılında El Niño kasırgası bölgeyi vurup da devamında üç yıllık bir kuraklık yaşanınca ortaya çıktı. El Niño sebepli kuraklıklar 19. yüzyılda bölgede bilinmeyen bir şey değildi, fakat çiftçiler bu dönemleri atlatmanın yollarını bulmuştu. Mahsul elde edemedikleri yıllarda tahıl stoklarını kullanıyorlardı, müşterek kaynaklar da hayatta kalmalarına yardımcı oluyordu. Fakat bu defa ellerinde bu emniyet sistemlerinin hiçbiri olmadığı için ortaya feci sonuçlar çıktı. Ormanlar çitlenmiş olduğundan çiftçiler hayvanlarını besleyecek yem bulamadı. Sığırlar sürüler halinde öldü, gübre kalmayınca da topraktan alınan verim düştü. Su kaynakları da

37. Mike Davis, *Late Victorian Holocausts*, Londra: Verso, 2000, s. 290; Türkçesi: *Üzerinde Güneş Batmayan Katliam*, çev. Umut Haskan, Yordam, 2012.

çitlenmiş bölgelerde kaldığı için insanlar yağmur yağmadığında kullandıkları sulama sistemlerine erişemedi.[38] Bütün bunlar yüzünden kuraklık normalde olacağından kat kat daha ölümcül bir hal aldı.

Kuraklığın insani maliyeti korkunçtu: 10 milyon Hintli açlıktan öldü. Florence Nightingale 1877'de, kuraklığın ikinci yılı sürerken şunları yazıyordu: "Bu kıtlığa dair yeni şeyler öğrendikçe dünyanın şimdiye dek bu boyutta korkunç bir felaketle ve yıkımla daha önce karşılaşmadığından iyice emin oluyorum." Sonradan durum daha da kötüye gitti. Yirmi yıl sonra, 1896 ve 1902 yılları arasında El Niño bir kez daha geldi, bu kez zayiat daha da büyüktü. 20 milyon Hintli açıklıktan öldü, böylelikle toplam ölü sayısı 30 milyona ulaştı. 30 milyon gibi bir sayıyı akılda canlandırmak zor olabilir. Şöyle diyelim, bu insanların bedenlerini uç uca ekleyecek olsak İngiltere'yi boydan boya seksen beş kez katedebilecek bir uzunluğa ulaşırız.

İrlanda'da olduğu gibi, Hindistan'daki açlık da tamamen önlenebilir nitelikteydi. Normalde köylüleri koruması gereken geleneksel destek sistemleri devrede olmasa bile, İngilizlerin yaptığı demiryolları ve köprüler kullanılarak üretimin fazla olduğu bölgelerden kuraklığın vurduğu bölgelere tahıl taşınabilir, insanların karnının doyması sağlanabilirdi. Sonuçta kuraklığın zirve yaptığı dönemde bile ülke genelindeki gıda üretimi ihtiyaçtan fazlaydı, nüfusun tamamını beslemek mümkündü. Sadece gıda ürünlerinin ihtiyaç duyulan yerlere taşınması gerekiyordu. Fakat piyasa mantığına sadık kalındı ve demiryolları tahılın iç bölgelerden alınıp –aç insanların erişiminden titizlikle korunan– merkezi depolara aktarılması için kullanıldı, sonra da buralarda biriken tahıllar Avrupa'ya gönderildi çünkü Londra Borsası'ndaki finansal spekülasyonlar yüzünden gıda fiyatları akıl almaz derecede yükselmişti, tahıl tüccarları da bu durumu kâra çevirmek istiyordu. İlk kıtlığın en şiddetli döneminde, 1877 ve 1878 yıllarında, Hindistan'daki açlığı dindirmek yerine Avrupa'ya 6,4 milyon ton gibi rekor miktarda tahıl gönderdiler. 1875-1900 yılları arasında Hindistan'ın tahıl ihracatı yılda 3 milyon tondan 10 milyon tona çıktı.[39]

38. *A.g.y.*, s. 327-31. 39. *A.g.y.*, s. 299.

Hindistan'da 19. yüzyılın sonunda yaşanan kıtlıklar o dönemde İngilizlerin iddia ettiği gibi birer doğal afet değildi. Kâra hizmet etmek için insanların en temel gıda güvencesini ortadan kaldırmayı, on milyonlarca insanı kurban etmeyi kendine hak gören yabancı bir piyasa mantığını dayatmanın öngörülebilir sonuçlarıydı. Kıtlıkların iç kaynaklı ekonomik sorunlarla hiçbir ilgisi yoktu, tamamen Hindistan'ın yeni yeni ortaya çıkan kapitalist dünya sistemine eklemlenmesi sonucunda ortaya çıkmışlardı. Tarihçi Mike Davis'in ifadesiyle:

> Başka bir deyişle, karşımızda dünya tarihinin geri kalmış ücra köşelerinde hareketsiz duran "kıtlık diyarları" değil, tropik bölgelerde yaşayan insanların tam olarak emeklerinin ve üretimlerinin hızla Londra-merkezli dünya ekonomisinin içine çekildiği belli bir uğraktaki (1870-1914) kaderi var. Milyonlarca insan "modern dünya sistemi"nin dışında değil, tam da bu sistemin ekonomik ve siyasi yapılarının içine zorla çekildikleri süreçte öldü. Liberal Kapitalizm'in altın çağında öldüler.[40]

İngilizlerin dayattığı serbest piyasa sisteminin "serbest" bir tarafı yoktu elbette. Zor kullanılarak uygulamaya konmuştu, ticaret kuralları da Londra tarafından manipüle ediliyordu. İhracat ürünleri yetiştirmeye başlayan çiftçiler bu yola sırtlarındaki borç ve vergi yükünden dolayı girmişti ve bu vergiler arasında yerel sulama sistemlerine, hatta yeni su kuyusu açmaya uygulanan vergiler de vardı. İngiltere'de olduğu gibi, bir piyasa toplumu yaratmak için epeyce şiddete başvurulması, toplumsal düzenin altüst edilmesi ve yüzyıllara dayanan yardımlaşma sistemlerinin yok edilmesi gerekmişti. Yine tıpkı İngiltere'deki gibi, mülksüzleştirilen insanlar sonunda emek piyasasına katıldı ve İngilizlerin atölyelerinde, fabrikalarında çalışmaya başladı.

İngiltere Asya'nın Geri Kalmasına Nasıl Yol Açtı?

Sömürgecilerin çitleme faaliyeti bazı ülkelerin kalkınmasına, pek çok başka ülkenin kalkınma sürecinin de tersine çevrilmesine neden oldu. Sömürgeciliğin bu etkisi yalnızca arazi ve tarım alanında de-

40. *A.g.y.*, s. 9.

ğildi, sanayide de durum –belki daha açık seçik bir şekilde– böyleydi. Avrupalı güçler, sömürgeleri tahıl ve diğer toprak mahsullerinin ihracatçısı haline getirmenin yanı sıra, Avrupa'da giderek artan hazır ürünlerin müşterisi de yapmak istiyordu.

İngilizlerin baktığı noktadan Hindistan'la ilgili mesele, bu ülkenin kendine ait görece sağlam üretim tesisleri olmasıydı. Örneğin Hindistan'daki tekstil sanayii dünyanın en iyi kumaşlarından bazılarını üretiyordu, dolayısıyla İngiltere'nin dünya tekstil piyasasında üstünlük kurabilmesi zorlaşıyordu. İngiliz Sömürge İdaresi bu zorluğun üstesinden gelebilmek için Hindistan'ın kendi başına sanayide ilerlemesini önlemek, hatta var olan tesisleri de ortadan kaldırmak üzere elinden ne geliyorsa yaptı, Hintli üreticilerin İngilizlerle rekabet edemeyecek durumda olmasını sağlamak için çaba gösterdi. İdareciler Hintlilerin zanaatlarında ilerlemesini engelledi, devlet adına yapılan ürün tedariklerinde her zaman İngiliz firmaları kayırıldı. Hatta bir dönem İngilizler Hindistan'ın tekstil sanayiine darbe vurmak için dokumacıların parmaklarını kırıp tezgâhlarını parçalama raddesine geldi. Fakat İngilizlerin kullandığı en kuvvetli araç, İngiltere pazarını Hindistan'ın ihraç mallarından korurken İngiliz mallarının Hindistan'a kolayca girebilmesini sağlayan tek yönlü gümrük tarifeleriydi. Bu yöntem oldukça başarılı da oldu: Bir dönem kendine yeten ve ihraç ettiği mallarla bilinen Hindistan yeniden şekillendirilip "dünya tarihindeki en büyük tutsak pazar" haline getirildi.[41]

Yaşanan ekonomik dönüşümün boyutları muazzamdı. İktisatçı Angus Maddison'a göre İngilizler gelmeden önce Hindistan dünya ekonomisinin yüzde 27'sini elinde bulunduruyordu. İngilizler ayrıldığında ise bu pay yüzde 3'e düşmüştü.[42]

İngilizler, başka ülkelerin pazarlarını zorla açma tekniğini yüzyılın başlarında, Çin'le ilişkilerinde geliştirmişti. İngiltere 1739 yılında Çin İmparatorluğu'na ilk kez diplomatik bir heyet yolladı. İngilizler çayın yanı sıra porselen ve ipek gibi diğer egzotik ürünler için yanıp tutuşuyordu ama artık bunları karşılayabilecek finansal

41. *A.g.y.*, s. 298.
42. Angus Maddison, *The World Economy*, OECD, 2006.

güçleri yoktu. Çinliler yalnızca gümüşle ödeme kabul ediyordu. İngilizlerin ödeme aracı olarak önerdiği diğer ürünlere ihtiyaçları yoktu, zaten kendi üreticilerini de dış rekabetten korumayı tercih ediyorlardı. Çin pazarına girişlerine sembolik olarak izin verilen İngiliz tüccarlar sadece Guangzhou'da bulunan küçük bir ticaret merkezinde faaliyet gösterebiliyorlardı. Fakat İngiltere'nin gümüş rezervleri tükeniyordu ve İngiliz tüccarlar ellerindeki yığınla sanayi malını bir yerlere satmak zorundaydı. Çin pazarına erişebilmeye muhtaçlardı.

İngiliz elçisiyle İmparator Qianlong arasındaki görüşme iyi geçmedi. İmparator İngilizleri medeniyetsiz bir diyardan gelen barbarlar olarak görüyordu, yanlarında hediye niyetine getirdikleri ıvır zıvırdan da etkilenmemişti. Konuya dair tutumunu netleştirmek için Kral III. George'a –sonradan tarihin en meşhur mektuplarından biri haline gelen– bir mektup gönderdi.

Elçinizin de bizzat görebileceği gibi, ülkenizde üretilen mallara ihtiyacımız yok... Semavi İmparatorluğumuzda her şeyden bol miktarda var ve sınırlarımız dahilinde eksikliği çekilen bir şey yok. Dolayısıyla kendi ürettiklerimizden verip de barbarların mallarını ithal etme lüzumu görmedik. Fakat Semavi İmparatorluğun ürettiği çay, ipek ve porselenin Avrupa memleketleri ve sizler için çok büyük bir ihtiyaç olduğunu görerek bir lütufta bulunduk, Guangzhou'da yabancı tüccarların faaliyet göstermesine müsaade ettik ki eksiklerinizi giderebilin, ihsanımızdan geri kalmayın ... Adanızın yalnız ve uzak bir yer olduğunu, dünyanın kalanından koskoca denizlerle ayrılmış olduğunu aklımdan çıkarmıyorum...[43]

Diplomatik cephede yenilgiye uğrayan İngilizler bu kez uyuşturucudan medet umdu. Giderek büyüyen ticaret açıklarını kapatabilmek için –sömürge Hindistanı'nda üretilen– afyonu Çin'de el altından satmaya başladılar. Çin, egemen bir devletten beklenebilecek şekilde bu yasadışı ticarete müdahale edince de İngilizler askeri bir operasyonla misilleme yaptı.

Böylelikle 1839-42 yılları arasında İngilizler, 1856'dan 1860'a kadar da İngiliz-Fransız ittifakı tarafından yürütülen Afyon Savaşları başladı. Deniz savaşına hazırlıksız yakalanan Çin büyük bir yenilgi

43. E. Backhouse ve J. O. P. Bland, *Annals and Memoirs of the Court of Peking*, Boston: Houghton Mifflin, 1914, s. 322-31.

aldı. Fakat İngiliz ve Fransızlar, Avrupalıların ülke pazarına erişim engeli kaldırılmadıkça ve çok geniş bölgelerin idaresi Avrupalılara teslim edilmedikçe geri çekilmeyeceklerini açıkladı. Bunun ardından Avrupa'ya çok geniş ticari ayrıcalıklar tanıyan ama bunun karşılığında Çin'e herhangi bir şey vermeyen çeşitli anlaşmalar imzalandı. Sonradan "eşitsiz anlaşmalar" diye bilinecek olan bu mutabakatlara göre Avrupalılar mallarını Çin'de satabilecek, fakat kendi pazarlarını Çinli tüccarların rekabetinden koruyabilecekti. Bu sürecin son derece yıkıcı sonuçları oldu. Çin, Afyon Savaşları'ndan önce dünya ekonomisinin yüzde 35'ine sahipken bu oran tarihin en düşük seviyesi olan yüzde 7'ye düştü. Dahası, Çin'in kendi tahıl piyasası üstündeki denetimi kaybetmesi sonucunda, Hindistan'ı da vuran kuraklıklar esnasında Çin'de de büyük kıtlıklar yaşandı. Hindistan gibi Çin de Londra-merkezli dünya ekonomisine entegre edildikten sonra, 19. yüzyılın son kısmında 30 milyon insanını yok yere, açlık yüzünden kaybetti.[44]

*

Bugün İngilizlerin yaptıklarını aklamaya çalışanlar Hindistan'daki sömürgeciliği ve Çin'e yapılan müdahaleyi bu bölgelere "kalkınma" fırsatı verdiği iddiasıyla savunuyor. Fakat somut verilere baktığımızda bunun tam aksi bir hikâyeyle karşılaşıyoruz. İngiltere ile Asya arasındaki "kalkınma uçurumu" devrini açan şey, sömürgecilik döneminde piyasa entegrasyonunun zorla dayatılmasıydı. 18. yüzyılın ortasında Avrupa'daki yaşam standardı Asya'dakine kıyasla biraz daha düşüktü.[45] 1800 yılında bile Çin'in kişi başına düşen geliri Batı Avrupa'nınkinden ilerideydi ve genel olarak Asya'nın kişi başına düşen gelir seviyesi Avrupa geneline kıyasla yüksekti.[46] Çin'deki oku-

44. Davis, *a.g.y.*

45. Paul Bairoch, *Economics and World History*, Chicago: University of Chicago Press, 1995.

46. Paul Bairoch, "The Main Trends in National Economic Disparities since the Industrial Revolution", Paul Bairoch ve Maurice Levy-Leboyer (haz.), *Disparities in Economic Development since the Industrial Revolution* içinde, New York: St Martin's Press, 1975, s. 3-17.

ma yazma oranı –kadınlara dair istatistik de dahil olmak üzere– Avrupa'dan yüksekti, doğum oranı ise daha düşüktü. 18. yüzyılda Hindistan'ın güneyinde –ve başka bölgelerinde– çalışanlar İngiltere'deki işçilere kıyasla daha çok kazanıyordu, çok daha fazla güvenceye sahipti. Hintli zanaatkârlar ortalama Avrupalıdan daha iyi besleniyordu, çok daha geniş haklara sahip oldukları için işsizlik oranları da daha düşüktü.[47]

Hindistan'daki sömürge dönemi boyunca, Doğu Hindistan Şirketi'nin idareye geçtiği 1757 yılından 1947'deki bağımsızlık ilanına dek kişi başına düşen gelirde herhangi bir artış olmadı. Hatta 19. yüzyılın ikinci yarısında (yani İngiliz müdahalesinin en güçlü olduğu dönemde) Hindistan'ın geliri yüzde elliden fazla *azaldı*. Çöküşe uğrayan tek şey gelir de değildi. 1872 ve 1921 yılları arasında Hindistan'daki ortalama yaşam süresi yüzde 20 azaldı.[48] Yani Hindistan düpedüz geri bırakıldı, geriletildi.

Hindistan'ın ve Çin'in küresel GSYH içindeki payı düşerken Avrupalılarınki sömürge döneminde yüzde 20'den 60'a çıktı. Avrupa sömürgeleri kalkındırmadı, sömürgeler Avrupa'yı kalkındırdı.

Afrika: Avrupa'nın Emniyet Sübabı

Avrupa ülkeleri sanayileştikçe, fabrikalarında kullanmak için ihtiyaç duydukları hammaddeler ve ürünlerini satacakları yeni pazarlar konusunda birbirleriyle yarışa girdi. 19. yüzyılın son yıllarında yaşanan finans krizi Avrupa'yı uzun bir ekonomik bunalıma sürükleyince bu baskı daha da arttı. Ekonomileri küçülmeye başlayan Avrupalı devletler acilen sermayelerini yatırıma çevirebilecekleri yeni, kârlı sahalar bulmak zorundaydı artık.

Avrupa bu dönemde toplumsal kargaşanın büyüyüp bir krize dönüştüğüne de tanık oluyordu. Sanayi Devrimi'nin ilk döneminde yaratılan geniş çaplı yoksulluk İngiltere'yi istikrarsızlaştıracak seviyeye ulaşmıştı, toplumsal gerilimler de sınıf savaşına dönüşecek gibi

47. Davis, *a.g.y.*, s. 292-93.
48. Sayıları akt. Davis, *a.g.y.*, s. 311-12.

görünüyordu. İngiltere'nin egemen sınıfı, sömürgecilik projesi sayesinde iktidarlarından herhangi bir taviz vermeksizin bu gerilimlerin bazılarını geçici olarak hafifletme ihtimali olduğunu gördüler. Çitleme sürecini tersine çevirmek ya da işçi ücretlerini artırmak yerine, sınırlarının ötesinde bir emniyet sübabı bulmayı umuyorlardı. İngiltere'nin en ünlü sömürgecisi Cecil Rhodes'un şu sözleri, o dönemin ruhunu çok iyi yansıtıyor:

> Dün Doğu Londra'da bir işçi mahallesindeydim, işsizlerin yaptığı bir toplantıya katıldım. Aslında tamamı "Ekmek! Ekmek!" diye özetlenebilecek bir sürü taşkın konuşmayı dinledikten sonra eve dönüş yolunda o anları tekrar aklımdan geçirirken emperyalizmin ne kadar önemli olduğuna bir kez daha ikna oldum ... Benim samimi fikrim odur ki, bu toplumsal soruna bir çözüm bulacaksak, yani Birleşik Krallık'taki 40 000 000 insanı kanlı bir iç savaşa girmekten kurtaracaksak, biz müstemlekeci devlet adamları fazla nüfusu yerleştirmek ve fabrikalarda, madenlerde üretilen şeylere yeni pazarlar açmak amacıyla yeni topraklar elde etmeliyiz. Her zaman dediğim gibi, İmparatorluk denen şey eninde sonunda bir ekmek davasıdır. İç savaş istemiyorsanız emperyalist olmak zorundasınız.

Emperyalizmin bu yeni safhasının odağında Afrika vardı. O zamana dek Afrika kıtası, kıyılardaki ticaret noktaları haricinde Avrupa tarafından büyük oranda görmezden gelinmişti. İngiltere en güneydeki Cape Sömürgesi'ni, Fransa da kuzeydeki Cezayir'i elinde tutuyordu ama Afrika'nın devasa iç bölgesi Avrupa merkezli dünya sistemine henüz zorla entegre edilmemiş az sayıda yer arasındaydı. Hatta Avrupalılar o dönemde Afrika'nın içine dair neredeyse hiçbir şey bilmiyordu. David Livingstone ve Henry Stanley gibi kâşifler Afrika'nın taşımacılığa uygun büyük nehirlerinin haritasını çıkarıp kıtanın sayısız kaynaklarının boyutunu gözler önüne sermeye başlayınca Avrupalılar çok geçmeden yeni bölgeler ele geçirmek üzere birbiriyle yarışmaya başladı.

Avrupa devletleri kısa sürede üstünde hak iddia ettikleri sömürge bölgeleri konusunda hararetli bir çatışmaya girdi. İlk sıcak temas noktalarından biri Belçika, Portekiz, Fransa ve İngiltere'nin aynı anda hak iddia ettikleri Kongo Havzası oldu. Avrupalı devlet adamları bu tip çatışmaların tırmanmasını engellemek amacıyla Afrika konu-

sunda ortak bir politika belirleyerek yanlış anlamaları asgariye indirmeye karar verdi. 1884 yılında Berlin Konferansı adı verilen bir dizi görüşmenin sonucunda kıtaya birtakım sınırlar çizdiler, hangi güçlerin hangi bölgelerde hak iddia edebileceğine dair genel ilkeler belirleyerek bir bölgenin hangi durumlarda işgal edilmiş sayılacağını da kurala bağladılar.

Berlin Konferansı Afrika yağmasına ciddi bir ivme kazandırdı. 1870'te Afrika'nın sadece yüzde 10'u Avrupalıların kontrolü altındayken 1914 yılında bu oran yüzde 90 civarına ulaştı. İngiltere Ümit Burnu'ndan Kahire'ye kadar uzanan çok geniş bir alanın yanı sıra Nijerya'ya ve kıtanın kuzeydoğu kıyı şeridindeki birkaç ticaret limanına daha hükmediyordu. Fransa Batı Afrika'nın büyük bir kısmıyla Madagaskar'ı ve ekvator bölgesinin bir bölümünü elinde tutuyordu. Almanya Namibya, Tanzanya ve Kamerun'u alırken Portekizliler Angola ve Mozambik üstünde hak iddia ediyordu; Kongo da Belçikalılara kaldı. Toz duman yatıştıktan sonra sadece Etiyopya ve Liberya bağımsız kalmıştı.

Afrika'nın sömürgeleştirilme tarihini burada hakkıyla ele alabilmek için daha sayfalarca yazmamız lazım. Fakat sadece Kongo ve Güney Afrika gibi iki önemli örneğe bakarak bu sürecin genel biçimlenişine dair fikir edinebiliriz. Burada ele aldığımız mesele bağlamında, Avrupalıların kaynak peşinde koşarken Afrikalılara uyguladığı çırılçıplak şiddeti gözler önüne sermesi açısından Kongo ilginç bir örnek teşkil ediyor. Güney Afrika ise çok geniş kitleleri kapitalist piyasaya ucuz, sömürüye uygun emek kaynağı olmak zorunda bırakan planlı mülksüzleştirmenin ve çitlemenin uzun dönemli stratejileri açısından iyi bir örnek.

Belçika Kralı II. Leopold, 19. yüzyıl sonunda Afrika'nın kaynaklarına göz dikip ciddi anlamda harekete geçen ilk Avrupalılar arasındaydı. Hatta Avrupa'nın geri kalanını harekete geçiren de onun müdahaleleriydi. Leopold'un kendine ait ordusu olan ve Belçika hükümeti tarafından desteklenen şirketi Uluslararası Afrika Birliği, Kongo havzasının merkezinde Belçika'dan seksen kat geniş bir alanın kontrolünü elinde tutuyordu. Leopold bu devasa kazanımı uluslararası zeminde meşrulaştırmak için insani yardım ve hayırseverlik iş-

leri ("kalkınma" diye de okunabilir) peşinde olduğunu söylüyordu. Bu şekilde Berlin Konferansı'nı da ikna etmeyi başardı ve bölgedeki egemenliği teyit edilmiş oldu. Fakat böyle bir kalkınma paravanının ardında hareket eden Leopold, Kongo'yu bir hammadde kaynağına çevirmişti. Fildişi toplamakla başlayan macera, 1890'larda otomobil üretimi yükselişe geçince kauçuk üretimiyle devam etti. Fakat kauçuk elde etmek emeğe dayalı bir süreçti. Leopold yeterince işçi bulabilmek için yerli halkın büyük bir kısmını köleleştirdi ve kauçuk toplamaya zorladı. Belirlenen kota kadar kauçuk toplayamayanların elleri kesiliyordu – tıpkı Kolomb'un altın çıkarmakta kullandığı Arawaklara yaptığı gibi. Batı'nın 20. yüzyıl başındaki vitrinini süsleyen otomobil sanayii doğrudan sömürgeci şiddet üstüne kurulmuştu. Ama mesele kauçuktan ibaret değildi. Leopold Kongo ekonomisine de tamamen el koymuş, Afrikalıların mallarını sadece devlete satabileceğini ilan etmişti. Tabii ki bütün fiyat ve ücretler devlet tarafından belirleniyordu.

Leopold'un acımasız idaresinde on milyon Kongolu, yani nüfusun kabaca yarısı hayatını kaybetti.[49] Bu insanların pek çoğu doğrudan Belçikalıların saldırgan müdahaleleri sonucunda, geriye kalanlar da yerel ekonomileri yok edip yerlileri topraklarından söküp atarak geniş çaplı bir mülksüzleştirme sürecine, açlığa, ölümle sonuçlanan tropik hastalık salgınlarına yol açan sömürgeci düzen yüzünden hayatını kaybetti. Onca fildişi ve kauçuktan elde edilen gelir ise Belçika'da muazzam bir mimariye sahip binaların, altyapı projelerinin, takların, parkların, büyüleyici tren garlarının; yani bugün Avrupa Birliği'nin gösterişli merkezi olan Brüksel'i süsleyen, her biri birer kalkınma alameti olan yapıların inşasını finanse etmek için kullanıldı.

Güneyde ise süreç çok daha farklı bir mantığa göre ilerliyordu. Hollandalı ve İngiliz yerleşimciler 1800'lü yıllarda Güney Afrika'ya yayılırken sürekli şöyle bir muamma ile karşılaşıyorlardı: En başta çiftliklerinde, sonradan da altın ve elmas madenlerinde çalıştıracak

49. Adam Hochschild, *King Leopold's Ghost: A Story of Greed, Terror, and Heroism in Colonial Africa*, Londra: Pan Books, 2006, s. 225-33.

yeterli işçi bulmak imkânsızdı. Afrikalılar geçimlerini sağladıkları yaşam tarzından gayet memnundu. Geleneksel iskân düzenlemeleri sayesinde insanların çoğu hayvanlarını otlatabileceği, ailesinin beslenmesine yetecek kadar mahsul yetiştirebileceği toprağa erişebiliyordu. Evlerinin huzurunu bırakıp da ekim alanlarında ve madenlerde canları çıkana kadar çalışmaları için bir neden yoktu. Bu kadar büyük bir dönüşümü teşvik edecek kadar yüksek ücret ödeyen kimse de yoktu. Sömürgeciler kısa sürede anladılar ki Afrikalıları işgücü piyasasına dahil etmenin tek yolu güç kullanmak, halihazırdaki geçim düzenlerini yok etmekti. İnsanlar aç kalırsa tercih şansları da kalmayacaktı.

Sömürge idareleri birbiri ardınca tam olarak bu amaca hizmet eden politikalar izledi. 1857 gibi erken bir tarihte Afrikalıları vergi ödemeye zorlamaya başladılar. Böylelikle Afrikalılar aile bireylerinden bazılarını çalışmak üzere madenlere ve ekim alanlarına göndermek zorunda kaldı. Vergisini ödemeyenler ise cezalandırılıyordu, yani arka planda hep şiddet tehdidi vardı. Bunun da ötesinde, sömürgeciler İngiltere'deki çitleme hareketini tekrar ederek Afrikalıları topraklarından sistemli bir şekilde kovmaya başladılar. 1913 tarihli Yerli Arazileri Kanunu'na göre Afrikalılar, toplamı ülkenin yüzde 10'unu geçmeyen "yerli koruma alanları" haricinde hiçbir yerde toprak sahibi olamıyordu. Bu ayrım da zor kullanılarak hayata geçirildi. Afrikalılar aşama aşama, sistemli bir şekilde topraklarından sökülüp koruma alanlarına itildi. Koruma alanı denen bölgeler bu nüfusu besleyemeyecek nitelikte, verimsiz topraklardan oluştuğu için de insanların ücretli çalışmak üzere Avrupalıların kontrolündeki bölgelere göçmekten başka seçeneği kalmamıştı.

Bütün bunlar yetmezmiş gibi, "geçiş izni yasaları" denen bir dizi yasayla Afrikalı işçilerin ailelerini yanlarında getirip beyazların bölgelerine yerleştirmesi yasaklanmıştı. Avrupalı sömürgeciler bunu ırka dayalı ayrım stratejilerinin bir parçası olarak açıklasa da aslında Afrikalı işçilere son derece düşük ücret ödemelerini mümkün kıldığı için bu yola başvuruyorlardı. Olay şu şekilde işliyordu: İşçiler Avrupalıların bölgelerine aileleriyle birlikte yerleşecek olursa, bu insanlara verilecek maaşların kendilerinin yanı sıra eşlerini ve çocuklarını

da geçindirebilecek seviyede olması gerekecekti. Ayrıca işverenin ve devletin bu nüfusun sağlık, emeklilik gibi sosyal güvenlik maliyetlerine de katkıda bulunması gerekecekti çünkü işgücünü sürdürmenin ve yeniden üretmenin normal maliyetleri arasında bunlar da yer alır. Fakat işverenler, işçilerin ailelerini koruma alanlarında kalmaya zorlayarak, çalıştırdıkları insanlara aile geçindirmelerine yetmeyen, ancak hayatta kalabilecekleri bir "bekâr maaşı" ödeyebiliyorlardı. Aradaki fark, koruma alanlarında yürütülen geçimlik tarım faaliyetleriyle kapatılıyordu. Hasta, yaşlı işçilerin bakım masrafları da koruma alanlarının sırtına yüklendiği için Avrupalı işverenler ve devlet kayda değer bir masraftan daha kaçınmış oluyordu.[50]

Afrikalıların emeğinin bu kadar ucuz olma sebebi yalnızca bu bölge sistemi değildi. Sendikalar yasaklıydı, "renk çizelgesi" uygulaması yüzünden siyahlar yüksek maaşlı işlere alınmıyordu ve kesintisiz devam eden mülksüzleştirme süreci emek piyasasına sürekli yeni insanların girmesini sağlayarak ücretleri baskılıyordu. Sömürgecilerin perspektifinden bakılacak olursa, son derece zekice bir sistem kurulmuştu. Aralarında De Beers ve Anglo-American gibi madencilik devlerinin de bulunduğu Avrupalı firmalar sömürmeye son derece elverişli bu işgücü üzerinden rekor düzeyde kârlar elde edebiliyordu. Güney Afrika toprak, maden ve insan emeği açısından çok verimli bir bölge. Fakat Afrikalıların büyük çoğunluğu bu bolluktan paylarına düşeni alamadı. Günümüzde siyah nüfusun yüzde 50'sinden fazlası yoksulluk içinde yaşarken beyazların (çoğunlukla İngilizlerin) sahip olduğu birkaç holding madenleri ve ekim alanlarını tekeline almış durumda.

50. Harold Wolpe, "Capitalism and cheap labor power in South Africa: from segregation to apartheid", *Economy and Society* 1 (4), 1972, s. 425-56; J. S. Crush ve diğ., *South Africa's Labor Empire: A History of Black Migrancy to the Gold Mines*, Boulder, CO: Westview Press, 1991.

Gözden Çıkarılan Bölgelerdeki Tahribat

On beşinci yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başına dek Avrupalı güçler sömürgelerini kendi kalkınmaları adına gözden çıkarılan yerler olarak gördü.[51] Sömürge şirketlerinin ve sömürgeci devletlerin ekonomik çıkarları tatmin edildiği sürece ne kadar insan öldüğünün, ne kadar acı çekildiğinin, ne rezillikler yaşandığının bir önemi yoktu. Bu adaletsizlik derisi siyah ve kahverengi olanların insanlığını inkâr ederek, onların beyazlarla aynı derecede insan olmadığını tekrar tekrar dile getirerek, dolayısıyla çektikleri acının da bir önemi olmadığını iddia ederek meşrulaştırılıyordu.

Sömürgecilik Asya ve Afrika ekonomilerine ağır bir darbe vurdu. 1870 ile 1913 arasında (Japonya dışarıda bırakıldığında) Asya'nın kişi başına düşen geliri yılda sadece yüzde 0,4 kadar büyüdü. Afrika'da bu büyüme oranı yılda 0,6'ydı. İktisatçılar bu derece düşük büyüme oranlarını ciddi bir krizin belirtisi olarak görüyor. Aynı dönemde Avrupa'da ise gelirler yılda yüzde 1,3, ABD'de 1,8 oranında (yani sömürge dünyasından 3-4 kat fazla) büyüdü.[52] Gelirlerin büyüme oranları arasındaki bu makas küresel eşitsizliğin en önemli etkenlerinden biriydi. Avrupa bu dönemin sonunda Asya ve Afrika'nın yerli sermayesinin üçte biri ila yarısını, sınai sermayesininse dörtte üçünden fazlasını elinde bulunduruyordu.[53]

Latin Amerika'da hikâye biraz farklı ilerledi. Üç yüzyıl boyunca devam eden Avrupa sömürgeciliği, 19. yüzyılın başlarında Simón Bolívar gibi bağımsızlık savaşçılarının öncülük ettiği devrimlerle bitirildi. Bolívar, İspanya Krallığı'na karşı verdiği uzun mücadelenin sonunda 1821'de Venezüela'yı, 1822'de Ekvador'u, 1824'te Peru'yu ve 1825'te Bolivya'yı bağımsızlığına kavuşturdu. Fakat bu devletler –ve sömürgeciliğin sona ermesiyle ortaya çıkan diğerleri– genellikle

51. "Gözden çıkarılan yerler" kavramını Naomi Klein'a borçluyum.

52. Ha-Joon Chang, *Sanayileşmenin Gizli Tarihi*, s. 25.

53. Thomas Piketty, *Capital in the 21st Century*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2014, s. 69; Türkçesi: *Yirmi Birinci Yüzyılda Kapital*, çev. Hande Koçak Cimitoğlu, İş Kültür, 2021, s. 69.

Avrupalıların dayattığı ekonomik düzenin devamından gayet memnun olan otokratik yerel seçkinlerin idaresine girdi. Zaten bağımsızlık da aslında kâğıt üstünde kalan bir şeydi: Tam Avrupalıların Latin Amerika'dan çekilmekte olduğu sırada, 1823 yılında, ABD Monroe Doktrini'ni uygulamaya koydu. ABD, Avrupalıların Latin Amerika'yı tekrar sömürgeleştirmeye teşebbüs etmesinden endişe ediyordu, Monroe Doktrini de bu yönde atılacak her türlü adımın doğrudan ABD'ye yönelik bir saldırı gibi değerlendirileceğini ilan ediyordu. Doktrin, bölgede bağımsızlığını yeni kazanmış devletlere destek vermek için düzenlenmiş yüce gönüllü bir jest değildi elbette, asıl amaç ABD'nin çıkarlarını korumaktı. Başkan Roosevelt 1904 yılında doktrine Roosevelt İlavesi'ni ekleyerek ABD'nin ekonomik çıkarlarına uygun hareket etmeyen Latin Amerika ülkelerine askeri müdahalede bulunmanın zeminini de hazırlayınca bu sürecin arkasında yatan asıl niyet iyice ayyuka çıktı.[54] Hedeflenen şey, Latin Amerika'yı ABD şirketlerinin doğal kaynaklara ve tarım ürünlerine erişebileceği bir yer olarak erişilebilir tutmak ve burayı ABD'nin ürettiği malları satabileceği bir pazar olarak kullanabilmekti. Yani İngiltere'nin Hindistan ve Çin'de yaptıkları tekrar ediliyordu.

Mesele soyut bir iktidar tesis etmekten ibaret değildi. Kendini emperyalist Avrupa'nın daha doğrudan müdahalelerinden bilinçli olarak ayrıştıran dolaylı bir ekonomik idare biçimi, tamamen ABD'ye has bir sömürgecilik versiyonu ortaya çıkmıştı. Sömürgeciliğin özel bir türüydü bu. 20. yüzyılın başında, Roosevelt İlavesi'ne dayanarak Küba, Meksika, Honduras, Kolombiya, Nikaragua, Haiti, Dominik Cumhuriyeti ve Porto Riko gibi ülkelere saldırı ve işgal gibi 10'dan fazla ABD müdahalesi gerçekleştirildi (bazı ülkeler birden fazla müdahaleyle karşılaştı).

Bu müdahalelere günümüzde Muz Savaşları adı da veriliyor çünkü bu işgaller çoğu durumda Amerikalı meyve şirketlerine bolca toprak ve ucuz emek sağlamak amacıyla gerçekleştiriliyordu. Örneğin

54. Roosevelt İlavesi en başta, Avrupalıların Latin Amerika'yı işgal etmesi halinde ABD'nin askeri karşılık vermesini mümkün kılmak için yürürlüğe konmuştu. 1902 yılında İngiltere, Almanya ve İtalya alacaklarını tahsil etmek için bir araya gelip Venezüela'yı abluka altına almıştı.

ilerici siyasi partileri geriletmek ve Amerikalı muz üreticilerinin çıkarına hizmet edecek kukla liderleri başa geçirmek için ABD deniz piyadeleri 1903 ile 1925 yılları arasında Honduras'a yedi kez saldırı düzenledi. Küba da benzer bir örnek teşkil ediyor: ABD, çoğunlukla ABD'li şeker şirketlerinin çıkarlarını korumak amacıyla Küba'yı 1906 ve 1934 yılları arasında –aralıklarla– işgal altında tuttu. Tabii ki başka türden hesapların söz konusu olduğu müdahaleler de vardı. ABD'nin 1903'te Kolombiya'ya saldırmasının nedeni Panama'nın kontrolünü ele almak, böylelikle Panama Kanalı'nı rahatça açabilmekti. Nikaragua'nın 1912-33 arasında işgal edilmesinin nedeni bu ülkenin veya başka herhangi bir ülkenin kendi alternatif kanalını açmaya kalkışmasını engellemekti. Bir başka mesele de borçtu. Dominik Cumhuriyeti ABD'li kuruluşlara borcunu temerrüde düşürme tehdidinde bulununca ABD hemen burayı işgal edip limanlarının denetimini eline alarak Dominik'in gümrük gelirlerini doğrudan ABD'ye yönlendirdi. Bu işgal 1916'dan 1924'e kadar sürdü. ABD, ülkeyi kendi çıkarlarına uygun bir şekilde yönetecek askeri bir diktatörlüğü başa geçirdikten sonra işgaline son verdi.

*

Bu listeyi sadece bir suç listesi görmek mümkün, ama aslında bundan çok daha fazlasına işaret ediyor. Bu kısacık tarih kesitleri, yüzlerce yıl boyunca insanlığın büyük çoğunluğunu gözden çıkararak küçük bir kesimi zenginleştirmek amacıyla geliştirilmiş olan dünya ekonomik sisteminin ana hatlarını görmemizi sağlıyor. Sistemin merkezinin (Avrupa ve ABD) çevreden ucuz hammadde çekip orantısız gümrük tarifeleri yoluyla kendisini rekabetten korumaya devam ederek bu ülkelere mal satmasını sağlayacak şekilde tasarlanan bu yeni düzen 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde iyice kök salmıştı.

Sistemin Batı'yla diğerleri arasındaki eşitsizliğin sürekli artmasına neden olan iki temel özelliği vardı. Bunların birincisi, gelişmekte olan ekonomilerin tabi olduğu ticaret koşullarının zaman içinde kötüye gitmesiydi.[55] Yani bu ülkelerin ihraç ettikleri hammaddeler ithal ettikleri işlenmiş malların fiyatı karşısında zaman içinde değer

kaybediyordu. Dolayısıyla daha çok para harcayıp daha az şey alıyorlardı, bu da dışarıya yönelik bir net varlık transferi anlamına geliyordu.[56] İkinci noktaysa, gelişmekte olan ülkelerdeki işçilerin aldığı ücretin (üretkenlik ve satın alma gücü farkları hesaba katıldığında bile) Batı'ya kıyasla çok daha düşük kalmasıydı. Dolayısıyla Güney ülkelerinin dışarıya aktardığı değer, hakkıyla tazmin edilmiyordu. İktisatçıların merkez ile çevre arasında "eşitsiz mübadele" dediği sistemin merkezinde işte bu iki örüntü bir arada yer alıyordu.[57] Sömürgecilik dönemi sona erdiğinde çevre ülkeleri bu eşitsiz mübadele yüzünden yılda 22 milyar dolar kaybediyordu, bu da 2015 yılının enflasyon düzeltmesiyle 161 milyar dolara denk geliyor. Yani çevre ülkeler bu dönemde aldıkları yardım ve yatırım miktarının iki katını bu şekilde kaybediyordu.[58] Küresel eşitsizliğe yol açan temel mekanizmalardan biri bu düzenlemeydi. Emperyalizmin ikinci dalgası yeni başlarken, 1820 yılında, en zengin ve en yoksul ülke arasındaki gelir farkı oranı 1'e 3'tü. 19. yüzyılın ortasında, sömürgeciliğin bittiği dönemde, bu oran 1'e 35 olmuştu. [59]

55. Bunun nedenlerinden biri, işlenmiş mallardaki "talep esnekliği"dir, yani gelirler arttıkça bu malların fiyatları da artar. Bir başka neden de teknolojik yeniliklerin temel malların fiyatlarını işlenmiş mallara göre çok daha hızlı bir şekilde aşağı çekmesidir.

56. Raúl Prebisch ve Hans Singer adlı iktisatçılar bu etkiyi sonradan Prebisch-Singer hipotezi olarak anılmaya başlanan teoriyle 1950 yılında tanımlamışlardı. Çoğu metanın tabi olduğu ticaret koşullarının kötüye gittiğine, bazılarınınkinin ise sabit kaldığına dair sonradan ortaya çıkan verilerle bu hipotez doğrulanmış oldu. Örneğin bkz. David Harvey ve diğ., "The Prebisch-Singer hypothesis: four centuries of evidence", *Review of Economics and Statistics* 92 (3), 2010, s. 367-77; ve Rabah Arezki ve diğ., "Testing the Prebisch–Singer Hypothesis since 1650", IMF Ön Raporu, 2013. 1980'lerden itibaren, (çoğu Afrika ülkesi hariç) Küresel Güney ekonomileri basit işlenmiş mal satmaya başlayınca Prebisch-Singer hipotezi kullanımdan düştü. Tabii ki temel ilkesi hâlâ geçerli, fakat artık adaletsiz ticaret koşullarının geçerli olduğu alan, Küresel Güney'in basit işlenmiş malları ile Batı'nın daha ileri düzey ürünleri arasındaki karşıtlık.

57. "Eşitsiz mübadele" ifadesi ilk kez Arghiri Emmanuel tarafından kullanıldı, Samir Amin tarafından yaygınlaştırıldı.

58. Samir Amin, *Unequal Development,* New York: Monthly Review Press, 1976, s. 144; Türkçesi: *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, çev. Semih Lim, Yordam, 2020.

Lisans programlarının çoğunda, iktisat derslerinde öğrencilere yoksul ve zengin ülkeler arasındaki farkların karşılaştırmalı üstünlüklerle ve arz-talep dengesiyle açıklanabileceği öğretilir. Standart teoriye göre fiyat ve ücretler her bir ülkenin üretim faktörlerine bağlı olarak piyasa tarafından otomatik bir şekilde belirlenir. Yoksul ülkelerde doğal olarak var olan emek fazlası yüzünden oralardaki ücretler düşüktür, dolayısıyla bu ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğü emek-yoğun üretimdedir (önce madencilik ve tarımda, sonrasında ise hafif sanayi üretiminde). Zengin ülkelerde doğal olarak sermaye fazlası vardır, dolayısıyla oralarda da ücretler fazla olacaktır ve bu ülkeler daha yüksek nitelikli sermaye-yoğun malların üretiminde uzmanlaşır. Ortodoks iktisat teorisi açısından eşyanın tabiatı böyledir.

Fakat bu tabloya tarihi tekrar dahil ettiğimiz anda teori hemen dağılmaya başlıyor. Bir defa, yoksul ülkeler neden emek bolluğu gibi bir karşılaştırmalı üstünlüğe sahip? Yüzyıllar boyunca süren, geçim ekonomilerinin yok edildiği, milyonlarca insanın yerinden yurdundan edilip emek piyasasına dahil olmak zorunda bırakıldığı, dolayısıyla işsizliği artırıp ücretleri düşüren sömürge düzeni yüzünden. 19. yüzyıl boyunca köle emeğinin de kullanılması ücretleri aşağı çeken nedenlerden bir başkasıydı, çünkü işçiler bir de ücretsiz emekle rekabet etmek zorunda kalıyordu. Peki yoksul ülkeler bu mukayeseye neden sermaye açığıyla dahil oluyordu? Bunun bir nedeni değerli metallerinin yağmalanmış olması, bir diğeri de Batı'dan ithal edilen ürünleri tüketmek zorunda kalsınlar diye yerel sanayilerinin yok edilmiş olmasıydı. Ortodoks iktisat teorisi uluslararası eşitsizliklere bunlar hep varmış gibi yaklaşsa da tarihsel kayıtlara baktığımızda bu eşitsizliklerin aslında kasten yaratıldığını görebiliyoruz. Uruguaylı gazeteci ve yazar Eduardo Galeano'nun da ifade ettiği gibi, "Sömürge ekonomisi Avrupa piyasasının kurallarına göre ve bu piyasaya hizmet edecek şekilde kuruldu".

59. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, İnsani Kalkınma Raporu 1999: *Globalization with a Human Face*, New York: Oxford University Press, 1999, s. 38. Maddison Projesi verilerini kullanacak olursak sayılar biraz daha farklı çıkıyor: 1800 yılında 1'e 6,3, 1960'ta 1'e 31.

DÖRT

Sömürgecilikten Darbeye

Bir imparatorluğu klonlamanın kaç yolu vardır?

Shailja Patel,
"How Ambi Became Paisley"

SÖMÜRGECİLİK Güney ülkeleri açısından ekonomik ve insani bir felakete yol açarken önce Avrupa, sonra da ABD için çok büyük miktarlarda fazladan getiri anlamına geldi. Fakat elde edilen bu yeni varlıklar adil bir şekilde bölüşülmüyordu; neredeyse tamamı, küçük ama güçlü bir seçkinler grubunun eline geçiyordu. 1870 ile 1910 yılları arasında toplumun en zengin kesimleri bir dizi büyük sıçramanın sonucunda daha da zenginleşti, Birinci Dünya Savaşı arifesinde tarihin en yüksek varlık seviyelerine ulaştı. 1910'da ABD'deki en zengin yüzde 1'lik kesim, ülkedeki varlığın yüzde 45'ine, Avrupa'dakiler ise yaklaşık yüzde 65'ine sahipti.[1] Bu tabloya biraz daha geniş çerçeveden bakınca sayılar daha da çarpıcı hale geliyor: ABD'deki en zengin yüzde 10'luk kesim ulusal varlığın yüzde 80'ine, Avrupa'nın yüzde 10'u ise toplam gelirin yaklaşık yüzde 90'ına sahipti. Bugün de benzer bir aşırılık seviyesine tekrar yaklaşıyor olmasaydık bu derece büyük eşitsizlikleri "hayal bile edilemeyecek kadar büyük" diye niteleyebilirdik.

1. Thomas Piketty, *a.g.y.*, s. 349. Bu dönemde (1870-1910 arasında) toplam kişisel servet miktarı Avrupa'daki ulusal gelirin altı ila yedi katına denkti. (Piketty, *a.g.y.*, s. 26). John Rockefeller, Andrew Mellon, Andrew Carnegie, Cornelius Vanderbilt ve J. P. Morgan gibi nüfuzlu sanayiciler ve finansçılar bu dönemde ortaya çıktı ve toplumsal eşitsizliğin sembolü haline gelerek zaman zaman sınır tanımayan tekelci uygulamalarla elde ettikleri servetler dolayısıyla "hırsız baronlar" olarak adlandırıldılar.

Birinci Dünya Savaşı ekonomik büyümeyi yavaşlatıp zenginlerin varlığında azalışa yol açarak bu gidişatı biraz hafifletti. 1919'da Versay Anlaşması imzalanınca galip devletler savaş tazminatı için Almanya'yı yağmaladı; Fransa ve İngiltere de Osmanlı İmparatorluğu bakiyesini aralarında bölüşerek sömürgelerinin kapsamını genişletti. Savaşa yönelik üretim için kurulan fabrikalar elden geçirilerek kitlesel tüketime yönelik işletilmeye başlandı, cepheden dönen askerler de işçi olarak çalışmak üzere sıraya girdi. Zenginliğin yenilendiği, göz kamaştırıcı bir dönem olan 1920'lere takılan adlardan biri de "Kükreyen Yirmiler"di, tabii bu kükreyişten nemalanan yine seçkinler oldu.[2]

Bu durum uzun sürmedi. Wall Street borsası 1929'da çöküp de Büyük Buhran'ı tetikleyince şamata bıçakla kesilir gibi bitti. Kara Salı adı da verilen bu borsa krizi fiyatlarda dev bir balon oluşmasına yol açan hararetli bir piyasa spekülasyonunun sonucunda ortaya çıkmıştı. Bu çılgınlığı mümkün kılan şeylerden biri 1920'lerin ekonomik büyüme ortamında insanların piyasalara duyduğu güvendi elbette, ama yatırımcıların çok az peşinat ödeyip krediyle hisse senedi almasına izin vererek sistemi kaldıramayacağı bir borç çıkmazına sokan pervasız borsa simsarlarının payı da büyüktü. Bu ödeme kolaylığı sayesinde yatırımcılar giderek daha fazla hisse aldı, böylece fiyatlar arttıkça arttı, bu da tuhaf bir şekilde senetlerin daha da çok talep görmesine yol açtı. Fakat sonunda bu balon da bütün balonlar gibi patlayınca o kadar borcu çevirebilecek durumda olmayan finans sistemi çöktü. Ekonomi durma noktasına geldi, piyasaya duyulan güven dip noktalara indi.

2. Zenginlerin gelir ve servet biriktirme süreci lehlerine işletilen vergi indirimleriyle de desteklendi. Coolidge yönetimi 1924, 1926 ve 1928 tarihli vergi düzenlemeleriyle veraset vergilerini düşürdü, ek gelir vergisi tavanını yüzde 25'e çekti. Bu vergi indirimlerinin arkasında maliye bakanı Andrew Mellon vardı. ABD'nin en zengin insanlarından biri olan Mellon, vergileri düşürmenin toplam vergi gelirini artıracağını savunuyordu. Tabii ki bağlamı da iyi değerlendirmek gerekiyor. 1913 yılında gelir vergisi ilk kez uygulanmaya başladığında ek gelir vergisinin tavanı hepi topu yüzde 7'ydi. Bu oran 1916'da savaş harcamalarını desteklemek için yüzde 77'ye çıkarıldı. Coolidge döneminde yapılan vergi indirimlerinin oranı çok büyüktü ama bu durum savaş dönemi vergilerinin yüksekliğinden kaynaklanıyordu.

Fakat krizin olumlu bir tarafı vardı. Eski ekonomik düzenin yıkıntıları arasında bir dizi kuvvetli fikir, tarihin akışını değiştirebilecek fikirler ortaya çıktı. Bu fikirler sadece Batı'da değil, Küresel Güney'in farklı noktalarında da benimsendi. Avrupa'nın Afrika ve Asya'dan çekilmesiyle birlikte, Latin Amerika'da otokratik hükümetleri ve ABD emperyalizmini deviren demokratik hareketlerin yaygınlaşması sayesinde Güney'in kaderi değişmeye başladı.[3] 1950'lerden 70'lere kadar eski sömürgelerin büyük bir kısmında ekonomik bağımsızlığı ve dünyadaki varlığın daha adil dağıtılmasını ilke olarak benimseyen yeni bir hareket ortaya çıktı. Bu hareket başarılı da oldu. Gelirler arttı, yaşam standartları iyileşti, 1492'den sonra ilk kez zengin ve yoksul ülkeler arasındaki makas kapanmaya başladı. Neredeyse bir kalkınma mucizesi yaşanıyordu. Fakat bu değişimden herkes memnun değildi. Hatta soyut bir fikir olarak uluslararası kalkınmayı diline dolayanların gerçek kalkınmanın en şiddetli düşmanları olduğu ortaya çıktı.

Batı'da Yeni Bir Düzen

Büyük Buhran Batı dünyasını vurunca ekonomiye dair yerleşik fikirler de büyük bir çalkantı içine girdi. O dönemde iktisatçılar piyasaların kendi istikrarını sağlayan yapılar olduğuna inanıyordu. ABD'de, Başkan Hoover Büyük Buhran'ın üstesinden gelebilmek için devlet harcamalarını azaltıp hesapları bu şekilde dengeye oturtarak yatırımcı güvenini yeniden tesis etmek gerektiğine ikna olmuştu. Ücretlerin düşürülerek şirketlerin yeni çalışan almaya teşvik edilmesi gerektiğini savunanlar da vardı. Bu tür tedbirlerin ekonomiye yeniden can vereceği düşünülüyordu. Fakat bunların etkisi beklenenin tam aksi yönde oldu ve bütün öngörülerin aksine Buhran daha da derinleşti. Şirketler çok ucuza üretim yapmak mümkün olsa bile bir şey

3. Latin Amerika'nın sömürgecilikten kurtulması Simón Bolívar gibi isimlerin başını çektiği ulusal bağımsızlık mücadelelerinin sonucunda 19. yüzyılın başlarında, Güney'in geri kalanından çok önce gerçekleşti. Fakat bu sürecin ardından Latin Amerika ülkelerinin çoğu otokratik bir şekilde yönetilmeye başladı. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde ABD bölgede nüfuz sağlamış durumdaydı.

üretmenin anlamı olmadığı kanaatindeydi, çünkü ürünlerini alabilecek kimse yoktu.

Buhran 1930'lu yıllara da sarkıp ekonominin toparlanmadığı görülünce ekonomiye dair yerleşik fikirler gözden düşmeye, bu enkazın içinden yeni teoriler doğmaya başladı. İnsanlar sorunun kapitalizmin kendi iç çelişkilerinden kaynaklandığını fark etmeye başlamıştı. Kapitalistlerin amacı üretkenliği artırıp üretim maliyetlerini azaltarak kârlarını azami seviyeye çıkarmaktır. Üretim maliyetini azaltmanın en kolay yolu da, tabii ki, işçi ücretlerini aşağı çekmektir. Fakat bu süreç kendi haline bırakılırsa bir noktada ücretler o kadar düşer ki çalışanlar ürettikleri malları alamaz hale gelir. Talep azalır, piyasa kimsenin satın alamadığı ürün fazlasıyla dolup taşmaya başlar. Mallar kıymetini yitirir, işletmeler üretimi keser, ekonomi yavaşlar. Kapitalizm kendi haline bırakılınca bunun olması kaçınılmazdır: O kadar büyük bir eşitsizlik ortaya çıkar ki sistemin tamamı işleyemez hale gelir.

Bu eleştiriyi güçlü bir şekilde dile getirip yaygınlaştıran kişi, Londra'nın bohem çevrelerinin meşhur bıyıklı simalarından biri olan İngiliz iktisatçı John Maynard Keynes oldu. Elde ettiği bulgular ışığında, Buhran'la mücadele etmek için çok daha farklı bir yol öneriyordu. Devletlerin harcamaları kısıp ücretleri düşürmek yerine bunun tam tersini yapması gerektiğini savunuyordu: Devlet harcamaları artırılıp para muslukları açılmalı, çalışanlara daha yüksek ücret ödenmesi teşvik edilmeliydi. Bu tedbirler sayesinde insanlar tekrar satın alma gücüne kavuşabilir, böylelikle toplamdaki talep artar ve ekonomi canlanabilirdi.[4] Keynes, "talep yönlü ekonomi" diyebileceğimiz şeyden bahsediyordu.

Franklin Delano Roosevelt 1933'te ABD başkanı olunca tam olarak bu anlatılanları yapmaya başladı.[5] Yeni Düzen (New York'taki Lincoln Tüneli ve Montana'daki Fort Peck Barajı gibi projeleri de

4. Keynes bu fikirlerini 1933 yılında (İngiltere ve ABD hükümetlerine de nüshaları ulaştırılan) *The Means of Prosperity* (Refahın Yolu) eserinde ana hatlarıyla ortaya koymuştu. 1936'da ise daha çok bilinen *The General Theory of Employment, Interest, and Money* (*İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi*, çev. Asım Baltacıgil, Liberus, 2022) kitabında daha ayrıntılı bir şekilde ele aldı.

içeren, devlet finansmanına dayalı çok büyük çaplı bir program) sayesinde Amerika'nın işsiz ordusunda yer alan bir sürü insan iyi ücretlerle çalışmaya başladı. Devletin yaptığı büyük harcamalar Keynes'in "çarpan etkisi" dediği şeye yol açtı: Devletin parası çalışanların aldığı ücrete dönüşünce çalışanlar tüketici olarak güç kazandı, bu da nakit bolluğu yaşanan yerlerde –vahalarda biten ağaçlar misali– özel şirketlerin türemesine neden oldu. İkinci Dünya Savaşı hız kazanınca bu işleyişin doğruluğu teyit edildi: Devletin savaşa yönelik üretim için fabrika kurmaya harcadığı para da aynı etkiyi yaptı.[6] İstihdam oranı arttı (savaş esnasında ABD tam istihdam oranına ulaştı), ücretler ve talep yükseldi. Ekonomik büyüme hızlandı, yoksullar yüksek ücret alıp zenginler yüksek vergi ödediği için eşitsizlik de büyük bir hızla azalmaya başladı.

Bunlar baş döndürücü günlerdi. "Bırakınız yapsınlar" kapitalizminin yerleşik fikirleri birer birer yıkılıyordu. Keynes ve takipçileri ekonomiye dair yepyeni bir yaklaşımı savunabilecek cesarete kavuşmuştu. Demokratik devletin piyasayı denetlemesi ve piyasanın gücünü arzu edilen toplumsal hedeflere hizmet edecek şekilde yönlendirmesi, ekonomik istikrarı sağlayıp yaşam standartlarını iyileştirmesi gerektiği savunuluyordu. Toplum piyasaya değil, piyasa topluma hizmet etmeliydi. Bu yeni sistem, sermaye ile emek arasında gerçekleşecek sınıfsal tavize dayanıyordu: Devlet, çalışanların iyi haklara sahip olmasını ve yüksek ücret almasını garanti edecek; bunun karşılığında da piyasadaki malları satın alabilecek kadar parayı elinde bulunduran uysal, çalışkan emekçiler ekonominin istikrarlı kalıp büyümesini sağlayacaktı.[7]

ABD Yeni Düzen projesi kapsamında kapsayıcı bir Sosyal Güvenlik programı da başlattı, uygun fiyatlı konutlar üretti ve özel bir yasa çıkararak savaşta görev yapmış olanların üniversite okuyabil-

5. 1939 yılında işsiz vatandaşları kamu hizmetlerinde çalıştırmak üzere Works Progress Administration (İstihdamı İlerletme İdaresi) adıyla özel bir birim kuruldu.

6. Roosevelt yönetimi ek gelir vergisi tavanını 1939'da yüzde 75'e, 1944'te yüzde 94'e yükseltti. Bu oran 1960'ların ortalarına dek yüzde 90'ın üstünde kaldı.

7. ABD'de bu sürecin yasal altyapısı, sendika kurmayı ve toplu sözleşme uygulamasını mümkün kılan 1935 tarihli Ulusal Çalışma İlişkileri Yasası'ydı.

mesi için büyük hibeler verdi. İngiltere'de –büyük oranda kömür madencilerinin güdümünde– giderek güç kazanan sendikal hareket Clement Atlee'nin İşçi Partisi'ni iktidara getirdi. Bu yönetim Ulusal Sağlık Hizmetleri'ni kurdu; ücretsiz eğitim, sosyal konut inşası, kira kontrolü uygulaması ve kapsayıcı bir sosyal güvenlik sisteminin oluşturulması gibi adımlar attı; madenleri ve demiryollarını kamulaştırdı. Sağdaki siyasetçilerin büyük kısmı, Sovyet tipi bir devrimi ateşlemesinden korktukları toplumsal huzursuzluğu dindireceğini düşünerek işçi sınıfına daha adil koşullar sunulmasına itiraz etmiyordu. Aynı zamanda büyük bir ekonomik krizin ardından Almanların desteğini kazanan faşizmin yükselişinin de bu şekilde engellenebileceğini umuyorlardı. Keynesçi ilkelerin amacı sanayileşmiş dünyada istikrar ve refahın devamlılığını sağlayarak bir dünya savaşının daha yaşanmasını engellemekti.

1944'te Bretton Woods kurumları da bu amaç doğrultusunda oluşturuldu.[8] Bu yolla Dünya Bankası savaş yüzünden harap olmuş Avrupa'nın yeniden imarını ve kalkınmasını finanse edecek, IMF de ekonomik zorluk yaşayan devletlere finans sağlayarak herhangi bir ülkedeki düşük talebin bölgesel krizlere yol açma ihtimalini ortadan kaldırmak için çalışacaktı.

Keynesçi politikalar 1950'ler ve 60'lar boyunca yüksek ekonomik büyüme için gereken koşulları sağladı ve bu büyüme farklı sınıflar arasında görece adil bir şekilde paylaşılıyordu. Benzersiz bir başarı hikâyesi söz konusuydu. Tabii ki sistem kusursuz değildi, dışarıda bırakılmış birçok kesim de vardı. Örneğin orta sınıfa mensup kadınlar büyük oranda eve hapsedilmiş, erkeklerin kazandığı ücretlere bağımlı hale gelmişti.[9] Siyahlar (özellikle Afrika kökenli Ame-

8. Bretton Woods kurumları özünde Keynesçi yapılar olsa da aslında Keynes bu kurumları tasvip etmiyordu. Dünya Bankası ve IMF ile ilgili mesele, borç veren ülkelerin (örneğin ABD) bütün gücü elinde tutması ve borç alan ülkelere her türlü koşulu dayatabilmesi. Keynes bu kurumlar yerine bir tür tazminat sistemi yoluyla fazla veren ülkelerden açık veren ülkelere finans aktarımı yapacak bir Uluslararası Takas Birliği (bir tür küresel merkez bankası) kurulmasını öneriyordu. Fakat bu önerisi Bretton Woods'da kabul görmedi.

9. Örneğin bkz. Betty Friedan'ın 1963 tarihli *The Feminine Mystique* kitabında kadınların toplumsal tabiiyetine yönelik eleştirisi.

rikalıların yasa önünde eşit haklara kavuşmasını sağlayan Vatandaşlık Hakları Hareketi'nin henüz başarıya ulaşmış olmadığı) ABD'de adil çalışma koşullarına, iyi okullara ve konutlara erişemiyordu. Eşcinseller zulüm görüyor, ötekileştiriliyordu. Kısacası Batı'daki Keynesçi uzlaşma büyük oranda beyaz, erkek, heteroseksüel normlarına uyan insanlar için geçerliydi. Tabii ki bu sistemin işleyişi bir oranda da kadınların ve azınlıkların ucuz emeğine dayalıydı. Ayrıca büyük oranda eski sömürgecilik kanalları yoluyla dünyanın geri kalanından buraya aktarılan fazla varlıkla finanse ediliyordu.

Güney'deki Mucize

Keynesçiliğin yükselişi Avrupa sömürgeciliğinin son yıllarıyla örtüşüyordu. Aslında sömürgecilik projesinin artık savunulamaz bir noktaya gelmesi ve yavaş yavaş çözülmesinde adalete ve refaha vurgu yapan Keynesçi ideolojinin de önemli bir etkisi vardı. Avrupa'da İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yönetimi ele almaya başlayan ilerici siyasi partiler giderek güçlenen eşitlik, ulusal bağımsızlık ve insan hakları söylemiyle çatışan sömürgeciliği sürdürmeye niyetli değildi.[10] Zaten savaşın bitmesinden birkaç yıl sonra Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi Birleşmiş Milletler tarafından kabul edilmişti. Sağladıkları kaynaklarla ve milyonlarca askerle savaşta önemli bir rol oynayan sömürge tebaaları da bu yeni rejimden faydalanmayı, Avrupalılarla birlikte eşit haklara kavuşmayı talep ediyordu.

Mahatma Gandhi ve Marcus Garvey gibi sömürge karşıtı düşünürlerin zaten uzun yıllardır savunduğu bağımsızlık fikri yüzyılın ortalarında meyvelerini vermeye başladı. Bir dizi etkili sivil itaatsizlik eyleminin ardından İngilizler 1947'de Hindistan'dan çekildi. Fransa da Suriye ve Lübnan'dan çekildi. Mısır'da 1952 yılında yaşanan darbeyle İngiliz işgali sona erdi. Beş yıl sonra Gana bağımsızlığını elde ederek İngilizlerin hâkimiyetindeki sömürgelerde bir bağımsızlık dalgasını tetikledi. 1960'a gelindiğinde Fransa Batı Afrika'da-

10. Örneğin bkz. Frederick Cooper, *Decolonization and African Society*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

ki sömürgelerinden de çekilmeye başlamıştı. ABD başkanı Franklin Roosevelt'in uygulamaya koyduğu, ABD'nin Latin Amerika halklarının bağımsızlığına saygı duyacağını taahhüt altına alan İyi Komşuluk politikasıyla beraber Latin Amerika da ilk kez rahat bir nefes alıyordu. Bu politika Monroe Doktrini kapsamında gerçekleştirilen ABD müdahalelerini askıya alıyor, demokratik devrimlerin güç kazanıp ABD destekli kukla rejimleri yıkmasının yolunu açıyordu.[11]

Güney ülkeleri tarihte ilk kez kendi ekonomi politikalarını belirleyebilir durumdaydı. Keynesçi politikaların Avrupa'da ve Amerika'da ne kadar iyi sonuç verdiğini gördükleri için onlar da bu politikanın devlet öncülüğünde kalkınma, bol toplumsal harcama ve işçilere yüksek ücret verilmesi gibi temel ilkelerini hemen benimsedi. Keynesçi mutabakata son derece önemli bir maddeyi de kendileri ekledi: Ekonomilerini dış güçlerin faydalanabileceği şekilde değil, kendi ulusal çıkarlarına hizmet edecek şekilde inşa etmek istiyorlardı.

Bir "kalkınmacılık" çağı yaşanıyordu. Latin Amerika'nın güney ucu (Şili, Arjantin, Uruguay ve Brezilya'nın bazı bölgeleri) ilk başarı hikâyelerine imza attı. Kalkınmacı hareketin merkez üssü Şili'de bulunan Birleşmiş Milletler Latin Amerika Ekonomik Komisyonu'ydu. 1948'de kurulan komisyonun başında, bağımlılık ve eşitsiz mübadele teorisini geliştiren düşünürlerden biri olan Arjantinli ilerici iktisatçı Raúl Prebisch vardı.[12] Prebisch azgelişmişliğin ve küresel eşitsizliğin sömürgeciliğin dünya sistemine verdiği düzenden kaynaklandığını; Küresel Güney'deki ülkelerin sadece hammadde ihraç edecek şekilde kısıtlanıp rekabetçi sanayiler kurmalarına engel olunmasının

11. ABD 1933 yılında Devletlerin Hak ve Görevleri Sözleşmesi'ni imzaladı. Madde 8: "Hiçbir devletin başka bir devletin iç ve dış işlerine müdahale etmeye hakkı yoktur." Bu imzadan sonra birkaç yıl içinde Panama ve Küba üzerindeki denetimini sona erdirdi.

12. Prebisch 1950'den 1963'e dek bu komisyonun başındaydı. Eşitsiz mübadeleye dair fikirlerini Keynes'in öğrencisi Hans Singer ile eşzamanlı olarak geliştirdi, Prebisch-Singer hipotezi isimlendirmesinin nedeni de bu eşzamanlılıktır. Prebisch'in bu hatta dair temel eseri: *The Economic Development of Latin America and its Principal Problems*, New York: United Nations, 1950.

13. Prebisch bu argümanı başka yayınlarının yanı sıra Havana Manifestosu'nda da ortaya koymuştu.

buna yol açtığını söylüyordu.[13] Hammadde ihracatlarının değeri Batı'dan ithal ettikleri mamul malların değeri karşısında sürekli düşünce bu ülkeler de sürekli zayıflıyordu.

Prebisch'in fikirlerinden yola çıkan Latin Amerikalı devletler "ithal ikameci" stratejiler uygulamaya başlayarak sanayileşme ve Batı' dan büyük masraflar yaparak satın almaya zorlandıkları malları üretme yolunda cesur bir adım attılar. Batılı güçlere bağımlı olmaktan kurtulmak istiyorlardı. Örneğin Arjantin'de Başkan Juan Perón yönetimi (1946-55) büyük altyapı yatırımlarına imza attı, petrol kaynaklarını kamulaştırdı ve ağır sanayi hamleleri başlattı.[14] Başkanın karısı, reformcu Eva Perón öncülüğünde yürütülen bir program kapsamında da eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, sosyal konut gibi alanlarda önemli adımlar atıldı. Perón çifti bugün bile yoksulluğu yok etme, işçileri destekleme ve Arjantin'de bir orta sınıf oluşturma çabalarından dolayı takdirle anılıyor.

Kalkınmacılık Küresel Güney'in başka noktalarında da kök salıyordu. Afrika'nın büyük kısmında güç kazanan ve ekonomik kaynakların "geleneksel" Afrika değerlerine uygun bir şekilde paylaşılması gerektiğini savunan Afrika sosyalizmi çatısı altında yürüyen süreç de buydu. Kwame Nkrumah yönetimindeki Gana ve Julius Nyerere yönetimindeki Tanzanya gibi ülkelerde hayata geçen toplumsal adalet çabalarına Afrika sosyalizminin ilkeleri yön veriyordu. Kuzey Afrika'da ve Ortadoğu'da kalkınmacılık Arap milliyetçiliği çatısı altında yürütülüyordu. Mısır'da Cemal Abdünnâsır, Irak ve Suriye'de Baasçı partiler bu akımın örnekleri arasında sayılabilir. Hindistan'da Başbakan Jawaharlal Nehru ve takipçileri de bu çizgideydi. Doğu Asya ülkeleri de benzer bir yol izliyordu. "Bebek sanayi" hibeleri vererek korumacı ekonomi ortamında güçlü işletmeler kurmaya çalışıyor, bunları Batılı şirketlerle rekabet edebilecek ve onları geçebilecek düzeye gelene dek destekliyorlardı. Bütün bu stratejiler yabancı mallara görece yüksek gümrük vergisi uygulayarak, yabancı ser-

14. Perón ve Prebisch ekonomik bağımsızlığa ulaşmak konusunda aynı kanaatte olsalar da Prebisch Perón'un ithal ikameci politikalarını çoğu durumda desteklemiyor, bunların ihracata engel olduğunu düşünüyordu. Bkz. "Raul Prebisch: Latin America's Keynes", *The Economist*, 5 Mart 2009.

maye akışına ve yabancıların yerli varlıkları satın almasına kısıtlar getirerek mümkün oluyordu. Çoğunlukla bu uygulamalara toprak reformu da eşlik ediyordu. Yine çoğu örnekte devletler doğal kaynakları ve en önemli sanayi kollarını kamulaştırarak vatandaşlarının bunlardan mümkün olan en büyük faydayı sağlaması için çabalıyordu.

Bu kalkınmacı politikalar ABD ve Avrupa tarafından kendi ekonomilerini konsolide ettikleri dönemde son derece etkili bir şekilde kullanılan tedbirleri bire bir taklit ediyordu.[15] Bu tedbirler Küresel Güney'de de gayet iyi sonuç veriyordu: 1960 ve 70'lerde kişi başına düşen gelir büyümesi Batı'nın Sanayi Devrimi'nde ulaştığı oranın 2-3 katına, sömürge idaresi dönemindeki oranın da 6 katından fazlasına denk gelen yüzde 3,2 civarındaydı.[16] Sömürge dönemi sonrası bir mucize yaşanıyordu. Hem de bu yeni gelirler eskiye kıyasla daha adil paylaşılıyordu: Örneğin Latin Amerika'da nüfusun en zengin beşte birlik kesimiyle en yoksul beşte birlik kesim arasındaki fark yüzde 22 küçüldü.[17] Kalkınmacılığın insan refahı üstünde de büyük etkileri oldu. Sömürgecilik döneminin sonunda Güney'deki ortalama yaşam süresi 40 yıl civarındaydı, 1980'lerin başında 60'a çıktı.[18] Tarihin en hızlı ilerlemesiydi bu. Aynı durum 1970'lerin ortalarına dek en hızlı düzeyde iyileşen okuryazarlık, bebek ölümü gibi diğer insani kalkınma göstergeleri açısından da geçerliydi.[19]

Üstüne üstlük, zengin ülkelerle Küresel Güney'de kalkınmacılığın en etraflı biçimde uygulandığı ülkeler arasındaki fark ilk kez azalmaya başlamıştı. 1960 yılında ABD'deki ortalama gelir Doğu Asya'dan 13,6 kat fazlaydı. 1970'lerin sonuna gelindiğinde bu oran yüzde 26 küçülerek 10,1 olmuştu. Aynı süreçte ABD ile Latin Amerika arasındaki kişi başına düşen gelir oranı farkı yüzde 11 azaldı.[20] ABD

15. Ha-Joon Chang, "Kicking away the ladder", *Post-Autistic Economics Review* 15, 2002.

16. Robert Pollin, *Contours of Descent*, New York: Verso, 2005, s. 133. Yüzde 3,2'ye Çin dahil değil.

17. BM, İnsani Kalkınma Raporu 1999/2000, s. 39.

18. Birleşmiş Milletler Nüfus Birimi verilerine göre.

19. Leandro Prados de le Escosura, "World Human Development 1870-2007", *Review of Income and Wealth* 61 (2), 2015, s. 220-47.

ile Ortadoğu ve Kuzey Afrika arasındaki fark da yüzde 23 azaldı. Güney, uçurumu hızla kapatıyordu.

Küresel Güney ülkeleri kendi ulusal ekonomilerini inşa etmenin yanında birbirlerinin yardımına da koşuyordu. 1955 yılında bağımsızlığını yeni ilan etmiş Afrika ve Asya ülkeleri fikir alışverişinde bulunmak, ekonomik işbirliği yönünde adımlar atmak ve Batılı güçlerden gelebilecek her türlü sömürgecilik ve yeni-sömürgecilik biçimine direnme niyetlerini ortaya koymak üzere Endonezya'nın Bandung şehrinde bir araya geldi. Kendilerini üçüncü bir yolda görüyorlardı. Kendi çıkarlarını hem ABD'nin hem de Sovyetler Birliği'nin gücüne karşı korumak istiyor, Soğuk Savaş'ta taraf olmayı reddediyorlardı. 1961'de, bu kez Belgrad'da bir araya gelerek Bağlantısızlar Hareketi'ni kurdular. İlk başta Nehru, Abdünnâsır ve Nkrumah'nın yanı sıra Yugoslavya Devlet Başkanı Tito ve Endonezya'nın ilk bağımsız başkanı Sukarno tarafından kurulan Bağlantısızlar Hareketi zaman içinde Küresel Güney'deki neredeyse bütün ülkeleri bünyesine katarak barış, bağımsızlık, dış müdahale karşıtlığı, ırkçılık karşıtlığı ve ekonomik adalet gibi konuları öne çıkaran güçlü bir birliktelik haline geldi. Üç yıl sonra bu ülkeler Birleşmiş Milletler bünyesinde çıkarlarını savunmak ve vizyonlarına sahip çıkmak amacıyla G77'yi oluşturdular ve daha adil bir dünya ekonomisinin ilkelerini tespit etmek üzere Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı'nı (UNCTAD) kurdular.

Güney güçleniyor ve gezegendeki çoğunluk açısından daha iyi bir dünyaya giden yolu açıyordu.

*

Avrupa ve ABD'nin bu başarıları memnuniyetle karşıladığını düşünenler olabilir, sonuçta Küresel Güney ülkelerinin uygulamaya koyduğu bu yeni politikalar (gümrük tarifeleri, kamulaştırmalar, toprak

20. ABD'nin kişi başına düşen geliri Latin Amerika'nın 4,7 katıyken 4,2 katına indi, Ortadoğu ve Afrika'da aradaki fark 7 kattan 5,4 kata düştü, Doğu Asya'da 13,6 kattan 10 kata düştü. ABD ile Güney Asya arasındaki fark ise açılmaya devam etti (Kişi başına düşen GSYH, 2010 ABD doları sabiti, Dünya Kalkınma Göstergeleri verileri).

reformları, sermaye kontrolleri) gerçek bir kalkınmaya yol açıyordu ve Truman'ın izinden gittiklerini söyleyen Batılı devletler kalkınmadan yana olduklarını iddia ediyorlardı.

Fakat bu gelişmelerden hiç de memnun değillerdi. Batılı ülkeler uzun zaman boyunca Küresel Güney ülkelerindeki ucuz emeğe, ucuz hammaddelere ve tüketici pazarlarına erişebilmeye alışmıştı. Giderek güç kazanan kalkınmacılık dalgası bu erişimi kısıtlamaya başlamıştı. Batılı ihracatçılar tüketim mallarını Küresel Güney'in pazarlarında satabilmek için ithal ikameci politikalar nedeniyle yüksek vergiler ödemek zorunda kalıyordu.[21] Zaman zaman, kendi yerel sanayilerini korumak isteyen milliyetçi yönetimlerin müdahalesiyle bu ürünlerin sınırlardan hiç geçirilmediği de oluyordu. Küresel Güney ülkelerinde faaliyet göstermek isteyen Batılı yatırımcılara izin verilmemesi sık rastlanan bir olaydı. İzin aldıklarında da daha yüksek gelir vergisi ödemeleri gerekiyordu. Bunun yanı sıra, sermaye kontrolleri nedeniyle, kârlarını kendi ülkelerine geri götürmek istediklerinde de yüksek harçlar ödüyorlardı. Giderek güçlenen sendikal hareket ve yeni anayasal haklar, çalıştırdıkları işçilere daha yüksek ücret ödemelerini gerektiriyordu. Bazı ülkelerde, devletin temel malların fi-

21. Tüketim malları ihraç eden Batı merkezli küçük şirketler Küresel Güney'deki ithal ikameci sanayileşme sürecinden zarar gördü, çünkü sattıkları mallar yüksek gümrük vergilerinden etkileniyordu. Fakat ithal ikameci yönetimlerin iş makinelerine sürekli ihtiyacı olduğu için bu süreç daha büyük makine ihracatçılarının lehine işledi. Yabancı doğrudan yatırımcılar da (bu tür yatırımlara izin verilen durumlarda) kapalı bir piyasada tek başlarına faaliyet göstermenin avantajını kullanarak kârlı çıktı. Hatta ABD İkinci Dünya Savaşı'ndan kalma ağır makine üretimi fazlasını yönlendirecek bir kanal bulmak ve büyük ABD'li yatırımcıların çıkarlarını korumak adına 1940'larda ve 50'lerde Küresel Güney'deki ithal ikameci politikaları destekledi. Asıl niyet Küresel Güney ülkelerini ithal ikameci sanayileşmeden yavaş yavaş serbest piyasa modeli çerçevesinde, ihracata öncelik veren bir sanayileşme modeline geçirmekti. Böylelikle bazı ABD'li şirketlerin piyasa avantajı ortadan kalkacak olsa da Küresel Güney ülkelerinin borçlarını ödemesinin kolaylaşacağı umut ediliyordu. Fakat o dönemde ABD'de güçlü bir eğilim olan ve kolayca bir kenara atılamayan korumacılık anlayışı bu seçeneğe imkân tanımadı. Dolayısıyla bir yandan en iyi ticaret koşulları için pazarlık yapmaya devam edip bir yandan da ithal ikameci politikaları desteklemeye devam etme kararı aldılar. Bkz. Sylvia Maxfield ve James Nolt, "Protectionism and the Internationalization of Capital", *International Studies Quarterly* 34 (1), 1990, s. 49-81.

yatını düşük tutabilmek amacıyla uyguladığı tavan fiyat uygulamalarını kendilerine zorluk çıkarılması şeklinde yorumluyorlardı. Başka yerlerde de topraklarının ve malvarlıklarının kamulaştırılmasından endişe ediyorlardı, hatta en büyük endişeleri buydu.

Başka bir deyişle, kalkınmacı devrim (ve bununla birlikte Güney'in siyasi gücünün artması) Avrupa ve ABD'nin o zamana dek bel bağladığı dünya sisteminin altını oyuyordu.

Darbeler Çağı

Batı'nın devletleri de şirketleri de bunun böyle sürüp gitmesine razı değildi. Eskiden rahatça faydalandıkları kaynaklara ve pazarlara yeniden erişebilmek için bir tür karşıdevrime ihtiyaçları vardı. Fakat Keynesçiliğin ortaya çıkardığı fikirlere direnmenin bir anlamı yoktu, Güney'de giderek güç kazanan ekonomik bağımsızlık arzusunu bastırmak da mümkün değildi. Bazı örneklerde, uzun pazarlıklar sonucunda yabancıların doğrudan yatırımları açısından daha olumlu koşullar elde edebiliyor, örneğin vergi ve sermaye kontrolü gibi konularda taviz verilmesini sağlayabiliyorlardı. Ama başka yerlerde bu gibi girişimlerinden hiçbir şekilde sonuç alamadıkları için kalkınmacılığa toptan son vermek ümidiyle daha sert birtakım tedbirlere başvurdular.

1953'te Eisenhower başkanlığa gelince, ABD'nin çokuluslu şirketlerinin ticari çıkarları açısından bir tehdit olarak gördüğü kalkınmacılığa karşı net bir tutum aldı.[22] Kendisiyle aynı fikirde olan iki kişiyi de yönetimine kattı: John Foster Dulles dışişleri bakanı olurken kardeşi Allen Dulles da CIA'in başına geçti. Dulles kardeşlerin ikisi de daha önce Sullivan and Cromwell hukuk bürosunda çalışmış, J. P. Morgan, Cuban Sugar Cane Corporation ve United Fruit Company gibi –kalkınmacılıktan en büyük zararı gördüğünü düşünen–

22. Bu anlatıya dair kavrayışımı büyük oranda Naomi Klein, *The Shock Doctrine* (Londra: Allen Lane, 2007; Türkçesi: *Şok Doktrini*, çev. Selim Özgül, Agora Kitaplığı, 2010) ve Noel Maurer, *The Empire Trap: The Rise and Fall of US Intervention to Protect American Property Overseas, 1893-2013* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2013) kitaplarına borçluyum.

şirketleri temsil etmişlerdi. Tabii ki Eisenhower yönetimi açık seçik bir şekilde eşitlik, adalet ve bağımsızlık gibi ilkeleri temel aldığı ortada olan bir harekete karşı saldırıya geçmeyi meşru göstermenin kolay olmayacağının farkındaydı. Eisenhower Amerikan kamuoyunu yanına almanın bir yolunu bulmak zorundaydı. Bunu sağlamak için sonunda Soğuk Savaş retoriğine başvurdu: Kalkınmacılığı komünizme giden yolun ilk adımı olarak anlatmaya başladı ve kalkınmacı devletleri SSCB ile ilişkilendirerek Amerikalıların zihninde bunlara kara çalmayı başardı.

Eisenhower'ın bu hamlesinin ilk hedefi İran oldu. İran'ın demokratik yolla seçilmiş lideri Muhammed Musaddık, kalkınmacı hareketin en cesur temsilcilerinden biri haline gelmişti. Uzun boylu, mağrur, Paris'te eğitim görmüş Musaddık ülkesinde ilerici bir siyasetçi olarak büyük bir desteğe kavuşmuştu. Başbakanlığı döneminde işsizlik tazminatı uygulamasını getirmiş, hastalanan ve yaralanan işçilerin haklarını düzenlemişti. Tarımda zorla insan çalıştırılmasını yasaklamıştı. Kırsaldaki kalkınma projelerini finanse etmek için zenginlerden alınan vergileri artırmıştı. En çok bilinen icraatı ise o dönemde İngilizlerin sahip olduğu, bugün BP adıyla bilinen Anglo-Iranian Oil Company şirketinin kontrolündeki petrol yataklarının mülkiyet durumunu tartışmaya açması oldu. Şirket, muhasebe kayıtlarının teftiş amacıyla incelenmesi talebini reddedince İran Meclisi oybirliğiyle şirketin varlıklarını kamulaştırma kararı aldı.

Bu karar Musaddık'ın İran halkından gördüğü desteğin daha da artmasına yol açtı. Fakat öfkeden küplere binen İngilizler hemen ABD'den yardım istemeye kadar verdi. Seçeneklerden biri askeri müdahaleydi, ama böyle bir durumda SSCB de İran'a destek verecek olursa bir vekâlet savaşı başlayabilirdi. Dolayısıyla Ajax Operasyonu adı verilen ve CIA ajanı Kermit Roosevelt (Monroe Doktrini'ne Roosevelt İlavesi adlı eklemeyi yapan ve ABD'nin yabancı ülkelere yaptığı operasyonların önünü açan Theodore Roosevelt'in torunu) tarafından yürütülen gizli bir proje üstünde çalışmaya başladılar. Zekice bir plan hazırlanmıştı. Önce birtakım siyasetçilere rüşvet vererek hükümet aleyhindeki söylemleri güçlendirdiler, ardından parayla tutulmuş kitlelere sokak gösterileri düzenletip Musaddık'ın ülkede sevil-

mediği izlenimini yarattılar. Bu adımlardan sonra Musaddık'ı devirip yerine İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevi'yi geçirmesi için orduyu ikna ettiler. Amaçlarına da ulaştılar: 1953 yılının ağustos ayında düzenlenen darbeyle Musaddık devrildi, Şah askeri bir hükümetle beraber mutlak hükümdar olarak ülkenin başına geçti. Sonraki yirmi altı yıl boyunca, çoğunlukla ABD'nin desteğini alarak, Batılı petrol şirketlerinin suyuna gidecek politikalar uygulayarak, Batı'nın bölgedeki diğer bağımlı devleti olan Suudi Arabistan yönetimi ile benzer bir çizgi izleyerek İran'ı yönetmeye devam etti. Musaddık ise hayatının geri kalanını ev hapsinde geçirdi.

Ajax Operasyonu yabancı bir devletin hükümetini devirmek için düzenlenen ilk ABD operasyonlarından biriydi, ama kesinlikle sonuncusu olmadı.[23] Ertesi yıl, 1954'te, Dulles biraderler bütün hünerlerini sahaya sürdü.

Guatemala 1931'den sonra askeri diktatör Jorge Ubico tarafından yönetilmeye başlamıştı. Ubico, büyük bir kısmı yerli Maya köylülerinden çalınmış olan son derece verimli toprakları ABD'nin United Fruit Company isimli şirketine peşkeş çekmesi karşılığında ABD'den destek gören bir liderdi. Ubico'nun acımasız yönetimine uzun yıllar tahammül eden Guatemala halkı sonunda bir halk devrimiyle onu devirerek ülkenin ilk demokratik seçimlerinin yolunu açtı ve 1945'te yapılan seçimde başa Juan José Arévalo geçti. Felsefe profesörü olan Arévalo, selefinin tam tersiydi: Ubico ülkeyi seçkinlerin çıkarlarına uygun bir şekilde yönetirken Arévalo önceliği yoksullara veriyordu. Yoksulların lehine bir dizi yeni politika belirledi: Ubico rejiminin toprak gaspıyla sebebiyet verdiği büyük yoksullaşmayı tersine çevirmek için bir adım atarak asgari ücretle ilgili yeni kanunlar çıkardı. Siyasi özgürlüklerin ve istikrarın damga vurduğu altı yıllık görev döneminin ardından Arévalo görevi bırakıp ülkeyi seçime götürdü. Seçimi Arévalo'nun bakanlarından biri olan Jacobo Árbenz kazandı.

23. ABD'nin yabancı bir hükümeti devirmek konusundaki ilk başarılı girişimi 1933 yılında Küba'da, Gerardo Machado'nun devrimci hükümetine karşı Fulgencio Batista'ya verdiği desteğin sonucunda hayata geçti. Fakat İkinci Dünya Savaşı sonrasında CIA'in kurulmasına dek bu standart bir yöntem olarak yerleşmedi.

İsviçre asıllı olan ve Koca Sarışın diye bir lakap da takılan Árbenz, selefinin ilerici politikalarını devam ettirerek Tarım Reformu Yasası adıyla bilinen yeni bir toprak reformunu başlattı. O dönemde Guatemalalıların yüzde 3'ünü bile oluşturmayan bir kesim arazilerin yüzde 70'ini elinde bulunduruyordu. Árbenz'in niyeti, kullanılmayan şahıs arazilerinden oluşan geniş toprakları kamulaştırarak bunları Ubico döneminde borç köleliğinin kurbanı olmuş köylülere dağıtarak bu insanların tarım yapıp açlıktan kurtulmasını sağlamaktı. Árbenz'in gözüne kestirdiği toprakların 180 000 hektarlık bir kısmı da United Fruit Company'ye aitti. Kendilerine istimlak bedeli ödeneceğinin beyan edilmesine rağmen şirket uzlaşmaya yanaşmadı.[24] ABD hükümeti nezdinde lobi faaliyeti yürüterek Árbenz'in devrilmesini talep etmeye başladılar. ABD'de Soğuk Savaş retoriğini kullanarak Árbenz'i bir Rus kuklası, Guatemala'yı da Sovyetler'in uydu devletlerinden biri olarak gösterip halkın desteğini kazandılar. Kardeşiyle birlikte otuz sekiz yıldır United Fruit Company'nin maaşlı elemanı olan Dulles'ın yönetimindeki CIA bu davete memnuniyetle icabet etti. PBSUCCESS Operasyonu kapsamında Guatemala'nın başkentini bombaladı, Árbenz'i devirip yerine askeri diktatör Carlos Castillo Armas'ı geçirerek ülkedeki on yıllık demokrasi tecrübesini sona erdirdi. Yeni hükümet hemen yabancı yatırımlarla ilgili düzenlemeleri ortadan kaldırdı, Árbenz döneminde uygulanan politikaları tersine çevirdi ve binlerce muhalifi hapse attı.[25] Guatemala 1996 yılına kadar –hepsi de ABD'den destek gören– askeri diktatörler tarafından yönetildi. Bu süreç boyunca rejim, yerli Maya halkını topraklarından sürmeye devam etti ve Guatemala Batı yarıkürenin en yüksek yoksulluk oranına sahip ülkelerinden biri haline geldi. Muhalif hareketler büyük bir şiddetle bastırıldı: Topraklarının gasp edilmesine direnen 200 000 kadar Maya öldürüldü.[26]

24. John Perkins, *Confessions of an Economic Hit Man*, San Francisco: Berrett-Koehler Publishers, 2004, s. 73; Türkçesi: *Bir Ekonomik Tetikçinin İtirafları*, çev. Murat Kayı, April, 2022.

25. Perkins, *a.g.y.*, s. 73.

26. Bu hikâyenin en başarılı anlatımı Nobel Barış Ödülü de alan ünlü yerli lideri Rigoberta Menchú'nun anılarında yer alıyor. Rigoberta Menchú ve Elisabeth

Guatemala'nın işgali, sadece yirmi bir yıl süren bir barış döneminin ardından Franklin Roosevelt'in Latin Amerika'ya müdahale edilmemesini savunan İyi Komşu siyasetinin bitişini simgeliyordu. Eisenhower böylelikle Monroe Doktrini'ni tekrar uygulamaya koymuş ve ABD'nin bu bölgede şiddet kullanarak iktidar kurma pratiğini canlandırmış oluyordu.

Brezilya da ABD destekli bir darbenin hedefi oldu. Eski bir futbol oyuncusu ve milli kahraman olarak bilinen João Goulart, 1961'de başkan olduktan sonra kendisiyle özdeşleşen Temel Reformlar sürecini başlattı. Amacı okuryazar olmayan vatandaşlara da oy kullanma hakkı tanımak, yoksul yetişkinlere eğitim fırsatları sunmak, çokuluslu şirketlerin ülke dışına çıkarmaya çalıştığı kârı vergilendirmek ve 600 hektardan büyük, üretim için kullanılmayan arazileri kamulaştırıp halka dağıtmaktı. Bu reformlar Brezilya'nın yoksulları açısından büyük bir nimet olsa da seçkinler durumdan memnun değildi. ABD'li çokuluslu şirketler de rahatsızdı. 1962 yılında Brezilya devleti, ABD'li ITT şirketinin alt kuruluşlarından biri tarafından yürütülen ve işini layıkıyla yerine getiremeyen telefon idaresini kamulaştırdı. ITT CEO'su Harold Geneen dönemin CIA başkanıyla arkadaş olduğu için hemen şikâyet etti. Asıl derdi bu alt şirketin başına gelenlerden ziyade, başka devletlerin de Goulart'ın politikalarını izlemesi halinde ITT'nin Latin Amerika genelindeki çıkarlarının zarar görme ihtimaliydi. Başkan Kennedy müdahale önerisine itiraz etti. Fakat Lyndon Johnson'ın başkan olmasından kısa bir süre sonra CIA, İngiltere'nin de yardımıyla harekete geçti. ABD 1964 yılında Sam Kardeş adını verdiği operasyon kapsamında askeri darbeyi destekleyerek Goulart'ı koltuğundan indirdi, yerine sonraki yirmi bir yıl boyunca ülkeyi yönetecek olan cuntayı geçirdi.[27] Yeni rejim Batılı şirketlerin çıkarlarını açıktan kolluyordu, yabancı yatırımlar üstündeki

---

Burgos-Debray, *I, Rigoberta Menchú*, New York: Verso, 1984; Türkçesi: *Ben... Rigoberta Menchu, Guetamala'da Yaşam*, çev. Gülsen Özikiz, Belge, 1993. 200 000 sayısının kaynağı: Billy Briggs, "Secrets of the dead", *Guardian*, 2 Şubat 2007.

27. Bkz. Phyllis Parker, *Brazil and the Quiet Intervention, 1964*, Austin, TX: University of Texas Press, 1979.

denetimleri ortadan kaldırdı. Piyasanın hızla serbestleştirilmesi Goulart'ın yoksulluğa karşı kazanımlarını tersine çevirip Amerikalı ve Avrupalı şirketlerin kârlarını eski seviyelerine yükseltti. Halktan yükselen itirazlar üzerine cunta demokratik özgürlükleri askıya aldı, muhalifleri göstere göstere işkenceden geçirmeye, suikastla öldürmeye başladı.[28]

Latin Amerika'da Batı destekli müdahalelere dair daha pek çok örnek sayabiliriz. İngiltere 1953'te, Guyana'da dünyada demokratik seçimlerle başa geçen ilk Marksist lideri devirdi. ABD 1961'de Domuzlar Körfezi operasyonuyla Küba'daki devrimci hükümeti devirmeye teşebbüs etti, başarısız oldu. 1965'te Başkan Johnson cuntaya karşı başlatılan halk isyanını bastırmak üzere Dominik Cumhuriyeti'nin işgal edilmesini emretti. ABD, El Salvador'da da benzer bir yol izledi ve 1980'ler boyunca halk destekli devrime karşı şiddete başvurmaktan çekinmeyen askeri bir hükümeti silahlandırıp destekledi; bu hükümetin yasadışı infazlarına, işkencelerine ve sivilleri kitleler halinde yerinden etmesine zımnen onay verdi. ABD, Nikaragua'da da seçimle işbaşına gelmiş Daniel Ortega hükümetini devirmek için Kontralar denen sağcı isyancılara yasadışı maddi ve askeri destek verdi. Farklı dönemlerde Bolivya, Ekvador, Haiti, Paraguay, Honduras, Venezüela ve Panama'daki sağcı diktatörlükleri de destekledi. Bu operasyonların pek çoğunun taktik altyapısı ABD ordusunun Amerika Okulu adı verilen kuruluşu tarafından hazırlanıyordu.[29] Georgia'daki bir askeri üste bulunan bu kuruluş günümüzde Batı Yarımküre Güvenlik İşbirliği Enstitüsü adıyla varlığını sürdürüyor ve Latin Amerika'da ABD çıkarlarını korumak amacıyla farklı bölgelere

28. 1970'lerin ortalarına gelindiğinde Latin Amerika tamamen sağcı diktatörlüklerin eline düşmüş durumdaydı. Arjantin, Şili, Paraguay, Uruguay, Brezilya ve Bolivya'nın diktatörlük yönetimleri solcu eylemcileri ortadan kaldırmaya yönelik gizli bir yapı olan Condor Operasyonu'nda işbirliği yapıyordu. Condor Operasyonu da Henry Kissinger yönetimindeki ABD'nin (teknik ve maddi yardımlar da dahil olmak üzere) açıktan desteğiyle yürütülüyordu. Bu şekilde toplam 60 000 kişinin suikasta uğradığı tahmin ediliyor. Bkz. Larry Rohter, "Exposing the Legacy of Operation Condor", *New York Times*, 24 Ocak 2014.

29. Örneğin Ekvador'u 1972-76 arasında yöneten askeri diktatör Guillermo Rodriguez Amerika Okulu'nda eğitim görmüştü.

gönderilecek suikastçıları ve diktatörleri eğitmekte uzun zamandır önemli bir rol oynuyor.

*

ABD'nin kalkınmacılığı bastırıp yok etmek istediği tek bölge Latin Amerika değildi. Brezilya'daki ABD destekli askeri darbenin ardından Endonezya'da da benzer –ama çok daha şiddetli– olaylar yaşandı. Hollandalılardan bağımsızlığını kazanan ülkenin ulusal mücadelesinin lideri Sukarno (bir ilkokul öğretmeninin çocuğuydu) başkanlık görevini üstlendi ve klasik kalkınmacı politikalar uygulamaya başladı. Ekonomiyi ucuz ithal mallardan korudu, ülkenin varlığını yoksullar arasında paylaştırdı, IMF ve Dünya Bankası'nı ülkeden kovdu. Batılılar bu politikaları yüzünden ve Bağlantısızlar Hareketi'ni örgütlemekte oynadığı önemli rolden dolayı Sukarno'ya diş biliyordu. Sukarno ülkesinde Amerikalı ve Avrupalılara ait petrol ve kauçuk tesisi gibi varlıkları kamulaştırmaya başlayınca da müdahale etme fırsatını kaçırmadılar.

CIA askeri bir darbeye destek vereceğini belli edince, Başkan Sukarno'nun ordunun nüfuzunu azaltan politikalara destek vermesinden rahatsız olan General Suharto bu işe gönüllü oldu.[30] Suharto 1965 yılında ABD'den aldığı silah ve istihbarat desteğiyle Sukarno'yu destekleyen 500 000 ile 1 milyon arasında insanı öldürerek 20. yüzyılın en kanlı katliamlarından birine imza attı. 1967 yılına gelindiğinde Sukarno'yu destekleyenler ya ortadan kaldırılmış ya da sindirilmiş durumdaydı. Suharto ülkenin yönetimini eline aldı. 1998'e kadar görevde kalan bu askeri rejim Batılı şirketlerin çıkarları için oldukça elverişliydi. Hatta *Time* dergisinin 1960'lardaki siyasi dönüşümü "Batı açısından Asya'dan uzun yıllardır gelen en iyi haber" diye tanımlaması meşhurdur. Suharto rejiminin ekonomik politikaları Ford Vakfı'nın verdiği ödenekle Berkeley'de, Kaliforniya Üniversitesi'nde eğitim almış bir grup Endonezyalı iktisatçı tarafından

30. Sukarno, Endonezya Komünist Partisi'nin işçi ve köylüleri silahlandırıp halk milisleri oluşturma önerisine destek vermişti. Suharto ise bunu ordunun üstünlüğüne yönelik açık bir tehdit olarak görüyordu.

belirleniyordu. Berkeley Mafyası olarak da bilinen bu ekip ekonomiyi serbestleştirmek ve ülkedeki son kalkınmacılık izlerini silmek için Suharto ile sıkı bir işbirliği içindeydi.

Afrika'da en çok göze batan ülke Gana'ydı. Gana 1957'de, bağımsızlığını kazanan ilk Afrika devletlerinden biri olunca bağımsızlık sürecinin lideri Kwame Nkrumah da ülkenin seçimle başa gelen ilk lideri olarak göreve başlamıştı. Afrika'nın en ileri gelen kalkınmacı düşünürü olan Nkrumah Gana'nın üretim kapasitesini artırdı, Avrupa'dan gelen ithal mallara bağımlılığı önemli derecede azalttı, madenleri özelleştirip yabancı şirketlerle ilgili düzenlemeleri sıkılaştırdı, ücretsiz sağlık ve eğitim hizmetlerini başlattı, insanları kırsal bölgelerdeki altyapı projelerinde çalıştırdı. Nkrumah, Afrika'nın geri kalanının bağımsızlığını savunan en güçlü seslerden de biriydi. Kıtanın ekonomik ve siyasi işbirliği üzerinden birleşmesini, sömürgecilerin kendi işlerine geldiği için oluşturup beslediği bütün yapay ayrımların sonsuza dek yok edilmesini savunan Pan-Afrikacı bir vizyon geliştirdi. Nkrumah'nın vizyonu Afrika'yla da sınırlı değildi. Sukarno gibi o da Bağlantısızlar Hareketi'nin kurucularından biriydi ve 1950'lerde, 60'larda gerçekleştirilen Batı destekli darbeleri gördükten sonra Batı'nın Güney'in içişlerine yönelik müdahalelerini her fırsatta açıktan eleştiriyordu. 1965'te yayımlanan ve önemli bir iz bırakan *Yeni Sömürgecilik* kitabı bu eleştiriyi başarılı bir şekilde yazıya dökmeyi başardı, Güney halklarının sıkıntılarına tercüman oldu.

Bütün bunlar yüzünden Nkrumah doğrudan hedef haline geldi. İngiltere ve ABD onu koltuğundan indirme planlarına daha 1961'de başlamıştı. 1966'da da istediklerini yaptılar: Nkrumah resmi bir ziyaret için ülke dışındayken CIA destekli bir darbeyle hükümet devrildi, yerine bir cunta geçti. Cunta, ekonominin yönetimini IMF ve Dünya Bankası'na teslim etti, ülkenin varlıklarını özelleştirdi, yabancı şirketlerin önündeki engelleri kaldırdı ve Gana'yı tekrar bir hammadde ihracatçısı konumuna getirdi. Nkrumah hayatının geri kalanını Gine'de, Konakri'de sürgünde geçirmek zorunda kaldı. Ülkesine bir daha dönemedi.

Kalkınmacı devrim fikrine yaklaşan –çoğunluğu Sahra'nın kuzeyinde yer alan– başka Afrika devletleri de oldu, ama pek çok devlet

bu fırsatı da bulamadı. Batı müdahalesi hiç gecikmiyordu. Kongo'nun bağımsızlığından sonra lider olarak seçilen genç Pan-Afrikacı Patrice Lumumba görevinde daha iki ayı yeni tamamlamıştı ki, doğrudan Başkan Eisenhower'ın emriyle, Belçika-ABD işbirliğiyle hayata geçirilen kanlı bir darbe esnasında katledildi. ABD, Lumumba'nın Kongo'daki zengin madenlere erişimlerini zorlaştırmasından endişe ediyordu. Ülkedeki uranyuma nükleer programları için, kobalta da jet motorları için ihtiyaçları vardı. Lumumba vuruldu, vücudu parçalara ayrıldıktan sonra bir varile konup yakıldı, geriye sadece külleri kaldı. Batılılar onun yerine askeri diktatör Mobutu Sese Seko'yu geçirdi.[31] Dünyanın en acımasız diktatörlerinden biri olan Mobutu, ülkeyi ABD, Fransa ve Belçika'dan aldığı desteklerle kırk yıla yakın bir süre yönetti, bu desteklerin önemli bir kısmını da ülke dışındaki şahsi hesaplarına aktardı. Mobutu'nun uzun idaresi boyunca Kongo'nun (kendisinin yeni belirlediği adla Zaire) kişi başına düşen geliri her yıl ortalama yüzde 2,2 kadar düşerek müthiş bir çöküş yaşadı.[32] Kongolular Belçika sömürgesi oldukları dönemde bile yaşamadıkları ölçüde bir yoksullukla yüzleşti.

Uganda'nın bağımsızlık dönemi lideri Milton Obete 1962'de ülkenin seçimle başa gelen ilk başbakanı olmuştu. Kendisi çok dengeli biri sayılmazdı: Görev süresinin ilerleyen yıllarında giderek paranoyaklaştı, şiddete meyli arttı ve otoriterleşti. Fakat sonunda o da kalkınmacı siyasete yönelik kararlı adımlar atmaya başladı. Obete'nin 1969'da parlamentoda onaylanan "Sıradan İnsan Kararnamesi"nde şöyle deniyordu: "Uganda'da Cumhuriyet'in bütün evlatları için tam güvenlik, adalet, eşitlik, özgürlük ve refah koşulları yaratacağımıza ant içeriz. Madde ve insan kaynaklarının az sayıda insanın çıkarı için sömürülmesini reddediyoruz; yoksullukla, cehaletle, hastalıkla, sö-

31. 1962 ile 1991 yılları arasında ABD Mobutu rejimine kalkınma yardımı olarak 1,03 milyar dolar, askeri yardım olarak da 227,4 milyon dolar ödedi. Carole Collins, "Zaire/Democratic Republic of the Congo", *Foreign Policy in Focus*, 1 Temmuz 1997.

32. Leonce Ndikumana ve James K. Boyce, "Congo's odious debt: external borrowing and capital flight in Zaire", *Development and Change* 29, 1998, s. 195-217.

mürgecilikle, yeni sömürgecilikle ve *apartheid*'la var gücümüzle savaşacağımızı taahhüt ediyoruz. Demokratik ilkelerle uyum halinde hareket etmek zorundayız; siyasi iktidar azınlıkların değil halk çoğunluğunun denetiminde olmalıdır."[33] Uganda'nın eski sömürgecisi olan İngiltere bu sola kayıştan rahatsızdı. Obote hükümeti aralarında ünlü birkaç İngiliz bankasının da yer aldığı önemli özel şirketlerden bazılarını kısmen kamulaştırmaya başlayınca bu rahatsızlıkları daha da arttı. İngiltere İsrail'in de desteğiyle Obote hükümetini devirmek üzere 1971'de Uganda'ya müdahale etti, yerine geçmesi için de önceden Sömürge Ordusu'nda subay olarak görev yapmış olan İdi Amin'i işaret etti. Amin anayasayı askıya aldı, ülkenin ordu tarafından yönetileceğini ilan etti, Asyalı nüfusu zorla ülkeden attı ve Uluslararası Af Örgütü'nün topladığı kanıtlara göre kendisine muhalif 500 000'den fazla insanı katletti.

Portekiz, Küresel Güney ülkelerinin geri kalanlarının bağımsızlıklarını çoktan kazanmış olduğu 1975'te bile Afrika'daki sömürgelerine sahip çıkmaya devam ediyordu. Portekizliler Gine-Bissau ve Kabo Verde'nin bağımsızlık lideri Amílcar Cabral'ın öldürülmesini destekleyerek Afrika'nın en ünlü entelektüellerinden birini ortadan kaldırmış oldular. Angola'nın bağımsızlık sürecindeki lideri olmanın yanı sıra başarılı bir şair ve kararlı bir toplumsal reform yanlısı olan Agostinho Neto'ya karşı uzun bir savaşı desteklediler. Neto, Portekizli sömürgecilere karşı verdiği mücadele için ABD'den destek isteyince reddedildi, çünkü ABD'liler sömürge yönetimi işbaşındayken Angola'nın petrolüne erişebilmeyi daha çok önemsiyordu. Angola sonunda bağımsızlığını kazanıp da Neto ülkenin başkanı olunca, ABD kalkınmacı tavrını bildiği Neto'nun petrol kaynaklarını kamulaştırmasından endişe ederek azılı isyancı lider Jonas Savimbi'yi güçlü bir şekilde desteklemeye başladı. Bu şekilde başlayan iç savaş 2002'ye kadar devam etti ve Angola'yı enkaza çevirdi.

Tabii bu resimde Güney Afrika da vardı. Hem ABD hem de İngiltere, Nelson Mandela ve Afrika Ulusal Kongresi iktidara gelecek

33. Bu alıntı Sıradan İnsan Kararnamesi'nden bazı cümleler kısaltılıp birleştirilerek elde edilmiştir.

olursa Amerikan ve İngiliz şirketlerinin denetimindeki zengin altın, elmas ve platin madenlerini kamulaştırır korkusuyla 1980'lere kadar *apartheid* rejimini destekledi.

Sömürgecilik sonrası Afrika'ya en çok müdahalede bulunan ülke ise Fransa'ydı. Frankofon Afrika 1960'da kâğıt üstünde bağımsızlığını elde edince Fransa milliyetçi hareketler yüzünden bölgenin doğal kaynakları üstündeki hâkimiyetini kaybetmekten endişe etmeye başladı. Dönemin içişleri bakanı François Mitterand, şaşırtıcı bir dürüstlükle şunu itiraf etmişti: "Afrika olmazsa Fransa'nın 21. yüzyılda bir geleceği olamaz." Başkan Charles de Gaulle ve halefleri bu yönde bir gidişatı engellemek için sürekli örtülü müdahalelerde bulunup bağımsızlığını yeni kazanan Afrika ülkelerinin başına kukla liderler geçirdiler. Bu liderlere Fransa'da alaycı bir tabirle "kara valiler" deniyordu. "Françafrique" adıyla bilinen bu siyaset, Afrika konusundaki baş danışman Jacques Foccart'ın öncülüğünde hareket eden ve devletin (sonradan Total adını alan) petrol şirketi Elf Aquitane tarafından fonlanan gizli bir hücre tarafından yürütülüyordu. Bu yapı Kamerun'un ilk seçimlerine hile karıştırarak adaylardan birini zehirleyip yeni başkan Ahmadou Ahidjo'yu kendi elleriyle seçti. Fransa, kendi çıkarlarını koruması karşılığında Ahidjo'yu yirmi iki yıl boyunca iktidarda tuttu. Gabon'un ilk başkanı Léon M'ba'yı da kendi elleriyle seçtiler, o ölünce yerine Omar Bongo diktatörlüğünü kurdular. Öteden beri Fransa'nın en önemli zenginlik kaynaklarından biri olan Gabon petrolüne doğrudan erişim sağlamalarını mümkün kılması karşılığında Bongo'yu kırk iki yıl boyunca desteklediler. Fildişi Sahili'nde yine Fransa'nın desteklediği Félix Houphouët-Boigny 1960'tan 1993'e kadar iktidarda kaldı.

Aralarında Nijerya, Gine, Nijer, Brazavil, Orta Afrika Cumhuriyeti ve en önemlisi de kalkınma programını başarılı bir şekilde uygulayan az sayıdaki Afrika devletinden biri olan Burkina Faso'nun da bulunduğu başka ülkeler de Françafrique skandalının bir parçası oldu. Fransız yargıç Eva Joly 1994'te, *Guardian* tarafından "Avrupa'da İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana gerçekleşen en büyük yolsuzluk davası" olarak nitelenen ünlü Elf Aquitane soruşturmasında her şeyi açığa çıkarana dek bu devasa yolsuzluk ve darbe ağının ger-

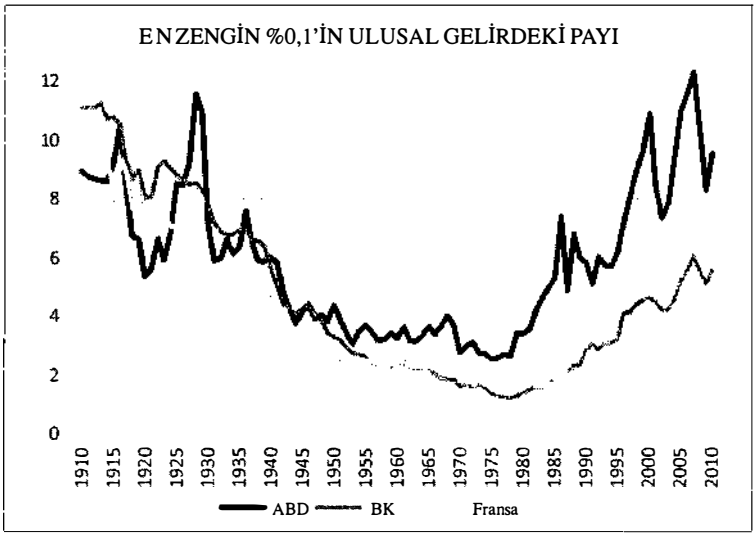
çek boyutları tam olarak bilinmiyordu. Fakat bu şekilde ifşa olmak bile Fransa'nın benzer müdahalelerine son vermedi. Daha 2009'da, ölen Bongo'nun yerine oğlu geçebilsin ve Fransa'nın bu ülkedeki kaynaklara erişimi kesintiye uğramasın diye Gabon'daki hileli seçimlere destek verildiği söyleniyor.

Bütün bu geçmiş muhasebesine bakılınca Afrika siyasetine dair yaygın kabul gören birtakım varsayımlara dair soru işaretleri ortaya çıkıyor. Batı'nın muhayyilesinde Afrika, Afrikalıların Batı tipi demokrasinin erdemlerini takdir edemeyecek kadar "ilkel" olması sebebiyle yolsuzluğa bulaşmış diktatörlerle dolup taşan bir kıta olarak görülüyor. Fakat hakikat şu ki, sömürgeciliğin bittiği dönemden itibaren Afrikalıların demokrasi girişimleri fiilen engellendi. Afrika'da gelenekselleşmiş olan tek adam yönetimleri bölgeye has bir eğilim değil, büyük oranda Batı'nın icat ettiği bir şey. Batılılar gerçek anlamda bağımsızlık mücadelesi verenleri defalarca bozguna uğratarak aslında Batı'nın demokrasi ve halk egemenliği ilkelerinin bayraktarı olarak tasvir edildiği tarihsel tabloya büyük bir gölge düşürmüş oldu.

O Esnada Amerika

Keynesçi mutabakatın Batılı seçkinlerin çıkarlarına taş koyduğu tek yer Batı dışı dünya değildi. Bu politikaların Batı ülkelerinde uygulanmasıyla büyüme oranları arttı, yoksulluk azaldı ve toplumsal refah seviyesi yükseldi. Yaldızlı Çağ'da ve Kükreyen Yirmiler'de servetlerine servet katan seçkinler bu politikalar yüzünden büyük bir darbe almıştı. ABD'de en zengin yüzde 1'lik kesimin ulusal gelirden aldığı pay yarılanmış, yüzde 8'e düşmüştü. En zengin 0,1 açısından durum daha da kötüydü. Bu tabakanın ulusal gelirden aldığı pay 1960 ve 70'lerde tarihin en düşük seviyelerine indi.

Bu gelişmelerin sebeplerinden biri üst sınıflara uygulanan yüksek vergilerdi. 1940 ve 50'lerde ek gelir vergilerinin tavanı yüzde 90 civarındaydı. (Günümüzde siyasetçiler yüksek vergilerin ekonomiyi durgunlaştıracağını savunsa da tarihsel veriler ABD'nin en yüksek büyüme oranlarına bu yüzde 90'lık vergilerin yürürlükte olduğu dönemde ulaştığını gösteriyor.) Fakat bir sebep de –sendikalar aracılı-

Kaynak: www.quandl.com adresinde derlenen Thomas Piketty'ye ait veriler.

ğıyla– giderek güç kazanan işçilerin kârdan daha adil bir pay almak için pazarlık yapıp elde ettiği yüksek ücretlerdi. 1940 ve 50'lerde ABD'deki işçilerin yaklaşık yüzde 35'i sendikalıydı, sendikalılık oranı o zamana kadarki en yüksek seviyedeydi.

Yüksek vergiler ve yüksek ücretler yüzünden servetleri eriyen seçkinler bu duruma bir çözüm bulmak için yanıp tutuşuyordu.[34] İmdatlarına Friedrich Hayek ve Milton Friedman'ın fikirleri yetişti. Friedman ABD'de dünyaya gelmişti; Doğu Avrupa'dan Amerika'ya göçtükten sonra New Jersey'de işçilerin ağır koşullarda çalıştırıldığı bir tekstil atölyesi açan göçmen bir ailenin çocuğuydu. Babası sendikalara ve devlet eliyle yapılan düzenlemelere, yani kârını azaltma ihtimali olan her şeye karşıydı. Friedman da zaman içinde bu fikirleri benimsedi. Friedman 1930'lardan itibaren Yeni Düzen'in, özellikle de fiyat ve ücret sabitleme mekanizmalarının ortadan kaldırılmasını

34. Seçkinlerin Keynesçilikten kurtulacak bir çözüm aradığı argümanını David Harvey *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*'nde ikna edici bir şekilde ortaya koyuyor.

açıktan savunmaya başladı. Bu konudaki en büyük ilhamını da Avusturya doğumlu Hayek'ten alıyordu. Hayek, London School of Economics'te çalışan bir iktisatçıydı ve 1944'te yazdığı, ekonomiye yönelik her türlü müdahalenin kaçınılmaz olarak faşist Almanya'da ve Komünist Rusya'da karşılaşılan türden bir totaliterliğe yola açacağını savunduğu *Kölelik Yolu* kitabıyla tanınmıştı. Fakat o sıralarda bu tür fikirlere itibar edecek pek kimse yoktu. Herkes Keynesçiydi, Büyük Buhran'ın sıcak hatırası yüzünden insanlar "bırakınız yapsınlar" tarzındaki kapitalizmin tehlikeli günlerine dönmeye istekli değildi. Yine de bu iki adam, bir gün birileri tarafından benimsenir umuduyla fikirlerini dile getirmeye devam etti. 1947'de, kendi ideolojilerini benimseyen başka insanlarla birlikte Mont Pèlerin Cemiyeti'ni kurdular. Adını merkezinin bulunduğu İsviçre'deki seçkin tatil kasabasından alan cemiyet, serbest piyasacı iktisatçıları bir araya getiren bir kulüp niteliğindeydi ve kuruluş amacı da bu fikirleri mümkün olan en kısa sürede kamuoyuna sunmaktı.

1950 yılına gelindiğinde Hayek de Friedman da Chicago Üniversitesi'nin iktisat bölümünde görev yapmaya başlamıştı ve burası kısa süre içinde ekonomideki liberal canlanmanın merkezi haline geldi. Bölümün başkanlığını üstlenen Hayek, bu konudaki fikirlerini bir aktivist coşkusuyla paylaşmaya devam ediyordu. Alabildiğine saflaştırılmış bir piyasa fikrine inanıyor ve ekonominin "doğal" haline, insan müdahalelerinin yarattığı bozulmalar olarak adlandırdığı etkenlerin öncesindeki duruma döndürülmesi gerektiğini savunuyordu. Bu bozulmaların ortadan kaldırılmasının ardından kendi haline bırakılacak olan piyasanın sorunsuz ve kusursuz bir şekilde işleyeceğine, zenginliği ve malları mümkün olan en verimli biçimde paylaştıracağına inanıyordu. Friedman da ütopyacı bir mükemmeliyete ulaşmanın peşindeydi. Basit, mantıklı ekonomik modellere göre işleyen, herkesin kendi çıkarını korumak amacıyla hareket etmesinin sonucunda herkes için azami faydanın ortaya çıkacağı bir evren hayal ediyordu. Friedman'a göre yüksek enflasyon, işsizlik gibi ekonomik sorunlar piyasanın gerçek anlamda serbest olmadığının göstergesiydi, yok edilmesi gereken birtakım yapay müdahalelerin belirtisiydi.

Friedman'ın fikirlerine güç kazandıran şey, serbest piyasanın doğadaki ekonomik yasaların yanı sıra demokrasi ve özgürlük gibi değerlerle de uyumlu olduğunu savunmasıydı. Kamusal tahayyülde piyasa serbestisiyle bireysel özgürlükler arasında güçlü bir bağ kurabilmek için çabalıyordu. Kendi arzularımızı piyasada dile getirebilmekte özgür olmamız gerektiğini savunuyor, hatta bunu demokratik süreçlere katılımın temeli olarak görüyordu. 1962'de yazdığı *Kapitalizm ve Özgürlük* kitabının merkezinde de bu fikirler vardı. Bu özgürlük anlayışı, gerçek özgürlüğü yokluktan kurtulmak olarak tanımlayan ve dolayısıyla seçkinlerin zenginlik birikimine sınırlar getirilmesini savunan Keynesçi özgürlük fikriyle rekabet etmek üzere oluşturulmuştu. Friedman ve Hayek'e göre bu tür sınırlandırmalar en büyük kötülüktü, kendi haline bırakılınca son derece güzel işleyen bir sistemin mükemmeliyetini zedelemek anlamına geliyor ve doğrudan özgürlük imkânına zarar veriyordu. Friedman ve Hayek'in teorisi gücünü sırf bu zarif tasvir gücünden alıyordu.

Friedman ve takipçilerine göre büyük düşman sadece ABD'deki Keynesçilikten ibaret değildi. Avrupa'daki sosyal demokratlar ve Küresel Güney'deki kalkınmacılar da düşmandı. Bütün bu sistemleri kapitalizmin kirlenmiş, saflaştırılması gereken biçimleri olarak görüyorlardı. Temel malların daha erişilebilir olması için tavan fiyat uygulamaları vardı. İşçilerin sömürülmesini engellemek için asgari ücret yasaları çıkarılıyordu. Eğitim ve sağlık gibi belli hizmetler herkesin erişebilmesi için piyasanın tamamen dışında tutuluyordu. Bu gibi politikalar insanların hayatlarını iyileştirse de Friedman'a göre piyasanın dengesini bozarak gizli zararlara yol açıyordu.[35] Fiyat sınırlamalarının, sübvansiyonların, asgari ücret uygulamasının tamamen terk edilmesi ve herhangi bir şirket tarafından kâr elde edecek şekilde yürütülebilecek bütün hizmetlerin (eğitim, sağlık, emeklilik hizmetleri ve milli park işletmeleri dahil) özelleştirilmesi gerekiyordu. Devletlerin emek piyasasına müdahaleden kaçınmak adına sosyal harcamalarını kısması gerekiyordu. Vergiler sabit olmalıydı. Şirketler mallarını dünyanın her yerinde satabilmeliydi. Friedman bu

35. Klein, *a.g.y.*, s. 53.

politikaların uygulanması durumunda dünyada eşi benzeri görülmemiş bir büyüme ve refah ortamı oluşacağını iddia ediyordu.

Bu ideoloji sonradan *neoliberalizm* olarak bilinmeye başladı. Sözcüğün başındaki *neo* (yeni) ifadesi Büyük Buhran'dan sonra ölen klasik piyasa kapitalizminin diriltilişine işaret ediyordu, fakat bu fikrin sisteme sıfırdan eklediği öğeler de vardı. Piyasanın serbestliğiyle bireysel özgürlükler arasında denklik kurulması bu ideolojinin yeni ve ayırt edici bir özelliğiydi, Batı'da kazandığı siyasi başarının en önemli etkenlerinden biri de bu oldu. Neoliberalizmin tarafsız görünmek gibi bir kaygısı da yoktu: İşçi sınıfı lehine sübvansiyonlara, koruyucu uygulamalara ve sendikaları destekleyen düzenlemelere karşı ve zenginlerin lehine sübvansiyonlardan, koruyucu uygulamalardan ve büyük şirketleri koruyan düzenlemelerden yanaydı.

1970'lerde kendilerine akademide (Friedman'ın şahsında ve Chicago Üniversitesi nezdinde) bir ses bulmuş olmaktan büyük memnuniyet duyan üst sınıflar ve şirket dünyası, bunun kendi ekonomik çıkarlarına meşruiyet kazandıracağı düşüncesiyle neoliberal fikirlere dört elle sarıldı. Çok geçmeden Chicago Üniversitesi'ne şirketlerden bağış yağmaya başladı.[36] Tek bir sorun vardı: Keynesçilik sayesinde çok büyük kazanımlar elde eden sıradan vatandaşın bu fikre destek vermesine imkân yoktu. Bu radikal değişiklikleri ABD'de ya da Avrupa'da hayata geçirecek siyasi sermayeyi elde etmek mümkün değildi.

Fakat o arada bu teoriler başka yerlerde test *edilebilirdi.*

Şili Deneyi

ABD 1950 ve 60'larda Şili konusunda özellikle kaygılıydı. BM'nin Latin Amerika Ekonomik Komisyonu'na ve Raúl Prebisch gibi isimlere ev sahipliği eden Şili, Latin Amerika'da kalkınmacı düşüncenin merkez üssü haline gelmişti. ABD bu fikirlerin kıtanın geri kalanına yayılmasından endişe ediyordu.

ABD hükümeti, bu yönelimin önünü almak için 1956'da Şili Pro-

36. Klein, *a.g.y.*, s. 56.

jesi'ni başlattı. Projenin amacı Şilili iktisat öğrencilerini (toplamda 100 kadar genci) Chicago Üniversitesi'ne getirip neoliberal teorinin ilkelerine uygun bir şekilde eğiterek kalkınmacılık fikrine karşı bir direnç geliştirmekti. On yıl sonra daha da genişletilen programa kıtadaki başka ülkelerden öğrenciler de alındı ve bu sürecin sonunda Chicago'da Latin Amerika Ekonomik Çalışmalar Merkezi kuruldu. Bunlar ideolojik savaş hamleleriydi. Bu öğrencileri yetiştirerek sosyal güvenlik mekanizmalarını, ticarete yönelik sınırlamaları, bebek sanayiye yönelik korumacı düzenlemeleri, fiyat kontrollerini, kamu hizmetlerini ve o dönemde ilerici Latin Amerikalı iktisatçılar tarafından savunulan benzer nitelikte pek çok başka politikayı gözden düşürmekte kullanılacak bir nesil yaratmak amaçlanıyordu. 1990'larda Şili'de bakanlık da yapan Juan Gabriel Valdés bu operasyonu "ABD' den doğrudan kendi etki alanında bulunan bir ülkeye yönelik örgütlü bir ideoloji transferinin çarpıcı bir örneği" olarak niteleyecekti.[37] İşin ilginç yanı, bu proje temeli Truman tarafından atılan Dördüncü Madde programı çerçevesinde başlatılmıştı, (sonradan USAID adını alacak olan) ABD Uluslararası İşbirliği İdaresi tarafından yürütülüyor ve Ford Vakfı tarafından finanse ediliyordu. Yani bu proje Amerika' nın ilk resmi "uluslararası kalkınma" programlarından biriydi.

Fakat USAID ve Ford Vakfı gibi bağışçılardan gelen milyonlarca dolar paraya rağmen proje büyük bir başarısızlık hikâyesiydi. Kalkınmacılık Latin Amerika'da yayılmaya devam ediyor, seçmenlerin büyük kısmı kamulaştırmaların, toprak reformlarının ve Küresel Güney ülkeleri arasındaki işbirliğinin artmasını istiyordu.

Bu gidişatın en belirgin olduğu yer de Şili'ydi. Halk Salvador Allende'yi başkan seçince kalkınmacılık fikri daha da güç kazandı. Kalın çerçeveli gözlükleriyle akılda kalan Allende, ilerici fikirleriyle bilinen düşünceli ve mütevazı bir doktordu. O dönemde Şili nüfusunun büyük kısmı hâlâ derin bir yoksulluk çekerken ülkenin geniş arazileri ve zenginliği küçük bir seçkinler topluluğunun elindeydi. Al-

37. Juan Gabriel Valdés, *Pinochet's Economists: The Chicago School in Chile*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, s. 13. Bazı dersler de Chicago Üniversitesi ile işbirliği halindeki Santiago Katolik Üniversitesi'nde yapılıyordu.

lende daha adil bir toplum kurma sözü verdiği için iktidara getirilmişti: Çalışanlara yüksek ücret; kamusal eğitim, sağlık ve konut politikalarının yanı sıra kiraların da adil bir şekilde düzenleneceğini vaat ediyordu. ABD'li şirketlerin CIA ile el ele verip seçimi sağcı aday Jorge Alessandri lehine manipüle etmeye teşebbüs ettiğini de hesaba katarsak Allende'nin seçimi kazanması büyük bir başarıydı.[38]

Allende hükümeti sözlerini tuttu. Asgari ücret uygulaması başladı, ekmeğin fiyatı düşürüldü, okullarda ücretsiz yemek verilmeye başlandı, düşük gelirlilere sunulan konutların sayısı artırıldı, işçi mahallelerinin toplu ulaşım imkânları zenginleştirildi. Bakır madenleri kamulaştırıldı, şahısların mülkiyetinde bulunan arazilerin 80 hektarı geçen kısmı (istimlak bedeli ödenerek) kamulaştırıldı, böylelikle sömürge döneminin *latifundia* uygulaması sona erdirilerek toprak köylülere dağıtıldı.

Bütün bunlar sonuç da verdi. Ücretler arttı, yoksulluk oranı azaldı, örgün öğrenimdeki öğrenci sayısı rekor seviyelere geldi. Fakat ABD durumdan memnun değildi. Allende'nin kamulaştırma ve toprak reformu programları ABD'nin ekonomik çıkarlarını tehdit ediyordu.[39] Sonuçta ABD'nin Şili'de toplam 964 milyon dolarlık yatırımı vardı ve bu yatırımlardan ortalama yüzde 17,4 gelir elde ediliyordu. Allende bu süreçte mülkiyet hakları ve yatırımları zarar gören herkese kayıplarına karşılık tam ödeme yapılacağına söz verse de ABD teskin olmuyordu, çünkü Allende'nin halktan gördüğü takdirin Latin Amerika'da daha geniş çaplı bir sol dalgayı tetiklemesinden endişeleniyordu. O dönemde ABD'nin toplam dış yatırımlarının yüzde 20'si Latin Amerika'daydı, Amerikan şirketlerinin bölgede 5436 alt firması bulunuyordu ve büyük kârlar söz konusuydu.[40] Şili'nin

38. ITT firması Alessandri'ye 700 bin dolar öderken şirketin başkanı da CIA'e seçimlere müdahale etmesi için 1 milyon dolar daha ödedi. Allende'nin sonradan kamulaştıracağı (200 milyon değerinde bir yatırım olan) telefon şirketi Chilteco'nun yüzde 70'i ITT'ye aitti. Ayrıca bkz. "Covert Action in Chile 1963-73: Staff Report of the Select Committee to Study Governmental Operations With Respect to Intelligence Activities, United States Senate", archive.org/details/Covert-Action-In-Chile-1963-1973.

39. Brandt, "US responsibility for the coup". 40. Klein, *a.g.y.* s. 64.

komşularında da Allende türü yönetimlerin iktidara gelmesini istemiyorlardı.

ABD en başta askeri yöntemlere başvurmadan, baskı uygulayarak Allende'yi kamulaştırma programından vazgeçirmeyi denedi; Şili ekonomisini boğmak için mümkün olan bütün yollara başvurdu. Hatta Başkan Richard Nixon'ın CIA başkanı Richard Helms'e "ekonomilerini inletin" diye talimat verdiği anlatılır.[41] ABD Şili'ye verdiği devlet kredilerini kesti, özel bankaları da Şili'ye kredi vermemeleri yönünde teşvik etti. Şili'nin bakır ihracatına altı aylık moratoryum uygulayarak ülkenin döviz rezervlerinin erimesine yol açtı. CIA de ABD'nin çokuluslu şirketlerinden ITT'ye ait *El Mercurio* gazetesi aracılığıyla Allende karşıtı bir propaganda savaşı başlattı. Fakat bütün bu çabalar sonuç vermedi: 1973 senesine gelindiğinde Allende hâlâ iktidardaydı, hatta aradan geçen sürede partisinin desteği *artmıştı* bile. ABD daha saldırgan yöntemlere başvurmaktan başka çaresinin kalmadığını düşünerek yönünü Guatemala'da ve Endonezya'da başvurduğu klasik yönteme, askeri darbeye çevirdi. Darbe 11 Eylül 1973'te, Fubelt Operasyonu kod adıyla ve CIA'in desteğiyle General Augusto Pinochet tarafından gerçekleştirildi.

CIA talimatıyla havalanan İngiliz üretimi savaş uçakları Santiago semalarında alçak uçuş yaptıktan sonra mermi ve füzelerle başkanlık sarayını vurdu. Binanın çatısı ve duvarları havaya uçtu, ortalığı dev bir toz ve duman bulutu kapladı. Salvador Allende ile halkının umutları böylelikle sona erdi. Allende ölmeden dakikalar önce halkına son kez seslendi. Konuşmasına "Sözlerimde kırgınlık yok, hayal kırıklığı var," diye başlıyordu. "Halkıma sadakatimin bedelini canımla ödeyeceğim. Binlerce Şililinin vicdanına ektiğimiz tohumların filize dönmesini sonsuza dek engelleyemeyeceklerinden eminim. Ülkemin işçilerine sesleniyorum: Yalnızca o büyük adalet arzusunun tercümanlığını yapan bu adama bunca güvendiğiniz için size teşekkür ederim. Şili'den de geleceğinden de umutluyum. İhanetin kol gezdiği bu karanlık ve acı dönemi aşacak başkaları çıkacaktır elbette."

41. Bunu hayata geçirme işi de ITT'nin yanı sıra Şili'de faaliyet gösteren ABD'li büyük maden şirketlerini de içeren Washington merkezli Geçici Şili Komitesi'ne düştü.

Allende'nin çabalarının karşılığı, makam odasındaki kırmızı koltukta, kafasının yarısı parçalanmış halde ölmekti. Paramparça gözlükleri yerdeydi. Sekiz bin kilometre uzakta benzer bir ofiste oturan Richard Nixon, bu gelişmeden haberdar edilince memnuniyetle başını sallamıştı.

Pinochet hızlı ve kanlı bir süreçle iktidara geçti. Sonradan açıklanan CIA belgelerine göre, Pinochet başkanlık sarayını bombaladıktan sonra Allende'nin fikirlerini destekleyen, çoğu işçilerden ve köylülerden oluşan 80 000 ila 100 000 insanı yakalayıp hapse attı. Bu insanlardan üç bin iki yüzü kaybedildi, pek çoğu rejimin ilk günlerinde ölüm kampına dönüştürülen stadyumlarda infaz edildi. İki yüz bin insan siyasi mülteci olarak ülkeyi terk etti.[42]

Şili'deki darbe yöntem olarak önceki ABD destekli darbelere benzese de son derece ayırt edici yeni bir özelliği de vardı. ABD bu kez kendi ekonomik çıkarlarına uygun davranacak yeni bir lideri göreve getirmekle yetinmemiş, hedef aldığı ülkenin ekonomi politikasını serbest piyasayla tamamen uyumlu hale getirecek topyekûn bir düzenleme yapmayı tercih etmişti. Bunu da muhalefet tamamen ortadan kaldırıldığı için yapabilmişti. 1975 tarihli bir ABD Senato Komitesi soruşturmasına göre "Cuntanın en önemli ekonomik kararlarını belirleyecek olan başlangıç planlamasının hazırlanması sürecine CIA işbirlikçileri" dahil olmuştu. CIA, Milton Friedman'ın *Kapitalizm ve Özgürlük* kitabında verdiği reçetenin uygulanması amacıyla bir grup Şilili iktisatçıyı (bunlar "Chicagolu Oğlanlar" olarak bilinen Chicago Üniversitesi mezunlarıydı) Pinochet rejimine danışmanlık yapmaları için finanse etti.[43] Hatta bizzat Friedman da Pinochet rejiminin önde gelen danışmanlarından biriydi.

Friedman'ın Şili'deki deneyinin son derece yıkıcı sonuçları oldu. Darbeden hemen sonra hiperenflasyon tırmanmaya başladı, yüzde

42. Klein, *a.g.y.*, s. 76, 107.

43. Bu grubun başında Sergio de Castro ve Sergio Undurraga bulunuyordu. Yeni cuntanın uygulaması için 500 sayfalık bir ekonomik plan hazırladılar. Planın on ana yazarından sekizi Chicago Üniversitesi'nde okumuştu. Bu çalışmanın finansmanının yüzde yetmiş beşi doğrudan CIA'den geliyordu. Sergio de Castro yeni rejimin ekonomik danışmanı olarak görev yapmaya başladı. Klein, *a.g.y.*, s. 77 vd.

341 seviyelerine kadar çıktı. Chicagolu Oğlanlar enflasyonu indirmek için para arzını kısınca yaşanan durgunluk yüzünden (Allende döneminde yüzde 3 olan) işsizlik oranı yüzde 19 civarına çıktı.[44] Sonraki yıllarda bu ekip aralarında bankaların da bulunduğu 500 kadar devlet şirketini özelleştirdi. Hatta devlet okullarını ve sosyal güvenlik sistemini bile sattı. Gümrük vergilerini o kadar düşürdüler ki, darbeyi destekleyen üretici birlikleri bile ucuz ithal malların ticari faaliyetlerine zarar verdiğini dile getirmeye başladı. Sübvansiyonları ve fiyat sınırlamalarını kaldırdılar, dolayısıyla hayat pahalılığı zirve yaptı. Devletin sosyal hizmetlere harcadığı parayı yarıya indirip askeri harcamaları artırdılar. Bu süreci *The Economist* bile "kendini sakatlamaya yönelik bir çılgınlık" diye niteliyordu.[45]

1978 sonrasında, yurtdışından gelen spekülatif finans akışı sayesinde biraz toparlanma yaşansa da 1982'de ekonomi büyük bir krize girdi. Tekrar hiperenflasyon başladı, işsizlik yüzde 35'e çıktı. Sonunda işler o kadar kötüye gitti ki Pinochet Chicagolu Oğlanlar'ın epeycesini kovmak ve özelleştirilen çok sayıda şirketi ve bankayı tekrar kamulaştırmak zorunda kaldı.[46] Ekonominin tamamen çökmemesinin tek nedeni devletin bakır madeni işletmesi olan Codelco'nun hiç özelleştirilmemesi ve ülkenin gelirlerinin yüzde 85'ini sağlamaya devam etmesiydi. Ekonomi 1988 yılına kadar toparlanamadı. Friedman ve Chicagolu Oğlanlar bu toparlanmayla birlikte deneylerinin başarılı olduğunu iddia ettiler. Fakat bu başarı kimin başarısıydı? Yoksulluk oranı yüzde 41'di.[47] Ortalama ücretler yüzde 14 düş-

44. Şili'de 1973-83 yılları arasında sanayide 177 000 istihdam kaybı yaşandı.

45. Aktaran Klein, *a.g.y.*, s. 77 vd.

46. Örneğin Pinochet Chicagolu Oğlanlar'dan o dönem maliye bakanı olan Sergio de Castro'yu görevden aldı.

47. Friedman'ın öğrencilerinden Andre Gunder Frank bu olaylardan büyük bir rahatsızlık duymuş ve (Şili Projesi'nin başında yer alan iktisatçılardan) Arnold Harberger ve Milton Friedman'a hitaben bir açık mektup kaleme alarak Friedman'ın asgari geçim hesabına göre Şilili bir ailenin gelirinin yüzde 74'ünü ekmek almaya harcaması gerektiğini ifade etmişti. Allende döneminde ekmek, süt, otobüs bileti gibi temel harcamalar bir ailenin harcamalarının sadece yüzde 17'sini oluşturuyordu. Gunder Frank sonradan bağımlılık teorisini oluşturan Latin Amerikalı iktisatçılar arasında yer aldı.

müştü. Asgari ücret eskisinden yüzde 42 azdı. Açlık kol geziyordu: Halkın en yoksul yüzde 40'ının gıda alımı günlük 2000 kaloriden 1600 kaloriye düşmüştü.[48] 1993'te bile kişi başına düşen GSYH darbe öncesi dönemin yüzde 12 altındaydı. Bu yeni ekonomik rejimden faydalanan tek küme seçkinlerdi. Bankalar ve yabancı yatırımcılar bayram ediyordu, kısıtlamalar kalkmıştı, artık "serbest" olmuşlardı. En zengin yüzde 10'luk kesimin gelirleri artınca ulusal pastadan aldıkları pay da yüzde 28 yükseldi ve Şili dünyadaki en eşitsiz toplumlardan biri haline geldi.

*

Bu yeni taktiğin tek kurbanı Şili halkı değildi. Aynı ekonomik strateji Latin Amerika'nın başka noktalarında da –yine ABD desteğiyle– uygulandı. Brezilya 1970'lerde Şili'dekilere benzeyen ekonomik reformlar yapmaya giriştiğinde danışman koltuklarında yine Chicagolu Oğlanlar vardı. 1973'te Uruguay'da iktidarı ele geçiren ABD destekli cunta da Chicago Okulu'nun ilkelerini uyguladı. Arjantin'de 1976'da başa geçen ABD destekli cunta da aynı şeyleri yaptı: Grevler yasaklandı, fiyat sınırlamaları kaldırıldı, devlet şirketleri özelleştirdi ve muhalefet işkenceyle bastırıldı. Gerçek ücretler yüzde 40 azaldı, nüfusun yarıdan fazlası yoksulluk sınırının altına itildi.[49] Bir zamanlar Küresel Güney'de adil bir kalkınmanın umut ışığı olan ülkeler radikal bir dönüşüm geçirmişti. Chicago Üniversitesi'nin Latin Amerika programından sorumlu iktisatçı Arnold Harberger bu rejimlerin hepsine danışmanlık yapıyor, Bolivya'daki askeri diktatörlüğe de fikir desteği sağlıyordu.[50]

Bu alçakça hikâyeden çıkarılacak ders şu: Neoliberal ekonomi politikaları insanların yaşamları için o kadar yıkıcı ki, demokratik bir yönetimde hayata geçirilmeleri çok zor. Çoğu durumda bu ilkeler

48. James Petras, Fernando Ignacio Leiva ve Henry Veltmeyer, *Democracy and Poverty in Chile: The Limits to Electoral Politics*, Boulder, CO: Westview Press, 1994; Alvaro Díaz, *El Capitalismo Chileno en Los 90: Creimiento Economico y Disigualdad Social*, Santiago: Ediciones PAS, 1991.

49. Klein, *a.g.y.*, s. 96.

50. Harberger'in UCLA web sitesinde yer alan CV'sine göre.

ancak askeri diktatörlüklerle, muhalefetin baş gösterir gibi olduğu her yerde tepesine binecek devlet terörü programlarıyla hayata geçirilebildi. Ekonominin üstündeki denetimi agresif bir şekilde ortadan kaldırmak için önce siyasi alanın üstünde agresif bir denetim sağlamak gerekiyor. Piyasanın tamamen serbest olması için siyasi özgürlüklerin tamamen ortadan kaldırılması gerekiyor. Kitleleri cezaevlerine ve toplama kamplarına doldurmak gerekse bile.

Neoliberalizm Yuvaya Dönüyor

Chicago merkezli karşıdevrimin ilk zaferi Şili'ydi. Fakat neoliberal politikaları ABD ve Avrupa'da uygulamak hâlâ imkânsızdı. Keynesçi sistem buralarda hâlâ revaçtaydı ve demokrasinin askıya alındığı Şili gibi Latin Amerika ülkelerinin aksine burada seçmenler sistemi eskiye döndürme çabalarını hemen reddedebiliyordu. Fakat bu uzlaşı da 1970'lerde çözülmeye başladı. Keynesçilik 1950 ve 60'larda yüksek büyüme oranları sağlamıştı ama 1970'lerin başına gelindiğinde ABD ve Avrupa yüksek enflasyon ve ekonomik durgunluğun aynı anda gerçekleşmesi anlamına gelen stagflasyon kriziyle karşı karşıyaydı. Enflasyon 1965'te yüzde 3 seviyelerindeyken on yıl içinde yüzde 12'lere çıkmıştı. Standart Keynesçi teoriye göre enflasyon artınca işsizliğin azalması gerekir.[51] Fakat bu kez gidişat farklıydı, enflasyonla birlikte işsizlik de artıyordu. Bu da Keynesçi fikirlere duyulan güvenin sarsılmasına yol açtı ve perde arkasında farklı seçenekler oluşturup bunları denemekle meşgul olan muhaliflerin yeni teklifler sunması için uygun bir ortam yaratıldı.

Stagflasyon krizini tetikleyen neydi? Çoğu araştırmacı, bu sorunun cevabı için Nixon'ın başkanlığı döneminde yaşanan birtakım önemli gelişmelere işaret ediyor. Öncelikle Nixon genişlemeci bir para politikası izliyordu, yani sürekli para basıyordu.[52] Bunun üstüne o sırada devletin Vietnam Savaşı için yaptığı harcamanın büyüklüğü

51. Enflasyon ile istihdam arasındaki ilişki Phillips Eğrisi'nin temelini oluşturur.

52. Örneğin bkz. Paul Krugman, "The Stagflation Myth", *New York Times*, 3 Haziran 2009.

günden güne artıyordu. Uluslararası piyasalar ABD'nin borçlarını ödeyemeyecek hale gelmesinden endişe etmeye başlayınca doların değeri düşüşe geçti, bu da enflasyonun daha da artmasına neden oldu. Bütün bu belalar sürüp giderken bir kriz daha yaşandı. 1973 yılında Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) petrolün fiyatını artırma kararı aldı. Böylelikle üretim ve nakliye daha maliyetli hale gelince tüketim mallarının da fiyatı arttı. Üretim maliyeti artınca ekonomik büyüme yavaşladı, işsizlik artmaya başladı. Her cepheden darbe üstüne darbe geliyordu.

Stagflasyon krizi belli tarihsel olayların doğrudan sonucuydu. Fakat neoliberaller bu açıklamalara itibar etmiyordu. Stagflasyonun Keynesçiliğin doğrudan ürettiği bir şey olduğunda ısrarcıydılar. Zenginlere yönelik yüksek vergilerin, ekonominin sıkı denetlenmesinin, sendikaların çok güçlenmesinin ve ücretlerin çok artmasının krize yol açtığını söylüyorlardı. Devlet müdahalesi yüzünden piyasaların verimsizleştiğini, fiyatlamaların bozulduğunu ve ekonomik oyuncuların rasyonel davranmasının imkânsız hale geldiğini söylüyorlardı. Piyasa sistemi tamamen işlevsizleşmişti, stagflasyon da bunun sonucuydu. Keynesçilik başarısız olduğu için sistemin tamamen çöpe atılması gerektiğini iddia ediyorlardı. Sonunda bu dediklerini kabul ettirmeyi başardılar. Söyledikleri doğru olduğu için değil, cephaneleri kuvvetli olduğu için başarılı oldular. Hayek ve Friedman'a bu çizgideki fikirleri savundukları için 1974 ve 1976 yıllarında Nobel Ekonomi Ödülü verilmesi de kamuoyunu etkilemekte epey faydalı oldu.[53] Sınıfsal iktidarlarını yeniden tesis etmenin bir yolunu arayan zenginler açısından bu iddialar son derece çekiciydi, dolayısıyla onlar da ellerinden gelen desteği vermekten memnundular.[54] 1970'lerde yaşanan kriz, savaş sonrasında oluşan toplum sözleşmesini ortadan

53. Aynı tören kapsamında verilse de bu ödül 1968 yılında İsveç Ulusal Bankası'nın Alfred Nobel'in hatırasını yaşatmak için vermeye başladığı bir ödüldür ve 1895 yılında Alfred Nobel tarafından oluşturulan asıl ödüllerle bir bağlantısı yoktur.

54. Daha önce de değindiğim gibi, savaş sonrası dönemde ulusal gelirde en yukarıdaki yüzde 1'lik dilimin payı büyük bir düşüş yaşadı. Ekonomik büyüme devam ettiği sürece bu düşüşten çok büyük bir zarar görmediler çünkü hızla büyüyen bir pastadan yine de büyük bir dilim almaya devam ediyorlardı. Fakat 1970'lerde bü-

kaldırmak için mükemmel bir bahane oldu.

Üst sınıflar ilk ödüllerini "Volcker Şoku" yoluyla aldı. ABD Merkez Bankası başkanı Paul Volcker, enflasyonu bitirmenin tek yolunun faiz oranlarını büyük oranda artırmaktan ve paranın arzını azaltarak değerini artırmaktan geçtiğini savunuyordu. Volcker, Reagan yönetimi döneminde faiz oranlarını tek haneli düşük değerlerden yüzde 20'lere kadar çıkardı. Bu da büyük bir durgunluğa yol açtı, ticaret yapma maliyetini büyük oranda artırdı. İşletmeler işçi çıkardıkça işsizlik oranı yüzde 10'un üstüne yükseldi. Böylelikle Büyük Buhran'a yol açan aşırılıkları dengelemekte önemli bir rol oynayan sendikaların gücü kırıldı. Özetle, Volcker Şoku'nun işçi sınıfı üstünde yıkıcı bir etkisi oldu. Ücretler düştü, ev kredilerini ödeyemeyenlerin sayısı üçe katlandı. Ama enflasyon sorunu çözülmüş oldu.

1980'lerin başlarında neoliberalizmin uygulamaya konulan birinci bileşeni sıkı para politikaları (yani düşük enflasyon hedefi), ikincisi de "arz yönlü ekonomi"ydi. Reagan ekonomik büyümeyi artırmak için zaten zengin olan kesime daha da fazla para aktarmak istiyordu. Onların fazladan gelen bu parayı üretken bir biçimde kullanarak yeni zenginlikler üretecekleri, bunun da yavaş yavaş toplumun daha alt katmanlarına yansıyacağı öngörülüyordu. Reagan ek gelir vergisi tavanını yüzde 70'ten yüzde 28'e indirdi, azami sermaye geliri vergisini de yüzde 20'ye çekerek Büyük Buhran'dan sonraki en düşük seviyeye getirdi. Fakat bütün vergileri azaltmış değildi. Zenginlere yapılan indirimin sebep olduğu açığı kapatmak için çalışanların maaşlarından alınan vergileri *artırdı*. Reagan'ın ekonomik planının üçüncü bir ayağı da finans sektörünün üstündeki denetimi kaldırmaktı. Volcker bunun abartılı bir adım olacağını söyleyince Reagan 1987'de onu görevden alıp yerine Alan Greenspan'i atadı. Greenspan, savaş sonrası dönemde yürürlüğe konulan bankacılık düzenlemelerini birer birer ortadan kaldırmaya başladı. Bankaların Büyük Buhran'a neden olan türden sorumsuzca spekülasyonlara teşebbüs etmesine engel olmak amacıyla çıkarılan Glass-Steagall Yasası'

---

yüme yavaşlayıp da enflasyon patlayınca varlıkları daha ciddi bir biçimde erimeye başladı.

nı bile yürürlükten kaldırtmayı başardı.[55]

İlhamını Milton Friedman'dan alan Margaret Thatcher da aynı politikaları, aynı dönemde İngiltere'de uyguladı: Enflasyon düşsün diye faiz oranları artırıldı, 1989'da çıkarılan "kelle vergisi"nde de söz konusu olduğu gibi, vergi meblağı yükseldikçe oranları azaltıldı ve finansal denetimler agresif bir şekilde ortadan kaldırıldı. Thatcher ekonominin verimli bir şekilde işlemesine engel olduğunu düşündüğü sendikaları dağıtmaya bilhassa hevesliydi. 1985'te zorlu bir çatışmanın ardından madencilerin sendikasını yenilgiye uğrattı, işçi haklarını kısıtlayan yasalar çıkardı. Kamu harcamalarında büyük kesintilere gitti ve ekonomi politikasının merkezinde bulunan özelleştirme politikaları kapsamında İngiltere'nin BP, British Airways, Rolls-Royce gibi ulusal şirketleriyle birlikte su ve elektrik gibi hizmet altyapılarını da özelleştirdi.

Bu politikalar ABD ve İngiltere'deki toplumsal adaletsizliği rekor seviyelere çıkardı. Üretim düzenli olarak artarken ücretler sabit kalıyor, dolayısıyla kârın giderek artan bir kısmı işçilerden alınıp sermaye sahiplerine aktarılıyordu. CEO maaşları 1990'larda ortalama yüzde 400 artarken[56] işçilerin aldığı ücret yüzde 5'ten az arttı, ABD'deki asgari ücret yüzde 9'dan fazla *azaldı*. Toplumun en üst katmanının el koyduğu ulusal gelir yüzdesi dudak uçuklatan bir hızla artıyordu. ABD'de en üstteki yüzde 1'lik kesime giden miktar 1980'de yüzde 8'ken iki kattan fazla artarak günümüzde yüzde 18'e ulaştı. İngiltere de bu dönemde benzer bir artışa sahne oldu: En zenginlerin payı yüzde 6,5'ten yüzde 13'e çıktı. ABD'nin resmi istatistiklerine göre hanelerin en tepedeki yüzde 5'lik kısmının gelirleri 1980'den bu yana yüzde 72,7 artarken orta düzeyin hane geliri sabit kaldı, en alttaki beşte birlik kesimin geliri ise yüzde 7,4 *düştü*.[57] Yani neoliberal karşıdevrim Büyük Buhran'dan bu yana görülmeyen eşitsizlik seviyelerini geri getirdi.

55. 1999'da çıkarılan Finans Hizmetlerinin Modernleştirilmesi Yasası ile Glass-Steagall Yasası yürürlükten kalktı.

56. Institute for Policy Studies ve United for a Fair Economy tarafından düzenlenen 13. yıllık CEO ödentileri araştırması, Executive Excess 2006.

57. ABD Nüfus İdaresi, Tarihsel Gelir Tabloları: Aileler.

Zenginliğin yukarıdan aşağıya yansıdığı falan yoktu elbette. Zenginleri daha zengin yapmanın geri kalanımızı da zenginleştirmeye yaramadığını yaşayarak gördük.[58] Bu yolla ekonomik büyüme de hızlanmadı, halbuki arz yönlü ekonominin temel dayanağı bu iddiaydı. Gerçekte yaşanan ise bunun tam tersiydi: Neoliberalizmin işlemeye başlamasından itibaren zengin OECD ülkelerinin kişi başına düşen büyüme oranları 1960 ve 70'lerdeki yüzde 3,5'luk ortalamadan 1980 ve 90'larda yüzde 2'ye düştü.[59] Bu sayıların da gösterdiği gibi, neoliberalizm bir ekonomik kalkınma aracı olarak başarılı olmadı. Ama zengin seçkinlerin iktidarını yeniden tesis etmekte gayet işlevli *oldu*.

*

Sömürgeciliğin ardından Güney'de uygulamaya konulan kalkınmacı politikalar eşitsizliği ve yoksulluğu azaltmakta başarılı olmuştu. Bu hareket Truman'ın anlatısına taban tabana zıt bir vizyonu temel alıyordu: Yoksulluk doğal bir fenomen ya da ahlaki zayıflık göstergesi olarak değil, siyasi yollarla çözülmesi gereken siyasi bir sorun olarak görülüyordu. Yoksul ülkelerin beklentisi Batı'dan yardım almak değil, daha adil bir ekonomik düzen ve kendi ekonomi politikalarını belirleyebilecek serbestlikti. Yabancıların kaynak sömürüsü için oyuncak rolü oynamayı reddediyorlardı.

Kalkınmacılık mirasından alacağımız çok ders var. Kitlesel yoksulluğun çözümünün oldukça basit olduğunu görebiliyoruz. Yoksulların sadakaya değil; yaptıkları iş karşılığında adil ücret almaya, bu ücretleri savunacak sendikalara ve devletin sömürüye engel olacak yasal düzenlemeler yapmasına ihtiyaçları var. Kapsayıcı sağlık ve eğitim hizmetleri gibi kamusal hizmetlerin düzgün işlemesine ve bunları finanse edecek, kademeli olarak artan vergi düzenlemelerine ihtiyaçları var. Toprağa adil bir şekilde erişebilmeye ve doğal kaynaklardan elde edilen gelirden adil bir pay almaya ihtiyaçları var. Başka bir deyişle, gerçek kalkınma iktidarın yeniden bölüşümünü

58. Ha-Joon Chang'in yerinde ifadesiyle.
59. Robert Pollin, *Contours of Descent*, New York: Verso, 2005, s. 133.

gerektiriyor. Bu da çoğu durumda kaynakların da yeniden bölüşülmesi anlamına geliyor. Kalkınmacı politikalar genellikle demokratik yollarla seçilmiş, arkasında halk desteği bulunan hükümetler eliyle yürütüldü, fakat –Mısır gibi– bazı örneklerde seçilmiş yapıların kemikleşerek otoriter rejimlere dönüştüğü de oldu. Her halükârda, kalkınmacı yönetimler ulusal ekonomilerinin kurallarını çoğunluk açısından daha adil olacak şekilde değiştirmeyi, ekonomik sistemlerini sadece yerli seçkinlere ve yabancı şirketlere değil genel olarak halka hizmet edecek şekilde kurmayı amaçladılar.

Kısacası, bu süreçte yoksulluk ve azgelişmişliğe karşı verilen savaş *siyasi* bir savaş olarak görülüyordu. Amaç dünya genelindeki iktidar ve kaynak bölüşüm sistemini değiştirmekti.

İşte Batı'nın tahammül edemeyeceği şey de buydu. Bu dönemde kalkınmacılık çizgisini izleyen devletlerin hepsi müdahaleyle karşılaşmadı. Bunlara örnek olarak Hindistan, Çin, Libya, Cezayir, Mısır, Suriye, Irak ve Tanzanya'nın yanı sıra çeşitli Doğu Asya ülkeleri sayılabilir. Bu ülkeler ya çok güçlü, sıcak savaş riski doğurmadan müdahale edilemeyecek ülkelerdi ya da Batılıların çıkarları açısından yeterince büyük bir tehdit oluşturmuyorlardı. Fakat yukarıda aktardığımız kilit önemdeki vakalarda Batılı devletler durumdan rahatsızlık duyan yerel seçkinlerin tarafını tutarak kalkınmacı düzenlemelerin ortadan kaldırılması amacıyla devreye girdi. Soğuk Savaş bayrağının altına sığınan Batı basını, yoksulları kayıran yasal düzenlemeleri "komünistlikle" itham etti, böylelikle devletler de en gaddarca yöntemleri bile rahatlıkla uygulayabilir hale geldi. Halbuki bu dönemde suikasta uğrayan veya devrilen Küresel Güney liderlerinden çok azı kendilerini komünist olarak görüyordu. Bu insanlar büyük oranda bağlantısız liderlerdi ve Keynesçi karma ekonomiyi temel alan bir üçüncü yolu savunuyorlardı. Hatta aslında doğrudan ABD ve Avrupa'nın bizzat uygulayıp büyük fayda gördüğü politikaları taklit ediyorlardı. Retoriğin ötesine bakabildiğimizde zaten Batı'nın sağcı darbelere verdiği desteğin Soğuk Savaş ideolojisiyle çok ilgisinin olmadığını görebiliyoruz. Bu müdahalelerin demokrasiyi teşvik etmekle uzaktan yakından ilgisi yoktu (hakikat bunun tam tersiydi), asıl amaç Batı'nın ekonomik çıkarlarını savunmaktı. Fakat

Soğuk Savaş bu apaçık gerçeği gözden uzak tutmak için paravan olarak kullanılıyordu.

Guatemala, Brezilya, İran, Endonezya ve Kongo gibi ülkelerin yoksulları kayıran politikalarına müdahale edilmemiş olsa bu ülkeler ne kadar kalkınırdı? Belki bugüne dek yoksulluğu ortadan kaldırma hedefine yaklaşmış, belki de (pek çok Doğu Asya ülkesinin yaptığı gibi) Üçüncü Dünya ülkesi statüsünden tamamen çıkmış olurlardı. Fakat bu yolda ilerlemeleri ne yazık ki engellendi.

*

Tabii ki temkinli olmak adına altını çizmemiz gereken noktalar da var. Kalkınmacılık kusursuz bir fikir değildi. Hızlı ekonomik büyüme, sanayileşme ve "modernleşme" bazı ciddi maliyetleri de beraberinde getiriyordu. Çoğu durumda daha büyük ve daha "verimli" tesisler kurabilmek için küçük çiftçiler tarım arazilerinden uzaklaştırılıyordu. İlk kez emek piyasası içine çekilen insanlar hayatta kalmak için ücrete bağımlı hale getiriliyor, tüketici pazarlarının bir parçası oluyordu. Tabii ki çevresel maliyetler de vardı. Yoğun tarım uygulamaları yüzünden toprak bozunumu yaşanıyor, enerji santralleri ve fabrikalar kirliliğe yol açıyor, madencilik ve ormancılık uygulamaları ekosistemlere zarar veriyordu. Kalkınmacı dönemin sonunda, 1980 yılında, hareketin kurucularından biri olan Raúl Prebisch bile "Büyüme oranını hızlandırmanın bütün sorunları çözeceğini sanmıştık," diyordu. "En büyük hatamız bu oldu."[60]

Başka bir deyişle, hızlı ekonomik büyümeye yapılan vurgu, insan yaşamını ve doğayı metalaştırmaya yönelik sömürge döneminden beri devam eden süreci hızlandırdı. Yine sömürgecilik döneminde olduğu gibi, "geleneksel" değerler ve yaşam tarzları çoğu zaman ekonomik büyümenin ve toplumsal ilerlemenin önünde birer engel olarak görüldü, kasten ortadan kaldırıldı. Nihayetinde kalkınmacılık Batılı bir modeldi. Küresel Güney ülkeleri ekonomik başarının zirve

60. Prebisch, 1980, s. 15, 18, akt. Kevan Harris ve Ben Scully, "A hidden counter-movement? Precarity, politics, and social protection before and beyond the neoliberal era", *Theory and Society* 44 (5), 2015, s. 415-44.

noktası olarak Batı'yı görüp ne pahasına olursa olsun büyümeye odaklandıkları için en baştan itibaren farklı bir yol izleme fırsatını kaçırmış oldular. Bakım emeğine, ekolojiye, sürdürülebilirliğe dayanan; yerli değerleri reddetmek yerine onlara sahip çıkan; ilerlemeyi GSYH'den daha anlamlı verilerle ölçen bir yol çizemediler. Onlar da bugün iklim değişikliğine ve ekolojik krize çıktığını fark ettiğimiz yolun yolcusu oldular.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Sömürgeciliğin Yeni Hali

BEŞ

Planlı Sefalet Ekonomisi ve Borç

Bir ülkeyi fethedip köleleştirmenin iki yolu vardır.
Bunlardan birincisi kılıç, ikincisi borçtur.

John Adams

1950 VE 60'LARDAKİ Batı destekli darbeler kilit önemdeki birçok ülkede ilerleme sürecini sekteye uğrattı, gelişmekte olan ülkelerin en faal liderlerinden bazılarını devre dışı bıraktı. Fakat bütün bu engellemelere rağmen Güney yükselişine devam ediyordu. Bu ülkeler Batılı güçlerin sanayileri için ihtiyaç duyduğu doğal kaynakların ve hammaddelerin büyük bir kısmını ellerinde tuttuklarının bilincinde olduklarından, Batı'nın teklif ettiği pespaye ticaret koşullarını kabul etmek zorunda değillerdi. Bazıları grup halinde hareket ederek ihracat mallarının fiyatını artırmaya yönelik adımlar attı. Örneğin OPEC 1960'larda epeyce güç kazandı ve Batılı güçleri oldukça rahatsız eden bir adım atarak istediklerinde petrol fiyatını yükseltebileceklerini gösterdi. Bakır, muz, boksit gibi başka ihracat kalemleri konusunda da başka örgütler oluşmaya başladı. İhtimaller sonsuzdu.

Giderek artan güçlerinden cesaret alan G77 ülkeleri, küresel ekonominin kurallarını çoğunluk açısından daha adil hale getirecek bir öneri hazırlamak üzere bir araya geldiler. Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen (NIEO) adını verdikleri bu mutabakatı 1973 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'ndan geçirmeyi başardılar. NIEO, gelişmekte olan ülkelerin çokuluslu şirketlere kısıtlama koyma, gerekli durumlarda yabancıların sahip olduğu mülkleri kamulaştırma, gümrük tarifeleri yoluyla ekonomilerini koruma, hammadde fiyatlarını

makul seviyelere çekmek için işbirliği yapma hakkına sahip olması gerektiğini ve en önemlisi de bu gibi eylemleri sonucunda Batı'nın yaptırım veya işgal tehditleriyle karşılaşmayacağının güvence altına alınması gerektiğini savunuyordu. Mutabakatın arkasındaki ülkeler kalkınmaya yönelik finansal ve teknolojik desteğin beraberinde zorlayıcı şartlar dayatılmadan sunulmasını, Batılı kredi kuruluşlarının manipülasyonuna açık olmamasını talep ediyordu.

NIEO'nun BM'de kabul edilmesi kalkınmacılığın en büyük başarısıydı, Üçüncü Dünya'daki siyasi bilincin zirve noktasıydı. Bu yeni mutabakat doğrudan dünyadaki eşitsizliğin en temel nedenlerini hedef alıyor, uluslararası ekonomik sistemin Batılı güçlerin çıkarlarını kollayıp geriye kalan herkesi ezip geçecek şekilde düzenlendiğini gösteriyordu.[1]

Batılı güçler bu gelişmeleri öfkeyle karşıladı. Güney'in Birleşmiş Milletler'de elde ettiği başarıları kaygıyla izliyorlardı. Yeni küresel demokrasi çağında –BM Genel Kurulu'nun salonlarında– artık dünyanın çoğunluğunu hâkimiyetleri altında tutamayacaklarını fark ediyorlardı. Güney'in yükselişine askeri darbelerle balta vurma stratejileri bir süreliğine istedikleri sonucu vermiş olsa da bunlar perakende çözümlerdi ve 1970'li yıllarda insan hakları ve ulusal egemenlik kavramları konularındaki hassasiyet artmış, Batılı seçmenler çoğunlukla bu tür yeni-sömürgeci şiddet uygulamalarının kendi adlarına yürütülmesini tasvip etmez olmuştu.

Batılıların yeni bir plana ihtiyacı vardı. 1975'te ABD, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya ve Batı Almanya liderleri Fransa'nın kuzeyinde bulunan Château de Rambouillet'de bir araya gelerek (sonradan Kanada'nın da katılmasıyla G7 adını alacak olan) bir ittifak kurdular. Amaçları NIEO ilkeleri etrafında yükselen kalkınmacılığa direnmek ve Güney ülkelerini hammadde fiyatlarını yükseltecek birliktelikler kurmaktan alıkoymaktı. Grubun kullanacağı yeni jeopolitik stratejileri belirleyen kişi o dönemde ABD'nin dışişleri bakanı

1. Bu harekete dair daha fazla bilgi için bkz. *The Darker Nations: A People's History of the Third World*, New York: The New Press, 2007; Türkçesi: *Esmer Milletler: Halkların Üçüncü Dünya Tarihi*, çev. Çağdaş Sümer ve Senem Erdoğan, Yordam, 2019.

olan Henry Kissinger'dı. Kissinger, BM'de alınacak en önemli kararların Genel Kurul'da değil zengin devletlerin kontrolündeki Güvenlik Konseyi'nde oylanması yönünde bir değişiklik yapılmasını önerdi. Ayrıca dış yardımları bir denetim aracı olarak kullanarak G77 ülkelerini bölmek üzere bir plan da hazırlamıştı. Bu fikre göre Güney'in en yoksul ve en çaresiz üyelerinden En Az Gelişmiş Ülkeler (EAGÜ) adıyla yeni bir grup oluşturulacak, bu ülkelere OPEC ve G77'ye cephe alıp Batı'yı desteklemeleri karşılığında dış yardım vaat edilecekti.[2] Böylelikle dış yardımlar Güney'in birliğini parçalamak üzere silah olarak kullanılacaktı.

Kissinger da Truman'ın izinden gidiyor, Güney'in –bilhassa BM'de– artan siyasi nüfuzunu kırmak için yardım *anlatısına* sarılıyordu. Küresel eşitsizlik ve kalkınma meselelerine siyasi konular olarak yaklaşılamayacağını, bunların ulusal sorumluluk düzeyinde değerlendirilmesi gerektiğini öne sürüyordu. Güney'deki yoksulluktan zengin ülkelerin sorumlu olmadığında ısrarcıydı. Tam aksine, zenginler yoksullara gelişmeleri için yardım etmek istiyordu. Kissinger iktidarın ve kaynakların yeniden bölüşümü konusunu gündeme getirmemek için bin bir takla atarak eşitsizlik anlatısını tamamen terk etmiş, umudunu En Az Gelişmiş Ülkeler'in yardımlarla yetinip dünya çapında siyasi reform yapılması taleplerini rafa kaldırmasına bağlamıştı.

Bu yeni stratejiler Güney'deki dengeleri değiştirmekte etkili olmuş olabilir, ama Bağlantısızlar Hareketi ciddi bir güç odağı olmaya devam ediyordu ve Kissinger'ın ne gibi şeyler planladığını da öngörebilmiş gibi duruyordu. İşin aslını asla bilemeyeceğiz, çünkü Château de Rambouillet'deki G7 toplantısından birkaç yıl sonra uluslararası tarihi sonsuza dek değiştiren, Batılı ülkelerin elini güçlendirip Güney'in yükselişini birdenbire tersine çeviren bir şey oldu. ABD ve Avrupa neredeyse göz açıp kapayacak kadar kısa bir sürede gelişmekte olan ülkelerin ekonomik kaderinin kontrolünü fiilen ellerine aldı, tek bir damla kan dökmeden bu ülkeleri tekrar fethetti. Bu kez

2. Vijay Prashad, *The Poorer Nations: A Possible History of the Global South*, Londra: Verso Books, 2013.

atlarına binmiş *conquistador*'lar veya sigara dumanıyla kaplı salonlarda iş çeviren ajanlar kullanmadılar; işlerini gri takım elbiseli, evrak çantalı, borç senedinden başka bir silah taşımayan yeni bir orduya, yani bankacı ve bürokratlara yaptırdılar.

Bir Borç Krizi

Bu beklenmedik değişim aslında birkaç yıldır devam eden bir sürecin sonucuydu. Her şey Ortadoğu'da patlak veren bazı olayların ardından başladı. İsrail 1967'de Mısır'a sürpriz bir saldırı yaparak Altı Gün Savaşı diye bilinen bölgesel çatışmaların çıkmasına neden oldu. Savaş sonrasındaki kaos ortamında İsrail fırsattan istifade ederek Arap komşularının topraklarını işgal etmeye başladı; Mısır'dan Gazze'yi ve Sina Yarımadası'nı, Ürdün'den Doğu Kudüs'ü ve Batı Şeria'yı, Suriye'den de Golan Tepeleri'ni aldı. Arap ülkeleri bu işgal karşısında harekete geçip topraklarını geri alma planları yapmaya başladı. Altı yıl sonra, 1973'te, bu kez Arap devletleri İsrail'e sürpriz bir saldırı düzenledi. Ama işler planladıkları gibi yürümedi. ABD bölgedeki ana müttefiki İsrail lehine çatışmaya müdahil olarak büyük bir askeri yardım gönderdi.[3] Arap devletleri İsrail'e beklenmedik bir üstünlük kazandıran bu hamle karşısında öfkelenmişti. Dolayısıyla ellerindeki petrol kozunu oynamaya karar verdiler. Suudi Arabistan ve OPEC ile birlikte hareket ederek petrolün fiyatını yüzde 70 artırdılar, amaçları ABD'ye geri adım attırmaktı. ABD kılını kıpırdatmadı. Hatta bu gelişmeden üç gün sonra Başkan Nixon İsrail'e 2,2 milyar dolarlık ek askeri yardım gönderilmesi için Kongre'nin onayını istedi. Arap koalisyonu daha da aşırı bir adım atarak ABD'ye tam, Avrupa'ya kısmi petrol ambargosu uygulama kararı aldı.[4] Ambargonun sona erdiği Mart 1974'e kadar petrolün varil fiyatı 3 dolardan 12 dolar civarına yükselmişti.

Ambargo yüzünden ABD ekonomisi büyük bir şok yaşadı ve 1970'ler boyunca devam edecek yüksek enflasyonlu, düşük büyü-

3. Bu silah nakliyatına Nickel Grass Operasyonu adı verilmişti.
4. Suudi Arabistan kralı Faysal'ı Mısır lideri Enver Sedat ikna etmişti.

meli gidişat başladı. Bu soruna hızlı bir çözüm bulmak isteyen Nixon önce petrol sahalarını ele geçirmek üzere Ortadoğu'yu işgal etme fikrini değerlendirdiyse de taraflar son anda uzlaşmaya varmayı başardı.[5] İsrail Sina Yarımadası'ndan çekilince Mısır'ın gönlü oldu, Suudi Arabistan da Suud hanedanının iç düşmanlarına karşı kullanabileceği askeri yardımlar karşılığında petrol fiyatlarını ABD'nin kabul edebileceği bir seviyede tutmaya söz verdi. Fakat anlaşmanın çok önemli bir boyutu daha vardı. Petrol fiyatlarındaki artış nedeniyle OPEC ülkelerinin elinde birdenbire 450 milyar dolardan fazla nakit rezervi oluşmuştu.[6] Bu kadar parayla ne yapacaklarını bilmiyorlardı. İçeride yatırım yapacak bir alan olmadığı için Suudi Arabistan ve diğer OPEC ülkeleri bu parayı Wall Street bankaları aracılığıyla dolaşıma veya "geri dönüşüme" sokmaya karar verdi. Bu kararlarında ABD'nin uzlaşma sürecinde yaptığı baskıların da etkisi olmuş olabilir.

Dolayısıyla çok kısa bir süre içinde 450 milyarlık petrol parası ABD bankalarının kasasına girdi. Fakat bankalar da bu kadar parayı ne yapacağını bilmiyordu. Batı ekonomileri durgunluk yaşadığı için içeride yatırım yapmak kârlı bir seçenek değildi. Farklı bir plan arayışıyla parayı Küresel Güney ülkelerine kredi açmak suretiyle yurtdışı yatırımına dönüştürmeye karar verdiler. Sıradışı bir fikir olarak başlayan bu süreç kısa sürede çok kârlı bir sektöre dönüştü. Kısa bir süre önce sömürgeciliğin bıraktığı enkazla yola çıkmış olan pek çok Küresel Güney ülkesi ekonomilerini güçlendirmek ve bölgede giderek güçlenen ithal ikameci sanayileşme sürecini desteklemek için sermaye arıyordu. Ayrıca 1973'teki gelişmelerin ardından artan petrol maliyetini karşılamak için fazladan paraya ihtiyaç duymaya başlamışlardı. Dolayısıyla krediye aç durumdaydılar.

Bankalar açısından bu krediler güvenli bir yatırımdı. Kredi alacak ülkelerin iflas etmesini çok düşük bir ihtimal olarak görüyorlardı. Hatta Citibank CEO'su Walter Wriston sık sık "Ülkeler kolay kolay batmaz," diye demeç veriyordu. O dönem için bu makul bir dü-

5. Lizette Alvarez, "Britain says US Planned to seize oil in '73 crisis", *New York Times*, 2 Ocak 2004.

6. 1981 yılı itibarıyla OPEC ülkelerine giren petrol gelirlerinin toplamı.

şünme biçimiydi çünkü kalkınmacılık başarılı bir şekilde işliyor ve Güney ekonomileri güç kazanıyordu; kimse bu ülkelerin borçlarını ödemekte zorlanacağı kanaatinde değildi. Dolayısıyla Citibank, Chase, Deutsche Bank gibi çeşitli kuruluşlar Güney'deki ülkelere temsilci üstüne temsilci göndermeye başladı, liderleri büyük krediler almaya ikna etmek istiyorlardı. Bankalar bu uygulamalara "kapıdan kapıya bankacılık" veya "kredi simsarlığı" gibi isimler bile takmıştı. Bu kredilerin pek çoğu elbette meşru kredilerdi. Fakat bu heyecan dalgası içinde bazı bankalar kantarın topuzunu kaçırdı. Kredi simsarları kredilerin ne kadar faydalı olacağı konusunda abartılı tahminler üretecek şekilde eğitim görmüştü.[7] Devletleri asla geri ödeyemeyeceklerini bildikleri borçları bile almaya ikna edecek şekilde istatistik oyunlarına başvuruyorlardı. Simsarlar bilhassa diktatörlüklere odaklanıyordu çünkü bu tür devletlerde demokratik bir hesap verme mekanizması olmadığı için riskli kredilerin kabul edilme ihtimali daha yüksekti. Diktatörler bu kredileri genelde ya doğrudan kamunun hesaplarından çalarak ya da devlet ihaleleri aracılığıyla şirketlerine yönlendirerek kendi ceplerine indiriyordu. ABD'nin 1950 ve 60'larda kurulmasına yardım ettiği Guatemala, Şili ve Kongo gibi diktatörlüklerin birdenbire yeni bir faydası daha ortaya çıkmıştı.

Dünya çapında bir "kötü kredi" piyasası oluşmuştu. Kredi simsarları kredinin niteliğiyle değil niceliğiyle ilgileniyordu. Sattıkları her kredi için "iştirak bedeli" adı altında yüklü bir bahşiş alıyorlardı: Örneğin yüzde 1,5'luk iştirak bedeline sahip 100 milyon dolarlık bir kredi satılınca ceplerine 1,5 milyon dolarlık bir prim girmiş oluyordu. Bu "doping" ödemeleri olabildiğince yüksek miktarda krediyi mümkün olan en kısa zamanda satmak için ciddi bir teşvik haline gelmişti.[8] Krediyi alanın geri ödeme kabiliyeti olup olmadığına çok bakılmıyordu. Bu gibi teşviklerin sorunlu olduğu aslında öteden beri bilinir, çünkü batma ihtimali yüksek "toksik borç" üreten saldırgan kredi verme davranışına yol açarlar.

7. O dönemde kredi simsarı olarak çalışan John Perkins, yaptığı işin karanlık ayrıntılarını *Bir Ekonomik Tetikçinin İtirafları* adlı çoksatar kitabında etraflı bir şekilde anlatıyor.

8. Perkins, *a.g.y.*

Küresel Güney'de, özellikle de kredilerin hedefindeki bölge olan Latin Amerika'da borçluluk seviyesi tırmandıkça tırmandı. 1979'da gerçekleşen İran Devrimi nedeniyle petrol fiyatları tekrar artışa geçince gelişmekte olan ülkelerin enerji maliyetlerini karşılamak için tekrar borç aramaya başlamasıyla durum iyice kötüleşti. 1982 yılına gelindiğinde 1970 yılında 400 milyar dolar olan toplam borç stoku on iki yıl içinde dört katına çıkarak 1,6 trilyon dolar seviyesini aşmıştı.[9] Bazı ülkelerin borcu GSYH'lerinin yüzde 50'sini geçmiş durumdaydı. Krediler üretim altyapısı için kullanılmış olsa belki bunlar sorun olmazdı. Fakat krediler büyük oranda artan petrol maliyetini karşılamaya gittiği için geri ödenme ihtimalleri de günden güne hayal oluyordu. Güney ülkeleriyle Batılılar arasındaki ticaretin koşullarında yaşanan kötüleşme de işin tuzu biberi oldu: Hammadde ihracatları, bu ülkelerin dışarıdan almak zorunda oldukları mamul mallar karşısında sürekli değer kaybettiği için bu kredilerin geri ödenmesi amacıyla kullanılabilecek gelirler de eriyip yok oluyordu. Batı'da yaşanan durgunluk yüzünden ihraç kalemlerine olan talep zaten giderek azalıyordu. Krizin eli kulağındaydı.

Bankalar ise bayram ediyordu. Bileşik faiz mucizesi sayesinde akıl almaz kârlar elde ediyorlardı.[10] 1980 itibarıyla yıllık kârları 100 milyar doları geçmişti. Ortada tek bir sorun vardı: Borçları ABD doları cinsinden, farklı faiz oranlarıyla verilmişti. Dolayısıyla ABD'deki faiz oranlarının ciddi oranlarda artması kredilerin de artması anlamına gelecekti ve böyle bir gelişme zayıf ülkeleri iflasa sürükleyebilirdi. 1981 yılında ABD Merkez Bankası Başkanı Paul Volcker faiz oranlarını yüzde 21 gibi son derece yüksek seviyelere çekince tam olarak bu senaryo gerçekleşti.[11] Yoksul ülkeler bu faiz oranlarıyla borçlarını asla ödeyemeyeceklerini fark ettiler. Meksika 1982'de kaçınılmaz adımı atarak 80 milyar dolarlık borcunun bir kısmını temerrüde düşürdü.[12] Bunun üzerine ağır borç yükü altındaki Brezilya

9. Dünya Kalkınma Göstergeleri (DataBank) verilerine göre, 2013 dolar sabitiyle.

10. *A.g.y.*, 2013 dolar sabitiyle.

11. Güney ülkelerine verilen yeni kredilerin ortalama faiz oranları 1970 yılında yüzde 5'ken 1981'de yüzde 10'u aşmıştı.

ve Arjantin gibi ülkeler de aynı yolu izleyerek temerrüde düştüler ve sonradan Üçüncü Dünya Borç Krizi diye bilinen süreç başladı.

Uzaktan Kumandalı İktidar

Bankacılar açısından Üçüncü Dünya Borç Krizi büyük bir felaketti. Serbest piyasa teorisinin temel ilkelerine göre borçlu taraf temerrüde düşünce oluşan kayıp, borcu veren taraf tarafından üstlenilir, sonuçta kredi açan taraf bu riski en başta kabullenmiş sayılır. Fakat Wall Street bankacıları Üçüncü Dünya kredilerine o kadar çok para bağlamıştı ki bu kayıpları üstlenmelerinin imkânsız olduğunu, bu gidişle muhakkak iflas edeceklerini biliyorlardı. Böyle bir şeye izin vermeye niyetleri yoktu. Hemen kendilerini kurtarması için ABD hükümetinin kapısına dayandılar. Batmaları halinde bütün finans sisteminin çökeceğini, kredi piyasasının kuruyacağını, dünya ekonomisinin hızla durgunluğa gireceğini iddia ediyorlardı.

İstediklerini de aldılar. ABD hükümeti devreye girip Meksika'yı ve diğer devletleri borçlarını ödemeye zorladı, bankaları kurtardı. Bunu da Uluslararası Para Fonu'nu (IMF) yeni amaçlarına göre düzenleyerek başardılar. IMF en başta ödemeler dengesi sıkıntılı olan ülkelere kendi elindeki parayı borç vermek üzere kurulmuştu. Böylelikle bu ülkelerdeki devlet harcamalarına devam edilmesi ve yeni krizler yaşanmasının önüne geçilmesi amaçlanıyordu. Sanayileşmiş dünya ekonomisi zor zamanları hasarsız atlatabilsin diye John Maynard Keynes tarafından düşünülmüş bir tedbirdi bu. Fakat G7 ülkeleri IMF'yi bambaşka bir amaç için kullanmaya karar verdi: Bu teşkilat yoluyla Güney ülkelerini devlet harcamalarını *kesmeye* ve ellerindeki parayı Batılı bankalardan aldıkları borcu ödemek için kullanmaya zorladılar. Yani IMF bir anlamda dünyanın icra memuru haline geldi.[13] Taksiti ödenmemiş arabaları haczetmeye gelen görevlilerin çok daha güçlü bir versiyonuna dönüştü. IMF'nin misyonundaki bu büyük değişim IMF yöneticilerinin –örneğin genel müdür Jacques

12. Güncel dolar hesabıyla.
13. Bu benzetmeyi meslektaşım David Graeber'a borçluyum.

de Larosière'in– bu süreçte Keynesçi felsefeyi savunan çalışanları teşkilattan atıp yerlerine neoliberal ideolojiye daha olumlu bakan kişileri getirmesi sayesinde mümkün oldu.

Plan şuydu: IMF gelişmekte olan ülkelere borç ödeme sürecinde yardım edecek, karşılığında bu ülkelerden bir dizi "yapısal uyum programı"na rıza göstermesini isteyecekti.[14] Yapısal uyum programlarında borçların geri ödenmesiyle ilgili iki temel mekanizma öngörülüyordu. Birincisi, gelişmekte olan ülkeler halihazırdaki bütün nakit ve varlık akışlarında borç ödemeye öncelik verecekti. Sağlık ve eğitim gibi kamusal hizmetlere harcanan parayı ve tarım, gıda, "bebek sanayi" gibi alanlara yönelik sübvansiyonları kesecekti. Ayrıca telekomünikasyon ve demiryolu hizmetleri gibi kamu varlıklarını da özelleştirip elden çıkarmaları gerekiyordu. Lafın kısası, kalkınmacı reformları tersine çevireceklerdi. Harcama kesintilerinden elde edilen tasarruf ve özelleştirme gelirleri borç ödemek için Wall Street'e gönderilecekti. Yani kamu varlıkları ve sosyal harcamalar bir anlamda dış borç ödemesinde geriye dönük ipotek kalemleri haline gelmişti. Tabii ki kredi anlaşmaları imzalandığında ortada böyle bir koşul yoktu. Güney ülkeleri, bankaların riskli kredi verme uygulamasını sıradan insanların cebinden çıkan milyarlarca –hatta trilyonlarca– dolar ödeyerek tazmin etmek zorunda kaldı. Bu da Güney'deki yoksul ülkelerin devlet kasasından Batı'daki en zengin bankalara doğru devasa bir servet transferi anlamına geliyordu.

İkinci mekanizma ise biraz daha dolaylı ilerliyordu. Yapısal uyum programı kapsamına alınan ülkelerin ekonomilerindeki kısıtlayıcı kuralları kısa süre içinde ortadan kaldırmaları gerekiyordu. Gümrük vergilerini kaldırıp pazarlarını yabancı teşebbüslere açacak,

14. IMF 1952'den itibaren koşullu borç veriyordu ama bu gücünü dünyanın dört bir yanına belli bir ekonomik ideolojiyi dayatmak için kullanmaya 1970'lerin sonunda başladı. Bu fikri ilk ortaya atan kişi (önceden Ford Motor Company'de başkanlık ve Savunma Bakanlığı yapan) Dünya Bankası başkanı Robert McNamara oldu. Amaç kalkınmacılığı işlevsiz bırakıp borçlu ülkeleri tekrar ihracata yöneltmekti. 1980 yılında Dünya Bankası'nın ilk Yapısal Uyum Kredisi (200 milyon dolarlık 1818 numaralı kredi) Türkiye'ye verildi. Ronald Reagan bu uygulamayı benimsedi ve var gücüyle destekledi.

sermaye kontrolü uygulamasını bitirecek, fiyat sınırlaması uygulamayacak ve "doğrudan yabancı yatırımı" çekerek ekonomilerini daha "verimli hale getirmek" amacıyla çalışma ve çevre yasalarını gevşeteceklerdi. Bu gibi serbest piyasacı reformların ekonomik büyümeyi hızlandıracağı, böylelikle borçların daha hızlı ödenebileceği iddia ediliyordu. Bankacıların ifadesiyle ülkeler "borçtan büyüyerek kurtulacak"tı. Borçlu ülkeler ayrıca ekonomilerini ihraca yönelik yeniden yapılandırarak borç ödemekte kullanacakları dövizi biriktirmeye zorlanıyordu. Bu da kalkınmacı dönemde son derece etkin bir şekilde kullandıkları ithal ikameci programları terk etmeleri anlamına geliyordu. Yapısal uyum programları aynı zamanda borçlu ülkelerin enflasyonu –bir çeşit parasal kemer sıkma politikası yoluyla– düşük tutmasını gerektiriyordu çünkü bankacılar bu ülkelerin enflasyonu kullanarak borç miktarlarını devalüe etmesinden korkuyordu. Bu da Güney ülkeleri için büyük bir darbeydi çünkü borçlarını enflasyona ezdiremedikleri gibi parasal genişleme yoluyla büyümeyi tetikleyip istihdam yaratmaları da engellenmiş oluyordu.[15]

Dolayısıyla yapısal uyum programları üç ayak üstüne oturuyordu: kemer sıkma, özelleştirme ve piyasa serbestisi. Bu ilkeler sadece yapısal uyum programının ilk kurbanları olan Meksika'da, Arjantin'de, Brezilya'da ve Hindistan'da değil, yerel ekonomik koşullarına ve halkın kendine özgü ihtiyaçlarına bakılmaksızın IMF'nin denetimi altına giren ülkelerin her birinde uygulandı. Herkese aynı tepeden inme plan dayatılıyordu. Her ne hikmetse, bu sistemin en tepesinde de merkezi planlamanın yanlış bir iş olduğunu iddia eden yeni küresel ekonomik düzenin merkezi planlamacıları, yani Washington'daki teknokratlar vardı.

Bu politikalar yoluyla borç krizinin hafifleyeceği ve tekrar yaşanmasının önüne geçileceği vaat ediliyordu. Fakat aslında el çabukluğuyla bir şeylerin üstünü örterek birtakım dolaplar çeviriyorlardı. Yapısal uyum reformlarının krizin gerçek nedenleriyle herhangi bir ilgisi yoktu. Krizin asıl nedenleri *dış kaynaklıydı*, Güney ülkelerinin

15. Phillips Eğrisi'nin de gösterdiği gibi yüksek enflasyon (kısa vadede) yüksek işsizlikle paralellik gösterir.

üstünde denetim sahibi olmadığı korkunç faiz oranları ve bozulan ticaret dengesi gibi meselelerle ilgiliydi. Fakat IMF'nin bu sorunlarla baş etmek için herhangi bir adım atmaya niyeti yoktu, aksi takdirde Batılı devletlerin ve bankaların çıkarlarına zarar vermiş olurdu. IMF mesele *iç kaynaklı* imiş gibi, yerel ekonomideki birtakım sorunlarla ilgiliymiş gibi hareket ediyordu. Dolayısıyla IMF sanki krize müdahale ediyormuş *gibi hareket ederek* yerel ekonomide düzenlemeler yapılmasını dayatıyordu, ama durum böyle değildi. Kriz aslında Washington'ın uzun süredir kurmak istediği ekonomik düzeni hayata geçirmenin bahanesi olarak kullanılıyordu.

*

1950'lerden 70'lere dek Batılı güçler Güney'de kalkınmacılığın yükselişini önlemek için ellerinden geleni yaptı. Parça parça darbelerle ve gizli müdahalelerle ulaşamadıklarını borç krizi sayesinde tek hamlede elde ettiler.

Yapısal uyum programları Chicago Okulu'nun Şili'de denemeye tabi tuttuğu politikaların aynılarını içeriyordu, ama bu politikalar bu defa gerçek silahlar yerine borç silahı kullanılarak dayatılıyordu. Borç, neoliberalizmi dünya çapına yaymak ve Washington'ın çok büyük bir tehdit olarak gördüğü kalkınmacılık sürecini tersine çevirmek için son derece güçlü bir mekanizma haline geldi. Hatta geçmişte başvurulan darbelerden bile kuvvetliydi, hem de diktatörle uğraşmak ve işkence odaları kurmak gibi utanç verici işlere bulaşmayı gerektirmiyordu. Yapısal uyum sürecinin en mükemmel yanı gönüllü katılıma dayalı bir program gibi, Güney ülkelerinin borçlarından kurtulmak için *tercih ettiği* bir program gibi *görünmesiydi.* Halbuki işin gönüllülükle bir ilgisi yoktu.

Batılılar bu meşruiyet kılıfı sayesinde aslında gelişmekte olan ülkelerin ekonomik politikalarının denetimini fiilen ele geçirmiş, ulusal egemenlik haklarını çiğnemiş oluyordu. Ekonomik kararlar üzerindeki tasarruf ulusal parlamentonun, seçilmiş temsilcilerin elinden alınıp Washington'daki teknokratların, New York ve Londra'daki bankacıların eline veriliyordu. Bu da aslında yeni bir darbe türüydü. Fakat bu görünmez bir darbeydi ve sıradan vatandaşların büyük bir

kısmı neler olup bittiğini asla bilmeyecekti. İnsanlar iktidarın kendi seçtikleri temsilcilerin elinde olduğunu düşünse de iktidar (en azından makroekonomik strateji gibi önemli meselelere dair iktidar) aslında yurtdışına, dünya sisteminin merkezine nakledilmişti. Böylelikle Batı hegemonyası, diğer alanlarda varlığını normal bir şekilde sürdürüyormuş gibi görünen ulusal devletleri kendine paravan olarak kullanabiliyordu.

Güney ülkelerinin sömürgecilerden kurtulmasından topu topu yirmi yıl kadar sonra, yapısal uyum programları kullanılarak ekonomideki ulusal egemenliğe son verildi. Bir zamanlar Güney'deki halk destekli hareketlerin hayali olan ekonomik bağımsızlık kısa sürede bir yanılsamadan ibaret kaldı.

*

IMF bu çabalarında yalnız değildi. 1980'lerden itibaren Dünya Bankası da yapısal uyum programını kredilerin önkoşulu olarak dayatmaya başladı. Ülkeler enerji santrali, sulama sistemi gibi kalkınma projeleri için finansmana ihtiyaç duyduklarında, aslında aşırı borç gibi bir sorunu olmasa bile IMF'nin aşırı borç yükü altındaki ülkelere dayattığı koşulları kabul etmek zorundaydı. Başka para kaynağı bulamayan gelişmekte olan ülkelerin bu koşulları kabullenmekten başka seçeneği yoktu.

Dünya Bankası'nın koşullu kredilerinin mucizevi tarafı, borcun neredeyse sıfır riskle verilmesiydi. Dünya Bankası Wall Street'te tahvil satarak Güney ülkelerine ait borçların ticari bankalar ve özel yatırımcılar tarafından satın alınmasını sağlıyor. DB'nin kendi tabiriyle bu "yenilikçi borç ürünleri" genellikle AAA notuna sahip olan güvenli ürünler olmanın yanı sıra yüzde 15'e kadar getiri sağlayan kârlı yatırımlar.[16] Peki nasıl oluyor da Dünya Bankası bu kadar kârlı ve güvenli bir enstrüman vaat edebiliyor? Çünkü DB borçlu ülkeler üstünde doğrudan iktidar kurmuş durumda. DB, yapısal uyum şartları sayesinde borçlu ülkeleri bütün kaynaklarını borç ödemeye, diğer

16. Bkz. Dünya Bankası Hazinesi, Yakın Tarihli Seçme Tahviller, treasury.worldbank.org/cmd/htm/World_Bank_Bond_Issuances.html.

harcamalarını kısıp elindeki varlıkları satarak yeni kaynak yaratmaya zorlayabiliyor. Yani bu stratejinin başarısız olma şansı yok. Borçlu ülke pazarlarının zorla yabancı yatırımcılara açılması da işin cabası.

Standart ticari bankacılık çerçevesinde böyle bir kredi sisteminin işlemesi imkânsız. Düşünün, yeni kurduğunuz işletme için kredi çekmek üzere Barclays'e başvuruyorsunuz. Banka da size kredi vermek için ev ekonominizin üstünde tam denetime sahip olmayı şart koşuyor. Yani borcunuzun faizini zamanında ödemezseniz maaşınıza haciz koyuyorlar, evinizi satıyorlar, çocuğunuzu zorla işe yerleştiriyorlar. Dahası, hiçbir durumda iflas da açıklayamıyorsunuz. Kredi borcunuzu ödeyemezseniz her şeyinizi satmanız, çocuklarınızı yedirip içirmekten vazgeçmeniz, sağlığınız için gereken ilaçları almamanız ve bütün parayı bankaya aktarmanız gerekiyor. Bu işleyebilecek bir anlaşma değil. Bu koşulları hiç kimse kabul etmez. Ama söz konusu kalkınma kredisi olunca bu gibi istilacı uygulamalar standart sayılıyor.[17]

Uyumlu Bir Dünya

IMF ve Dünya Bankası, yapısal uyum programlarının ekonomik büyümeyi hızlandırıp yoksulluğu azaltacağını vaat ediyordu. Fakat sonuç bunun tam tersi oldu. Yapısal uyum programları yoksul ülkelere *yardım etmek* yerine (güya bu amaç için tasarlanmışlardı) onları darmadağın etti, kalkınmacılık döneminde elde ettikleri bütün kazanımları tersine çevirdi. 1960 ve 70'lerde Güney ülkelerinin kişi başına düşen geliri yüzde 3,2 gibi bir ortalamayla artıyordu.[18] Fakat yapısal uyum süreciyle geçen 1980 ve 90'larda bu oranlar yüzde 0,7'ye kadar düştü. Kalkınma alanındaki ilerleme çakılıp kaldı. Piyasanın serbestleşmesi Güney ülkelerinin borçtan kurtulacak şekilde büyümesini sağlamadı. Aksine, borcu ödemek için gereken para, mecburen kemer sıkma uygulamaları ve özelleştirme gibi çok daha dolaysız temellük biçimleriyle elde edilebildi.

17. Bu aydınlatıcı kıyaslamayı Ha-Joon Chang'e borçluyum.

18. Bu sayılara Çin dahil değil. Bkz. Robert Pollin, *Contours of Descent*, New York: Verso, 2005, s. 133.

Latin Amerika'da da 1960 ve 70'lerin kalkınmacılık döneminde gelirler hızla yükselip 1980'den sonra birden çakıldı. Bölge yapısal uyum sürecinde uzun bir durgunluk yaşadıktan sonra kriz öncesi gelir seviyesine ancak 1990'ların ortalarında kavuşabildi.[19] Sahraaltı Afrika'da durum daha da kötüydü. 1960'lar ve 70'ler döneminde bu bölgedeki kişi başına düşen gelir yüzde 1,6 gibi bir oranla büyüyordu. Mütevazı gibi görünse de bu oran Avrupa'nın Sanayi Devrimi dönemindeki büyüme oranından yüksekti. Fakat yapısal uyumun dayatıldığı 1980 ve 90'larda kişi başına gelir her yıl yüzde 0,7 *düşmeye* başladı. Afrika ülkelerinin ortalama GSYH'si bu dönemde yüzde 10 kadar *küçüldü*,[20] aşırı yoksulluk koşullarında yaşayan Afrikalıların sayısı ise iki kattan fazla arttı.[21]

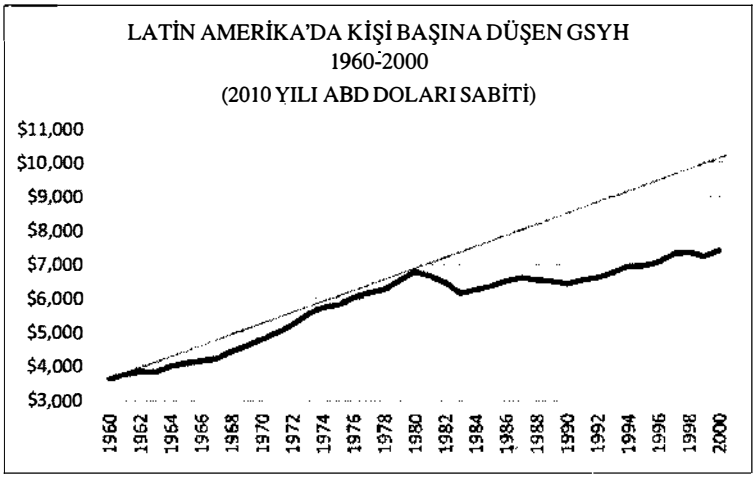
Massachusetts Üniversitesi iktisatçılarından Robert Pollin, gelişmekte olan ülkelerin 1980 ve 90'larda yapısal uyum nedeniyle her yıl kabaca 480 milyar dolarlık potansiyel GSYH kaybına uğradığını hesap ediyor. Bu miktarı kafamızda canlandırmak için aynı dönemdeki yıllık yardım ödemelerinin toplamının 100 milyar dolardan az olduğunu düşünebiliriz. Başka bir ifadeyle, yapısal uyum nedeniyle uğranan zarar, yardımdan gelen paranın beş katıydı. Bu sayıların halkın yaşantısında doğurduğu sorunların veya kaybedilen ekonomik potansiyelin boyutlarını hayal etmek güç. Hatta diyebiliriz ki yapısal uyum, 20. yüzyılda yoksullaşmanın en büyük özel sebebi oldu: Günde 5 dolardan az gelirle yaşayan insanların sayısı 1980 ve 90'larda 1 milyardan fazla arttı.

Yapısal uyumun ne kadar yıkıcı olduğunu belli bölgelere, ülkelere ve şehirlere odaklanarak daha da iyi anlayabiliriz.[22] Misal, 1980

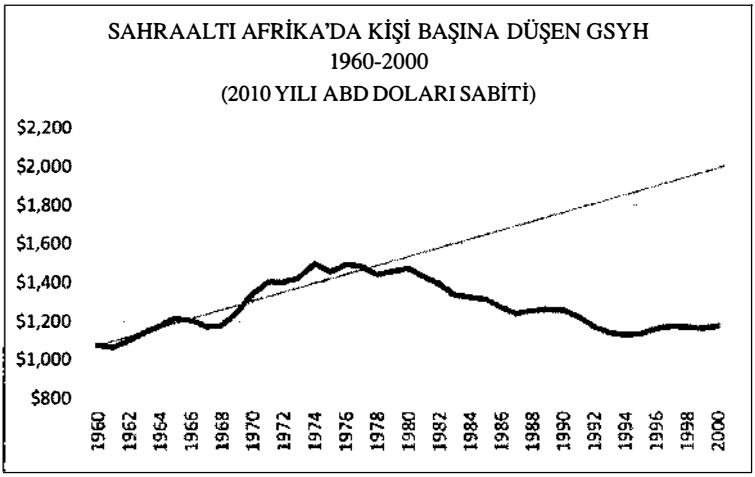
19. Yapısal uyumun Afrika üzerindeki etkilerine dair daha derinlikli bir perspektif için bkz. H. White, "Adjustment in Africa: a review article", *Development and Change* 27, 1996, s. 785-815; B. Riddel, "Things fall apart again: structural adjustment programs in sub-Saharan Africa", *Journal of Modern African Studies* 30 (1), 1992, s. 53-68; Howard Stein ve Machiko Nissanke, "Structural adjustment and the African crisis: a theoretical appraisal", *Eastern Economic Journal*, 1999, s. 399-420.

20. Ha-Joon Chang, *Bad Samaritans*, New York: Bloomsbury Press, 2008, s. 28

21. Dünya Bankası, Dünya Kalkınma Göstergeleri, 2007.

Grafikteki açık gri çizgi 1960-1980 arasındaki yükselişin devam etmesi halinde varılacak farazi gelir seviyesini gösteriyor. Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Kalkınma Göstergeleri.

Grafikteki açık gri çizgi 1960-1980 arasındaki yükselişin devam etmesi halinde varılacak farazi gelir seviyesini gösteriyor. Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Kalkınma Göstergeleri.

ve 90'lar boyunca toplamda otuz bir yapısal uyum programına maruz kalan Afrika'yı ele alalım. Darüsselam'da 1980'lerde kişi başına yapılan kamu harcamaları her yıl yüzde on azaldı. Hartum'da, pek çoğu bu türden harcama kısıntıları yüzünden kamudaki işlerini kaybeden kişilerin oluşturduğu 1,1 milyon kişi yoksullar ordusuna katıldı. 1981'de Harare'ye dayatılan yapısal uyum programı yüzünden hayat pahalılığı bir yılda yüzde 45 arttı, 100 000 kişi yetersiz beslenme kaynaklı şikâyetler nedeniyle hastanelik oldu. Yapısal uyum programlarının sonucunda "Batı Afrika Kaplanı" diye bilinen Fildişi Sahili'nin yoksulluk oranı 1987-88 döneminde bir yılda iki katına çıktı. Nijerya'nın 1980'de yüzde 28 olan yoksulluk oranı müthiş bir artışla 1996'da yüzde 66'ya ulaştı. Cezayir'de hükümet 230 şirketi özelleştirip 130 000 kamu çalışanını işten atmaya zorlandı. 1988'de yüzde 15 olan yoksulluk oranı 1995'te yüzde 23'e ulaştı.

Latin Amerika'da 1980 ile 1986 arasında küçük çiftçilerin ucuz ithal malların etkisiyle gelir kaybına uğrayıp kırsaldaki evlerini ve arazilerini terk ederek prekarya saflarına katılmak zorunda kalmasıyla kentlerdeki yoksulluk oranı yüzde 50 arttı. BM istatistiklerine göre 1980'de yüzde 40 olan ortalama yoksulluk, 1993'te yüzde 62 gibi oldukça yüksek bir seviyeye çıktı. 1990'ların sonuna gelindiğinde Latin Amerika ülkelerinin neredeyse tamamında, çoğunluğun yaşam standardı 1970'ler seviyesinin gerisine düşmüştü.[23] Bu yoksullaştırma sürecinin çalışanların ücretlerine yansıdığını da görebiliyoruz: 1985'ten 1995'e kadar hem ortalama ücretler hem de asgari ücretler çoğu ülkede yüzde 40 düştü. Brezilya'da ücretlerin düşüş oranı yüzde 67, Kolombiya'da yüzde 84'tü.[24] Aynı esnada işsizlik oranları da hız-

22. Burada alıntıladığım sayıları, aksi belirtilmedikçe Mike Davis'in *Planet of Slums* (Londra: Verso, 2006; Türkçesi: *Gecekondu Gezegeni*, çev. Gürol Koca, Metis, 4. Basım, 2020) kitabının "Yapısal Uyum Programları: Üçüncü Dünyanın Posasını Çıkarmak" başlıklı bölümünden aldım.

23. James Petras ve Henry Veltemeyer, "Age of reverse aid: neoliberalism as catalyst of regression", *Development and Change* 33 (2), 2002, s. 287.

24. ILO verilerine göre; bkz. Martin Khor, *States of Disarray: The Social Effects of Globalization*, Cenevre: UNRISD, 1995, s. 45. Ayrıca bkz. Davis, *Planet of Slums*, s. 166: Çalışanların ortalama geliri Venezüela'da yüzde 40, Arjantin'de yüzde 30, Brezilya ve Kosta Rika'da yüzde 21 düştü.

la artıyordu. Örneğin Ekvador'daki işsizlik oranı 1980'lerde iki katına çıktı. Peru'da yapısal uyum programı sebebiyle şehirlerdeki resmi istihdam oranı 1980'li yıllarda sadece üç yıllık bir sürede yüzde 60' tan yüzde 11'e düştü. Kayıtlı ekonomi küçüldükçe çok sayıda insan geçimlerini kayıtdışı ekonomi içersinde sağlamaya zorlandı. Meksika'da kayıtdışı istihdam oranı 1980 ile 1987 arasında neredeyse iki katına çıktı.

Ücretler düşüp işsizlik artarken ücretlerin ulusal gelirdeki payı da giderek düşüyordu, yani ulusal eşitsizlik artıyordu. 1980 yılında Latin Amerika'da ücretler ulusal gelirin yüzde 40'ı civarındayken bu oran 1996'da yüzde 32 seviyesine düşmüştü.[25] Durumun daha kötü olduğu ülkeler de vardı.

TABLO 2. ÜCRETLERİN ULUSAL GELİRE ORANI

	1970	1980	1989
Arjantin	40,9	31,5	24,9
Şili	47,7	43,4	19,0
Ekvador	34,4	34,8	16,0
Meksika	37,5	39,0	28,4
Peru	40,0	32,8	25,5

Petras ve Veltemeyer, "Age of reverse aid" kaynağından uyarlanmıştır.

Tabloda da görüldüğü gibi ücretlerin ulusal gelir içindeki payının azalması, ücretli çalışanlardan sermaye sahiplerine doğru bir varlık aktarımı olduğu anlamına geliyor. Yani zenginler daha da zenginleşirken, yoksullar daha da yoksullaşıyor. Bu durumu belli şehirler özelinde de görebiliyoruz. Buenos Aires'te 1984 yılında nüfusun en zengin yüzde onluk kesimi, en yoksul yüzde onluk kesimden 10 kat daha zengindi. 1990'lara gelindiğinde bu fark 23 kata çıktı. Rio'daki eşitsizlik 1981'de Gini endeksine göre 58'ken, 1989'da 67 oldu.[26] Bütün bu sürecin sonunda Latin Amerika dünyanın en eşitsiz bölgelerinden biri haline geldi.

Bu kadarı da fazlaydı. İşsizliğin ve gıda fiyatlarının artması, üc-

25. Petras ve Veltemeyer, "Age of reverse aid", s. 287.
26. Davis, *a.g.y.*, s. 166.

retlerin ise azalması karşısında insanlar sokağa döküldü. "IMF ayaklanmaları" adı verilen hareketler Güney'de dalga dalga yükseldi. İlk dalga 1983-85 arasında gerçekleşti, ikincisi ise 1989'da başladı ve birkaç yıl sürdü. En büyük hareketliliklerden biri, yakıt fiyatlarının ve toplu taşıma ücretlerinin IMF talimatıyla artırıldığı Caracas'ta yaşandı. Kısa süre içinde olaylar tam bir başkaldırı halini aldı. Protestoları bastırmak için yapılan müdahalelerde dört yüz kişi öldürüldü. Aynı yıl Lagos'ta yapılan IMF karşıtı gösterilerin sonunda üç gün içinde elli öğrenci katledildi. 1992 yılı itibarıyla, yapısal uyum sürecine maruz kalan toplam otuz dokuz ülkede 146 IMF ayaklanması yaşanmıştı.[27] İş bununla da kalmadı. 1993'te Hindistan'da 500 000 protestocu IMF'ye ve Dünya Bankası'nın tarımla ilgili politikalarına karşı sokağa çıkarak o zamana kadarki en büyük kitlesel gösteriye imza attı.

Fakat protestoların pek bir etkisi olmadı. Sokaklara dökülenlerin hedefinde aslında Washington'da kredi evrakı hazırlayan takım elbiseli zevat vardı. Beyaz Saray'a kısa bir yürüyüş mesafesinde, Pennsylvania Bulvarı'ndan az içeride, yan yana duran IMF ve Dünya Bankası binalarında çalışan bu adamlar uzakta, erişilemez bir mesafedeydi. Protestolara katılan, yerlerinden edilmiş çiftçi ve işçilerin haykırışlarını duymalarına imkân yoktu, aşağıdan gelebilecek her türlü siyasi baskıya karşı korunaklıydılar. Zaten düzen de tam olarak bu şekilde işlemek üzere tasarlanmıştı.

*

Peki yapısal uyum, büyümeyi ve gelirleri neden bu kadar olumsuz etkiledi? Bugünden geriye baktığımızda cevabı kolayca bulabiliyoruz. Devletler çok yüksek faizlerle borç ödemeye zorlanınca, eski borçlarını kapatmak için yeni borç almak zorunda bırakılınca, birçok ülke bütçesinin çok büyük bir kısmını borç ödemeye ayırmak zorunda kaldı. Sosyal hizmet harcamalarının kısılması sonucunda hasta-

27. Davis, *a.g.y.*, s. 166. Bkz. John Walton ve David Seddon, *Free Markets and Food Riots: The Politics of Global Adjustment*, Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, 2011.

nelerde ve diğer sağlık birimlerinde verilen hizmet kötüleşti, eğitime yapılan yatırım azaldıkça kalkınmak için gerekli temel becerileri üretmek bile imkânsızlaştı. Sübvansiyonlar devreden çıkarılınca çiftçilerin tohum ve tarım aleti gibi kalemlere uygun fiyatla erişmesi engellenmiş oldu, dolayısıyla insanlar gelirlerinin daha büyük bir kısmını gıda için harcamaya başladı, bebek sanayiler küresel ölçekte rekabetçi bir konuma gelebilmek için ihtiyaçları olan destekten mahrum kaldı. Özelleştirmeler sonucunda en temel kamu hizmetleri kâr odaklı bir şekilde verilmeye başlandı, dolayısıyla yoksullar bu hizmetlere erişemez hale geldi. Gümrük vergileri azaltılınca buradan elde edilen gelirler düştü, yabancı mallar ve şirketler piyasayı ele geçirerek yerli üreticileri devre dışı bıraktı. Finans sektörünün serbestleştirilmesi sonucunda yatırımcılar paralarını istedikleri an ülkeden çıkarabilmeye başladılar, dolayısıyla finans tehlikeli derecede istikrarsız ve öngörülemez bir saha haline geldi.

Kısacası, yapısal uyum süreci Güney devletlerinin kalkınmak ve yoksulluğu ortadan kaldırmak için gereksinim duyduğu, zamanında son derece etkili bir şekilde kullandığı politikaları tam tersine çevirdi. Kalkındırma vaadiyle bir geriletme süreci yürütüldü.

Yapısal uyumun bu sonuçları doğurmasına şaşırmamalıyız, çünkü işin ardında apaçık bir çifte standart var. Batı'daki politika belirleyiciler gelişmekte olan ülkelere büyümek için ekonomilerini serbestleştirmeleri gerektiğini söylüyordu, fakat Batı ülkeleri kendi ekonomilerini konsolide ettikleri dönemde bunun tam tersini yapmışlardı. Bugünün zengin ülkelerinin her biri kendi ekonomisini korumacı tedbirler uygulayarak kalkındırdı. Hatta yakın döneme kadar ABD ve İngiltere dünyanın en korumacı ekonomileri arasındaydı: Ekonomik güçlerini devlet sübvansiyonları, gümrük tarifeleri, patent kısıtlamaları gibi bugün neoliberalizmin sorgusuz sualsiz yasakladığı uygulamalar sayesinde büyüttüler. Yapısal uyum, Batı'nın zirveye çıkarken kullandığı merdiveni söküp atmasına, arkadan başkalarının gelmesini engellemesine yaradı.[28] Kalkınma anlatısının yanıldığı yer de burası. Yoksul ülkeler kalkınma merdivenini tırmanmakta başarı-

28. Ha-Joon Chang, *Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Histo-*

sız olmadı, tırmanmalarına bilhassa engel olundu.

Tabii serbest piyasa ilkelerini koşulsuz, sınırsız bir şekilde *uygulamayan* (Türkiye, Çin ve Doğu Asya Kaplanları gibi) Güney ülkeleri de vardı ve bu ülkeler epeyce kalkınmayı başardı.

*

Yapısal uyum süreci temel vaadini yerine getirmediği, hatta doğrudan zarara yol açtığı halde, IMF ve Dünya Bankası bu politikaları dayatmaya nasıl devam edebildi? Neden kimse onları durduramadı? Bunun bir nedeni, DB ve IMF'nin özel "dokunulmazlık" statüsü. Bu kuruluşlar aslında diplomatların ve Kızılhaç, BM gibi kuruluş temsilcilerinin misafir bulundukları ülkelerde dava edilme riski olmadan, rahatça çalışabilmeleri için çıkarılmış olan 1945 tarihli Dokunulmazlık Yasası kapsamında, ABD'de dokunulmaz sayılıyor.[29] Başka ülkelerde de buna benzer yasalar var ve IMF ile DB aslında diğer uluslararası kuruluşlarla pek bir ortak noktaları olmamasına rağmen (sonuçta Güney ülkelerinin ekonomi politikasını bizzat belirliyorlar) bu yasalar kapsamında değerlendiriliyorlar. Bu sayede, dayattıkları politikalar büyük zararlara yol açsa bile kimse tarafından dava edilemiyorlar. Dolayısıyla başka ülkelerin makroekonomik politikalarıyla oynarken dikkatli olmalarına yol açacak herhangi bir caydırıcı etken yok, işi ellerine yüzlerine bulaştırdıklarında başlarına herhangi bir şey gelmiyor. Riskin tamamını borçlu ülke üstleniyor ve olası bir felaket halinde bu ülkenin başvurabileceği herhangi bir merci veya tazminat alma hakkı bulunmuyor. Uğradıkları zarar yüzünden IMF'yi ve DB'yi dava etmeye çalışan çok sayıda ülke olduysa da hiçbiri sonuç alamadı.

IMF ve Dünya Bankası'nın bu kadar kötü bir sınav vermelerine rağmen yapısal uyum programlarını sürdürebilmelerinin idari yapılanmalarıyla ilgili bir nedeni daha var. İki kuruluşta da oy hakkı, şirketlerde olduğu gibi, üye ülkelerin finansal sahiplik oranına göre be-

---

rical Perspective, Londra: Anthem Press, 2002; Türkçesi: *Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü*, çev. Tuba Akıncılar Onmuş, İletişim, 2008.

29. 1976 tarihli Yabancı Dokunulmazlıkları Yasası da aynı işlevi görüyor.

lirleniyor. Önemli kararlar %85 oy çokluğu ile alınıyor. Tesadüfe bakın ki ABD'nin iki kuruluşta da yüzde 16 civarında hissesi ve dolayısıyla otomatik veto hakkı bulunuyor. ABD'den sonraki büyük hissedarlar ise hepsi G7 üyesi olan Fransa, Almanya, Japonya ve İngiltere. Dünya nüfusunun yüzde 85 kadarını oluşturan orta ve düşük gelirli ülkelerin oy oranı ise yüzde 40 civarında.[30] Yani Güney ülkelerinin tamamı IMF ve Dünya Bankası kararlarından birine karşı olsa bile o kararın geçmesini engelleyemiyor. Bu kuruluşların liderlerinin seçimle değil de ABD ve Avrupa tarafından atanarak göreve gelmesi işleri biraz daha zorlaştırıyor: Teamüle göre Dünya Bankası başkanı hep Amerikalı, IMF başkanı da hep Avrupalı oluyor.

Küresel karar mekanizmalarının (Dünya Bankası ve IMF'nin yanı sıra BM Güvenlik Konseyi'nin de) bu tür (beyaz) bir azınlığın kontrolünde olması aslında bir nevi "küresel *apartheid*" rejiminin ortaya çıkmasına neden oluyor.[31] Güney ülkeleri uzun yıllardır Dünya Bankası ve IMF'nin daha demokratik bir işleyişe kavuşturulmasını talep etse de bu talepler hep görmezden gelindi.[32] Nihayet 2010'da bir reform paketi onaylandı, fakat o da göstermelik bir hamleden ibaretti: Oy hakkının yalnızca yüzde 3'ü zengin ülkelerden yoksul ülkelere aktarıldı (bunun da yarısı kadarı Çin'e devredildi) ve ABD'nin veto hakkı sabit kaldı.

Dünya Bankası ve IMF'deki işinden ayrıldıktan sonra yanlış olduğunu düşündükleri uygulamaları ifşa eden kişiler de oldu. 1997'den 2000 yılına dek DB'de baş ekonomist olarak görev yapan Joseph Stiglitz bu kuruma yönelik oldukça sert eleştiriler içeren kitaplar yazdı. DB'nin Makroekonomi ve Büyüme Departmanı'nda kıdemli danışmanken istifa eden William Easterly de istifasından sonra sıkı bir yapısal uyum muhalifi haline geldi. Fakat bu gibi isimler arasında en çok dikkat çeken kişi muhtemelen 1980'lerde Latin Amerika ve

30. "Analysis of World Bank voting reforms", Bretton Woods Projesi, 30 Nisan 2010.

31. "Küresel *apartheid*" ifadesi ilk kez 1978'de Gernot Köhler tarafından kullanılmıştır.

32. Örneğin 1999'da, Viyana'da imzalanan Küresel Demokrasi Sözleşmesi'nde (Charter99) geçen talepler.

Afrika'daki yapısal uyum programlarının yürütülmesinden sorumlu olan kıdemli IMF ekonomisti Davidson Budhoo oldu. Aslen Grenadalı olan Budhoo, 1988 yılında o dönemki amiri olan IMF genel müdürü Michel Camdessus'a hitaben uzun bir mektup kaleme alarak görevinden istifa etti. Mektubunda şunlar yazıyordu:

> Bu kurumda geçen on iki yılın ardından, sahada bizzat kurumun işlerini yürüttüğüm, acı reçetelerinizi ve hileyle hurdayla dolu sözleşmelerinizi Latin Amerika, Karayipler ve Afrika devletlerine, halklarına yutturmaya çalıştığım 1000 günden sonra IMF'den istifa ediyorum. Benim için istifa etmek paha biçilmez bir özgürleşme anlamına geliyor, çünkü böylelikle milyonlarca yoksul ve aç insanın kanını elimden temizlemeyi umduğum noktaya doğru büyük bir adım atmış oluyorum. Siz de biliyorsunuz Sayın Camdessus, nehirleri bile doldurabilecek kadar çok miktarda kandan söz ediyorum. Bu kan sonradan kuruyup kalıyor, insanın üstünde katman katman birikiyor. Öyle ki, bazen sizin adınıza, o makamda sizden önce bulunanlar adına, altına mührünüzü bastığınız işleri yaptığım için üstümde biriken kiri temizlemeye dünyadaki sabunların tamamının bile yetmeyeceğini düşünüyorum.[33]

Yapısal uyum programlarının başarısızlığı artık görmezden gelinemeyecek kadar bariz hale gelip buna bir de toplumsal hareketlerin baskısı eklenince IMF ve DB göstermelik bir geri adım attı. 1990'ların sonunda yapısal uyum programlarının yerine "Yoksulluğu Azaltma Strateji Belgeleri" (YASB) diye bir şey getirdiklerini ilan ettiler. Bu yeni uygulamaya göre yapısal uyumda yerel sahipliğin payı artacak, kredi almak isteyen ülkelerin yoksulluk oranını düşürmeye odaklanmak gibi bir önkoşulu yerine getirmeleri istenecekti. Fakat aslında olup biten şey bir halka ilişkiler çalışmasından ibaretti, sürecin kendisi neredeyse bire bir aynı şekilde işlemeye devam ediyor.[34] Sadece eski uygulamanın aksine, bir miktar sosyal harcama yapılmasına izin veriliyor.

33. Budhoo'nun mektubundan Naomi Klein'ın *The Shock Doctrine* (Londra: Allen Lane, 2007; Türkçesi: *Şok Doktrini: Felaket Kapitalizminin Yükselişi*, çev. Selim Özgül, Agora, 2010) kitabı yoluyla haberdar oldum.

34. Geske Dijkstra, "The PRSP approach and the illusion of improved aid effectiveness: lessons from Bolivia, Honduras, and Nicaragua", *Development Policy Review* 29, 2011, s. 110-33.

Sermayenin Demir Yasası

Washington'da, Dünya Bankası genel merkezinin girişinde, kocaman bir duvarın üstünde "Hayalimiz yoksulluğun olmadığı bir dünya" yazısı vardır. DB'nin belli başlı bütün yayınlarında logonun hemen yanında bu slogan da kullanılır. Kâğıt üstünde, IMF'nin misyonu da ekonomik istikrarsızlığın ortadan kaldırılmasıdır. Peki madem DB yoksulluğu, IMF de ekonomik istikrarsızlığı azaltmaya bu kadar adanmış durumda, o zaman sürekli yoksulluğu ve ekonomik istikrarsızlığı *artırdığı* anlaşılan politikalar izlemelerini nasıl açıklayacağız? Kimileri bu kurumların serbest piyasa konusunda haddinden fazla inatçı olduğunu ve politikalarının bu kadar yıkıcı olabileceğini hesap edemediklerini söylüyor. Bunu söyleyenler, uygulanan politikaların sonuçları fark edilince kurumların çizgisinin değişeceğini düşünüyor.[35] Fakat bir ihtimal daha var: Bu kurumlar *asıl misyonlarıyla son derece uyumlu olduğu için* bu politikalarda ısrar ediyor olabilirler.

1980'lerin başlarında G7 ülkeleri Dünya Bankası ve IMF'yi kullanarak Güney'in ekonomik devrimine darbe vurup buralardaki kaynakları ve pazarları Batılıların erişimine yeniden açmayı amaçlıyordu. Bu misyonun başarılı bir şekilde tamamlandığını söyleyebiliriz. Fakat DB ve IMF'nin bundan daha derin bir hedefleri de vardı, doğrudan Batı kapitalizmini kurtarmaya çalışıyorlardı. Biliyoruz ki kapitalizm dönem dönem yeni kâr yaratma konusunda tıkanıp duvara çarpıyor. Örneğin "piyasanın doyma noktası" diye bir şey var: Tüketiciler ihtiyaçları olandan fazlasını elde edince alışveriş azalıyor ve işletmeler yeterince ürün satamaz hale geliyor. Ekolojik tükenme limitleri var: Doğal kaynaklar azalınca temel girdilerin maliyeti artmaya başlıyor. Bir de sınıf çatışması limiti var: İşçiler daha yüksek ücret talep edince emeğin maliyeti artıyor, bu talepleri karşılamazsanız veya daha da ileri gidip kârınızı artırmak için ücretleri düşürür-

35. William Easterly'nin *The White Man's Burden* (Oxford: Oxford University Press, 2007) kitabında bu görüşü savunduğu anlaşılıyor.

seniz toplumsal istikrarsızlığı tetikleme riskini almış oluyorsunuz. Bütün bunlar şirketlerin çok büyük kârlar elde etmesini giderek zorlaştırabiliyor.

Kapitalizm bu sınırlara çarptığında yatırımcıların sermayelerini yatırabileceği seçenek sayısı azalıyor çünkü hiçbir şey arzulandığı kadar yüksek getiri sağlamaz oluyor. Bu kesimlerin paralarını faize yatırmaları beklenemez, çünkü mevduat faizleri genellikle enflasyon oranının altında kaldığı için bu hesaplarda para tutmak aslında para kaybetmek anlamına gelir. İktisatçılar bu duruma fazla birikim krizi adını veriyor.[36] Fazla birikim krizlerinde sermaye değerini kaybetmeye başlar ve kapitalizmin temel mantığına göre *böyle bir şeyin gerçekleşmesine izin verilemez*. Kapitalizmin devamlılığı için fazla birikim krizlerinin çözülmesi *zorunludur*. Birilerinin araya girip fazla sermayeyi kârlı bir yatırıma dönüştürmenin bir yolunu bulması gerekir. Sistemin demir yasalarından biridir bu.

Fazla birikim krizini çözmenin birden fazla yolu var. Bunlardan biri "zamansal çözüm". Sermaye, ilerideki verimliliğini artırabilecek nitelikteki altyapı, eğitim ve araştırma projeleri gibi uzun vadeli işlere yatırılabilir. ABD Yeni Düzen projesiyle ve İkinci Dünya Savaşı'nın ardından attığı adımlarla tam olarak bunu yapmıştı: Devlet fazla birikim halindeki çok büyük sermaye kalemlerini yollara, köprülere, barajlara yatırarak kullanmış, insanları iyi ücretler karşılığında işe almış, 2,2 milyon vatandaşa ücretsiz üniversite okuma hakkı vermişti ve bütün bunlar on yıl içinde son derece verimli sonuçlar doğurmuştu. Bu gibi zamansal çözümler işe yarasa da varlığın yeniden bölüşümünü gerektirdiği ve faydası ancak bir süre sonra ortaya çıktığı için kapitalistler tarafından pek tercih edilmez.

Bunun dışında daha hızlı sonuç veren, çoğunlukla daha katı ve keskin nitelikte çözümler de var. Örneğin petrol fiyatlarını aşağı çekebilir, böylelikle üretim maliyetini azaltabilirsiniz (nitekim ABD'nin dış politika hedeflerinin değişmeyen maddelerinden biri budur). Ya da piyasaya yeni emek girdisi sağlayabilir veya mevcut emeğin

36. David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford: Oxford University Press, 2005.

ucuzlamasını sağlayabilirsiniz. 20. yüzyılın ikinci yarısında kadınların da istihdama katılmasını ve Ronald Reagan'ın 1980'lerde sendikaların gücünü kırmak için yürüttüğü başarılı mücadeleyi bu kapsamda değerlendirebiliriz. Bir başka seçenek de normalde piyasa güçlerinin erişim alanında olmayan sektörlerde yeni pazarlar açmaktır. İngiltere'de demiryollarının özelleştirilmesi ve sağlık altyapısını dağıtmaya yönelik çabalar bu kapsamda değerlendirilebilir. Tabii borçla yatırım yapılan yeni pazarlar yaratmak da bir seçenektir. ABD'deki öğrenci kredisi sektörünü, tüketicileri kredi kartları yoluyla imkânlarının ötesinde harcama yapmaya teşvik etmek gibi uygulamaları buna örnek olarak sayabiliriz. Kapitalistler –bilhassa da hissedar değerini en üst seviyede tutmaya yönelik yasal baskı altında olan şirketler– bu gibi çözümlere daha yakındır çünkü bunların sonuç verme süresi daha kısadır.[37] Fakat bu çözümlerden (özelleştirmeler, ücret düşürme uygulamaları, petrol savaşları gibi) bazılarına ulaşmak zor olabilir, çünkü bu gibi adımlar genelde hararetli bir siyasi direnişi de beraberinde getirir. Buna örnek olarak 2003 yılında ABD'de ve Avrupa'da insanların Irak'ın işgalini protesto etmek için sokağa dökülmesini veya İngilizlerin uzun süredir kamu sağlık sistemini savunmak için verdiği ve sık sık sokaklara döküldüğü mücadeleyi hatırlayabiliriz.

Politika belirleyiciler, siyasi maliyeti büyük olabileceği için ülkede direnişle karşılaşabilecek uygulamalara başvurmak yerine fazla birikim krizini "mekânsal çözüm" yoluyla halletmek de isteyebilir. Yani başka ülkelerde yeni tüketici, emek ve yatırım pazarları açabilirler.

İşte DB ve IMF tam olarak burada devreye giriyor. 1970'lerde Batı'nın ekonomisi durgunluk yaşamaya başlayınca bu iki kurum, yabancı ülkelerin borçlarına –hem de yüksek getiri garantili– yatırım yapma fırsatı yaratarak bir "mekânsal çözüm" ortaya koydu. Bu yatırım fırsatının boyutunu zihninizde canlandırmak için şunu düşüne-

37. Yüksek Mahkeme'nin Dodge v. Ford davasında verdiği karar günümüzde de şirketleri başka meselelere odaklanmak yerine hissedarlarına kısa vadeli getiri sağlamaya zorlamak için kullanılıyor.

bilirsiniz: DB 2015 yılında Wall Street'te yaklaşık 58 milyar dolar değerinde AAA dereceli dış borç tahvili sattı.[38] Bu da ortada büyük bir pazar olduğu anlamına geliyor. Buna ek olarak, DB kredileriyle finanse edilen büyük çaplı kalkınma projelerinde –maliyet yüzde 30'a kadar artsa bile– ülkelerin Amerikalı üstlenicilerle anlaşması ve gerekli ekipman ve malzemeyi yerel tedarikçilerden değil Amerikalı şirketlerden satın alması şart koşuluyor.[39] DB bu gibi şartlı yardım anlaşmaları sayesinde, verdiği her krediyle birlikte Amerikan mallarına yönelik talebi de artırmış oluyor.[40] Kimi araştırmalara göre ABD devletinin DB'ye yaptığı her 1 dolarlık katkı Amerikalı şirketlerin 82 sentlik satış yapmasına yol açıyor.

DB ve IMF bu türden yeni yatırım ve ticaret fırsatları sunduğu gibi, Batılı çokuluslu şirketler çok daha ucuz emeğe erişebilsin ve eski kârlılık oranlarını yakalayabilsin diye yabancı ülkelerin pazarlarını zorla açmakta da mahirdi. Geçmişte Amerikalı üreticiler hem Amerika standartlarında ücret ödemek hem de işçileriyle pazarlık masasına oturmak zorunda kalıyordu. İşçiler çalışma koşullarından veya ellerine geçen paradan memnun değilse greve çıkabiliyor, işvereni daha iyi koşullar sağlamaya zorlayabiliyorlardı. İşveren de çarkların dönmeye devam etmesini istiyorsa işçiler lehine tavizde bulunuyor ya da en azından gerçekçi bir pazarlığa oturuyordu. Fakat 1980 ve 90'lı yıllarda yapısal uyum süreciyle birlikte Güney ülkelerinin pazarları birbiri ardına zorla açılınca şirketler (konteyner taşımacılığı gibi yeni nakliye yöntemlerinin de yardımıyla) birden yepyeni bir seçeneğe kavuştu: ABD'deki tesislerin kapısına kilidi vurup emeğin çok çok daha ucuz olduğu Bangladeş veya Meksika'ya taşınabilir hale geldiler.

Hatta şirketler dünyanın farklı köşelerinde daha ucuz emek aramakla yetinmeyip *mümkün olan en ucuz* emeğin peşine düşebilecek güce sahip olduklarını fark etti. Gelişmekte olan ülkeler de yabancı-

38. Dünya Bankası Hazinesi, Yılık Borçlanma Programı, http//:treasury.worldbank.org/cmd/htm/AnnualBorrowingProgram.html.

39. Petras ve Veltmeyer, *a.g.m.*, s. 268.

40. James Bovard, "The World Bank vs. the Poor", Cato Policy Analysis No. 92, 1987.

lardan yatırım almak istiyorlarsa ücretleri aşağı çekmek için birbirleriyle rekabet etmeleri gerektiğini gördüler. Daha da ucuz emeğin, daha da düşük standartların hedeflendiği dünya çapında bir "dibi bulma yarışı" başladı. 1960'larda Güney'in yükseliş dönemine damgasını vuran dayanışmanın yerini birdenbire kıran kırana bir rekabet aldı. G7 ülkelerinde şirketler (en azından imalat sektörü gibi dışarıya kaydırılması mümkün olan sektörler) nihayet işçiler karşısında üstünlük kurmayı başardı. İşçilerin çok şey istemesi halinde tesislerini başka herhangi bir yere taşıma tehdidini savurabiliyorlardı artık. İşçiler de kısa süre içinde gördü ki, işlerini ellerinde tutmak istiyorlarsa seslerini çok çıkarmamalı, sessiz ve uysal olmalıydılar. Bütün bunların yalnızca Batı ülkelerinde değil, dünya genelindeki emekçiler üstünde disipline edici bir etkisi oldu.

Bütün bunlar nedeniyle yapısal uyum Batılı şirketler açısından son derece kârlı bir süreç oldu. Yurtdışındaki ABD yatırımlarının değeri 10 trilyon doları aştı; bu yatırımlardan doğan gelirler 1970'lerin sonunda ülke içindeki kârın yüzde 20 kadarını oluştururken 1980'lerin sonlarında bu oran yüzde 80'e çıktı. Ayrıca Amerikalı şirketlerin bu yatırımlardan elde ettiği gelir oranı da 1975'te yüzde 5'ken 1990'larda yüzde 11'in üstüne yükseldi.[41]

Bu kârın bir kısmı piyasadaki üretici süreçlerin bir sonucuydu; yani Güney ülkelerinde yeni değerler yaratılmasıyla ortaya çıkıyordu. Fakat yapısal uyum büyüme oranlarına darbe vurduğuna göre, bu kârların büyük bir kısmının halihazırdaki varlıkların temellükünden doğduğu sonucuna varabiliriz. Dünya Bankası ve IMF, borçlu ülkeleri kamu varlıklarını özelleştirmeye zorlayarak yabancıların buralardaki telekomünikasyon şirketlerini, demiryollarını, bankaları, hastaneleri, okulları ve akla gelebilecek her türlü kamusal hizmet altyapısını yok pahasına satın alarak bunları kâr getirecek şekilde işletmesinin veya parça parça, hurda fiyatına satmasının yolunu açtı. Kamu varlıklarının özelleştirilmesi, sermayenin o âna kadar erişemediği devasa bir varlığın piyasaya dahil olmasını ve böylelikle yeni kâr fırsatları ortaya çıkmasını mümkün kılar. Sadece Dünya Bankası

41. Harvey, *a.g.y.*, s. 30.

1984 ile 2012 yılları arasında gelişmekte olan ülkelerde 2 trilyon dolardan fazla varlığı özelleştirdi.[42] Bu da DB'nin her yıl Wall Street'te sattığı 58 milyar dolarlık yüksek faizli tahvile *ek olarak* Batılı yatırımcıların her yıl ortalama 72 milyar dolarlık fırsata kavuşmuş olduğu anlamına geliyor.

Özelleştirme yatırımcılar açısından yeni ve müthiş fırsatlar yaratsa da yoksullar açısından genelde büyük felaketlere yol açar. Kamu hizmetleri kamunun malıyken genellikle bu hizmetlerin nüfusun tamamına verilmesi gibi bir zorunluluk da vardır. Fakat bu gibi hizmetler özel mülkiyete geçince kâr etmek yeni zorunluluk haline gelir ve parası olmayanlara hizmet verme mecburiyeti ortadan kalkar. 1980 ve 90'larda Dünya Bankası eliyle gerçekleşen özelleştirmelerde yaşanan da tam olarak buydu. Bolivya bu sürecin en iyi örneklerinden birini teşkil ediyor. DB 1990'ların ortalarında Bolivya hükümetine baskı yaparak Cochabamba şehrinin su tedarik sistemini özelleştirmesini sağladı. İhaleyi alan Amerikalı Bechtel şirketi suya yüzde 35 zam yaptı. Bu en temel kaynağa yüksek ücreti yüzünden erişemeyen Cochabamba halkı 2000 yılında sokaklara döküldü ve dünya çapında özelleştirme karşıtı direnişin simgesi haline gelen bir protesto gerçekleştirdi. Fakat DB bu politikadan vazgeçmedi. 2008 yılında üst düzey bir yetkili, yoksulların bu süreçten büyük zarar gördüğüne dair bir sürü kanıt olmasına rağmen DB'nin su özelleştirmesini neden desteklediği sorusuna şu cevabı vermişti: "Temiz su ve kanalizasyon hizmeti sunmanın ticari anlamda ciddi bir fırsat olduğunu düşünüyoruz."[43]

DB ve IMF'nin G7 ülkeleri açısından taşıdığı önemi ne kadar vurgulasak az. Bu kuruluşlar kalkınmacılığa karşı yürütülen savaşta güçlü bir silah olmanın yanı sıra, 1970'lerin sonunda kendi sınırlarına dayanıp yavaşlayan Batı kapitalizminin krizine mekânsal bir çözüm de üretmeyi başardı. Yoksul ülkeleri yeni yatırım, istihraç ve birikim sahalarına çevirerek Batı kapitalizminin kendi sınırlarını aşıp

42. Dünya Bankası, Altyapı Veritabanına Özel Sektör Katılımı, http//:ppi.worldbank.org.

43. "The World Bank botches water privatization around the world", Alternet, 22 Eylül 2008.

iç çelişkileriyle (en azından bir süre daha) yüzleşmekten kurtulmasına imkân tanıdı. Tabii ki bu krize gerçek bir çözüm bulunmuş değil, kriz sadece coğrafi olarak kaydırılmış oluyor.[44] Fakat bu müdahaleler olmasaydı ABD ve Avrupa kapitalizmi piyasa doygunluğu, ekolojik tükeniş ve sınıf çatışması karşısında büyük bir darbe alacak, belki de yıkılacaktı. DB ve IMF'nin ABD ve Wall Street tarafından bu kadar el üstünde tutulmasının nedeni de bu: Sistemin devamı için hayati önem taşıyorlar.

Böylelikle DB ve IMF'nin söz konusu politikalarında neden ısrarcı olduğunu da anlayabiliyoruz. Resmi sloganları ve pazarlama malzemeleri ne derse desin, amaçları yoksulluğu azaltmak değil. Hatta "yoksulluk" sözcüğü DB'nin "Anlaşma Maddeleri"nde bir kez bile geçmiyor. 1. Madde'deki hedef beyanında DB'nin rolü açıkça "özel yatırımı teşvik etmek" ve "uluslararası ticareti teşvik etmek" olarak belirtiliyor.[45] Bu ölçülere göre DB tabii ki başarısız olmuş değil, bilakis büyük bir başarı elde etmiş durumda. Bunda da şaşıracak bir şey yok. Wall Street ve ABD tarafından yönetilen milyar dolarlık bir kurumun öylece "başarısızlığa" terk edileceğini düşünmek saflık olurdu.

Manzaraya bu pencereden bakınca DB'nin şimdiye kadarki bütün başkanlarının (kalkınmaya ve yoksulluğu azaltmaya adandığı söylenen bir kurumdan beklenebilecek bir şekilde) kalkınma uzmanları arasından değil de ABD'li askeri yöneticiler ve Wall Street yöneticileri arasından, yani ABD'nin küresel ekonomi sistemi içindeki rolünden stratejik çıkarı olan insanlardan seçilme nedenini daha iyi anlayabiliyoruz. Aşağıda Dünya Bankası başkanlarının kronolojik bir sıralamasını görebilirsiniz:

Eugene Meyer, Merkez Bankası Başkanı
John McCloy, ABD Savaş Bakanı Yardımcısı
Eugene Black, banka yöneticisi (Chase)
George Woods, banka yöneticisi (First Boston Corporation)

44. Bu bakış açısını David Harvey'e borçluyum.

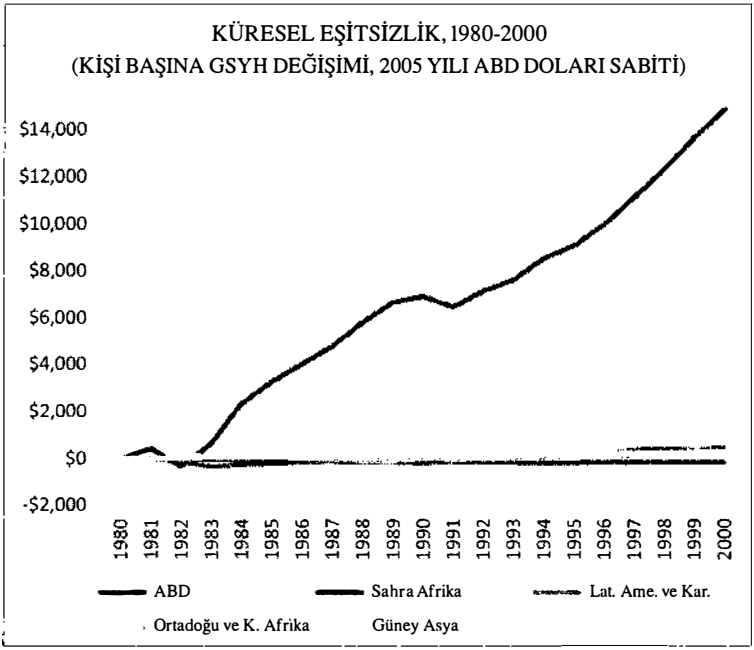
45. IBRD Anlaşma Maddeleri, http//:siteresources.worldbank.org/EXTABOUTUS/Resources/ibrd-articlesofagreement.pdf.

Robert McNamara, ABD Savunma Bakanı ve Ford Motor Company yöneticisi
Alden Clausen, banka yöneticisi (Bank of America)
Barber Conable, ABD Kongre üyesi
Lewis Preston, banka yöneticisi (J. P. Morgan)
James Wolfensohn, şirket avukatı ve bankacı
Paul Wolfowitz, ABD Savunma Bakan Yardımcısı
Robert Zoellick, ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı ve ABD Ticaret Temsilcisi

ABD'nin başkan seçiminde kullandığı kriterler DB'nin gerçek hedefleri konusunda net bir mesaj veriyor. Kurumun başına ancak 2012 yılında, Barack Obama'nın DB'nin itibarını toparlamaya yönelik teşebbüsleri sonucunda gerçek bir kalkınma uzmanı olan Jim Yong Kim atandı.

Eşitsizlik Makinesi

Bütün bunlar, çoğu insanın kalkınma yardımları konusunda benimsediği yanlış kanaatleri sorgulamamızı sağlıyor. Koşullu krediler şeklinde yapılan resmi yardımlar Güney ülkelerinde kalkınma sürecini teşvik etmek için değil, çoğu durumda bir yandan bu ülkelerde kalkınmaya ve yoksulluğu azaltmaya yönelik politikaların izlenmesini engellerken bir yandan da zengin ülkelerdeki yatırımcılara yönelik yeni fırsatlar yaratmak için tasarlandı. Daha önce de gördüğümüz gibi, 1980 ve 90'larda ortaya çıkan sonuç ekonomik büyümenin yavaşlaması, ücretlerin düşmesi, işsizliğin artması, kamusal hizmetlerin sekteye uğraması ve yoksulluğun artması oldu. Doğrudur, bu dönemde dünyanın zengin kesimlerinde de –neoliberal politikaların içeride de izlenmesinin bir sonucu olarak– gelir artışı yavaşlamıştır. Fakat buralardaki büyüme oranları yine de yüzde 2'ler civarında dolaşmaya devam ediyordu. Oysa Güney'de gelir artış oranı 0,7'ye kadar düştü, bunun sonucunda zengin ve yoksul ülkelerin büyüme hızları arasındaki makas da açıldı. Dolayısıyla dünya genelindeki gelir eşitsizliği arttı. BM İnsani Kalkınma Raporu verilerine göre 1960 yı-

Kaynak: Dünya Kalkınma Göstergeleri.

lında dünya nüfusunun en zengin yüzde 5'lik kesimi en yoksul yüzde 5'ten 30 kat fazla kazanıyordu. 1995'te bu fark 74 kata çıktı.[46]

Bu artan eşitsizlik sürecini aynı zamanda ülkelerin kişi başına düşen GSYH hesaplarında da görebiliyoruz. Yukarıdaki grafik, eşitsizliğin yapısal uyum dönemindeki seyrini özetliyor.

ABD ile gelişmekte olan bölgelerin tamamı arasındaki kişi başına gelir farkı, kalkınmacı dönemde (istisnalar haricinde) azaldıktan sonra 1980 ve 90'larda büyük bir artış gösterdi. 1980'de ABD'nin kişi başına geliri Sahraaltı Afrika'nın 27 katı civarındaydı. Yirmi yıl sonra 52 katına çıktı, yani eşitsizlik oranı yüzde 91 büyüdü. Aynı şey gelişmekte olan başka bölgeler için de geçerli. Eşitsizlik oranı Latin Ame-

46. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, *İnsani Kalkınma Raporu 1999: Globalization with a Human Face*, New York: Oxford University Press, 1999, s. 104-5.

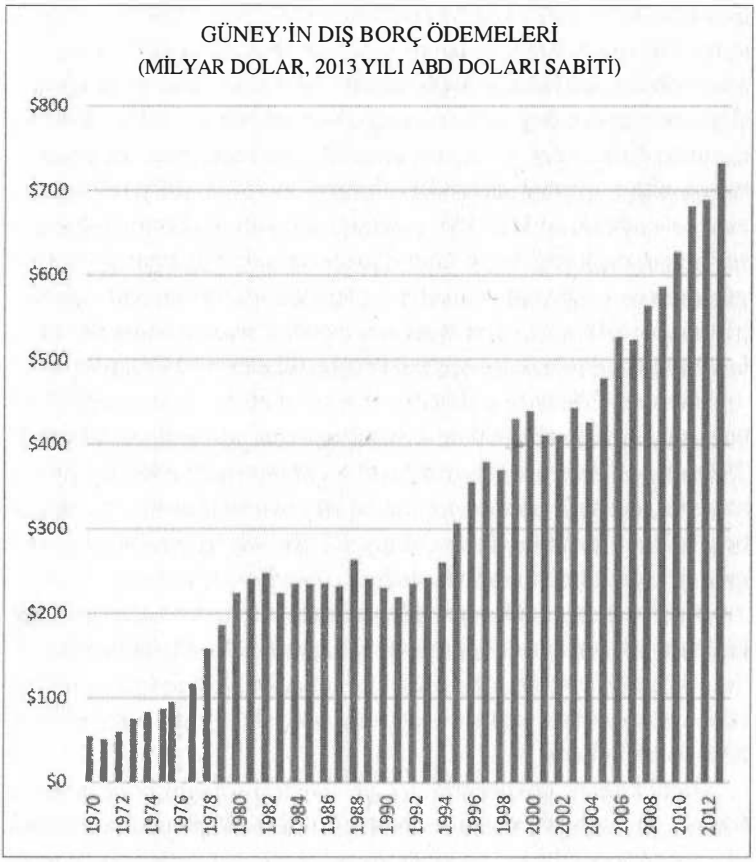
rika'da yüzde 42, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da yüzde 38 arttı. Yapısal uyumun aynı ölçüde dayatılmadığı Güney Asya'da bu dönemde eşitsizlik oranı yüzde 15 azaldı, fakat Güney Asya ile ABD'nin kişi başına düşen gelirleri arasındaki *mutlak* fark artmaya devam etti.[47]

Bu sürekli açılan makasın arkasındaki temel nedenlerden biri yapısal uyum ve küreselleşme sürecinin tetiklediği dibi bulma yarışı. 1960'larda gelişmekte olan ülkeler, iktisatçıların "eşitsiz mübadele" dediği süreç dolayısıyla, yani gelişmekte olan ülkelerin ihraç ettiği ürünlerin gerçek değeriyle bunların piyasadaki karşılığı arasındaki fark yüzünden yılda (2015 sabitiyle) 161 milyar dolar kaybediyordu. Bu durumu emeğe ederinden az değer biçilmesinin bir örneği olarak değerlendirebiliriz. 1960'larda gelişmekte olan ülkelerdeki emekçiler, kendileriyle aynı üretkenlik seviyesindeki Batılılarla aynı ücretleri alacak olsalardı bu ihraçlar dolayısıyla yılda 161 milyar dolar daha kazanacaklardı.[48] Bu fark, büyük oranda, ücretleri yapay bir şekilde düşük tutan sömürgeci politikalardan kaynaklanıyordu. Fakat yapısal uyum süreci bu sistemi daha da eşitsiz bir hale getirdi. Alman iktisatçı Gernot Köhler, bu süreçte olması gerekenden az ücret ödenen emek ve mallar dolayısıyla ortaya çıkan yıllık kaybın, yapısal uyumun zirve noktası olan 1995 yılı itibarıyla 16 kat artarak (2015 sabitiyle) 2,66 trilyon dolar seviyesine ulaştığını hesaplıyor. Yani gelişmekte olan ülkeler, dünya piyasasında daha adil ücret alıyor olsalar her yıl 2,66 trilyon dolar fazla gelir elde edecekti. Bu durumu Güney'den Kuzey'e doğru gizli bir servet transferi olarak değerlendirmek gerekiyor.[49] Bu öyle büyük bir transferdi ki, 1995'te toplam yar-

47. ABD ile Latin Amerika arasındaki kişi başına düşen gelir farkı 6 kattan 8,5 kata, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleriyle arasındaki fark 15,1 kattan 20,8 kata, Sahraaltı Afrika ülkeleriyle arasındaki fark 26,9 kattan 51,5 kata çıktı. ABD ile Güney Asya arasındaki farksa 86,5 kattan 73,2 kata indi. Fakat bu süreçte ABD ile bütün diğer bölgeler arasındaki kişi başına düşen mutlak gelir farkı arttı. ABD ile Latin Amerika arasındaki fark yüzde 66 arttı. Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Sahraaltı Afrika bölgelerinde bu fark yüzde 60, Güney Asya'da ise yüzde 56 arttı. (Kişi başına düşen GSYH, 2005 ABD doları sabiti; Dünya Kalkınma Göstergeleri verileri.)

48. Samir Amin, *a.g.y.*, s. 144.

49. Gernot Köhler, "Unequal Exchange 1965–1995: World Trend and World Tables", 1998, wsarch.ucr.edu/archive/papers/kohler/kohler3.htm. Ayrıca bkz. Ger-

Kaynak: Dünya, Uluslararası Borç İstatistikleri.

dım bütçesinin 32 katına denk geliyor, OECD ülkelerinden çıkan toplam parayı 13'e katlıyordu.

Büyüme oranları arasındaki makasın iyice açılmasına etki eden

---

not Köhler ve Arno Tausch, *Global Keynesianism: Unequal Exchange and Global Exploitation* (New York: Nova Science Publishers, 2002). Köhler 1995 itibarıyla eşitsiz mübadelenin toplam büyüklüğünü $1,752 katrilyon dolar olarak hesaplıyor. Köhler'in yöntemlerine ve eşitsiz mübadelenin anlamına dair daha fazla bilgi için bkz. Birinci Bölüm'ün dipnotları.

bir başka neden ise doğrudan borç sistemiydi. Bu sistem hem yapısal uyum sürecine giden yolu açtığı için, hem de dünya sisteminin çevre ülkelerinden merkezine doğru sürekli bir varlık akışı yarattığı için böyle bir sonucu doğurdu. Yapısal uyum sürecinin ilk on yıllık döneminde Güney her yıl dış borcunun faiz ödemelerine kabaca 125 milyar dolar ayırmak zorunda kaldı. Bu akış sonraki yirmi yıl boyunca da sabit kaldıktan sonra, geçtiğimiz yıllarda 175 milyar dolar seviyelerine çıkarak rekor kırdı. Borç krizinin ortaya çıktığı 1980'li yıllardan bu yana Güney ülkeleri –çoğu Kuzey'de bulunan– alacaklılara toplamda 4,2 trilyon dolar faiz ödedi. Anapara ödemelerini de hesaba katacak olursak gelişmekte olan ülkelerin 1980'ler boyunca yılda toplam 238 milyar dolar borç ödediğini, bu miktarın 1990'lar boyunca tırmanarak 2000'de 440 milyar dolar seviyesine, 2013'te de 732 milyar dolara ulaştığını görüyoruz. Dolayısıyla 1980'den bu yana devam eden sürecin tamamında Güney ülkelerinin ödediği toplam borç miktarı 13 trilyon dolara ulaşıyor.[50] Bir sonraki grafikte bu ödemelerin ayrıntılarını görebilirsiniz.

Bu bir sorun, çünkü normalde yoksulluğu ortadan kaldırmak için kullanılabilecek hayati öneme sahip kaynaklar bu akışla beraber silinip süpürülüyor. Örneğin Lübnan, bütçesinin yüzde 52'sini borç ödemeye ayırırken sağlık ve eğitimin bütçedeki toplam payı yüzde 23'ü ancak buluyor.[51]

Hatta Güney ülkelerinin her yıl ödediği toplam borç miktarı, BM'nin yoksulluğu tamamen ortadan kaldırmak için gereken miktar olarak işaret ettiği meblağın çok üstünde kalıyor. Gerekli siyasi irade oluşabilse tek hamlede hem bütün borçları iptal etmek hem de dünyadaki yoksulluğu ortadan kaldırmak mümkün olabilir.

Borç yükünün giderek artmasının önemli bir nedeni bileşik faiz uygulaması. Bunu anlayabilmek için şöyle bir zihin alıştırması yapabiliriz: 1 trilyon dolar borçla yola çıktığınızı düşünecek olursak, bu miktarın yılda yüzde 10 faize tabi olması halinde 50 yıl içinde

50. Bu verilerin tamamı Dünya Bankası'nın DataBank yoluyla erişilen Dünya Kalkınma Göstergeleri'nden derlendi. Hesaplar 2013 dolar sabiti üzerinden.

51. New Economics Foundation, "Debt Relief as if Justice Mattered", 2008.

toplam borç 117 trilyon dolara, 100 yılda ise 13,78 katrilyon dolara çıkacaktır. Bileşik faiz çarpanı neredeyse hayal etmesi imkânsız sonuçlar doğuruyor. 1973 ile 1993 arasında Güney'in borcu 100 milyar dolardan 1,5 trilyon dolara çıktı. Bu 1,5 trilyon doların yalnızca 400 milyar doları gerçekten borç alınmış paraya denk geliyordu. Geriye kalan miktar bileşik faiz yüzünden ortaya çıkmıştı.[52] Yani gelişmekte olan ülkeler aldıkları kredileri kapatmak için muazzam bir çaba gösterse de aslında her an büyüyen bir bileşik faiz dağında oyuk açmaya uğraşıyor ve dağın ardında kalan, hiçbir zaman erişilemeyecekmiş gibi görünen anaparaya temas etmeyi bile başaramıyor.

Bir noktayı daha akılda tutmak gerekiyor. Güney ülkelerinde yürütülen (ve *borcu azaltmak amacıyla* devreye sokulan) onlarca yapısal uyum programına rağmen toplam borç stokunda herhangi bir azalma olmadı. Hatta borçlar arttı. Güney'de dış borcun gayrisafi milli gelire oranı, borç krizinin patladığı 1980 yılında yüzde 25'ti.[53] Yapısal uyum süreciyle geçen on yılın ardından bu oran yüzde 38'e çıktı. İkinci on yıl bittiğinde ise yüzde 39 oldu. Yani yapısal uyum süreci, kendine atfettiği amaçlar açısından da sınıfta kalmıştı. 1980' lerde başlayan borç krizini çözmek üzere hazırlanan bu "reçete" aslında hastalığı daha da ağırlaştırdı.

Borcun Gizli Gücü

Derslerimde ve panellerde ne zaman yapısal uyum tarihinden bahsedecek olsam aynı soruyla karşılaşıyorum: İyi de, Güney ülkeleri bu koşullara neden razı oldu? Washington tarafından uzaktan kumandayla idare edilmeyi kabul etmek yerine neden temerrüde düşmeyi tercih etmediler?

Teknik olarak böyle bir yol izlemeleri mümkündü. Güney temerrüde düşerek uluslararası bankaların prangalarından kurtulabilir, hafriyatı kaldırma işini de riskli kredileri dağıtmakta beis görmeyen ban-

52. J. W. Smith, *The World's Wasted Wealth*, Sun City, AZ: Institute for Economic Democracy Press, 1994, s. 143.

53. Dış borç stokları (gayrisafi milli gelire oranı), Dünya Bankası, Uluslararası Borç İstatistikleri.

kaların sırtına yıkabilirdi. Fakat aslında böyle bir seçenek yoktu çünkü temerrüde düşmeleri halinde ABD'nin askeri işgaline uğrama riskiyle karşı karşıyaydılar. İran, Guatemala, Kongo ve Şili'de yaşananlardan haberdar olan Güney devletleri, Washington'ın –hatta sadece güçlü ABD bankalarının– ekonomik çıkarlarını tehdit etmenin ABD destekli bir askeri darbeye kapı aralayabileceğini biliyorlardı. Bu son derece gerçek bir tehditti. Gelişmekte olan ülkelerin Washington'ın kurallarına tabi olmak dışında bir seçeneği yoktu.

Bu acımasız gerçeğin kristalize olduğu örneklerden biri –sonradan ibretlik bir hikâyeye dönüşen– Thomas Sankara'nın yaşadıklarıydı. Sıcak gülümseyişi ve havalı beresiyle tanınan 33 yaşındaki Sankara 1980'lerde Burkina Faso'nun başkanı olduğunda gündeminin en üst sıralarında borç meselesi vardı. Afrika'nın Che'si diye de bilinen Sankara en çok 1987 yılında Addis Ababa'da, Afrika Birliği Örgütü'nün merkezinde, kıtanın dört bir yanından gelmiş devlet liderleri ve bakanlarla dolu bir salonda yaptığı konuşmayla hatırlanır. Dinleyiciler, karşılarında bütün cesaretiyle konuşan bu adamın sözlerine kendilerini kaptırıvermişti. Adam hiç kimsenin cesaret edemeyeceği şeyler söylüyordu. Büyük bir şaşkınlıkla, duyduklarına inanamayarak birbirlerine bakanlar vardı. Daha endişeli görünenler de vardı, adeta Sankara'nın sözlerini bitiremeden oracıkta vurulacağından endişe eder gibiydiler. Sankara'nın coşkusu salona dalga dalga yayıldı ve sözlerini bitirdiğinde dinleyicilerden kulak patlatan bir alkış yükseldi. Neredeyse bir devrim patlak verecek gibiydi.

Sankara'nın sözlerinin hedefinde Fransa'nın, yani temsil ettiği bölgedeki eski sömürgeci gücün cumhurbaşkanı vardı. Sankara'nın sömürge sonrası düzene yönelttiği saldırı bu sistemin tam merkezini, borç meselesini hedef alıyordu. Sankara, "Borç meselesi, kökeniyle birlikte ele alınmalıdır," diyordu. "Borcun kökeninde de sömürgecilik vardır. Bizi borçlandıranlarla daha önceden bizleri sömürgeleştirenler aynı güçler. O zaman da bizi yönetiyorlardı, şimdi de yönetiyorlar. Fakat bu borçları biz istemedik. Dolayısıyla ödemeyeceğiz de. Borç, yeni sömürgeciliktir. Afrika'nın son derece kurnazca yapılmış bir plan uyarınca yeniden fethedilmesi anlamına gelir. Hepimiz birer finans kölesi haline geliyoruz. Borçlarınızı ödeyin diyorlar. Bu-

nun ahlaki bir mesele olduğunu söylüyorlar. Fakat öyle değil." Sankara bu cümlelerin ardından son noktayı şöyle koyacaktı: "Bu borcun geri ödenmesi mümkün değil. Ödemediğimiz takdirde alacaklılar açlıktan ölmeyecek. Buna şüphe yok. Fakat ödeyecek olursak biz açlıktan öleceğiz. Buna da şüphe yok." Sankara hem Burkina Faso'nun borcunu temerrüde düşürme tehdidini savurduğu hem de bu fikirlerini kıtanın geneline yaymaya çalıştığı için oldukça tehlikeli biri addediliyordu. Afrika genelinde borçları reddetmeye yönelik bir hareket örgütlüyordu ve Batı'daki alacaklılara göre bu hareketin engellenmesi gerekiyordu. Sankara bu konuşmasından üç ay sonra, Fransa'nın desteğiyle gerçekleştirildiği düşünülen bir askeri darbe esnasında öldürüldü. Darbenin sonucunda iktidara Blaise Compaoré adlı bir diktatör geldi, yirmi yedi yıl boyunca ülkeyi yönetti.

Güney ülkelerinde borç ödetme amacıyla şiddet kullanımının uzun bir geçmişi var. Venezüela 1902 yılında borçlarını ödemeyi reddedince İngiltere, Almanya ve Fransa donanma gemilerini gönderip ülkenin limanlarını kuşatma altına aldı. 1916 yılında ABD Dominik Cumhuriyeti'ni işgal etti, alacaklarını tahsil etmek için gümrük idaresinin kontrolünü eline aldı ve bu işgal yirmi beş yıl boyunca devam etti. Sankara'ya karşı düzenlenen darbe bu gibi olayların ilki değildi, yalnızca son örneğiydi.

Tabii ki çok sayıda gelişmekte olan ülke aynı anda, birleşik bir cephenin parçası olarak temerrüde düşme kararı alacak olsa şansları daha yüksek olur. Ama böyle bir şeyin gerçekleşmesi için de Güney liderlerinin ve bu ülkelerdeki siyaset seçkinlerinin bu konuya dair fikir ve eylem birliği içinde olması gerekir. Halbuki pek çoğunun olan biteni görmezden gelmek için gayet sağlam sebepleri var: Sonuçta bu insanlar yeni alınan kredilerden, giderek düşen ücretlerden, Batılı güçlerle kurulan yeni ilişkilerden şahsi çıkarlar elde ediyor, kişisel varlıklarını yurtdışında tutarak borç krizinin etkilerinden de korunabiliyorlar. Zaten yapısal uyum süreci herhangi bir engelle karşılaşmadan tamamlanmış olduğu için artık temerrüde düşmek gerçekçi bir seçenek değil. Güney ülkeleri ayakta kalabilmek için artık tamamen yabancı yatırıma muhtaç durumda. Günümüzde temerrüde düşmek küresel finans sisteminin dışına atılmak anlamına geliyor, böyle

bir adım atmak beraberinde kaçınılmaz bir ekonomik çöküşü getirecektir. 2015'te Yunanistan'da yaşananları hatırlayın. Solcu Syriza partisi iktidara gelirken ülkenin dış borçlarını temerrüde düşürmeyi planlıyordu, ama yabancı yatırımların çekilmesi ve ardından gelecek durgunluk tehdidi dolayısıyla korkup geri adım attı.

*

Thomas Sankara'dan farklı olarak, ben borç sisteminin aleyhinde konuştuğum için herhangi bir suikasta uğramış değilim, sonuçta devlet lideri değil akademisyenim. Fakat zaman içinde fark ettim ki bazı insanların bu konuda epey sert bir tavrı var. Derste öğrencilere Güney'deki borcun tarihini anlatırken görece daha ilerici fikirlere sahip olanların bile bu borçların ödenmesi gerektiğini savunduğunu görüyorum. Ülkeler bu borcu kendileri aldığına göre ödemek gibi bir *yükümlülükleri* de var diye düşünüyorlar. Buna karşılık ben bu kredilerin pek çoğunun seçimle başa gelmemiş diktatörler tarafından alındığını, ana paranın şimdiye dek üç dört kez ödenmiş olduğunu, borç veren ülkeler tarafından dayatılan ekonomi politikalarının başarısız olmasından doğan zararı yine aynı ülkelerin üstlenmesinin hakkaniyetli olduğunu anlatıyorum.

Fakat bunların hiçbiri ikna edici olmuyor. Borcun geri ödenmesi gerektiğine dair his kültürümüze o kadar derinden işlemiş ki, yerinden sökülüp atılması neredeyse imkânsız. Borcun geri ödenmesi gerektiği iddiası ekonomik olmanın yanı sıra *ahlaki* tarafı da olan bir iddia. İnsanların hakkını teslim etmekle ilgili bir şey. Yükümlülükleri yerine getirmekle ilgili bir şey. Borcunu ödemeyi reddetmek sanki sözünden dönmek gibi geliyor insanlara, düpedüz *yanlış* bir şey gibi geliyor. İşte borç bu yüzden çok kuvvetli bir mefhum. Antropolog David Graeber bu durumu şu sözleriyle son derece güzel bir şekilde dile getiriyor: "Şiddete dayalı ilişkileri meşrulaştırmanın, bunları ahlaklı ilişkilermiş gibi göstermenin en iyi yolu bunları borç diliyle ifade etmektir. Bunu yaptığınız anda kabahat işleyen taraf sanki kur-

54. David Graeber, *Debt: The First 5,000 Years*, New York: Melville House, 2011, s. 5; Türkçesi: *Borç: İlk 5000 Yıl*, çev. Muhammed Pehlivan, Everest, 2015.

banmış gibi görünmeye başlar."[54] Tabii borç meselesinin etrafındaki çerçeveyi yıkmaya ve işin adını doğru koymaya yönelik çeşitli girişimler de oldu. 1990'ların başlarında akademisyenlerden ve STK'lardan oluşan bir koalisyon "Borç Tasfiyesi 2000" adını verdikleri bir kampanya başlattı. Sonradan çeşitli kiliselerin ve ünlülerin destek vermesiyle daha da büyüyen bu hareket, Batılı siyasetçilerin üstünde bir baskı oluşturmayı da başararak dünyanın en yoksul ülkelerinin 90 milyar dolarlık borcunun silinmesine de önayak oldu. IMF de tabandan gelen baskılar karşısında 1996 yılında Ağır Borç Yükü Altındaki Yoksul Ülkeler kategorisinde bulunan ülkelerin borçlarını hafifletmek üzere yeni bir program başlattı. Paris Kulübü ve Londra Kulübü adı verilen kreditör grupları da orta gelirli ülkelerin borçlarının hafifletileceği sözünü verdiler. 2005 yılında Gleneagles'ta düzenlenen G8 zirvesi esnasında ortaya çıkan baskılar karşısında IMF bir kez daha geri adım atarak Çok Taraflı Borç Hafifletme Girişimi aracılığıyla borç iyileştirme uygulamasının kapsamını genişletti.

Bunlar kulağa olumlu gelen gelişmeler. Fakat madalyonun bir de diğer yüzü var. Bahsettiğimiz bu uygulamaların tamamında borç hafifletme uygulamaları katı koşullara bağlı ve borçlu ülkelerden ekonomilerini serbestleştirip özelleştirmeleri talep ediliyor.[55] Yani borç hafifletme uygulaması yapısal uyumu bir adım daha ileri götürecek bir mekanizmaya dönüşmüş durumda. İktisatçı Jeffrey Sachs'in ifadesiyle "kemer almaya parası olmayanlara yönelik bir kemer sıkma uygulaması" haline geldi.

*

Dünyadaki yoksulluğun nedenine dair kafa yormuş biriyseniz, aradığınız cevabı burada bulabilirsiniz. Fakat bu yıkıma neden olan kuruluşlar dokunulmazlık zırhı sayesinde yaptıklarının hesabını asla vermeyecek.

Tabii neoliberalizm yalnızca para akışını etkilemedi, iktidar akışlarını da etkiledi. Kalkınmanın temel ilkelerinden biri, insanların

55. Yani bir ülkenin borç affından faydalanabilmesi için önce IMF'nin yapısal uyum programına katılmayı kabul etmesi gerekiyor.

kendi hayatlarının ve geleceklerinin üstündeki kontrolünü artırmak ve dolayısıyla da insanın özgürlüğünü savunmaktır.[56] Bizzat Dünya Bankası da kalkınmayı "ekonomik ve siyasi özgürlük", "tercih özgürlüğü" gibi ifadelerle tanımlıyor.[57] Bunlar son derece tanıdık iddialar. Fakat yukarıda ana hatlarını aktardığımız tarihi gidişat bunun tam tersini söylüyor. Dünya Bankası ve IMF kalkınma adı altında yürüttükleri operasyonlarla siyasi iktidarı demokratik seçimlerle iş başına gelmiş yapılardan alıp uzaklardaki, seçilmemiş bürokratlara teslim etti. Ekonomik ve siyasi özgürlüklere, son derece ironik bir şekilde, ekonomik ve siyasi özgürlük savunusu adı altında saldırıldı. Bu paradoksun en görünür olduğu nokta yapısal uyum süreci, fakat daha başka ve daha sinsice işleyiş biçimleri de mevcut.

56. Amartya Sen, *Development as Freedom*, New York: Oxford Univ. Press, 1995.

57. Dünya Bankası, "What is Development?", www.worldbank.org/depweb/english/beyond/beyondco/beg_01.pdf.

ALTI

Serbest Ticaret ve Sanal Senatonun Ortaya Çıkışı

Yalnızca özgür insanların pazarlık hakkı vardır.
Mahkûmlarla sözleşme yapılmaz.

Nelson Mandela

GÜNEY ÜLKELERİNE yapısal uyum dayatılır, bu ülkelerin pazarları zor yoluyla dışarıya açılıp Batı'nın ihracatına ve çokuluslu şirketlere peşkeş çekilirken Güney ülkelerinin başına yeni bir çorap örülüyor, bir taktik daha geliştiriliyordu. Yeni yeni gelişen küresel ticaret dünyasını idare etmek üzere başka bir kuruluş oluşturuluyordu. Söze böyle girince Cenevre'deki ofislerinde oturmuş bitkin gözlerle bilgisayar ekranlarına bakıp duran teknokratların dünyasına dair sıkıcı bir ayrıntıdan bahsediyormuşuz gibi düşünebilirsiniz. Fakat bu kuruluş kısa sürede dünyanın en güçlü örgütü haline geldi, günümüzde bağımsız devletlerin egemenlik haklarını bile hükümsüz kılabilecek derecede imtiyazlı bir örgüt. Uluslararası ticaretin kurallarını kim belirlerse gezegenimizin uçsuz bucaksız zenginliklerinin ve kaynaklarının akışını da o belirliyor. İşte Dünya Ticaret Örgütü'nün mimarları bu gerçeğin farkındaydı. Fakat bu yeni sistemin sırrı hiçbir zorlamaya dayanıyor gibi görünmeyişindeydi. Aksine, meşruiyetini bunun tam tersi noktadan, özgürlük fikrinden alıyor ve insanın en temel faaliyetlerinden biri olan takas ve trampa hakkını kralların da devletlerin de kısıtlayamayacağı bir şekilde güvence altına alma vaadinde bulunuyordu.

*

Ülkelerin doğal kaynaklarını sömürebilmek için adil olmayan ticaret kurallarına başvurulması hiç yeni bir şey değil. Hatta modern ticaret sisteminin altındaki gizli iktidarı kavrayabilmek için anlatımızın yönünü bir süreliğine geriye çevirmek, Amerika'nın Doğu Kıyısı'ndaki isyancı yerleşimcilerin İngiliz Krallığı'ndan bağımsızlıklarını kazanmak üzere savaştığı 1770'lere gitmek gerekiyor. Amerikalı isyancılar ticaretin doğasına dair bugün pek çok insanın anlamadığı bir şeyi anlamıştı ve bunun sonucunda koca bir halk öfkeyle ayağa kalktı.

O dönemde diğer sömürgeler gibi genç ABD de İngiltere ile "eşitsiz bir anlaşma" içindeydi. Amerika'nın gümrük tarifeleri Londra tarafından, İngiliz ihracatçıların mallarını ABD pazarında kolayca satmasına imkân verecek şekilde düzenleniyor, son derece düşük tutuluyordu. İngilizler buna "serbest ticaret" adını veriyor ve bu haklarını neredeyse dindarca bir bağlılıkla savunuyorlardı. Fakat ortada bir çifte standart vardı. İngilizler ABD ve diğer sömürgelerine düşük gümrük vergisi dayatırken kendi sanayilerinin gelişmesi için bunun tam tersini yapmaları gerektiğinin farkındaydılar. İngiltere 14. yüzyıldan itibaren, özellikle de 18. yüzyıl boyunca kendi pazarını yüksek gümrük vergileriyle koruma altına almış, kendi sanayisini kurabilmek için yabancı girişimcilerin rekabetine engel olmuştu.[1]

Sistem hileliydi, Amerikalılar da bunun farkındaydı.[2] Hatta serbest ticareti İngilizlerin Amerikan ekonomisine müdahale etmek için kullandığı bir "komplo" olarak görüyorlardı. Amerikalılar kendi gümrük tarifeleri belirlenirken söz sahibi olmak, böylelikle İngiliz ihraç mallarından korunabilmek ve kendi sanayilerini geliştirebilmek istiyorlardı. Bağımsızlık Savaşı'nı kazanır kazanmaz da bunu hayata geçirdiler. ABD 1776'da bağımsızlığını kazandıktan sonra kendi ticaret yasalarını yapabilme gücüne kavuştu. Washington yönetiminin ekonomik politikasını yazıya döken isim de ilk hazine bakanı Ale-

1. Bkz. Ha-Joon Chang, "Kicking away the ladder", *Post-Autistic Economics Review* 15, 2002.

2. Bkz. Perry Anderson, *American Foreign Policy and Its Thinkers*, New York: Verso, 2014; Türkçesi: *Amerikan Dış Politikası ve Düşünürleri*, çev. Barış Baysal, NotaBene, 2015.

xander Hamilton oldu. Hamilton bir ülkenin sanayisinin erken safhalarda yabancı rakiplerden korunması gerektiğini İngiltere örneği üzerinden biliyordu. Amerikalılar da tam olarak bunu yaptı. Hızla gümrük vergilerini yükselttikten sonra (ileride Latin Amerika'da engel olacakları uygulamalara benzeyen) bir tür ithal ikame uygulamasına başladılar. Bununla da kalmayıp sanayi kabiliyetlerini geliştirmek için –yine İngilizlerin izinden giderek– sanayi birlikleri, sübvansiyonlar gibi devlet desteği mekanizmalarını devreye soktular. Hamilton, Adam Smith'in ve serbest ticareti savunan diğer İngiliz iktisatçıların teorilerini net bir şekilde reddediyordu. Bu isimlerin serbest ticareti herkes açısından en iyi sistem bu olduğu için değil, kendi ekonomik çıkarları bunu gerektirdiği için savunduğunu düşünüyordu. Hamilton, ABD gibi genç ekonomiler için sanayi odaklı hakiki bir kalkınmanın ancak sıkı bir korumacılıkla ve devlet desteğiyle mümkün olabileceğini biliyordu.

1860'lardan 1930'lara dek ABD dünyanın en sıkı korunan ekonomisiydi. Bu model gayet başarılı bir şekilde işledi ve ABD dünyanın bir numaralı sanayi gücü haline geldi. İngiltere ise Amerika pazarına erişimini kaybedince yaşadığı zararı dünyanın başka bölgelerine serbest ticareti dayatarak telafi etmeye çalışıyor; Çin'i Afyon Savaşları yoluyla, Güney Asya ve Afrika'daki sömürgelerini de idari kararnamelerle bu sisteme zorla dahil ediyordu. Yani Güney ülkelerinin ekonomik bağımsızlıklarını kaybetme nedeni ABD'nin ekonomik bağımsızlığını kazanmasıydı. Bir yandan da Batı ülkeleri Amerikan sistemine (o zamanlar bu sisteme böyle deniyordu) harfiyen uymaya başlamıştı. 20. yüzyılın ilk yıllarında sanayileşmiş dünya açısından ekonomik norm korumacılıktı.

Fakat bir süre sonra Büyük Buhran, ardından da İkinci Dünya Savaşı patlak verdi. Savaştan sonra Batılı güçler bu tür bir felaketin tekrar yaşanmasına engel olacak çareler bulmak amacıyla New Hampshire'da, Bretton Woods Konferansı'nda bir araya gelerek Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması'nı (GATT) imzaladılar. Konferansın merkezindeki isim olan John Maynard Keynes, sanayileşmiş ülkelerde giderek yayılan korumacılık uygulamasının toplam talebin azalmasına katkıda bulunduğunu öne sürüyordu: Fiyatlar çok

yüksek olduğu için insanlar yeterince alışveriş yapmıyor, öyle olunca da ekonomi duraklama noktasına geliyordu. Keynes'e göre aşırı korumacılık Büyük Buhran'ın da nedenlerinden biriydi ve bilindiği üzere Almanya ve Japonya gibi ülkelerde büyük zorlukların yaşanmasına neden olan bu ekonomik krizin sonucunda savaşı tetikleyen faşist siyaset ortaya çıkmıştı. Keynes, gümrük tarifelerinin dikkatli bir şekilde gevşetilmesi halinde talebin tekrar canlanacağına inanıyordu. Bu şekilde fiyatlar düşecek, insanlar yeniden tüketime yönelecek ve ekonomi canlanacaktı. GATT'nin amacı sanayileşmiş ülkelerin arasında yapılacak pazarlıklar neticesinde gümrük tarifelerini genel olarak aşağı çekmekti. Sistem herkesin faydalanacağı şekilde, birliktelik ve dayanışma ruhuyla inşa edildiği için kuralların katı bir şekilde uygulanması öngörülmüyordu: Üye devletler kendi ekonomilerine kayda değer bir zarar verme ihtimali olan politikalardan kaçınabilmek için pazarlık yapma seçeneğine sahipti.

Başka bir deyişle GATT görünüşte yüce bir amaca hizmet eden, ekonomik istikrarı ve barışı sürdürmeyi hedefleyen bir kurum olarak yola çıktı. Tıpkı aynı konferansın sonucunda kurulan IMF ve Dünya Bankası'nın ilk halleri gibi, GATT de Keynesçi ilkeleri ve ortak faydayı temel alıyordu.

Fakat neoliberal ideolojinin Batı dünyasında hızla güç kazandığı 1980'lerde bu sistem de radikal bir dönüşüme uğradı. Gelişmekte olan ülke pazarlarının zorla, birbiri ardınca serbest ticarete açıldığı bu dönemde GATT'nin halihazırda sanayileşmiş ülkelerin ötesine geçerek Güney'i de kapsaması için fırsat doğmuştu. GATT üyesi ülkeler bu amaç çerçevesinde Uruguay'ın Punta del Este kentinde bir araya gelerek kurumun geleceğini tartışmaya başladılar. Önceki toplantılardan farklı olarak bu kez gündem ABD'li neoliberal iktisatçı ve siyasetçiler tarafından belirleniyordu ve bu ekip Keynes'in benimsediği vizyona oldukça uzaktı: Dayanışmaya daha az, ekonomik reel politiğe daha fazla odaklanan bir vizyonları vardı. Görüşmelerin 1995'te sonuçlanmasıyla ortaya Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) çıktı. DTÖ'nün GATT'ye benzer bir tarafı yoktu. Bu kurum ekonomik istikrarı ve işbirliğini teşvik etmek için değil, dünyayı zengin ülkelerden, özellikle de ABD, Batı Avrupa ve Japonya'dan gelecek sermaye

akışına hazırlamak amacıyla tasarlanmıştı. Ayrıca GATT'nin esnekliğinden farklı olarak "ya hep ya hiç" diye özetlenebilecek bir işleyişi vardı: Ülkeler ya DTÖ kurallarının hepsini tek kalemde kabul edecek ya da dünya ekonomisinin dışında kalacaktı.

DTÖ'ye katılım kâğıt üstünde isteğe bağlı olsa da gelişmekte olan ülkelerin aslında tercih yapma özgürlüğü yoktu. On beş yıl süren yapısal uyumun ardından bu ülkelerin ekonomileri ihracata yönelik bir yapıya kavuşmuştu. Hayatta kalabilmek için artık Batı'nın pazarlarına muhtaçtılar. DTÖ'ye katılarak bu pazarlara erişim sağlayabileceklerdi, ama bunun karşılığında gümrük vergilerini düşürmeleri, kendi sanayilerini sübvanse etmeyi bırakmaları, sermaye kontrolü uygulamalarından vazgeçmeleri ve yabancı şirketlerin kendi sınırları içinde herhangi bir kısıtlamaya tabi olmadan faaliyet göstermesine razı olmaları gerekiyordu. Yani sanayiye dayalı anlamlı bir kalkınma için yapılması gerekenlerin tam tersini yapmaları bekleniyordu. Yapısal uyum süreci gelişmekte olan ülkelere serbest piyasa politikalarını sırayla, birer birer dayatmıştı; oysa DTÖ neoliberal sistemi tek hamlede Güney'in tamamına yayıp standart haline getirdi. Çoğu ülkenin bu sürece ayak uydurmaktan başka seçeneği yoktu.

Teorinin Sefaleti, Ülkelerin Sefaleti

Eğer serbest ticaret yoksul ülkelerin kalkınmaya yönelik ihtiyaçlarına köstek oluyorsa belli başlı iktisatçılar neden bu sistemi savunmaya devam ediyor?

Bunun bir nedeni, serbest ticaret *teorisinin* epeyce etkili oluşu. Modern serbest ticaret teorisinin temeli 19. yüzyıl İngiliz iktisatçılarından David Ricardo'ya dayanıyor. Ricardo, dünya ekonomisinin en verimli şekilde işleyebilmesi için her ülkenin diğerleri karşısında görece avantajlı olduğu, kendi teknolojik altyapısına uygun ürünlerin üretiminde uzmanlaşması gerektiğini savunuyordu. Portekiz şarap üretiminde, İngiltere de kumaş üretiminde daha iyiyse İngiltere'nin şarap üretmekle zaman kaybetmesinin bir anlamı yoktu.[3] Kumaşı

3. Tabii Portekiz kumaşı İngiltere'den daha ucuza üretebiliyor olsa bile, İngiltere'ye karşı göreli avantajının yüksek olduğu şarap üretimine odaklanması gerekir.

kendi üretip şarabı Portekiz'den ithal etmesi gerekirdi. Bu teorinin Heckscher-Ohlin-Samuelson teorisi olarak da bilinen daha modern versiyonu, bu kıyaslamayı teknolojik altyapı yerine "üretim faktörleri" esasına göre yapar. Buna göre küresel ekonomide azami verimliliği yakalamak için ucuz emek kaynağı bol olan ülkelerin emek-yoğun üretime odaklanmaları, çokça sermayeye sahip olan ülkelerin de sermaye-yoğun üretimde uzmanlaşmaları gerekir. Teoriye göre bunun gerçekleşmesi için ticaret sistemindeki her türlü "çarpıklığın" (örneğin sübvansiyonların ve gümrük vergilerinin) ortadan kaldırılması gerekir. Her türlü üretim, piyasadaki rekabetin sert gerçekliğiyle imtihan edilince rekabet gücünün derecesine göre ya batacak ya çıkacak, bunun sonucunda da ülkeler doğal olarak görece iyi olduğu üretim kollarına dağılacaktır. Böylelikle denklemin her noktasında ticaret hacmi, gelirler ve tüketim artacaktır.

Heckscher-Ohlin-Samuelson modeli ilk bakışta son derece makul bir sistem gibi görünüyor. Doğru olmaması için bir neden yok gibi. Fakat bu modelin alttan alta dünyadaki eşitsizlikleri doğallaştırmak gibi bir sonucu var. Söz konusu teori, her bir ülkenin üretim faktörlerine dayalı *doğal* bir donanıma sahip olduğu varsayımına dayanıyor. Başka bir ifadeyle, zengin ülkelerin doğal bir ucuz emek fazlasına sahip olan yoksul ülkelere kıyasla doğal bir sermaye bolluğu içinde olduğuna, bunun sanki tanrılar tarafından belirlenmiş bir kural olduğuna inanmamızı bekliyor. Öyleyse şunu sormamız gerekir: Bu yoksul ülkelerde emeğin bu kadar ucuz olmasının asıl sebebi nedir? Peki ya zengin ülkeler neden bu kadar çok sermayeye sahip?

Ünlü bir Alman iktisatçı, 1848 yılında yaptığı meşhur bir konuşmada serbest ticaret teorisini –ve Avrupa emperyalizmini– şu sözlerle sert bir şekilde eleştirmişti:

> Bize serbest ticaretin uluslararası bir işbölümüne yol açacağını, böylelikle her ülkenin doğal koşullarıyla en uyumlu üretim biçimine yöneleceğini söylüyorlar. Baylar, belki aranızda kahve ve şeker üretiminin Batı Hint Adaları'nın kaderinde yazılı olduğuna inananlarınız vardır. Fakat iki yüzyıl öncesine kadar, ticaret gibi bir kaygısı olmayan doğa, orada ne tek bir şeker kamışı çıkarmıştı ne de bir kahve ağacı.[4]

Bunları söyleyen iktisatçı Karl Marx'tı. Bu sözleriyle sermaye ve emek gibi donanımların tarihsel ve siyasi süreçlerin birer ürünü olduğunu, doğal değil *insan yapısı* olduklarını anlatmaya çalışıyordu. Zengin ülkelerde emek pahalıdır çünkü buralarda sendikaların ve çalışma şartlarını düzenleyen yasaların köklü bir geçmişi vardır. Bu ülkelerde sermaye çoktur çünkü uzun süredir yürürlükte olan korumacı gümrük tarifeleri sayesinde sanayilerini geliştirebilmişlerdir. Yoksul ülkelerde ise emek ucuz, sermaye azdır çünkü bu ülkelerin tarihi sömürgecilikle, mülksüzleştirmeyle, eşitsiz anlaşmalarla ve yapısal uyumla doludur. Göreli avantaj verili bir sabit değildir, yaratılır.[5] Kuzey sermaye-yoğun üretime devam ederken Güney'e hammadde ihraç etmeye devam etmesini salık vermek, siyah insanların *doğaları itibarıyla* pamuk tarlalarında çalışmaya, beyazların da yine *doğaları itibarıyla* onlara efendilik etmeye yatkın olduğunu, siyah birinin ırgatlık dışında bir amaçla eğitim görmesinin o kişinin doğal kabiliyetlerine aykırı bir "çarpıklık" olarak kabul edilmesi gerektiğini söylemeye denk gelir. Adil olmayan bir toplumsal ilişkiyi alıp ona doğal, sorgulanamaz bir kılıf uydurmuş olursunuz.

Heckscher-Ohlin-Samuelson teorisi, tarihsel kanıtlarla taban tabana zıtlaşıyor. Tekrar tekrar gördüğümüz gibi, bir ülkenin faktör donanımı doğru politikaların uygulanması halinde kolayca değişebilir. Güney ülkeleri gümrük tarifelerini ve sübvansiyonları stratejik bir biçimde kullanarak ulusal sanayilerini geliştirip sermaye donanımlarını artırabilirdi. Zaten bağımsızlıklarını kazandıkları 1950'li, 60'lı yıllarda, yapısal uyum sürecinin öncesinde tam olarak bunu yapıyorlardı. Fakat bu türden sanayi stratejileri dikkatli bir planlamayı ve devlet müdahalesini, yani serbest ticaret taraftarlarının işlerin "doğal" akışını bozan müdahaleler olarak görüp sert bir şekilde reddettiği müdahaleleri gerektirir.

4. Bu sözler Karl Marx'ın 9 Ocak 1848'de Brüksel'deki Demokratik Birlik toplantısında yaptığı konuşmadan alınmıştır.

5. Bu görüşü geliştirmek için en çok çaba harcayan isim muhtemelen ücret ve fiyatların tarihsel-siyasi etkenler tarafından belirlendiğini savunan iktisatçı Arghiri Emmanuel olmuştur. Bu görüş bağımlılık teorisinin vazgeçilmez parçalarından biri haline geldi.

*

Göreli avantaj teorisini temel alan serbest ticaret taraftarları bizi ticaretin serbestleşmesinin bir noktada yoksul ülkelerdeki ekonomik kalkınmayı da hızlandıracağına inandırmaya çalışıyor.

Serbest ticaretin verimliliği artırdığı ve kısa vadede tüketimi hızlandırdığı iddiası soyut, matematiksel bir düzlemde doğru olabilir, fakat bu uzun vadeli kalkınma için anlamlı bir strateji olamaz. Aslına bakarsanız teorinin kendisi de böyle bir iddiada bulunmuyor, sadece bu süreçlerden çıkarı olan birtakım insanların tekrar edip durduğu süslü laflarda bu yönde imalara rastlıyoruz. Gerçek anlamda bir ekonomik kalkınma için, yoksul ülkelerin sermaye-yoğun üretim kapasitelerini artırmaları gerekir. Bu da tıpkı İngiltere'nin, ABD'nin ve bugün zengin kategorisindeki bütün ülkelerin ekonomik kalkınma sürecinde yaptığı gibi, sanayilerini açık piyasada rekabet etmeye hazır olana dek küresel rekabetten izole etmelerini gerektirir. Dolayısıyla zengin ülkelerin şimdi çark edip de bu stratejiyi yoksul ülkelere yasak etmesi şaşırtıcı, hatta belki de saldırganca bir tavır. Zengin ülkeler, yoksul ülkelerin mümkün olan en kısa sürede serbestleştirilerek rekabet ortamına dahil edilmesi gerektiğini, böylelikle en rekabetçi sanayilerini ayakta tutmaya teşvik edilmiş olacaklarını savunuyorlar. Korumacılığın tembelliği ve kayıtsızlığı beslemekten başka bir işe yaramadığını söylüyorlar.

Cambridge Üniversitesi iktisatçılarından Ha-Joon Chang, bu teorinin sorunlu yanlarını küçük oğlu Jin-Gyu üzerinden örnekliyor. Jin-Gyu'nun ileride büyük ve başarılı biri olma ihtimali, anne ve babasının yıllar boyunca onu koruyup onun için para harcayarak sağlıklı bir şekilde büyümesini sağlamasına, iyi bir okula gitmesine ve tek başına hayata atılmadan önce rahatça derslere odaklanabileceği yeterli vakte sahip olmasına bağlıdır. Peki serbest ticaret mantığını Chang ailesine uyguladığımızda ortaya nasıl bir tablo çıkıyor? Bu durumda diyebiliriz ki Jin-Gyu anne ve babasının tembelliğini sübvanse ettiği ekonomik bir baloncuğun içinde, rekabetin çetin şartlarından korunarak yaşamaktadır. Onun asıl ihtiyacı olan şey bu sübvansiyonlardan kurtulup kendine bir iş bulmak, geçimini kendi eliyle

sağlamaktır. Üretken ve verimli birine dönüşebilmesinin tek yolu budur. Fakat Chang diyor ki: "Altı yaşındaki Jin-Gyu'yu şimdi istihdam piyasasına dahil edecek olursam belki maharetli bir ayakkabı boyacısı yahut başarılı bir işportacı olabilir ama beyin cerrahı ya da nükleer fizikçi olma ihtimali kalmaz. Bu ihtimallerin korunabilmesi için en az on küsur yıl daha benim korumama ve para harcamama ihtiyacı var."[6]

"Aynı şekilde," diye devam ediyor Chang, "gelişmekte olan ülkelerin sanayisi de uluslararası rekabet ortamına vaktinden erken sokulursa varlığını sürdüremez. İleri teknolojilerde uzmanlaşıp etkin bir kurumsallaşma süreci geçirerek yetkinliklerini artırabilmek için zamana gereksinim duyarlar. Bebek sanayilerin korunması da tam olarak bu nedenle gereklidir."[7] Yoksul ülkelerin "ayakkabı boyacısı" olmaktan ileriye gitme ihtimallerini koruyabilmek için yapabileceği tek şey bebek sanayilerini –en azından bir süre boyunca– korumaktır.

*

Dünya Ticaret Örgütü, amacını ticaretin tarafları arasında "adil bir saha" yaratmak şeklinde özetliyor. Üye devletlerin her biri aynı kurallara tabi, aynı düşük gümrük vergilerini uyguluyor, sübvansiyonu yasaklıyor. Fakat gerçekte adil saha denen şey bir yanılsamadan ibaret. Zengin ülkeler kalkınma süreçlerini ağır korumacı tedbirlerle geçirdikleri için sahaya son derece kuvvetli ve rekabet gücü yüksek sanayileriyle çıkabiliyor. Yoksul ülkeler ise hiçbir zaman korumacı tedbirlerden faydalanamamış, dolayısıyla sahaya zengin ülkelerdeki benzerleriyle rekabet etme ihtimali olmayan şirketlerini sürmek zorunda kalıyor. Sahanın kendisi nasıl bir yer olursa olsun, bir tarafta en üst lige mensup bir takım, diğer tarafta da okul çocukları varken sahanın ne önemi olabilir? Kurallar iki taraf için eşit olsa da adil bir durumdan söz edilemez. Yoksul ülkelerin genç sanayileri Kuzey'in kuvvetli şirketleri karşısında çökmeye mahkûm kalacağı için bu ül-

6. Ha-Joon Chang, "My six-year-old son should get a job", *Bad Samaritans* içinde, New York: Bloomsbury Press, 2008, 3. Bölüm.

7. Chang, *a.g.y.*, s. 65-66.

keler kısa süre içinde tekrar hammadde veya tarım ürünü (yani katma değeri düşük mal) ihracatına dönecektir. Bu durumda da kalkınmadan bahsedilemez.

Oyunun gerçekten adil olduğunu varsayacak olsak bile, sahaya yakından baktığımızda karşımıza birtakım başka sorunlar çıkıyor: Aslında kurallar DTÖ'nün kendi ölçülerine göre bile adil olmaktan uzak. DTÖ teoride bütün ülkelerden gümrük vergilerini ve sübvansiyonlarını aynı seviyede azaltmalarını istese de bu tür kesintilerde zengin ülkeler her zaman kayırılıyor. DTÖ rejimi, zengin ülkelerin ihracat malları için "adaletsiz" rekabet oluşmasın diye yoksul ülkelerden sanayi mallarını sübvanse etmemelerini talep ediyor. Sonuç olarak bu ülkelerin pek çoğu çareyi sanayileşmeye dair umutlarını tamamen bir tarafa atıp tarıma odaklanmakta buluyor. Fakat ABD Tarım Yasası ve Avrupa Ortak Tarım Politikası yoluyla zengin ülkeler kendi tarım malları için yılda 374 milyar dolar civarında sübvansiyon veriyor, sonra da bu malları üretim maliyetinin altında fiyatlarla uluslararası piyasaya sürerek Küresel Güney'deki ülkelerin ticaretini baltalayıp pazar paylarını düşürüyor.[8] Bu korkunç çifte standart da yoksul ülkelerdeki tarım sektörünün, yani göreli avantajları *olduğu varsayılan* sektörün belini büküyor. Zengine sübvansiyon, yoksula gelince serbest ticaret.

Başka bir deyişle, DTÖ kurallarının ayrımcı bir şekilde uygulanması yüzünden pek çok yoksul ülke, serbest ticaret teorisi tarafından kalkınmak amacıyla geliştirmeleri tavsiye edilen tek sektörü de geliştirmekten alıkonuyor. Sanayiye dayalı kalkınmaya da teşebbüs etseler, kalkınmayı tarımda da arasalar önlerine bir engel çıkıyor. Üstüne üstlük, DTÖ'nün Tarım Anlaşması bu dengesizliği uluslararası hukukun bir parçası haline getiriyor.

Benin, Burkina Faso, Mali ve Çad Afrika'nın büyük pamuk üre-

8. Bu sayı OECD tarafından yayımlanan verilere göre, 2010 yılında OECD ülkelerinde verilen tarım sübvansiyonlarının toplamı. Çiftçilere doğrudan verilen hibe ve sübvansiyonların toplamı aynı yıl içinde 227 milyar doları buluyordu. Tarım sübvansiyonları genellikle büyük tarım şirketlerine verildiği için zengin ülkelerdeki küçük çiftçilere de zarar veriyor. ABD'de sübvansiyon ödemesi alanların yüzde 20'si toplam paranın yüzde 89'unu paylaşıyor.

ticileri arasında yer alıyor. Bu ülkelerde pamuk sektöründe toplamda 8 milyon insan çalışıyor (yani sektör, bu ülkelerde devletten sonra en büyük istihdam kaynağı) ve 13 milyon insan buradan doğan gelire dolaylı olarak muhtaç. Fakat bu sektörün karşısında büyük bir engel var. ABD kendi pamuk üreticilerine sübvansiyon sağladığı için pamuğun uluslararası piyasalardaki fiyatı olması gerekenin yüzde 10 altında kalıyor. Bu da sözünü ettiğimiz (ve dünyanın en yoksulları arasında yer alan) ülkelerin ekonomisi açısından oldukça ciddi bir oran olan yüzde 10'luk bir zarar anlamına geliyor. Bu ülkelerin kalkınmaya yönelik umutlarını koruyabilmesi için, yaptıkları pamuk ihracatının karşılığında ABD'nin bilinçli olarak düşük tuttuğu fiyatı değil, adil hak edişlerini almaları gerekiyor. "Pamuk Dörtlüsü" olarak bilinen bu ülkeler ABD'nin sübvansiyon uygulamasının DTÖ kurallarını ihlal ettiğini belirterek kuruma resmi başvuruda da bulundular. Fakat ABD geri adım atmadı.

Pamuk Dörtlüsü'nün DTÖ içersinde ABD'den (Anlaşmazlıkların Halli Mekanizması yoluyla) şikâyetçi olma hakkı da var ve muhtemelen böyle bir durumda karar lehlerine çıkacak. Fakat DTÖ, ABD'ye fiili yaptırımda bulunma yetkisine sahip değil. Yaptırım davacılara bırakılıyor; yani davayı kazanmaları halinde Pamuk Dörtlüsü ABD'ye ekonomik yaptırım uygulama hakkına sahip olacak. Fakat bir grup yoksul ülkenin dünyanın en zengin ve güçlü ekonomisine uygulayacağı yaptırımın ne gibi bir sonucu olabilir? Tavşanın dağa küsmesi misali, ABD bu yaptırımların farkında bile olmayacaktır. Yaptırım gücü pazar payıyla orantılı olarak, asimetrik dağıtıldığı için zengin ülkelerin DTÖ kurallarına uygun hareket etmesini sağlayacak güçlü bir mekanizma mevcut değil. Bu ülkeler diledikleri gibi hareket edebiliyor. Fakat yoksul ülkelerin tercih şansı yok. Kendilerine zarar veren ticaret kurallarını çiğneyecek olurlarsa zengin ülkelerin uygulayacağı yaptırımlar yüzünden tamamen yıkıma uğrayabilirler.[9]

Ticari anlaşmazlıklara karşılık olarak yaptırım uygulanmasının orantısız olacağını düşünenler olabilir. Sonuçta yaptırım dediğimiz

9. Pamuk Dörtlüsü örneğini Yash Tandon'a borçluyum: Yash Tandon, *Trade is War: The West's War Against the World*, New York: OR Books, 2015, s. 41 vd.

uygulamaya genelde doğrudan saldırganca hallere karşı, ekonomik bir savaş yürütmek için başvurulur. Dolayısıyla tazminat istemek daha makul bir yaklaşım gibi görülebilir. Gelişmekte olan ülkeler de tam olarak bu argümanı defalarca dile getirip daha adil bir ceza mekanizması kurulmasını talep ettiler. Fakat zengin ülkeler ellerinde bulundurdukları güçten feragat etmeye yanaşmadı. Zaten bu yaptırımları kullanmakta ısrar etmeleri de DTÖ'nün aslında neye hizmet ettiğine dair önemli bir ipucu sunuyor. Uzun süredir DTÖ müzakerecisi olarak görev yapan Yash Tandon'un da ifade ettiği gibi "Ticaret savaştır" ve bu savaş Kuzey tarafından, Güney'e yönelik olarak yürütülüyor.

Tabii yoksul ülkelerin çoğu için ticaretin serbestleştirilmesinin yarattığı sorunlar bunların tamamından daha somut ve acil meseleler. Ayrıca bunu anlayabilmek için serbest ticaret teorisini hatmetmeye de gerek yok. Basitçe ifade etmek gerekirse, gümrük vergilerini düşürmek gümrük gelirlerinin de düşmesine neden oluyor. Yoksul ülkeler için de gümrük gelirleri genellikle önemli gelir kalemleri arasında yer alır, bazen ülke bütçesinin yüzde 50'sini bile geçebilir. Yoksul ülkeler, toplaması kolay olduğu için gümrük gelirlerine bel bağlamaya meyillidir. Kişisel gelirler genellikle vergiye tabi tutulamayacak kadar düşüktür ve devletin sermaye kazançları vergisi, veraset vergisi gibi farklı türde vergileri tahsil etme becerisi kısıtlıdır. IMF tarafından yürütülen bir araştırmaya göre de ülkelerin son yirmi beş yılda ticaretin serbestleştirilmesi dolayısıyla kaybettiği vergi gelirinin yüzde yetmişten fazlası farklı türden vergi gelirleriyle telafi edilebilmiş değil.[10] Başka bir deyişle, yoksul ülkelerin sosyal hizmetlere ve yoksulluğu azaltmaya harcamak için ihtiyaç duyduğu kaynaklar, serbest ticaret tarafından devre dışı bırakılıyor.

Gönülsüz Seks İşçiliğinin "Verimliliği"

Gelişmekte olan ülkelere dayatılan serbest ticaret uygulamalarının olumsuz etkilerine ilk kez 2004 yılında Esvatini'ye döndüğüm sırada

10. Aktaran Chang, *a.g.y.*, s. 69.

tanık oldum. 2005 yılının ocak ayının ilk haftalarında olağanüstü bir şey oldu. Tekstil fabrikaları birbiri ardınca kapanmaya başladı, 25 bin işçi (çoğunlukla yasal bildirimde bulunulmadan, çalıştıkları ayın maaşını alamadan) işlerinden çıkarıldı. Kayıtlı ekonomide iş bulmanın neredeyse imkânsız olduğu Esvatini gibi küçük bir ülkede bu son derece yıkıcı bir darbe anlamına geliyordu. Böyle bir şey nasıl gerçekleşebilmişti? Onca fabrikaya ne olmuştu? Esvatini halkı kendine bu soruları sorup duruyordu. Herhangi bir doğal felaket yaşanmış değildi. Ekonomik kriz yoktu. Hükümetin politikalarında herhangi bir değişiklik yapılmamıştı. İşler adeta buhar olup uçmuş, bir zamanlar vızır vızır işleyen sanayi bölgeleri ıssızlaşıvermişti.

Ben de şaşkına dönmüştüm. Günlerce gazeteleri baştan sona okuyarak, viraneyi andıran bir internet kafede çevirmeli ağ üzerinden internete girip haber arayarak neler olduğunu anlamaya çalıştım. Sonunda işin aslı anlaşıldı.

Yakın tarihin büyük kısmında Batılı ülkeler, üretim maliyetinin çok daha düşük olduğu ülkelerden gelecek ithal mallara karşı yerli tekstil sektörlerini korumuştu. İç pazara çok fazla ucuz giyim malzemesi girmemesi için Kore ve Hong Kong gibi Doğu Asya ülkelerinden yapılan ithalata özel kotalar koydular.[11] Bir yandan da Esvatini gibi çok yoksul ülkeler için, bu ülkelerin tekstil sanayileri büyüsün ve başka üreticiler de buralara gelip yatırım yapsın diye (sınırsız kota ve Batı pazarlarına vergisiz erişim hakkı gibi) özel ayrıcalıklar tanıdılar.[12] Bu ayrıcalıklar, sanayiye dayalı kalkınmaya en muhtaç bölgelere destek vermek ve işsizliğin yüksek seyrettiği ileri derecede yoksul bölgelerde istihdam yaratmak için dikkatlice planlanmış bir sistemin parçasıydı. Sistem işe yaradı: Esvatini'nin tekstil sektörü hızla büyüdü, bu ülkeye tanınan ayrıcalıklardan faydalanmak isteyen birkaç Asyalı şirket de buraya taşındı. Sektör kısa süre içinde ülkede kayıtlı istihdamın en yüksek olduğu sektör haline geldi; 2004 yılında

11. Bu kota sistemi Multi-Fiber Düzenlemesi olarak biliniyordu ve 1974'te uygulanmaya başlamıştı.

12. Bu ayrıcalıklar, Genelleştirilmiş Ayrıcalıklar Sistemi (GSP) ve Esvatini'nin de 2000 yılında faydalanmaya başladığı ABD'nin Afrika Büyüme ve Fırsat Yasası aracılığıyla düzenleniyordu.

35 000 kişi tekstil sektöründen maaş alıyordu. Bu Esvatini için ekonomik bir mucizeydi.

Fakat DTÖ kurulunca bu sistem göze batmaya başladı. Çokuluslu şirketler bu kotaların ve ayrıcalıkların piyasada "arıza" yarattığını, emeğin en ucuz olduğu yerlerde faaliyet göstermelerine engel olduğunu öne sürüyordu. Asya ülkeleri de bu sistemin Esvatini gibi ülkeler için adil olmayan bir avantaj sağladığını savunuyordu. DTÖ bu iddialara hak verdi, 1 Ocak 2005'te Batılı ülkelerin Doğu Asya'dan yapılan tekstil ithalatına uyguladığı kota kaldırıldı.[13] Uluslararası tekstil ticaretinin işleyişi bir gecede altüst oldu. Bu gelişme Asya açısından müthiş haberdi: Dünyanın dört bir yanındaki tekstil firmaları ucuz işgücünden istifade etmek için hemen üretimlerini Asya'ya taşıdı. Fakat emeğin Asya'dan az bir miktar daha pahalı olduğu Esvatini gibi ülkeler açıkta kalıverdi. Esvatini'deki fabrikalar göreli avantajını kaybetmişti; ya tamamen kapandılar ya da onlar da Doğu Asya ülkelerine taşındı. Ülkenin tekstil sektörü rekor bir hızla yok oldu, on binlerce insan işsiz kaldı.

Bu süreç insani bir felaketi tetikledi. İşsiz kalanların çoğu kadındı ve pek çoğunun hayatta kalabilmek için seks işçiliğine yönelmek dışında seçeneği yoktu. Manzini şehrindeki seks işçileriyle yapılan 2005 tarihli bir araştırmada bu kadınların çoğunluğunun tekstil fabrikaları kapanınca işsiz kalanlardan oluştuğu tespit edildi. "Yaptığımız işten memnun değiliz ama bir şekilde geçinmek zorundayız," diyordu aralarından biri. "Bu işte çalışanların sayısı günden güne artıyor, belli ki insanlara acilen para lazım, başka da iş yok." Tahmin edilebileceği gibi, Esvatini'de zaten ciddi bir sorun olan HIV/AIDS krizi iyice derinleşti.[14] Hatta ülkenin bugün sırtlanmak zorunda kaldığı hastalık yükünün büyük bir kısmı 2005'te kadınların topluca işsiz kaldığı döneme dayandırılabiliyor.

Benim açımdan bunları görmek büyük bir uyanıştı, hayatımın en

13. Bu süreç 1995'te çıkarılan ve on yıl içinde uygulamaya geçirilen Tekstil ve Giyim Anlaşması çerçevesinde yürütüldü.

14. Bu argümanı şu makalede daha ayrıntılı bir şekilde ele alıyorum: "Neoliberal plague: the political economy of HIV transmission in Swaziland", *Journal of Southern African Studies* 38(3), 2012, s. 513-29.

önemli kavrayışlarından biriydi. O sırada kalkınma sektörünün bir parçası olan World Vision adlı kuruluşta çalışıyordum. AIDS hastalarının evde bakım hizmetlerini yürütüyor, ufak tefek gelir getiren projelerin uygulanmasında görev alıyor, aynı ülkeyi paylaştığım insanların acısını dindirebilmek için elimden geleni yapmak için uğraşıyordum. Esvatini'deki yoksulların kaderinin Cenevre'deki teknokratların iki dudağının arasında olduğunu fark edince epeyce şaşırmıştım. Serbest ticaret adına yazılan yeni kurallar halkımın zaten kırılgan hayatlarını tek kalemde, iyice altüst etmişti. World Vision çalışanları olarak hepimiz uzakta bir yerlerde bulunan ve belli bir adı sanı olmayan bu güç karşısında büyük bir çaresizlik hissediyorduk.

*

Peki serbest ticaret teorisyenleri bu felaketleri nasıl yorumluyor? Rekabet gücü düşük sektörlerden "serbest kalan" emek ve sermayenin kısa süre içinde o ülkenin göreli avantajıyla daha uyumlu sektörlere kayacağını varsayıyorlar. Bu varsayım "kusursuz faktör hareketliliği"ni temel alıyor. Fakat pek çok başka ekonomik varsayımda olduğu gibi, burada da gerçeklik neredeyse hiçbir zaman teoriyle uyumlu ilerlemiyor. Bir sektördeki işlerini kaybeden insanlar genellikle hemen başka bir sektörde iş bulabilecek yeterliliğe sahip olmuyor; ya uzun süre işsiz kalıyor ya da çok düşük vasıflı, çok az para kazanabildikleri işlere kayıyorlar. Verimli bir geçiş sürecini mümkün kılabilmenin tek yolu işsizlik maaşı ve mesleki eğitim gibi destek mekanizmalarından geçiyor, fakat yoksul ülkelerin genelde bu tür uygulamalara ayıracak kaynağı olmuyor.

Sermaye hareketliliğine gelince: Teoriye göre, ortadan kaybolan bir sektördeki sermayenin otomatik olarak rekabet gücü yüksek başka sektörlere kayması gerekiyor. Fakat sermaye –örneğin bir makine biçiminde– sabitlenmiş haldeyse, genellikle başka bir sektörde kullanılamayacak kadar spesifik bir iş için tasarlanmıştır ve birileri tarafından satılana dek atıl kalır. Manzini'nin dışlarındaki kepenk kapatmış devasa fabrikaların durumu da tam olarak böyle. Sermaye likit durumdaysa da o ülkede kalacağının bir garantisi yoktur, kolayca

yurtdışına aktarılabilir. Tekstil yatırımcıları tası tarağı toplayıp Doğu Asya'ya taşınınca Esvatini'de yaşanan da buydu. Yani likit sermayenin hareketliliği haddinden fazla kusursuz, sabit sermayeninki ise yeterince kusursuz değil.

Dolayısıyla teori gerçeklikle örtüşmüyor. Hatta bu teoriyi biraz da olsa ciddiye alacak olursak Esvatinili binlerce tekstil işçisinin gönülsüz bir şekilde seks işçiliğine geçmiş olmasını, göreli avantaj bağlamında, verimli ve arzu edilen bir sonuç olarak görmemiz gerekir. Bu bahsettiğimiz senaryoda Esvatini sıkıntı çekerken Doğu Asya kazanıyor, dolayısıyla DTÖ'nün serbest ticaret taraftarları da hemen bu noktaya dikkatimizi çekmeye çalışıyor. Güney'in tarihine baktığımızda bu manzaranın acı bir gerçeğin yansıması olduğunu görüyoruz. 1950 ve 60'larda Güney'in liderleri Bağlantısızlar Hareketi ve G77 gibi zeminler üzerinden dayanışmayla, yardımlaşma esasıyla bir araya gelmek için pek çok cesur adım atmıştı. Fakat yapısal uyum süreci ve DTÖ bu adımların hepsini boşa çıkararak yoksul ülkeleri birbirinin rakibi haline getirdi. Bu da sömürgecilik kadar eski bir strateji. Böl ve yönet.

Felaketi Kâra Çevirmek

Gelişmekte olan ülkelerin küresel serbest ticaret rejiminde karşılaştığı zorlukların çoğunun aslında serbest ticaretle herhangi bir ilgisi de yok. DTÖ anlaşmalarından biri olan Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Anlaşması (TRIPS) telif hakkı ve patentle ilgili kurallara odaklanan bir metin. Normalde ticaretin gelişmesi için patent standartlarının *düşürülmesi* gerektiğini düşünürüz. Ülkeler arasındaki teknoloji paylaşımını kolaylaştırmanın teknolojik gelişmeyi hızlandırmak ve ticareti daha verimli hale getirmek için iyi bir yöntem olduğunu varsayarız. Böylelikle üretimin, yenilikçiliğin ve her türlü alışverişin artacağını öngörebiliriz. Fakat TRIPS bunun tam tersini sağlamak üzere düzenlenmiş bir anlaşma. TRIPS'in amacı patent standartlarını yükseltmek ve bunu uluslararası hukukun bir parçası haline getirmek. Hem de bütün bunlar serbest piyasa adına yapılıyor. Yani ortada kendi içinde çelişkili bir durum var.

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında patent sürelerinin dünya ortalaması on üç yıl civarındaydı. Serbest piyasacılık döneminden önce, 1975'e gelindiğinde bu ortalama on yedi yıla çıkmıştı. Fakat TRIPS ile beraber zengin ülkeler bunu yirmi yıla çekmeyi başardı. Elinde patent hakkı bulunduran kişiler ve şirketler açısından oldukça iyi bir haber bu, çünkü böylelikle oturdukları yerden çok daha uzun bir süre boyunca gelir elde edebiliyorlar. Fakat uzun patent sürelerinin yoksul ülkeler üzerinde yıkıcı bir etkisi var. Patent lisanslama ücretleri son derece yüksek olabildiği için çoğu yoksul ülke temel kalkınma faaliyetleri için ihtiyaç duyduğu bilgisayar programları, tarım aletleri ve ilaçlar gibi bilgi ve teknoloji kalemlerine para yetiremiyor. Gelişmekte olan ülkeler TRIPS yüzünden her yıl çokuluslu şirketlere fazladan 60 milyar dolar lisans parası ödemek zorunda kalıyor.[15]

Bunlar kulağa teknik bir sorundan ibaret meseleler gibi gelse de bunların insan refahı açısından son derece yıkıcı sonuçları olabiliyor. Bu konuda verilebilecek en güçlü örnek de, tabii ki, AIDS krizinin hikâyesi.

*

Ben daha küçük bir çocukken babam Esvatini'deki ilk HIV vakalarından birini teşhis etmişti. 1988 yılıydı. Bu işin arkasını bırakmayan babam sürekli HIV testi yapmaya başladı. Bir sonraki yıl, doğum öncesi kliniğine gelen kadınların yüzde ikisinin HIV pozitif olduğunu tespit etti, yani hastalık şaşırtıcı derecede yaygındı. Bir yıl sonra bu oran iki katına çıktı. Ondan bir yıl sonra tekrar ikiye katlandı. Virüs o kadar hızlı yayılıyordu ki, 1990'ların sonuna gelindiğinde nüfusun yaklaşık yüzde 25'i virüse yakalanmış durumdaydı. Annem ve babam çalıştıkları kliniklerin ve hastanelerin iğne ipliğe dönmüş bedenlerle dolup taşmasına bire bir tanık oldu. "Korkunç bir tecrübeydi," diye hatırlıyor babam o günleri. "Boş yatak kalmadığı için hastaları yerlerde yatırmak zorunda kalıyorduk. Tam bir kriz haliydi." O günlerde annemin ve babamın eve hep gece geç saatlerde, yorgun

15. Meena Raman, "WIPO Seminar Debates Intellectual Property and Development", *Our World is Not For Sale*, 10 Mayıs 2015.

argın döndüklerini hatırlıyorum. Fakat onlar için bu salgının en kötü tarafı kendi çektikleri sıkıntılar değil, hastaları tedavi edememekti. Mesele bu hastalığın ilacı olmaması da değildi, ilaç vardı. İlk antiretroviral ilaçlar ABD tarafından 1987 yılında, babam ilk HIV pozitif teşhisini koymadan bir yıl önce onaylanmıştı. Fakat bir yıllık ilaç bedeli 15 000 dolar civarındaydı, yani çok zenginler haricinde kimsenin erişemeyeceği düzeydeydi.

İlaçların bu kadar pahalı olması, TRIPS Anlaşması kapsamında yeni ve son derece güçlü bir patent sistemiyle korumaya alınmış olmalarından kaynaklanıyordu. Geçmişte ilaç firmaları sadece ilacın *üretim* sürecinde patent sahibi olabiliyordu, formülün kendisini patentleyemiyordu. Dolayısıyla gelişmekte olan ülkeler önemli ilaçları üretmenin bir yöntemini bulabildikleri takdirde bunların muadillerini üretip cüzi bedellerle satabiliyordu. TRIPS ise şirketlerin alabileceği patentlerin kapsamını molekül düzeyine kadar daraltarak bu uygulamaya son verdi. AIDS krizi patlak verdiğinde Hindistan'daki muadil ilaç firmaları yılda 350 dolar gibi düşük bir bedel karşılığında bu antiretroviral ilaçları üretip ihraç edebilecek kapasiteye sahipti, fakat DTÖ –ilaç firmalarının baskısıyla– buna engel oldu.[16] "Bu yaptıkları aslında suçtu," diyor babam. "İlaç firmalarının insanların göz göre göre ölmesine razı olması beni çok şaşırtmıştı."

Sonunda Esvatini'nin komşusu olan ve aynı derecede büyük bir salgınla boğuşan Güney Afrika, yaşadığı kamu sağlığı krizini gerekçe göstererek DTÖ kurallarına uymayıp muadil ilaç kullanmaya karar verdi. Sırf patent kurallarına saygı göstermek adına milyonlarca insanın ölmesine göz yumulamayacağını, patentlerin bu kadar kutsal şeyler olamayacağını söylüyorlardı. ABD bu adıma karşılık olarak Güney Afrika'ya DTÖ aracılığıyla ezici yaptırımlar uygulama tehdidi savurmaya başlayınca dünya bu zalimce hamleyi dehşete düşmüş bir şekilde izlemekle yetindi. Fakat o sıralarda ABD'nin elini zayıflatan bir gelişme oldu: 2001 yılında ABD'de şarbon kaynaklı ölümler yaşandı. Hükümet, biyolojik silahların tetiklediği bir salgının başlamış

16. Bkz. Peter Mugyenyi, *Genocide by Denial: How Profiteering from HIV Killed Millions*, Kampala: Fountain Publishers, 2008.

olabileceğinden endişe ediyordu. Her ihtimale karşı şarbon tedavisinde kullanılan antibiyotik olan Cipro'yu stoklamaya karar verdiler. Fakat Cipro'nun patenti Bayer firmasındaydı ve ilaç son derece pahalıydı. ABD hemen devreye girdi, olası bir kamu sağlığı krizini gerekçe göstererek Bayer'i patentini askıya almaya zorladı ve böylelikle muadil ilaçlar üretilebilir hale geldi.

Böylelikle herkes patent kurallarının ihlal edilemez nitelikte olmadığını, ABD'nin bile bu kuralları ihlal edebildiğini görmüş oldu. Birkaç Amerikalı hastalandı diye istisnalar uygulanabiliyorsa milyonlarca Afrikalı ölürken neden aynı şey yapılamıyordu?

ABD ve DTÖ yine de geri adım atmayı reddetti. Tabandan örgütlenen hareketlerin ve sivil toplum kampanyalarının baskısıyla nihayet kararlarından dönmeleri için aradan iki yıl daha geçmesi gerekti. Gelişmekte olan ülkelerin AIDS'e ve diğer kamu sağlığı krizlerine karşı muadil ilaç üretme ve ithal etme hakkına kavuşması ancak 2003 yılında gerçekleşebildi.[17] Ne yazık ki bu taviz verildiğinde salgın artık iyice yayılıp yerleşmişti. O zamana dek, uygun fiyatlı ilaçlara erişebilmeleri halinde yaşayabilecek 10 milyon Afrikalı AIDS nedeniyle hayatını kaybetmişti. Bu konu sadece AIDS ilaçlarıyla ilgili değil. Sıtma ilaçları, verem ilaçları ve Güney'de insanları yaşatabilmek için hayati nitelik taşıyan başka pek çok ilaç için de durum aynı. Her yıl önlenebilir hastalıklar nedeniyle on sekiz milyon insan, büyük oranda ucuz ilaca erişimleri olmadığı için ölüyor. Konunun üretim maliyetleriyle bir ilgisi olmadığına göre, ilaç firmaları bu ilaçların korkunç derecede yüksek fiyatlara satılmasını nasıl izah ediyor?

Patent konusu ne zaman açılsa, patentlerden gelen paranın yeni ürün geliştirmek için en önemli teşvik unsuru olduğu argümanı ileri sürülüyor. Ayrıca elde edilen kârın araştırma ve geliştirme (Ar-Ge)

17. TRIPS Anlaşması ve Kamu Sağlığı konulu Doha Bildirgesi Kasım 2001'de En Az Gelişmiş Ülkeler'in acil kamu sağlığı krizleri durumunda muadil ilaç üretmesine izin vermek için imzalandı. Fakat bu bildirge (Esvatini gibi) ilaç üretimi için yeterli altyapıya sahip olmayan ülkelerin işine yaramadı çünkü muadil ilaçların ithalatına hâlâ izin verilmiyordu. DTÖ baskılara boyun eğip Ağustos 2003'te yoksul ülkelerin muadil ilaç ithal etmesine izin veren bir Genel Karar yayımlayana dek durum bu şekilde devam etti.

çalışmalarına aktarılarak yeni ve daha iyi ilaçlar üretilebildiği söyleniyor. Fakat biliyoruz ki ilaç araştırmalarının yüzde 84'ü devlet eliyle ve çeşitli kamu kaynakları kullanılarak, yalnızca yüzde 12'si ilaç sektörü tarafından finanse ediliyor.[18] Bu ilaçları geliştiren bilim insanlarının çoğu kâr hırsıyla hareket eden teknik eleman değil, birer akademisyenler. Hatta AIDS ilaçlarında kullanılan ana bileşenlerin pek çoğu da devlet üniversitelerinde geliştirildikten sonra şirketler tarafından satın alınıp patentlendi. İlaç şirketleri TRIPS'in kamu sağlığı krizi yaşanması halinde askıya alınmasını kamunun özel sektöre ait ürünlere el koyması olarak değerlendirip bundan şikâyet ediyordu. Fakat aslında bunun tam tersi geçerli: Bu ürünler büyük oranda kamu tarafından üretilip sonradan şirketler eliyle, patent sistemi kullanılarak temellük ediliyor. Ar-Ge yatırımları iddiasına gelince; ilaç sektörü elde ettiği kârdan araştırmaya ayırdığı paranın çok daha fazlasını reklam bütçesine ayırıyor, dolayısıyla araştırma konusundaki samimiyetleri oldukça şüpheli.[19]

TRIPS istisnası için yürütülen başarılı mücadele serbest ticaretin en katı ilkelerine karşı kazanılan bir zafer anlamına geliyordu. Fakat bu zaferi kesinleşmiş saymak mümkün değil. İlaç devleri gelişmekte olan ülkelerdeki muadil ilaç pazarının kendileri için ne gibi bir tehdit oluşturduğunu gördükten sonra bu tartışmayı tekrar DTÖ'ye taşıdı ve şu anda TRIPS+ adını verdikleri bir anlaşma üzerinde çalışıyorlar. TRIPS+ ile hedeflenen şey ABD tipi patent yasalarını dünyanın geri kalanına da dayatmak, böylelikle de bütün ülkelerdeki üreticilerin sanki ABD'de faaliyet gösteriyormuş gibi ABD patentlerini bağlayıcı kabul etmesini sağlamak.

18. Dylan Gray, "Big pharma's excuses for the monopolies on medicine won't wash", *Guardian*, 22 Şubat 2013.

19. İlaç sektörü 2012 yılında ABD'de pazarlama faaliyetleri için 27 milyar dolar harcadı. En büyük on şirketin dokuzu araştırma ve geliştirmeye harcadığından daha fazla parayı pazarlama için harcamıştı. Bkz. Ana Swanson, "Big pharmaceutical companies are spending more on marketing than research", *Washington Post*, 11 Şubat 2015.

Demokrasinin Sonu

DTÖ'yü savunanlar, bu kurumun –IMF ve Dünya Bankası'nın aksine– kendi iradesini tek taraflı olarak dayatmadığını öne sürüyor. Bu iddiaya göre DTÖ'nün işlevi kolektif olarak verilecek kararlar için bir platform sağlamak ve verilen kararların takibi için bir mekanizma oluşturmaktan ibaret. Bunlar teknik olarak doğru. DTÖ'de verilen kararlar teoride mutabakatla alınıyor. Ama işin içyüzü biraz farklı. Mutabakat sürecindeki pazarlık gücü nihayetinde ülkelerin pazar gücüne bağlı olduğu için ABD, İngiltere, Almanya ve Japonya gibi en büyük ve güçlü ekonomiler neredeyse her zaman istediklerini yapabiliyor.[20] DTÖ tarafından konulan ticaret kurallarının pek çoğunun (örneğin zengin ülkeleri kayıran sübvansiyon kurallarının) bir süre sonra asimetrik hale gelmesinin nedeni de bu.[21] Ayrıca bu önemli kararlardan pek çoğu daha mutabakat süreci başlamadan alınmış oluyor. G7 müzakerecilerinin çok uzun süredir gelişmekte olan ülkelerin davet edilmediği özel "Yeşil Oda" toplantıları düzenlediği biliniyor. Böylelikle daha pazarlık aşaması başlamadan önce belli ülkeler hangi tutumları izleyecekleri konusunda aralarında anlaşıyor. Geçmişte bu toplantılara katılıp masada bulunma haklarını kullanmaya teşebbüs edince güvenlik tarafından zor kullanılarak salondan çıkarılan çok sayıda yoksul ülke temsilcisi de oldu.

Pazar büyüklüklerinin ve ayrıcalıklı toplantılarda aldıkları kararların kendilerine DTÖ içinde sağladığı avantajlar yetmezmiş gibi, zengin ülkelerin bir de daha çok personel çalıştırmaya yetecek parası var. Böylelikle Cenevre'deki DTÖ genel merkezinde kesintisiz bulundurabildikleri müzakereci ordusunu senenin her günü düzenlenen çeşitli toplantılara sokabiliyor, kendi çıkarlarını savunmak üzere yüzlerce insanı pazarlık oturumlarına yığabiliyorlar. Çok sayıda do-

20. Peter Drahos, "When the weak bargain with the strong: negotiations in the World Trade Organization", *International Negotiation* 9 (1), 2003, s. 79-109.

21. Richard H. Steinberg, "In the shadow of law or power? Consensus-based bargaining and outcomes in the GATT/WTO", *International Organization* 56 (2), 2002, s. 339-74.

nanımlı çalışan istihdam etmeye gücü yetmeyen yoksul ülkeler genellikle seslerini duyurmayı başaramıyor. Hatta pek çok ülke, kendilerini doğrudan etkileyecek kararların alınacağı toplantılara temsilci göndermek için gereken masrafı bile karşılayamıyor. Sonuç olarak uluslararası ticaret kuralları zengin ülkeler lehine eğilip bükülmüş oluyor.

Uluslararası ticaret sisteminin özüne işlemiş adaletsizliği fark eden tek grup Güney ülkelerinin müzakerecileri değil elbette. Kuzey ülkelerinin vatandaşları da bu durumun farkında. 1999 yılında Seattle'da DTÖ toplantısı yapılırken gerçekleşen ve sonradan küreselleşme karşıtı hareketin sembolü haline gelerek benzer eylemlere ilham veren kitlesel protestolar da Kuzey-Güney ayrımının iki tarafında da bu ticari adaletsizliği fark edenler sayesinde ortaya çıkmıştı. Tabandan gelen baskı o kadar arttı ki, protestocuların gündeme getirdiği birtakım adaletsizlikleri tartışmak üzere DTÖ'de ikinci tur görüşmeler yapılması kararlaştırıldı. Fakat sonradan Doha Kalkınma Gündemi adı verilen bu görüşmelerin zevahiri kurtarmaktan öte bir işlevi olmadı. Batılı ülkeler kendi tarım sübvansiyonları ve TRIPS'in yıkıcı sonuçlar doğuran maddeleri konusunda geri adım atmadı. Bildiklerini okumaya devam ettikleri için bu görüşmeler 2008'den sonra tamamen tavsadı ve tekrar canlanacak gibi de görünmüyor.

Bu çıkmaz DTÖ içinde derinleşince zengin ülkeler standart prosedürün etrafından dolaşmanın bir yolunu buldu. Çok taraflı görüşmelere bel bağlamaktansa iki taraflı serbest ticaret anlaşmaları yapmaya ağırlık verdiler. Böylelikle ticaret anlaşmalarını herhangi bir uluslararası merkezi otoritenin mekanizmalarına başvurmak zorunda kalmaksızın, bir ya da birden fazla ülkeyle doğrudan görüşmeler yürüterek imzalamaya başladılar.

Büyük çaplı serbest ticaret anlaşmalarının ilki Kanada, Meksika ve ABD arasında imzalanıp 1994 yılında yürürlüğe giren, bu üç ülke arasındaki alışverişin tabi olduğu gümrük vergilerinin çoğunu devre dışı bırakan Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA) oldu. NAFTA oldukça tartışmalı bir anlaşmaydı ve üç ülkenin vatandaşlarından da ciddi itirazlarla karşılaştı. Meksika'da, sübvansiyonla desteklenen Amerikan mısırıyla rekabet edemeyeceklerinden endişe

eden yüz binlerce çiftçi traktörleriyle başkent sokaklarına akın etti. Bu endişelerinde haklıydılar. NAFTA yürürlüğe girdikten sonra Meksika pazarı Amerikan mısırıyla doldu, yerli üreticiler mallarını satamaz hale geldi. 2 milyon kadar çiftçi işini bırakıp toprağını terk etmek zorunda kaldı. Bütün bunlar yetmezmiş gibi, bu çiftçilerin boşalttığı arazilerin büyük bir kısmı büyük ekim alanları kurmak için yer arayan yabancı yatırımcılar tarafından ele geçirildi; yaşanan süreç, kitabın üçüncü bölümünde tarif ettiğimiz çitleme sürecinden çok farklı değildi. Tıpkı dünyanın farklı yerlerinde gerçekleşen çitleme süreçlerinde olduğu gibi, bu süreçte de yerinden edilen çiftçilerin NAFTA'nın sağladığı ucuz emek fırsatından istifade etmek amacıyla güneye taşınan ve Meksika-ABD sınırına yakın bölgelerde türeyen atölyelerde düşük ücretler karşılığında çalışmayı kabul etmekten başka seçeneği yoktu.

ABD'den sübvansiyon destekli mısır gelmesiyle Meksika'nın temel besin maddelerinden biri olan *tortilla*'ların fiyatının da ucuzlaması beklenirdi. Tabii böyle bir gelişme ülkenin yoksulları açısından da iyi olurdu. Fakat, tuhaf bir şekilde, bunun tam tersi yaşandı: NAFTA gıda ürünlerinin perakende satışı üstündeki düzenlemeleri kaldırdığı için ilk on yıl içinde *tortilla* fiyatlarında yüzde 279'a varan artışlar yaşandı, dolayısıyla açlık ve yetersiz beslenme oranları da arttı.

ABD'li şirketler hayallerinin bile ötesinde bir dönem geçiriyordu: Yeni ihracat pazarlarına kavuşmanın, yeni arazilere erişebilmenin *ve* perakende satış cirolarını artırmanın yanında bir de çalışanlara daha az ücret ödüyorlardı. Meksika'nın büyük şirketlerinden epeycesi de bu durumdan fayda sağladı. Zaten Meksika devletinin NAFTA anlaşmasına razı olma nedeni de buydu. Fakat sıradan insanlar son derece ağır bedeller ödedi. Meksikalı tarım işçilerinin geliri üçte birine düştü. Bütün sektörlerdeki reel ücretlerde düşüş yaşandı, asgari ücret yüzde 24 değer kaybetti. NAFTA'nın onuncu yılında NAFTA öncesine göre yoksul kategorisine 19 milyon Meksikalı *daha* eklenmişti. Artık nüfusun yarısından fazlası yoksulluk sınırının altında yaşıyor. *New York Times*'ta çıkan bir habere göre "Nüfusun yüzde 25'i temel gıda ürünlerine erişemiyor ve Meksikalıların beşte biri yetersiz bes-

leniyor."[22] NAFTA'nın yürürlüğe girmesinden bu yana kişi başına gelirdeki büyüme oranı ortalama yüzde 1,2 olarak gerçekleşti, bu da NAFTA öncesi dönemdeki oranın yarısından az.

Amerikalı işçiler de bu süreçte zarar gördü. NAFTA 2010 yılı itibarıyla ABD'deki (pek çoğu imalat sektöründeki yüksek maaşlı, sendikalı işler olmak üzere) 682 900 işin başka yerlere kaymasına doğrudan sebep oldu.[23] Ayrıca ABD'de örgütlü emeğin kalan gücünü de kırmakta oldukça etkili olduğunu göstererek ücretlerin yerinde saymasına doğrudan katkıda bulundu.[24]

*

NAFTA'nın sıradan Meksikalı ve Amerikalıların hayatları üzerinde son derece yıkıcı bir etkisi oldu. Fakat bu anlaşmanın gücü, iki devletin sınırlarını da fersah fersah aştı. Anlaşmanın derinlerine bir yere, 11. Bölüm'e sıkıştırılan yeni bir fikir dünya genelinde demokrasi ve ulusal egemenliğe dair ilkeleri temelinden sarsacak nitelikteydi.

Yatırımcılar açısından, yabancı bir ülkede faaliyet göstermenin risklerinden biri varlıklarınızın o ülke tarafından kamulaştırılması ihtimalidir. Kalkınmacı dönemde Güney devletleri yabancıların kontrolündeki varlıkları tekrar ele geçirebilmek için bu taktiğe sık sık başvurarak Batılı şirketlerin sahip olduğu pek çok araziyi ve hatta şirketi kamulaştırdı. Bu durum, örneğin, ABD'li şirketlerin başına geldiğinde yöneticilerinin yaptığı şey hemen ABD hükümetine başvurarak abluka kararı almasını veya askeri darbe düzenlemesini sağlamaya çalışmak oluyordu. Daha önce de gördüğümüz gibi bu yollara defalarca başvurdular. Fakat bunlar son derece meşakkatli ve siyaseten riskli işlerdir: Aslında hiçbir devlet, ticari çıkarları uğruna başka bir ülkeyi işgal eder vaziyette görülmek istemez. Dolayısıyla 1965 yılında bu türden anlaşmazlıkları bir mahkeme düzeni içinde

22. Lara Carlsen, "Under NAFTA, Mexico Suffered, and the United States Felt Its Pain", *New York Times*, 24 Kasım 2013.

23. Robert Scott, "Heading South: US–Mexico Trade and Job Displacement after NAFTA", *Economic Policy Institute*, 3 Mayıs 2011.

24. Önceki paragraflarda kullandığım istatistikler, aksi belirtilmedikçe, Public Citizens tarafından hazırlanan "NAFTA's Legacy for Mexico" raporundan alındı.

halletmenin yolunu buldular ve Uluslararası Yatırım Anlaşmazlıklarının Çözüm Merkezi (ICSID) adında (sonradan Dünya Bankası denetimine girecek) bir tahkim merkezi kuruldu. Buradaki amaç, bu tür el koyma hallerinde devletleri yatırımcılara adil bir bedel ödemeye zorlamaktı. Her bir anlaşmazlık süreci üç hakem tarafından yürütülüyordu: Hakemlerin ikisi ihtilafa konu ülkeler tarafından seçiliyor, üçüncüsü de iki ülkenin mutabakatıyla belirleniyordu.

1980'lerin sonuna gelindiğinde dünyadaki ülkelerin çoğu bu uluslararası tahkim sistemine dahil edilmiş durumdaydı. Latin Amerika ülkelerinin neredeyse tamamı için söz konusu olduğu gibi, bazı ülkeler bu sistemin içine arzuları hilafına, yapısal uyum programları aracılığıyla çekildi. En başta epeyce şüpheyle yaklaşsalar da zaman içinde bu sistemin gayet iyi işlediğini gördüler. Sonuçta Batı destekli darbeler böylelikle hız kesmişti ve bu son derece olumlu bir gelişmeydi.[25]

Fakat NAFTA hayata geçince tahkim sisteminde tuhaf bir dönüşüm yaşandı. Yatırımcılar sadece el koyma vakaları için değil, kârları açısından (veya iyice garip bir ifadeyle "muhtemel kârları" açısından) zararlı gördükleri çevre düzenlemelerine ve toplumsal düzenlemelere karşı da tahkime gitmeye başladı. NAFTA'nın 11. Bölümü'ne istinaden bu türden pek çok başvuru oldu. Başlardaki ünlü örneklerden biri, Meksika'da tehlike saçan bir atık sahasını işleten Metalclad adlı ABD'li şirketle ilgiliydi. Atık sahasının yerel su kaynaklarını kirlettiği ve civarda yaşayanların sağlığını tehdit ettiği ortaya çıkınca belediye atık sahasını kapatmış ve arazisini de koruma sahası ilan etmişti. Metalclad bu müdahalenin şirketin arazisine ve tesisine el konması anlamına geldiğini iddia ederek tahkim sürecini başlattı. Meksika devleti 15,6 milyon dolar tazminat ödemeye mahkûm edildi. Başka bir davada Amerika merkezli Dow AgroSciences şirketi, ürettiği böcek ilaçlarını insanlarda kanser yapabileceği gerekçesiyle yasaklayan Kanada devletini dava etti.

25. Noel Maurer, *The Empire Trap: The Rise and Fall of US Intervention to Protect American Property Overseas, 1893-2013*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2013.

Bütün bu davalarda aynı örüntüyü görmek mümkündü: Şirketler, "muhtemel kârlarını" baltalayan yasalar nedeniyle birtakım devletleri dava ediyordu. Bu yasaların insan haklarını, kamu sağlığını veya çevreyi korumak için çıkarılmış olmasının bir önemi yoktu.

Bu noktada biraz nefeslenip bunun ne anlama geldiğini düşünmekte fayda var. Normal şartlar altında devletler egemenlik haklarından doğan bir "yargı muafiyeti"ne sahiptir. Fakat bu ilke, yatırımcılar ve devletler arasında yaşanan ihtilaflarda askıya alınıyor. Şirketler "yatırımcının korunması" ilkesine dayanarak normal hukuk sisteminin etrafından dolaşıp egemen devletlerin yasalarını hiçe sayabiliyor. Başka bir ifadeyle, demokratik devletlerin şirketler üzerinde denetim yetkisi olması gerekirken bunun tam tersi gerçekleşiyor. Dolayısıyla, tekrar, her nasıl oluyorsa özgürlük bayrağı altında egemenlik ve demokrasi fikirlerine cepheden bir saldırı gerçekleştirilmiş oluyor. Doğrudan dava açılmasa bile sırf böyle bir tehdidin var olması dahi seçilmiş yasama üyelerini yeni düzenlemeleri yürürlüğe koymadan önce iki kez düşünmeye zorluyor.

Yatırımcı-devlet ihtilaflarının çözümüne yönelik bu yeni mekanizmalarıyla ilgili en endişe verici mesele, bu süreçlerdeki içsel dengesizlik olabilir. Yatırımcıların devletleri dava etme hakkı var, fakat devletlerin yabancı yatırımcıları dava etmek gibi bir mütekabil hakkı yok. Bir kez böyle bir süreç başladıktan sonra devletler olsa olsa davanın düşmesini umut edebiliyor. Devletlerin yabancı şirketler tarafından sebep olunan zararları tazmin edebilmek için başvurabileceği bir mekanizma yok. Yani bu sistem demokratik olmayan şirketlere yeni ve özel yetkiler, serbestlikler verirken egemen ve demokratik devletlerin iktidarını baltalıyor.

Bu vakalarda yargı muafiyetinin kullanımına dair dudak uçuklatan bir ironi de söz konusu. Dünya Bankası ve IMF'nin (aslında egemenlik hakkı iddia etmelerini sağlayacak meşru bir zemin bulunmamasına rağmen) kendi faaliyetlerinden zarar gören devletlerin ve vatandaşların açacağı davalardan korunmak üzere dokunulmazlık zırhının ardına sığındığından bahsetmiştik. Bugüne dek bu dokunulmazlığa karşı başarılı bir itiraz süreci yürütülemedi. Dolayısıyla Dünya Bankası ve IMF gibi demokratik olmayan, özel kuruluşlar *ka-*

musal kişiliklerin açacağı davalardan korunabilsin diye *işletilen* dokunulmazlık hakkının, meşru egemenlik hakkına sahip olan devletler söz konusu olunca –*özel* kişilikler tarafından dava edilebilsinler diye– *askıya alınması* son derece dikkat çekici bir durum. Ortada sadece bir çelişki yok: Hukuk tepetaklak ediliyor.

İşin daha da kötüsü, ihtilafların görüşüldüğü duruşmalar da demokratik bir şekilde yürütülmüyor. Kararlar normal mahkemelerin temel özellikleri arasında yer alan denge unsurlarına ve şeffaflığa sahip olmayan gizli celselerde alınıyor. Bu duruşmalarda yargıçlık görevini de kamu yargıçları değil özel firmalar için çalışan şirket avukatları yürütüyor.[26] Bu duruşmalarda yatırımcıların faaliyetlerinden olumsuz etkilenen birey ve topluluklar temsil edilmiyor. Fakat bütün bunlara rağmen, buralarda alınan kararlar ülkelerin parlamentolarında yapılan yasalardan, resmi mahkemelerin aldığı kararlardan üstün sayılıyor. İspanyol bir tahkim temsilcisi bu düzene dair şaşkınlığını şu şekilde ifade ediyordu: "Bazen gece uyanıyorum, aklıma tahkim süreci geliyor ve egemen devletlerin yatırımcılar eliyle yürütülen bu tahkim sürecine nasıl ikna olduğunu bir türlü aklım almıyor. ... Üç özel şahsa hükümetlerin bütün faaliyetlerini, mahkemelerin bütün kararlarını, parlamentolardan geçmiş bütün yasa ve düzenlemeleri – hiçbir kısıtlayıcı hüküm ve temyiz prosedürü uygulanmaksızın– gözden geçirme ve gerekirse geçersiz kılma yetkisi veriliyor."[27]

NAFTA sonradan dünyanın farklı yerlerinde imzalanan çok sayıdaki serbest ticaret anlaşması için örnek şablon olarak kullanıldı. Örneğin 2005 yılında yürürlüğe giren CAFTA (Orta Amerika Serbest Ticaret Anlaşması) da benzer bir yatırımcı-devlet tahkim mekanizmasını bünyesinde barındırıyor ve bu mekanizma çeşitli defalar işletildi. Yakın dönemde El Salvador'da bir halk oylamasından Kanadalı Pacific Rim şirketinin işletmeyi planladığı bir altın madenine izin verilmemesi kararı çıktı. Bu kararın gerekçesi, madenin ülkedeki akarsu sisteminin bir kısmını yok etme ihtimaliydi. Pacific Rim şir-

26. White & Case ve Shearman & Sterling yatırımcı-devlet anlaşmazlıklarının çözümü konusunda en çok iş alan firmalar arasında yer alıyor.

27. Akt. Sebastian Perry, "Arbitrator and counsel: the double-hat syndrome", *Global Arbitration Review* 7 (2), 2012.

keti şu anda muhtemel kâr kaybı dolayısıyla El Salvador'a 315 milyon dolarlık bir dava açmış durumda. Yine yakın dönemde, Doe Run isimli ABD şirketi ABD-Peru Serbest Ticaret Anlaşması'na dayanarak Peru devletini dava etti. Davanın açılma nedeni şirketin La Oroya'da işlettiği izabe tesisinin yarattığı çevre kirliliğinin giderilmemesi üzerine devlet tarafından şirketin işletme ruhsatının iptal edilmesiydi. Şirket bu dava yoluyla izabe tesisinin faaliyetleri yüzünden zehirlendiğini iddia eden çocukların ve diğer şahısların tazminat taleplerinin de önünü kesmeyi planlıyordu. Şirket amacına ulaşamadı ama yine de sürecin tamamına baktığımızda, yatırımcı-devlet anlaşmazlıklarına *Alice Harikalar Diyarında* atmosferini andıran bir havanın hâkim olduğunu görebiliyoruz.

ICSID'e taşınan yatırımcı-devlet anlaşmazlıklarının toplam sayısı 500'ün üzerinde ve artmaya devam ediyor. 1990'larda dava sayısı yılda 10'u geçmiyordu. 2011'de 51 olan dava sayısı, 2012'de 59'a çıktı. Şimdiye dek hükmedilen en büyük ödeme 2,3 milyar dolar oldu (fakat sonradan 980 milyon dolara düşürüldü): Bu ceza, gerekli izinlere sahip olmadığı gerekçesiyle Occidental Petroleum adlı ABD'li petrol şirketinin imtiyazını iptal eden Ekvador'a kesilmişti.[28] Neyse ki artık bu sisteme yönelik kuvvetli eleştiriler daha yüksek seviyelerde de dile getiriliyor. BM özel raportörü Alfred de Zayas bir süre önce yatırımcı-devlet anlaşmazlıklarını çözme hükümlerini insan haklarına yönelik bir saldırı ve uluslararası hukukun ihlali olarak gördüğünü oldukça sert bir biçimde dile getirdi.[29] ABD'de 100'den fazla hukuk profesörü bu türden yapıların ulusal egemenlik ve hukukun üstünlüğü ilkelerine yönelik bir tehdit oluşturduğuna dikkat çeken bir mektup kaleme alarak Kongre'ye iletti.

*

28. "The arbitration game", *The Economist*, 11 Ekim 2014.

29. "Secret negotiations on trade treaties, a threat to human rights – UN expert", Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Uzmanı Alfred de Zayas'ın Beyanı, Reuters, www.reuters.com/article/trade-rights-idAFL5N0XK54G20150423, 23 Nisan 2015.

Eleştiriyi dile getirenlerin sayısı günden güne artsa da çetin bir mücadele söz konusu. Bu kitap yayına hazırlandığı sırada iki yeni serbest ticaret anlaşmasının müzakere süreci devam ediyordu: ABD ile Avrupa Birliği arasındaki ticari faaliyetleri düzenleyecek olan Transatlantik Ticaret ve Yatırım Ortaklığı (TTIP) ve NAFTA'nın kapsamına Güney Amerika'yı ve Pasifik Okyanusu bölgesini de dahil edecek olan Trans-Pasifik Ortaklığı (TPP). Bu anlaşmaların kapsamı öncekileri mumla aratacak kadar geniş. Örneğin TTIP'nin temel hedefi – zaten asgari seviyelere inmiş olan– gümrük vergilerini düşürmek değil, şirketlerin kâr azamileştirme sürecinin karşısına çıkabilecek çalışma yasaları, dijital gizlilik yasaları, çevre koruma düzenlemeleri, gıda güvenliği standartları ve finansal düzenlemeler gibi her türden "engeli" ortadan kaldırmak. TTIP, özel bankaların yürüttüğü menkul kıymet alım satım faaliyetlerine (ki 2008 krizinin nedeni buydu) yönelik devlet müdahalelerini yasadışı hale getirebilir. Ayrıca devletlerin bankaların büyüklüğüne sınır koymasına da engel olacak ve finansal işlemlere getirilmesi planlanan Robin Hood vergisini de yasaklayacak hükümler içeriyor. Halbuki bu iki tedbir de yeni bir finansal krizin yaşanmaması için son derece önemli adımlar olarak görülüyor. Daha da önemlisi devletlerin fosil yakıt çıkarılmasını ve tüketimini sınırlandırmaya yönelik yetkisi de TTIP tarafından kısıtlanıyor. Anlaşma bu haliyle kesinleşirse seçilmiş siyasetçiler, temsil ettikleri insanların ve gezegenin çıkarlarını ekonomik kriz ve iklim değişikliği karşısında savunamaz hale gelecek.

Başka bir endişe verici husus da şu: Bütün bunları TTIP'nin bazı bölümleri taslak halindeyken içeriden birileri tarafından basına sızdırıldığı için bilebiliyoruz. Anlaşmanın geri kalanı hâlâ bir sır perdesinin ardında. Anlaşma metnine yalnızca (aralarında 605 şirket temsilcisinin de bulunduğu) müzakereciler erişebiliyor. Aynı şey TPP için de geçerli. Dışarıya birkaç bölümünün sızmasının ardından anlaşmanın tam metni nihayet 2015'in sonunda yayımlandı. Anlaşmanın sonuçları çoğu insanın beklentilerini bile aşacak kadar kötü oldu. TPP şirketlere gıda güvenliği, sağlık ve çevreyle ilgili düzenlemeleri hükümsüz kılma, Wall Street reformlarını geri getirme ve in-

ternet özgürlüğünü ciddi anlamda kısıtlama hakkını veriyor (sivil toplumun yoğun baskıları sonucunda ABD Kongresi'nin reddettiği tartışmalı SOPA (Stop Online Piracy Act/Çevrimiçi Korsanlığı Önleme Yasası) düzenlemesinin içeriği büyük oranda TPP'ye aktarılmış durumda). Ayrıca söz konusu ürünler hayati önem taşıyan ilaçlar ya da tohumlar olsa bile tekellere ait patentlerin süresi de uzatılıyor.

Bu anlaşmaları birlikte ele aldığımızda şirketler eliyle yürütülen, uluslararası ölçekli bir nevi hükümet darbesi tablosu ortaya çıkıyor. Şirketler ulusal parlamentoları ve her türlü demokratik tartışmayı baypas edip geçen, seçilmiş hükümet kavramıyla adeta alay eden bir ülke-dışı yasama alanı oluşturuyor. Böylelikle "serbest ticaret" ideolojisi aşırılığa meylederek aslında büyük bir maskaralıktan ibaret olduğunu ifşa etmiş oluyor. Serbest ticaret anlaşmalarına bakınca zaten serbest ticaretin en başından beri özgürlüklerle herhangi bir ilgisinin olmadığını görebiliyoruz. Hatta işçilerin örgütlenme hakkı, düzgün işleyen kamusal hizmetlere eşit erişim ve sağlıklı bir çevrenin korunması için alınan tedbirler gibi insan özgürlüğüne *gerçek anlamda* katkısı olan şeyler bu çerçeve içinde bir şekilde antidemokratik, hatta totaliter uygulamalar olarak yansıtılıyor. Bu özgürlükler neredeyse her zaman demokratik haklarını kullanan halk hareketlerinin mücadelesiyle elde edilmiş olmasına rağmen bunlar "bürokratik yük", "engel" gibi ifadelerle tanımlanıyor. Dolayısıyla aslında demokrasinin kendisi –seçmenlere kendi yaşamlarını etkileyen ekonomik politikalar üzerinde söz hakkı verdiği gerekçesiyle– antidemokratik olarak yaftalanıp hedef tahtasına konuyor.

Sanal Senato

Dünya, serbest ticaret bayrağı altında, malların hızlı dolaşımını kolaylaştıracak şekilde baştan tasarlandı. Bunu gerçek zamanlı olarak da gözlemleyebiliyoruz: Limanlarımız giderek büyüyor, diş fırçasından nara kadar her türlü malla dolu konteynerleri oradan oraya taşıyan yük gemilerinin sayısı günden güne çoğalıyor. İnsanın yaşadığı yerde üretilmiş, hatta yetiştirilmiş herhangi bir şeye denk gelmesi kolay kolay mümkün olmuyor, istisnai bir durum kabul ediliyor. Fa-

kat bu serbestleşmenin beraberinde getirdiği bir dolaşım daha var, görmesi neredeyse imkânsız olduğu için çok daha az biliniyor: para dolaşımı. Malların dolaşımı ülkelerin demokratik egemenlik haklarını aşındırıyor, paranın dolaşımı ise bu süreci çok daha ileri bir noktaya taşıyor.

En başta Keynes tarafından tasarlanan Bretton Woods sisteminin amacı devletlere kendi sınırlarını ilgilendiren sermaye akışları üzerinde denetim gücü vermekti. Yani devletler yabancı yatırımcıların kendi topraklarında şirket kurmak veya buradaki şirketlerin hisselerini satın almak gibi faaliyetler için ülkeye sermaye sokmasını belli koşullara bağlayabiliyordu. Bu şirketler paralarını ülke dışına çıkarmak istediğinde de sıkı denetime tabi bir başvuru sürecinden geçmek zorundaydı. Bunun ekonomik istikrarı korumak için son derece önemli bir mekanizma olduğu düşünülüyordu. Bir ülkenin ekonomisi herhangi bir nedenle tökezlemeye başladığında yatırımcıların ilk tepkisi paralarını alıp daha güvenli bir yere aktarmak olur. Eğer bu durum yaygın şekilde yaşanırsa ekonominin ihtiyaç duyduğu sermaye ortadan kaybolur ve sorun daha da derinleşir. Yatırımcılar büyük gruplar halinde bir yeri terk etmeye karar verdiğinde en ufak bir tökezleme bile dört dörtlük bir krize dönüşebilir. Keynes'in sistemi devletlerin böyle bir durumun yaşanmasını engellemek üzere düşünülmüş "sermaye kontrolü" mekanizmalarına başvurmasına izin veriyordu.

Fakat serbest ticaret reformları bu sermaye kontrollerini peyderpey ortadan kaldırdı, yatırımcılar ve kredi verenler dünyanın dört bir yanına yıldırım hızıyla dev miktarlarda sermaye aktarabilmeye, parayı canlarının istediği yere canlarının istediği zamanda gönderebilmeye başladılar. Büyük bir sermaye tabanına sahip olmayan yoksul ülkeler açısından bu durum ciddi bir tehlike oluşturuyor, çünkü ufacık bir sermaye kaçışı bile ekonomiyi krize sürükleyebilir. Fakat bu durumun daha sinsi bir başka sonucu var. Sermaye kontrollerinin ortadan kalkmasıyla uluslararası yatırımcılara çok büyük bir iktidar transferi gerçekleşmiş oldu. Şöyle düşünün: Yatırımcıysanız (ve kârınızdan başka bir şeyi önemsemiyorsanız) paranızı düşük maaş, düşük vergi, ucuz kaynak gibi koşulların sağlandığı, hüsnütabirle "ya-

tırımcı dostu" diye nitelenen ülkelere yönlendirirsiniz. Yatırımınızın bulunduğu ülkelerden birinde devlet birdenbire ücretleri ve vergileri artırmaya ya da sanayi atıklarına, çevre kirliliğine dair düzenlemeler getirmeye karar vererek kâr marjınızı düşürecek olursa hemen oradan paranızı çekip başka bir yere gönderebilirsiniz. Eskiden bu iş bu kadar kolay değildi. Para transferinizin nedenini o devlete izah etmeniz ve transfer için belli bir harç ödemeniz gerekirdi. Bugün ise para dolaşımının önündeki engeller yok denecek kadar az.

Böylelikle yatırımcılar aslında dünyanın dört bir yanındaki seçmenlerin veya hükümetlerin verdiği kararları anbean değerlendirerek kârlarını artırmalarına izin veren ülkeleri kayırabiliyor; işçilere hakkaniyetli ücretler ödenmesi veya çevrenin korunması gibi başka meselelere öncelik verenleri de sermayelerini oralardan çekerek cezalandırabiliyor. Yatırımcıların bu gibi kararları da gerçekten etkili oluyor. Sırf ekonomisini işler vaziyette tutabilmek için bile yabancı yatırımına göbekten bağlı olan yoksul ülkeler açısından hızlı sermaye çıkışları yıkıcı etkiler doğurabiliyor. Bu anlamda, yatırımcılar aslında sanal bir senato işlevi görüyor. Londra, New York, Frankfurt, Hong Kong gibi şehirlerin gökdelenlerindeki ofislerinde, oturdukları yerden bir sürü ülkenin ekonomi politikasına dair son sözü aslında onlar söylüyor.[30] Seçmenler onlarla ters düşmeye cesaret edemiyor.

Elbette dünyanın her bir ülkesindeki ekonomi politikalarını tek tek takip etmek yatırımcılar açısından zor olabilir. Sonuçta *Wall Street Journal* ve *Financial Times* ancak belli sayıdaki ülkeye dair ticaret haberi aktarabiliyor. Neyse ki yatırımcıların başvurabileceği bir seçenek daha var. Dünya Bankası, *Doing Business* adını verdiği oldukça kullanışlı bir broşür yayımlıyor. Bu tartışmalı belgede her yıl dünyadaki ülkeler, "iş ya da ticaret yapmanın kolaylığı" esasına göre iyiden kötüye doğru sıralanıyor. Bu sıralamayı belirleyen şey de büyük oranda o ülkedeki kısıtlayıcı düzenlemelerin azlığı veya çokluğu oluyor. Yatırımcılar ve CEO'lar bu sıralamaya göre paraları-

30. "Sanal senato" ifadesini Noam Chomsky'ye borçluyum. Sanırım kendisi bu ifadeyi ilk kez *New Statesman* dergisinde yayımlanan "The high cost of neoliberalism" makalesinde kullanmıştı.

nı en çok kâr getirecek şekilde nereye aktaracaklarını, ticaretlerinin merkez üssünü nereye taşıyacaklarını belirliyor. Hatta en üst seviyedeki sermayedarlar hareket halindeyken bile yatırımlarına yön verebilsinler diye bu listenin bir iPhone uygulaması bile var. Haiti'de yeni bir asgari ücret yasası mı çıktı? Hemen oradaki atölyelerini Kamboçya'ya taşıyorlar. Güney Afrika zenginlerden daha çok vergi almaya mı karar verdi? Hop, oradaki hisseler satılıp İrlanda'ya yatırım yapılıyor. *Doing Business* listesi, dünyanın dört bir yanındaki düzenleyici politikalara dair panoptikon benzeri bir bilgi kaynağı vazifesi görerek yatırımcılara inanılmaz bir iktidar bahşediyor. Ülkeler de küresel sermaye baronlarına daha cazip görünebilmek uğruna sermayeyi etkileyebilecek düzenlemeleri azaltmak zorunda kalıyor. İnternet üzerindeki özel bir "reform simülatörü" her bir ülkenin, örneğin kurumlar vergisini azaltarak ya da arazi gaspını yasallaştırarak sıralamada ne kadar yükselebileceğini gösteriyor. *Doing Business* raporu Dünya Bankası'nın en etkili yayını haline geldi ve 2003-13 yılları arasında 500'den fazla kayda değer politika değişimine doğrudan önayak oldu.[31]

Doing Business sıralaması, pek çoğu siyah-beyaz denebilecek kadar keskin on farklı göstergeye bağlı olarak belirleniyor ve bu göstergelerin hepsi tuhaf bir ahlaki değerlendirmeye dayanıyor: Kurallar kötüdür, kuralsızlık iyidir. Örneğin "işçi istihdamı" göstergesini ele alalım. Bu ölçüte göre asgari ücret, ücretli izin ve fazla mesai ücretlerine dair yasal düzenlemeye sahip olan ülkeler puan kaybediyor. İşverenlerin kovdukları işçilere tazminat ödemesi kurala bağlandıysa o da puan kaybettiriyor. *Doing Business*'a göre bütün bunlar kaldırılıp atılması gereken bürokratik engeller.

Bu yaklaşımın BM'ye bağlı Uluslararası Çalışma Örgütü sözleşmeleriyle koruma altına alınan temel işçi haklarına aykırı olduğu dile getirilince Dünya Bankası geri adım atarak bu göstergeyi puanlama sisteminden çıkardı. Fakat bir o kadar sorunlu başka göstergeler

31. Dünya Bankası, *Doing Business*, 2014, www.doingbusiness.org/~/media/GIAW B/Doing-Business/Documents/Annual-reports/English/DB14-Full-Report.pdf.

hâlâ kullanımda. "Vergi ödeme" göstergesine göre kurumsal gelir vergisi, emlak vergisi, temettü vergisi ve hatta yeni bir finans krizini önlemek için son derece gerekli olan mali işlem vergisi gibi uygulamaları olan ülkelerden puan kırılıyor. İşverenlerin yol yapımı, çöp toplanması gibi hizmetler için vergilendirilmesi de puan kırma nedenleri arasında yer alıyor. Belli ki *Doing Business* devletlerin bu işleri vergi toplamadan nasıl yürütebileceğini ya da şirketlerin bu hizmetler olmadan nasıl işlemeye devam edebileceğini sorgulamaya gerek duymuyor.

Bir de "kredi çekme" göstergesi var. İlk bakışta bunda garip bir şey yok, tabii ki şirketlerin krediye erişimi olması gerekir. Fakat bu adlandırmanın aldatıcı bir tarafı var. Aslında bu göstergeyle kredi almanın ne kadar kolay olduğu değil, borç verenlerin alacaklarını ne kadar kolay tahsil edebileceği ölçülüyor. Örneğin bir ülkede kredilerini ödeyemez hale gelen öğrencileri koruyan bir iflas yasası yürürlükteyse, o ülke bu ölçüt üzerinden puan kaybediyor. Borçluların mallarını haczetmeyi kolaylaştıran ülkeler ödüllendiriliyor, tabii böyle bir uygulamanın tehlikeli derecede şişmiş borç pazarları yaratma tehlikesi hesaba katılmıyor.[32] Bir de "hisse değerini" koruma altına alacak daha güçlü yasalar yapılmasını teşvik eden "yatırımcıların korunması" adında bir gösterge var. Burada tavsiye edilen şey, şirketlerin kısa vadeli kârına engel olabilecek her türlü mecburiyetten (örneğin yüksek maaş ödemekten veya ilgili ülke halkının çıkarına sosyal sorumluluk projeleri yürütmekten) muaf tutulmasını sağlayacak türden yasalar yapılması. "Emlak işlemleri" göstergesi ise, şirketlerin arazi satın almasına yönelik herhangi bir kısıtlama uygulamasınlar diye devletlere baskı uygulamak için kullanılıyor, bu da

32. "Kredi çekme" göstergesi ülkeleri aynı zamanda kredi sicil kayıtlarına göre de puanlandırıyor. Vatandaşlarının kredi geçmişlerine dair daha çok veri paylaşan ülkeler listede yükseliyor. Yani *Doing Business* listesi ABD'de uygulanan kredi notu uygulamasını dünya geneline yaymak için çabalıyor. Bu sisteme göre en ideal durum, her bir vatandaşın bir sayıyla derecelendirilmesi ve bankaların insanların krediye "layık" olup olmadığını bu sayılara bakarak kararlaştırabilmesidir. Böylelikle öğrenci kredisini veya konut kredisini ödeyemeyenler kolayca sistemin dışına itilerek hayatları mahvedilebilir. Vatandaşları uysal, bankalara itaat eden insanlara dönüştürmek için son derece başarılı bir sistem.

dünyanın dört bir yanındaki gelişmekte olan ülkelerde şirketler eliyle yürütülen arazi gaspı uygulamasının iyice hızlanmasına yol açıyor.[33]

Bütün bu göstergelerle ilgili en can sıkıcı nokta, muvazenesiz olmaları. Talep edilen şey asgari ücretlerin aşağı çekilmesi değil, ülkelerin asgari ücret denen mefhumu ortadan kaldırması; vergilerin daha ölçülü olması istenmiyor, sıfırlanması için baskı yapılıyor; ticaretin daha verimli koşullarda yapılması gibi bir beklenti yok, gümrük vergilerinin ortadan kaldırılması isteniyor; arazi satın almaya dair kuralların gevşetilmesi talep edilmiyor, şirketlerin nereyi isterse orayı satın alabilecek durumda olması isteniyor. Bu aşırılıklara taviz veren ülkeler ödüllendiriliyor. Bu gibi düzenlemelerden bazılarının daha adil bir toplum veya daha istikrarlı bir ekonomi oluşturabilmek için gerekli olabileceği hesaba katılmıyor. Tabii *Doing Business* göstergeleri aslında düzenlemelere, kurallara toptan karşı çıkmıyor. Sadece doğrudan şirketlerin çıkarına hizmet etmeyenlere karşı çıkıyor. Kredi veren kuruluşları ya da yatırımcıları koruyan ve istedikleri kadar arazi elde etmelerini sağlayan, vergi ödemekten imtina etmelerinin önünü açan düzenlemeler olumlu görülüyor.

Doing Business listesi, ekonomi politikasını şahsi kazanç gibi sığ bir ölçüte hapsediyor. Güya dünyayı yoksulluktan kurtarmaya adanmış bir kurum olan Dünya Bankası'nın en ön plandaki girişimlerinden biri olan bu listeye göre hiçbir şey şirketlerin kârından daha önemli olamaz. Serbest ticaret güneşiyle aydınlanan bu yeni dünyada insan refahı, toprağın sıhhati, toplumsal adalet gibi kriterler yok hükmündedir. Bu küresel rekabet ortamında ülkeler kendi vatandaşlarının çıkarını bir kenara atıp şirketlerin iktidarına hizmet etmek zorunda bırakılıyor. Bu süreçteki en rahatsız edici nokta da şu olabilir: Bu sıralamalar sadece yatırımcıların kararlarını etkilemekle kalmıyor, kalkınma yardımlarının nasıl dağıtılacağını da belirliyor, çünkü bazı yardım kuruluşları bu sıralamada yükseliş kaydeden ülkelere öncelik tanıyor. Sağlık, mutluluk, demokrasi gibi ölçütleri boş verin. Ücretlerin ve istihdamın yükselmesini bir kenara atın. Nihayetinde

33. Oakland Institute, *(Mis)Investment in Agriculture*, Oakland, CA: The Oakland Institute, 2010.

asıl önemli olan "iş ya da ticaret yapmanın kolaylığı"dır.

Doing Business sıralamalarının arka planındaki metodolojiyi yakından inceleyecek kadar meraklı biriyseniz, aslında ortada sağlam bir metodoloji olmadığını görürsünüz. Dünya Bankası başkanı Jim Kim'in talebiyle hazırlanan ve 2013 yılının haziran ayında tamamlanan resmi değerlendirme raporunda da bir dizi endişe dile getiriliyordu.[34] Altı çizilen noktalardan biri de metodolojinin hakem değerlendirmesinden geçmediğiydi. Zaten işin aslına bakıldığında burada kullanılan metodolojinin neredeyse tamamen neoliberalizmin ideologları olarak ün yapmış Simeon Djankov ve Andrei Shleifer adında iki iktisatçının makalelerini temel aldığını görebiliyoruz. Bu adamların değerlendirmelerini temel almaya neden mecbur olalım? Dünya Bankası'na ülkeleri "ticaret yapma kolaylığı" gibi sığ bir kritere göre sıralama yetkisini kim veriyor? Bu sorular gitgide daha çok sivil toplum bileşeni tarafından dile getiriliyor, hatta sözünü ettiğimiz resmi değerlendirme raporu bile sıralama sisteminin tamamen terk edilmesini tavsiye ediyor.

Bu sanal senatonun güç kazanması neoliberalizmin tarihinde de önemli bir yeniliği temsil ediyor. Eskiden neoliberalizm dünyanın farklı noktalarına dış güçler tarafından dayatılırdı. Şimdi ise sanal senato, sadece sermaye akışını kontrol ederek ülkelerin neoliberalizmi *kendi kendilerine* dayatmalarını sağlama gücüne kavuştu. Herhangi bir ülke, kalkınmak için (veya yalnızca varlığını sürdürebilmek için) gereksinim duyduğu sermayeyi güvence altına almak istiyorsa sanal senatonun arzularına boyun eğip ücretleri düşürmek, vergileri azaltmak, kısıtlamaları tırpanlamak zorunda kalıyor. Dünya, yabancı yatırım tanrılarının esiri olmuş durumda.

*

İnsanlar neoliberalizmi genelde devletin sahneden çekilip her türlü müdahaleci politikayı terk ettiği, tamamen serbestleşmiş piyasayı savunan bir ideoloji olarak görüyor. Fakat resmin tamamına baktığı-

34. Bağımsız Değerlendirme Paneli'nin (Independent Review Panel) *Doing Business* göstergelerine dair raporunda belirtildiği gibi.

mızda görüyoruz ki, aslında neoliberalizmin yayılma süreci devlet müdahalesinin yeni ve son derece güçlü yeni biçimlerini beraberinde getirdi. Dünya çapında bir "serbest piyasa" oluşturmak için Batılı devletlerin güdümündeki kanlı darbeler ve diktatörlükler yeterli olmadı; sayısız yeni yasa eşliğinde, ABD'nin askeri gücünü de arkasına almış (DB, IMF, DTÖ ve iki taraflı serbest ticaret anlaşmalarından oluşan) totaliter bir küresel bürokrasi yaratmak gerekti. Başka bir deyişle, dünyanın dört bir yanındaki ülkeleri arzuları hilafına piyasalarını serbestleştirmeye zorlamak için, devlet gücünün daha önce eşi benzeri görülmemiş ölçekte bir genişlemeye uğratılması gerekiyordu. Küresel Güney'in 1842'de İngiliz savaş gemilerinin ticaret kısıtlamalarını ortadan kaldırmak üzere Çin'i işgal etmesiyle başlayan Afyon Savaşları'ndan bu yana gayet iyi bildiği gibi serbest ticaretin aslında serbestlikle bir ilgisi yok. Aksine, gördüğümüz gibi, serbest ticaret ulusal egemenliği ve seçime dayalı demokrasiyi aşama aşama yıkıma uğratmak gibi bir eğilime sahip.

Bu serbest ticaret anlayışını mantıki sonucuna götürecek olursak dünya nasıl bir yer olacaktır? Bunun için hayal gücümüzü kullanmaya bile gerek yok. Adına "serbest ticaret bölgesi" denen ve dünyanın dört bir yanında varlığını sürdüren minyatür serbest ticaret ütopyalarına şöyle bir bakmak yeterli olacaktır. Bu serbest ticaret bölgelerinin çoğu dikenli tellerle, duvarlarla çevrilmiş; özel güvenlik görevlileri tarafından korunan alanlardır. Çoğunlukla bu bölgelerin kapısından seçilmiş siyasetçilerin ve ülkelerin kendi kolluk kuvvetlerinin bile girmesine izin verilmez.

Bu korunaklı alanlarda normal yasalar (çalışma yasaları, iş güvenliği standartları, gümrük harçları ve hatta vatandaşların en temel anayasal hakları bile) geçerli değildir. Buralar sermayenin neredeyse her türlü düzenlemeden muaf bir şekilde faaliyet gösterebildiği istisnai alanlardır. Serbest ticaret bölgeleri 1990'lı yılların sonunda hızla yaygınlaştı ve günümüzde bunların 150'ye yakın ülkede 4300'den fazla örneği bulunuyor. Bu formatın uygulanmasına gerekçe olarak son derece yoğun gereksinim duyulan yabancı yatırımı çekmesi ve istihdam sağlaması gösteriliyor. Fakat bu tür bölgelere yapılan yatırımlar çoğunlukla gelip geçici nitelikte oluyor, serbest ticaret bölge-

sinin sınırlarının ötesine pek bir fayda sağlamıyor ve sıfıra yakın vergi oranları nedeniyle kamunun çıkarına bir durum da oluşmuyor. İstihdam konusuna gelince: Bu bölgelerde sendikalar genellikle yasadışı kabul ediliyor, maaşlar ülkedeki asgari ücretten düşük oluyor (saatte 10 sente kadar inebiliyor), işçiler günde on dört saat çalıştırılıyor ve tazminatsız kovulabiliyor.[35]

Serbest ticaret bölgeleri tabii ki kısıtlı alanlar. Fakat serbest ticaret mantığının dizginsiz bir şekilde yayılması halinde dünyanın ne tür bir yer olabileceğine dair korkunç bir örnek oluşturuyorlar.

35. "An 80-hour week for 5p an hour: the real price of high-street fashion", *Guardian*, 8 Aralık 2006.

YEDİ

Yirmi Birinci Yüzyıl Yağması

ASKERİ DARBELER, yapısal uyum süreci, serbest ticaret ve yatırımcı anlaşmazlıklarını çözmek için kurulan tahkim mekanizmaları zengin ülkelerin ve güçlü şirketlerin dünya çapında kendi ekonomik çıkarlarını kollamak için başvurduğu yöntemlerden bazıları. Genel anlamda bu taktiklerin her biri kendisinden bir öncekinin yerini aldı (ya da bir öncekini gölgede bıraktı). Fakat her şey göründüğü kadar basit değil tabii.

Örneğin darbeler 21. yüzyılda da başvurulan bir taktik olmaya devam ediyor, özellikle de Latin Amerika'da. ABD 2002 yılında Venezüela'nın Hugo Chavez liderliğindeki seçilmiş hükümetine karşı düzenlenen darbe girişimini örtük bir şekilde destekledi,[1] 2004'te de Haiti'nin ilerici başkanı Jean-Bertrand Aristide'in devrilmesine destek verdi.[2] 2009 yılında Honduras'ın seçilmiş lideri Manuel Zelaya

1. George W. Bush yönetiminde yer alan yetkililer Venezüela'daki darbeyi önceden biliyordu, gerçekleşmeden haftalar önce darbenin liderleriyle görüşmüşlerdi ve darbeye katılan bazı kişi ve örgütlere eğitim ve destek sağlamışlardı.

2. Yoksullar tarafından çok sevilen bir rahip olan Aristide, tekstil fabrikalarında çalışan işçilerin aldığı asgari ücreti artırmak istediği ve ülke borçlarının iptal edilmesini, sömürgecilik dönemi zararları için tazminat ödenmesini talep ettiği için Bush yönetimi ve Fransa tarafından desteklenen bir darbeyle devrildi. Paul Farmer, "Who removed Aristide?", *London Review of Books* 28 (6), 2004, s. 28-31. İlginçtir, Aristide'in halefi de asgari ücreti saatlik 0,61 dolara yükseltme kararı alınca Levi Strauss ve Hanes gibi ABD'li şirketler devreye girerek Dışişleri Bakanlığı'na başvurdu ve Haiti'nin bu kararı geri çekmesini sağladı. Bkz. Dan Coughlin ve Kim Ives, "WikiLeaks Haiti: let them live on $3 a day", *The Nation*, 1 Haziran 2011. Aynı yıl içinde ABD Dışişleri Bakanlığı kendi seçtikleri aday kazansın diye Haiti'deki seçimlere de müdahale etti. Bkz. Center for Economic and Policy Research, "Clin-

ABD Dışişleri Bakanlığı'nın onay verdiği bir askeri darbeyle görevinden alındı.[3] Çok daha açıktan yürütülen müdahaleler de oldu. 2003 yılında ABD liderliğinde yürütülen Irak işgali Irak'ın petrolü dolar yerine euro para birimiyle satmasını engellemenin yanı sıra büyük oranda petrole erişmeye ve savunma anlaşmalarına yönelik bir hamleydi. NATO'nun 2011'de düzenlediği hava saldırılarına gelince: WikiLeaks üzerinden sızdırılan diplomatik yazışmalar gösteriyor ki, bu müdahale de kısmen Libya'nın Fransa denetimindeki CFA frangı yerine Afrika genelinde yeni bir para birimi oluşturma girişiminin Fransa'yı rahatsız etmesiyle ilgiliydi. Suikast da bir yöntem olarak terk edilmiş değil. Honduras yerlisi eylemci Berta Cáceres, Río Gualcarque nehrine inşa edilmesi planlanan baraja karşı başlattığı direniş hareketini engellemek amacıyla 2016 yılında ABD'nin eğittiği kuvvetler tarafından öldürüldü.[4]

Üçüncü Dünya ülkelerinin borçları tekrar büyük bir mesele haline gelmeye başlıyor. Küresel finans krizinin ardından emtia fiyatlarında yaşanan çöküş yüzünden Güney ülkelerinin ihracat gelirlerinde (ve dolayısıyla borç ödeme kabiliyetlerinde) büyük düşüşler yaşandı. Sonuç olarak dış borç ödemeleri 2013'te devlet gelirlerinin yüzde 6,1'iyken 2016'da yüzde 10,8'ine kadar tırmandı.[5] Dünya Bankası ve IMF, borç tahsilatını garantiye alabilmek için hâlâ yapısal uyum programları uygulamaya devam ediyor, sadece bunların adına artık Yoksulluk Azaltma Strateji Belgeleri deniyor.[6] Bazen alacaklıların

---

ton emails reveal 'behind the doors actions' of private sector and US embassy in Haiti elections", 2015.

3. Zelaya madencilik sektörünü ilgilendiren çevre koruma yasaları çıkarmak, ticareti kontrollü hale getirmek ve asgari ücreti artırmak üzere birtakım adımlar atmış olduğu için ülkede faaliyet gösteren çokuluslu şirketlerin öfkesini üzerine çekmişti.

4. Nina Lakhani, "Berta Caceres court papers show murder suspects' links to US-trained elite troops", *Guardian*, 28 Şubat 2017.

5. Katie Allen, "World's poorest countries rocked by commodity slump and strong dollar", *Guardian*, 10 Nisan 2016.

6. Neyse ki koşul dayatma uygulamaları 2009'daki G20 Zirvesi'nde tartışıldıktan sonra biraz gevşetildi. Fakat yine de Güney ülkelerinin kullanabileceği herhangi bir koşulsuz borç alma mekanizması hâlâ mevcut değil.

daha radikal adımlar attığı da oluyor: Porto Riko 2016 yılında iflasın eşiğine gelince ABD Kongresi PROMESA adını verdiği bir yasa çıkararak (pek çok kesim tarafından bir sömürgecilik biçimi olarak nitelendirilen bir hamleyle) ülkenin iç politikadaki karar verme süreçlerinin denetimini eline aldı.[7] Ayrıca Trans-Pasifik Ortaklığı örneğinde olduğu gibi, bünyesinde tahkim mekanizmasını da barındıran yeni serbest ticaret anlaşmalarının pazarlık süreçleri yürütülmeye devam ediliyor.

Güçlü aktörlerin dünya ekonomisinde kendi çıkarlarını korumakta kullandığı bu eski stratejilerin hâlâ geçerliliği var. Fakat zengin ve yoksul ülkeler arasındaki mevcut ilişkileri düşünecek olursak yeni ve çok daha kritik üç mesele söz konusu.

Vergiden Kaçınma

Yoksul ülkelerin yoksul oluş sebebini dünya ekonomisinin dengesizlikleri yüzünden dezavantajlı durumda olmalarına bağlayacak olursanız muhakkak birileri çıkıp bu ülkelerdeki yolsuzluklara dikkatinizi çekecektir. Bu kişilere göre yoksul ülkelerin yoksul olma nedeni yolsuzluğa batmış liderler ve bürokratlar tarafından yönetilmeleridir. Yolsuzluk yapan devlet görevlileri şirketlerin düzgün işlemesini imkânsız hale getirdiği gibi halka ait kaynakları ve zenginliği de çalarlar, açların lokmasını kendileri yutarlar. Bu ülkelerin yoksul olmasında şaşılacak bir yan yoktur.

Bu argümanı bu kadar sık duymamız da hiç şaşırtıcı değil. Uluslararası Şeffaflık Örgütü her yıl Yolsuzluk Algısı Endeksi'ni yayımladıkça yolsuzluk meselesi tekrar gündeme geliyor. Kalkınma örgütleri her yıl gerçekleşen bu olayı fırsata çevirerek Güney'deki azgelişmişliğin ana nedeni olarak yolsuzluğa işaret ediyor. Yolsuzluğa bir son verip yoksul ülkelerdeki yönetim pratiklerini geliştiremezsek kalkınmanın asla ivme kazanamayacağını söylüyorlar. Bu görüş en üst seviyelerde bile destek buluyor. Birleşmiş Milletler'in 2003 yı-

7. John Nichols, "Just in time for the July 4 break, Congress imposes 'colonialism at its worst' on Puerto Rico", *The Nation*, 2 Temmuz 2016.

lında yolsuzluk gündemiyle düzenlediği ilk konferansta yolsuzluğun bütün ülkelerde görülmesine rağmen bu "feci hadisenin" Güney'de "en yıkıcı" biçimini aldığı ve "ekonomik performansın zayıf kalışında önemli bir etken olduğu, yoksulluğun azaltılması ve kalkınma hedeflerine ulaşmanın önünde büyük bir engel teşkil ettiği" belirtiliyordu.[8]

Bunlar kulağa mantıklı gelen iddialar. Uluslararası Şeffaflık Örgütü'nün yayımladığı yolsuzluk haritası gayet net bir tablo çiziyor. Haritada Güney'in büyük bir kısmı, yüksek yolsuzluk seviyelerini temsil eden (ve adeta suçlayarak parmak sallayan) bir kırmızıya boyanmış durumda. Zengin Batı ülkeleri ise sarının –düşük yolsuzluk seviyesine işaret eden– mutlu bir tonuyla işaretleniyor. Bu akkaracı (*Manichean*) bakış açısı halihazırdaki varsayımlarımızla da gayet iyi örtüşüyor: Afrika ve klişeleşmiş diktatör imgeleri, Hindistan ve yolsuzluk, Batı dünyasının dışındaki neredeyse her yerde var olan ilkesiz bürokratlar ve kamu görevlileri... Yoksul ülkeler yolsuzluğa batmış haldeyken zengin ülkelerin böyle bir derdi olmadığına göre, yolsuzluğun yoksulluğa yol açan önemli bir etken olduğunu varsaymak son derece mantıklı olacaktır. Sömürgeciliğin, eşitsiz anlaşmaların, yapısal uyumun, ticaret kurallarının tarihine dair herhangi bir şey bilmiyorsanız başka pek çok şey gibi bunu da makul bir açıklama olarak kabul edebilirsiniz.

Fakat küresel yoksulluğun ve eşitsizliğin yapısal nedenlerini bir kenara bırakıp yolsuzluk meselesini kendi içinde ele alalım. Yolsuzluğun bir sorun olduğuna dair hiç kimsenin şüphesi yok. Dünya Bankası verilerine göre devlet görevlilerinin aldığı rüşvetler ve çaldığı paralar biçiminde gerçekleşen yolsuzluğun (yani BM Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesi'nin hedefine koyduğu yolsuzluk türünün) gelişmekte olan ülkelere maliyeti yılda 20 ile 40 milyar dolar arasında.[9]

8. BM, BM Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesi, 2004, s. iii, www.unodc.org/documents/treaties/UNCAC/Publications/Convention/ 08-50026_E.pdf.

9. Jim Yong Kim, "Anti-corruption Efforts in a Global Commitment to Act", Washington DC'de yaptığı konuşma, 30 Ocak 2013, www.worldbank.org/en/news/speech/2013/01/30/world-bank-group-president-jim-yong-kim-speech-anti-corruption-center-for-strategic-and-international-studies.

Bu da az bir meblağ değil. Bu tabloya bakınca kalkınmayı engelleyen suçluyu tespit ettiğimiz zannına kapılabiliriz. Fakat bakış açımızı biraz daha genişletip bu meblağı perspektife oturtunca ortaya farklı bir görüntü çıkıyor. Bu türden yolsuzlukların, gelişmekte olan ülkelerdeki yıllık yasadışı para çıkışının son derece küçük bir kısmını, yüzde 3 kadarını oluşturduğunu görüyoruz. Washington merkezli Global Financial Integrity (GFI, Küresel Finansal Dürüstlük Örgütü) verilerine göre bu yasadışı para çıkışının yüzde 65'i çok daha farklı bir yolsuzluk türüyle, şirketlerin vergiden kaçınma pratiğiyle ilişkili.[10] Vergiden kaçınma meselesine odaklandığımızda da Uluslararası Şeffaflık Örgütü'nün anlattığı şık yolsuzluk hikâyesinin parça parça dökülmeye başladığını görüyoruz.

*

Yasadışı para/sermaye çıkışı dediğimiz hadisenin kapsamı oldukça geniş. Burada bahsedilen para yolsuzluğa bulaşmış bir devlet görevlisinin, gizlilik anlaşmasıyla korunan finans kuruluşlarına aktardığı kamuya ait kaynaklar da olabilir; çokuluslu bir şirketin vergi ödememek için vergi cennetlerine kaydırdığı para da. İnsanların ülkeden ülkeye para aktarmasının pek çok sebebi olabilir. GFI verilerine göre gelişmekte olan ülkelerden her yıl 1,1 trilyon doları bulan miktarda para yabancı bankalara ve vergi cennetlere aktarılıyor.[11] Hayal etmesi

10. Dev Kar ve Devon Cartwright-Smith, *Illicit Financial Flows from Africa: Hidden Resource for Development* (Washington, DC: Global Financial Integrity, 2010), s. 1.

11. Tam olarak 1 trilyon 90,1 milyar dolar. Bu sayının kaynağı: Dev Kar ve Joseph Spanjers, *Illicit Financial Flows from Developing Countries: 2004-2013*, Washington, DC: Global Financial Integrity, 2015. GFI'nin "Illicit Financial Flows" başlıklı internet sitesine göre bu toplamın yüzde 45'i vergi cennetlerine, yüzde 55'i de gelişmiş ülkelere gidiyor: www.gfintegrity.org/issue/illicit-financial-flows. Yasadışı finansal hareketlerin ölçümü meselesi yoğun bir şekilde tartışılıyor. GFI tarafından kullanılan metodolojiyi eleştirenler de oldu (Volker Nitsch, "Trillion dollars estimate: illicit financial flows from developing countries", *Darmstadt Discussion Papers in Economics* 227, 2012). GFI tarafından ortaya konulan bu yüksek sayılar sorgulanabilir elbette, fakat şu anda OECD'nin resmi pozisyonu da benzer bir çizgide: "Yaygın kanaat, yasadışı finans hareketlerinin yardım ve yatırımları hacmen

bile zor bir meblağdan bahsediyoruz: Gelişmekte olan ülkelerin her yıl aldığı doğrudan yabancı yatırımın toplamından (2013'te 858 milyar dolar) fazla, bu ülkelerin aldığı resmi yardımın (2013'te 99,3 milyar dolar) 11 katı.[12] Ayrıca bu para çıkışı son on yılda hızlanarak arttı, her yıl yüzde 6,5 civarında yükseliş gösterdi.[13] 2004 ve 2013 yılları arasında gelişmekte olan ülkeler yasadışı para çıkışları yüzünden toplam 7,8 trilyon dolar kayba uğradı.[14] Bu da dev bir sorun.

Peki bu para çıkışı nasıl gerçekleşiyor? Bu mekanizma iki ana hat üzerinden ilerliyor: sıcak para ve fatura usulsüzlükleri.

Faiz oranları ile döviz kurları arasındaki farklardan faydalanıp spekülasyon yapmak amacıyla bir ülkeden diğerine hızlı bir şekilde sermaye aktarılmasına sıcak para akışı deniyor. Misal ABD faiz oranlarını artıracak gibi görünüyorsa, Nijerya'da yatırımı bulunan biri daha hızlı kâr elde etmek amacıyla parasını ABD'ye aktarmayı tercih edebilir. Gelişmekte olan ülkelerdeki finansal kuralların son yirmi-otuz yılda Dünya Bankası, IMF ve serbest ticaret anlaşmaları yoluyla gevşetilmesi sayesinde sermayenin böyle hızlı ve spekülatif bir biçimde hareket edebilir hale gelmesi –özellikle de küçük ekonomilerde– ciddi piyasa istikrarsızlıklarına neden olabiliyor. Bu durum ülkeler arasında yasadışı para transferine de kapı aralıyor. 2013 yılı rakamlarına göre gelişmekte olan ülkelerdeki yasadışı sermaye çıkışlarının yüzde 19,4'ü (211 milyar dolar) sıcak para yoluyla gerçekleşmişti.[15]

Fatura usulsüzlüğü de ticaret sistemini hileli bir şekilde kullanarak paraları başka ülkelerdeki gizli hesapları aktarmaya yarıyor. Örneğin, diyelim ki Güney Afrikalı bir şirket İngiltere'de bulunan bir firmadan 1 milyon dolar değerinde çelik satın almaya karar vermiş

---

geride bırakmaya devam edeceği yönündedir" (OECD, *Illicit Financial Flows from Developing Countries: Measuring OECD Responses*, Paris: OECD Publishing, 2014).

12. 99,3 milyar dolar sayısı Kar ve Spanjers, *Illicit Financial Flows*, sayfa 15'te, 2013 yılında gelişmekte olan ülkelere verilen resmi kalkınma yardımının miktarı olarak zikrediliyor. Aynı yılın yardım bütçesi OECD tarafından 135 milyar dolarak olarak hesaplanıyor.

13. Kar ve Spanjers, *a.g.y.*, s. vii. 14. *A.g.y.* 15. *A.g.y.*, s. 10.

olsun. Güney Afrika'daki şirket, İngiltere'deki şirketten 1 milyon dolarlık faturayı vergi cenneti olarak bilinen bir ülkedeki hesabına göndermesini istiyor. Vergi cenneti ülkede Güney Afrikalı firma adına, kararlaştırılan fiyatın üstünde –diyelim 1,5 milyon dolarlık– *yeni bir fatura düzenleniyor*. Vergi cennetinden İngiltere'ye 1 milyon dolar gönderildikten sonra kalan para gizli bir hesaba aktarılıyor. Güney Afrika'da bir vergi denetimi gerçekleştirilecek olsa, her şey kitabına uygun görünüyor. Fakat aslında Güney Afrikalı firma bu süreçte 500 000 doları hiçbir şekilde vergiye tabi tutulamayacağı gizli bir hesaba başarılı bir şekilde kaçırmış oluyor. Vergi cennetleri bu gibi yeniden faturalandırma işlemleri yaptıklarını açıktan ilan etmekte herhangi bir beis görmüyor ve kara para aklama ve vergiden kaçınma amacıyla paravan şirket kurmak için destek hizmeti de veriyor. Google'da bu fatura usulsüzlüğünün resmi adı olan "re-invoicing" terimini arattığınızda karşınıza Seyşeller, Morityus gibi yerlerde bulunan ve gönüllü şirketlerle suç ortaklığı yapmaya hazır olduğu anlaşılan bir sürü şirket çıkıyor. 2013 yılında gelişmekte olan ülkelerdeki yasadışı para çıkışlarının yüzde 80,6'sını (879 milyar dolar) bu türden fatura usulsüzlükleri oluşturuyordu.[16]

Fatura usulsüzlüğü çoğunlukla vergiden kaçınmak için yapılsa da başka amaçlara da hizmet edebiliyor. Bazen yasadışı faaliyetlerden elde edilen paranın aklanması için veya ülkelerin finansal hareketlere istikrar kazandırmak için uyguladığı sermaye kontrollerinin etrafından dolaşmak için kullanılabiliyor. Bazen şirketler devletlerin ihracatçılara tanıdığı vergi indirimi hakkından faydalanabilmek için fatura usulsüzlüğü yapabiliyor. Fakat asıl amaç vergiden kaçınmak olmasa bile hepsi *aynı kapıya çıkıyor*, çünkü her türden fatura usulsüzlüğü devletlerin gelir ve varlık üstünden vergi toplama hakkını ihlal ediyor.

Global Financial Integrity'de çalışan araştırmacılar, yeniden faturalandırma yoluyla yapılan usulsüzlüğü ihracatçının ve ithalatçının aynı gümrük işlemine dair fatura beyanları arasındaki farka bakarak tespit edebiliyor. Fakat fatura usulsüzlüklerinin *yalnızca* bu biçimini

16. Kar ve Spanjers, *a.g.y.*, s. 10.

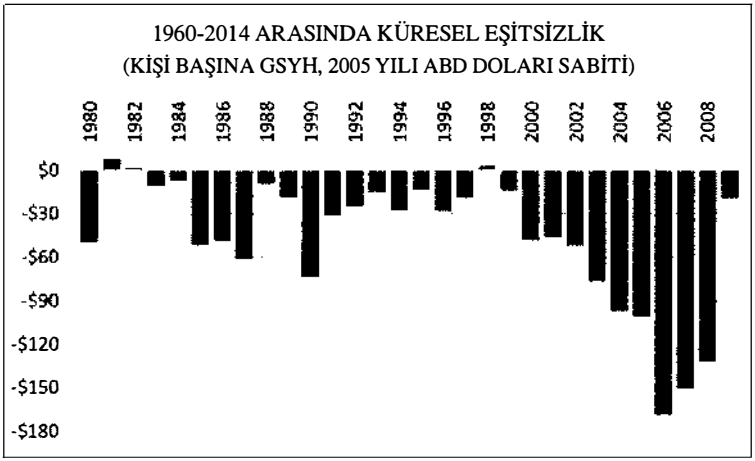
tespit edebiliyorlar. Tespit edilmesi mümkün olmayan daha birçok usulsüzlük türü var, bunlardan biri de "transfer fiyatlaması".

Bu usulsüzlüğü anlamak için önce transfer fiyatlamasının normalde nasıl yapıldığını anlamak gerekiyor. Transfer fiyatlaması denen uygulama, şirketlerin kendi bünyeleri içinde mal satışı yapması halinde gerçekleşiyor. Örneğin Çin'de yer alan bir şubenin, aynı şirketin İngiltere'de bulunan şubesine mal satması halinde söz konusu oluyor. Son dönemlerde ticari tekelleşmenin giderek artması nedeniyle günümüzde dünyadaki ticari faaliyetlerin en az yüzde 60'ı şirketler arasında değil, çokuluslu şirketlerin kendi *bünyeleri dahilinde* gerçekleşiyor.[17] Dolayısıyla transfer fiyatlandırması istisnai bir uygulama değil, oldukça yaygın. Normal şartlarda, şubeler alıp sattıkları malların fiyatını --dışarıdan bir şirketle alışveriş yapar *gibi*– piyasa fiyatını yansıtacak şekilde beyan ettikleri sürece ortada yasadışı bir durum yok. Fakat şirketler genellikle vergiden kaçınmak ya da sermaye kontrolü tedbirlerini atlatmak için *bu fiyatların üstünde oynama yapıyor*, işte usulsüzlük burada başlıyor.

Transfer fiyatlaması usulsüzlüğü yapmak son derece kolay. Şirketin tek yapması gereken şey, belli bir malın maliyetini yanlış beyan eden bir fatura düzenlemek, sonra da karşı taraftaki alıcının da aynı alışverişe dair aynı (yanlış) bilgileri içeren mükerrer bir fatura daha düzenlemesini sağlamak. Bu konuda inceleme yapanların karşılaştığı epeyce uçuk örnekler de mevcut: Çin'den alınan bir kilogram tuvalet kâğıdına 4121 dolar, İsrail menşeli elma suyunun litresine 2052 dolar, Trinidad'dan alınan tükenmez kalemlerin tanesine 8500 dolar fatura kesilen alışverişler tespit edilmiş durumda.[18] Şirketler transfer fiyatlarını şişirerek vergi oranlarının yüksek olduğu ülkelerden düşük olduğu ülkelerdeki şubelerine çok büyük miktarlarda parayı sorgusuz sualsiz kaçırabiliyor. GFI tarafından yapılan tahminlere göre mükerrer fatura yoluyla yapılan usulsüzlüğün boyutu da en az yeni-

17. Christian Aid, *Death and Taxes: The True Toll of Tax Dodging* (Londra: Christian Aid, 2008), s. 2. Ayrıca bkz. Dünya Sağlık Örgütü, "International Corporations", www.who.int/trade/glossary/story057/en.

18. Nicholas Shaxson, *Treasure Islands: Tax Havens and the Men Who Stole the World*, Londra: Vintage Books, 2011.

Kaynak: Global Financial Integrity.

den faturalandırma uygulaması kadar büyük. Bu da gelişmekte olan ülkelerden her yıl 879 milyar dolar *daha* kaçırıldığı anlamına geliyor.[19] Tabii bu işin bu kadar kolay yapıldığı düşünülürse, gerçek rakam bunun üstünde de olabilir.

*

Bu oyunun en büyük kaybedeni Afrika. Zaten dünyanın en yoksul bölgesi olan Sahraaltı Afrika, GSYH'sinin yüzde 6,1'ine denk gelen miktarlarda yasadışı para çıkışına maruz kalıyor.[20] Hatta Afrika bu yasadışı para çıkışları yoluyla o kadar çok para kaybediyor ki, aslında dünyanın geri kalanına kredi verir duruma geliyor. Yatırım, para havalesi, borç silme, doğal kaynak ihracatı gibi yasal ve yasal olmayan her türlü finansal hareketi alt alta yazıp topladığımızda Afrika'nın dünyanın geri kalanından aldığına kıyasla daha fazla parayı dışarıya gönderdiğini görüyoruz. Çok çarpıcı olan yukarıdaki grafikte Afrika'nın kesilmiş damarlarından akan sermayenin boyutunu görebilirsiniz.

19. Raymond Baker, *Capitalism's Achilles Heel: Dirty Money and How to Renew the Free-Market System*, Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, 2005, s. 170-71.

20. Kar ve Spanjers, *a.g.y.*, s. 12.

Gelişmekte olan ülkelerin sıcak para ve fiyatlandırma usulsüzlükleri yüzünden uğradığı kaybın 2013 yılında 2 trilyon doları bulmuş olabileceği tahmin ediliyor.[21] Son on yılı değerlendirecek olursak bu meblağ 14,3 trilyon dolar gibi dudak uçuklatan bir toplama ulaşıyor. Bu rakamlar tek başına bile yeterince çarpıcı, fakat şunu da unutmayın: Burada fatura usulsüzlüklerine dair paylaşılan rakamlar yalnızca mal ticaretiyle ilgili, hizmet ticaretini kapsamıyor. Hizmet ticareti verileri GFI tarafından yakalanamıyor. Dolayısıyla hizmet sektöründeki yasadışı akışın miktarını bilmiyoruz. Fakat hizmetlerin dünya ticaretindeki payının yüzde 25 olduğunu düşünürsek, bu rakamları da aynı oranda artırabiliriz.

*

Bu durumun sorumlusu kim? Kestiği faturalarda yalan beyanda bulunan şirketler suçlu elbette, ama bu işlerden yakalarını bu kadar kolay kurtarabilmelerinin nedeni ne? "Sermaye kaçışı" veya "yasadışı para çıkışı" gibi ifadelerde bu durumlardan zarar gören ülkelere kusur bulan bir yan var, sanki bu ülkeler parayı zapt etmekte zorlanıyorlarmış gibi anlaşılıyor. Bu da oldukça yanıltıcı. Geçmişte gelişmekte olan ülkelerdeki gümrük görevlileri fatura usulsüzlüklerini engelleyebiliyordu. Bir faturada beyan edilen fiyat, (Brüksel Kıymet Kodu'na* göre) o ürünün piyasa fiyatından şüphe uyandıracak ölçüde az veya çoksa gümrük yetkilileri o işlemi dondurma yetkisine sahipti. Böylelikle şirketlerin ticari yollarla yaptığı hırsızlıklar neredeyse hiçbir zaman cezasız kalmıyordu. Fakat DTÖ bu uygulamanın ticaretteki verimliliği azalttığını öne sürüyordu.[22] En az 1994'ten beri

* 1953 yılında benimsenmiş olan, kıymete dayalı ihracat değerleme sistemi. –*ç.n.*

21. Bu toplama 2004-13 yılları arasında gerçekleşen 1,3 trilyon dolarlık sıcak para akışı, 6,5 trilyonluk mükerrer faturalama ve yine 6,5 trilyonluk usulsüz transfer fiyatlandırması dahil.

22. Dünya Ticaret Örgütü, "Technical Information on Customs Valuation", www.wto.org/english/tratop_e/cusval_e/cusval_info_e.htm. Metnin ilgili kısmında şöyle deniyor: "Açıkça belirtilen durumlar haricinde gümrük fiyat değerlendirmesi, genellikle fatura üzerinde gösterilmiş olan geçerli ürün fiyatı üzerinden yapılmalıdır."

gümrük yetkilileri –istisnai durumlar haricinde– faturada beyan edilen değerleri doğru kabul etmek zorunda. Bu nedenle de şirketler faturaları canlarının istediği gibi düzenleyebiliyor, başlarına bir şey gelmeyeceğini biliyorlar. 1990'ların ortalarından bu yana fiyatlama usulsüzlüklerinin bu kadar hızlı bir şekilde artmasının nedeni de tam olarak bu.

Yine de vergi cennetleri olmasa bunların hiçbiri mümkün olmazdı. Günümüzde dünyada vergi cenneti tabir edilen elli-altmış kadar yer var. Buraların vergi cenneti olma nedeni yalnızca sıfır ya da sıfıra yakın vergi uygulamaları değil, aynı zamanda finans konusunda neredeyse hiçbir düzenlemeye sahip olmamaları ve daha da önemlisi finansal bilgileri kalın bir sır perdesinin arkasında tutmaları. Zaten teknik olarak da bir yere vergi cenneti diyebilmek için orada bilgi saklamaya yönelik bir yasal düzenleme olması gerekiyor. Bu gibi yerlerde faaliyet gösteren bankalar ve şirketler paranın nereden gelip nereye gittiğine dair herhangi bir açıklama yapmak zorunda kalmıyor. Hatta bazı durumlarda bu gibi bilgileri açıklamaları suç olarak bile değerlendirilebiliyor. Dolayısıyla bu tür bir gizlilik sadece vergiden kaçınmak isteyenler için değil, para aklayanlardan silah kaçakçılarına, hatta teröristlere kadar her türlü suçlu için ciddi bir koruma sağlamış oluyor.

Vergi cennetlerinde zulalanmış paranın toplam miktarını bilmek mümkün değil, ama 2010'da yapılan oldukça iyimser bir tahmine göre bu rakamın en az 21 trilyon dolar civarında olduğu, 32 trilyona yakın bir rakamın ise daha muhtemel olduğu öngörülüyor. Bu toplamın 9 trilyon kadarı da yoksul ülkelerden gelen paralardan oluşuyor. Günümüzde doğrudan yabancı yatırımın en az yüzde 30'u, toplam ticaretin ise yaklaşık yüzde 50'si vergi cennetlerinden geçiyor.[23]

Vergi cennetleri üç ana kola ayrılıyor.[24] Avrupa'da en bilinenleri Lüksemburg, İsviçre ve Hollanda olan çeşitli vergi cennetleri var. Bunlara Belçika, Avusturya, Monako ve Lihtenştayn'ı da ekleyebili-

23. Matthew Valencia, "Storm survivors", *The Economist*, 16.2.2013, www.economist.com/news/special-report/21571549-offshore-financial-centres-have-taken-battering-recently-they-have-shown-remarkable.

24. Nicholas Shaxson, *a.g.y.*

riz. Bunlardan başka, ABD'de Manhattan, Florida ve Delaware gibi; ABD ile iltisaklı bölgelerde de Virjin Adaları, Marshall Adaları, Liberya ve Panama gibi vergi cennetleri mevcut. Fakat açık ara en büyük ve en güçlü vergi cenneti ağı İngiltere merkezli, imparatorluğun güçlü zamanlarında temeli atılmış bir sistem. Öncelikle Jersey, Guernsey ve Man Adası'ndan oluşan Kraliyet Toprakları var. Ardından Britanya Denizaşırı Toprakları geliyor. Bunların arasında Cayman Adaları, Britanya Virjin Adaları ve Cebelitarık bulunuyor. Son olarak da aslında artık İngiliz yönetiminde olmasa da zamanında imparatorluk bünyesinde yer almış bölgeler var: Hong Kong, Singapur, Bahamalar, Dubai, İrlanda, Vanuatu ve Gana bunlar arasında sayılabilir.

Bu küresel vergi cenneti sisteminin merkezindeki en önemli unsur muhtemelen Londra Şehri (*City of London*). Kulağa tuhaf gelebilir ama Londra Şehri ile Londra aynı şey değil. Londra Şehri, Londra'nın güçlü finans sektörünü içinde barındıran küçük bir idari bölgeye verilen ad. Londra Şehri'nin vergi cenneti olabilmesini sağlayan şey, ülkedeki yasaların pek çoğundan, parlamentonun denetiminden ve en önemlisi de Bilgi Edinme Hakkı kurallarından muaf oluşudur. Londra Şehri'nin kendine ait, özel bir polis gücü bile bulunuyor. Bu özel statü nedeniyle Londra Şehri'nin kurulduğu dönemden, ortaçağdan beri sürdürdüğü bir dizi tuhaf, plütokratik gelenekleri var. Örneğin seçim sürecini alalım. Normal belediyelerin aksine, Londra Şehri'ndeki seçmen kitlesi sadece insanlardan oluşmaz. Şehir sınırları içinde kayıtlı bulunan işletmeler de bölge sakinleri gibi oy hakkına sahiptir. Buradaki belediye seçimlerinde oyların yüzde 70'ten fazlası insanlar değil şirketler (çoğunlukla ticaret bankaları ve finans firmaları) tarafından kullanılır. Bir şirket ne kadar büyükse oy hakkı da o kadar fazladır ve en büyük şirketlerin yetmiş dokuz oy hakkı bulunur. Londra Şehri'nin belediye başkanı da ayrıdır. Londra belediye başkanından farklı olarak bu başkan lord unvanı taşır ve monarşi dışında hiçbir kuruma karşı sorumlu değildir. Lord Belediye Başkanı her yıl bir grup şirket tarafından seçilir ve 1189'dan beri hep erkekler tarafından işgal edilen bu mevkideki adamın tek görevi şehirdeki bankaların çıkarlarını koruyup kollamaktır.

Londra Şehri'nin internet sitesinde Lord Belediye Başkanı'nın

görevi ticaret için "en yüksek seviyelerdeki kapıları açmak" ve "serbest piyasa değerlerini yaygınlaştırmak" olarak açıklanıyor. Kendisi bu görevi yerine getirebilmek için milyarlarca sterlinlik bir örtülü ödeneğe sahip. Bu şekilde Birleşik Krallık hükümeti ve dünyanın farklı yerlerindeki başka hükümetler nezdinde, bankaların ve çokuluslu şirketlerin çıkarlarına uygun yasalar yapsınlar diye lobicilik faaliyeti yürütüyor. Başkan adeta tek kişilik bir yapısal uyum takımı gibi çalışıyor. Üstüne üstlük, başkanın görevleri arasında Londra Şehri'nin vergi cenneti ağını genişletmek üzere yurtdışı seyahatlerine çıkmak da yer alıyor. Bundan bir önceki başkan tek bir yıl içinde yurtdışında 100 gün geçirmiş ve yirmiden fazla ülkeyi ziyaret etmişti. Bu satırları yazdığım sırada yeni Lord Başkan Kenya'yı bir vergi cennetine çevirmek üzere canla başla lobi faaliyeti yürütüyordu.

Vergi cennetleriyle ilgili sorun sermaye hırsızlığını kolaylaştırmalarından veya devletlerin vergi geliri elde etmesini engellemelerinden ibaret değil. Araştırmacıların "vergi rekabeti" veya "vergi savaşı" dediği şeyi tetikleyerek başka sorunlar da yaratıyorlar. Vergi cennetleri dünya çapında bir tür açık eksiltme yarışı başlattı. Ülkeler yabancı yatırımcı çekebilmek amacıyla vergi oranlarını azaltmak için yoğun bir rekabet içinde. Vergiyi azaltmaya yönelik bu kesintisiz baskı, parlamentoların ve hükümetlerin vergiyle ilgili yasalar konusunda rasyonel karar verebilmesini ve uzun vadeli bütçe planı yapabilmesini son derece zorlaştırıyor.

Bazı iktisatçılar yine de vergi cenneti sistemini neoliberal teoriye göre meşrulaştırmanın mümkün olduğuna inanıyor: En uygun vergi oranını bulmak için paranın dünya çapında dolaşımına izin verilmesi gerektiğini öne sürüyorlar. Fakat vergi cenneti sistemiyle ilgili birçok nokta serbest piyasa ilkeleriyle taban tabana zıt. Örneğin fiyatlama usulsüzlükleri "piyasa fiyatı" denen fikri alaşağı ediyor: Bir yerden bir yere gönderilen pek çok mala piyasayla hiçbir bağlantısı olmayan, tamamen uydurma fiyatlar biçiliyor. Vergi cenneti sistemi göreli avantaj ilkesini de ihlal ediyor. Öncelikle, vergiden kaçınmak için gereken hizmetlere ayıracak kadar çok parası olan şirketlere bir anlamda adaletsiz bir sübvansiyon hakkı tanınmasına neden oluyor. Ama daha da önemlisi, bu sistem şirketlerin en verimli şekilde faali-

yet gösterebileceği yerlere değil, en sıkı gizlilik kurallarına sahip olan veya en düşük vergi oranları sunan yerlere taşınması anlamına geliyor. Ufacık (25 000 nüfuslu) Britanya Virjin Adaları'nda 850 000 kadar şirketin kayıtlı olması göreli avantaj fikrini gülünç bir zırvaya dönüştürüyor.

*

Bütün bunları bir arada değerlendirdiğimizde yolsuzluk meselesinin de rengi değişmeye başlıyor. İngiltere'nin, ABD'nin ve çeşitli Avrupa ülkelerinin dünya çapında bir vergi cennetleri sistemi inşa edip bu sistemi besleyerek yasadışı para akışlarını mümkün kılmakta oynadığı rolü ve gümrük görevlilerinin fiyatlama usulsüzlüklerini engelleme yetkisini tırpanlayarak DTÖ'nün yerine getirdiği işlevi düşününce, Uluslararası Şeffaflık Örgütü'nün haritasında zengin ülkelerin "yolsuzluk yok" sarısına boyanmış olması insana biraz tuhaf gelmeye başlıyor.

Şeffaflık Örgütü'nün metodolojisiyle ilgili sorunlardan biri, yolsuzluğun kendisinden ziyade insanların yolsuzluk *algısını* ölçmesi. İngiltere'de yaşayan insanlar normalde ülkelerinin yolsuzlukla ilgili ciddi bir sorunu olmadığını düşünebilir, fakat belki de en başta yolsuzluğu –zengin ülkelerle değil– gelişmekte olan ülkelerle ilişkilendirecek şekilde eğitim almış oldukları için böyle düşünüyorlardır. Bu anlamda Uluslararası Şeffaflık Örgütü belki de ölçmeye çalıştığı algının yaratımında bizzat rol oynuyor olabilir.

Azgelişmiş ülkelerdeki yolsuzluk, kalkınmayla ilgili sorunların önemli nedenlerinden biri olarak niteleniyor ve bu yanlış bir tespit değil. Fakat yolsuzluğun hakikatte ne kadar ciddi bir sorun olduğunu görebilmek için yolsuzluk tanımımızı yasadışı para çıkışlarını, gizli şirketleri, gizlilik kurallarını vesaireyi de kapsayacak şekilde genişletmemiz gerekiyor. Bütün bu uygulamalar, Güney'in kaynaklarının yağmalanmasına neden olarak dünyadaki yoksulluğa ve eşitsizliğe ciddi bir katkıda bulunuyor ama yolsuzluğun genelgeçer tanımında da, BM Sözleşmesi'nde de bu ifadeleri göremiyoruz. Yolsuzluk anlatısı daha ziyade dikkatimizi bu dış sebepli sorunlardan uzağa çekerek suçu gelişmekte olan ülkelerde aramamızı sağlamaya çalışıyor.

Arazi Gaspçıları

2007'nin başlarında beklenmedik bir şey gerçekleşti. Önce dünyanın dört bir yanında gıda fiyatlarının arttığına dair haberler dolaşmaya başladı, sonra birdenbire, birkaç hafta içinde durum dört dörtlük bir krize dönüştü. Durumun bir ölüm kalım meselesi haline geldiğini gören insanlar Güney'in pek çok noktasında sokaklara döküldü. Burkina Faso'da gıda fiyatları yüzde 65 yükselince ülkenin pek çok büyük şehrinde protestolar ve sokak çatışmaları yaşandı. Kamerun'daki protestolar da çatışmaya dönüştü, gösterilerde yirmi dört kişi hayatını kaybetti. Bangladeş'te on binlerce işçi başkentte yürüyüş gerçekleştirdi. Meksika, Fas, Moritanya, Senegal, Fildişi Kıyısı gibi başka ülkelerde de benzer olaylar yaşandı. Gıda fiyatları krizinin Mısır'da tetiklediği toplumsal kıpırdanma Hüsnü Mübarek diktatörlüğünün devrilmesine yol açan süreci beraberinde getirdi. IMF'nin açıkladığına göre 2008 yılına gelindiğinde dünyadaki gıda fiyatları bir yıl içinde yüzde 80 artmıştı.[25] Toplam nüfusun yarısından fazlasının yoksulluk sınırının altında yaşadığı bir dünya için gıda fiyatlarında böyle bir artış yaşanması yüz milyonlarca insanın açlıktan ölme riskiyle yüz yüze olduğu anlamına geliyordu.

Keyfi tıkırında Batılı gözlemciler açısından bu krizi doğal bir fenomen olarak, piyasadaki arz ve talep dengesindeki dalgalanmanın kaçınılmaz bir sonucu olarak görmek kolaydı. Tabii ki işin böyle bir tarafı da vardı. Çin'de gelirlerin artması nedeniyle et ve süte yönelik talep de arttığı için dünyanın farklı yerlerindeki çok geniş tarım arazileri insanları besleme işlevini terk edip besi hayvanı yetiştirecek alanlara dönüştürülüyordu. ABD'de ortaya çıkan biyoyakıt talebi yüzünden ülkede üretilen mısırın üçte biri etanol üretiminde kullanılıyordu; bu nedenle de biyoyakıt çılgınlığını paraya çevirmek isteyen pek çok çiftçi başka mahsullerin üretimini bir kenara bırakıyordu. Aynı zamanda iklim değişikliği nedeniyle tahıl üretimi açısından bü-

25. Fred Pearce, *The Land Grabbers: The New Fight Over Who Owns the Earth*, Boston: Beacon Press Books, 2012, s. 23.

yük önem taşıyan ülkelerin bazılarında kuraklıklar yaşanınca bu ülkelerin ihracat hacmi düşmüştü. Dünya çapında elde edilen gıda miktarı artmaya devam etse de bu artış eskisi kadar hızlı değildi. Elbette, bu dönemde fiyatı tarihin en yüksek noktalara çıkan petrolün sürekli pahalanması da tarım girdilerine ve gıda nakliyesine yansıdığı için bu sonuca etki etmiş olabilir.[26] Fakat bu etkenlerin hiçbiri, yaşanmakta olan krizin büyüklüğünü açıklamak için yeterli değildi.

Goldman Sachs, yeni finans deregülasyonundan faydalanarak 1991 yılından itibaren vadeli emtia işlemlerini (gıda da dahil olmak üzere) tek bir endekste toplamaya karar verdi. Böylelikle borsada işlem yapanlar bu endeks üstünden spekülasyon yapabilecek, yatırım fonları da portföylerini bu endekse bağlayabilecekti. Sonuçta o yıllarda Wall Street'te işlem gören çok sayıda başka ürüne benzeyen yeni bir türev aracı ortaya çıkmış oldu. Yatırımcılar çok yoğun bir ilgi göstermediği için bu endeks uzun yıllar boyunca epeyce durgun bir seyir izledi. Fakat 2005 yılında riskli konut kredileriyle ilgili krizin ilk işaretleri ortaya çıkmaya başlayınca, endişeye kapılan yatırımcılar paralarını konut kredisi ürünlerinden çekip emtia alanına kaydırdılar çünkü ekonominin geri kalanı sıkıntı yaşasa da bu alanın istikrarlı kalacağı öngörülüyordu. Böylelikle vadeli emtia işlemlerinde büyük bir spekülasyon dalgası başladı, bu da gerçek ekonomideki fiyatları etkiledi. Bu sürecin en çok etkilediği alanlardan biri olan gıda fiyatları hızla tırmanmaya başladı ve 2007'de rekor seviyelere ulaştı. Bir başka deyişle, konut balonu patlamadan paralarını o alandan çekmeyi akıl edebilenler bu kez başka bir balonu, gıda balonunu şişirmiş oldu.[27]

Kriz burada bitmedi. Dünya genelindeki gıda fiyatları hızla dalgalanmaya devam etti.[28] 2009'da kriz öncesi seviyelere döndükten

26. Pearce, *a.g.y.*, s. 22-23.

27. Pearce, *a.g.y.* s. 25. Pearce aynı eserin 25. sayfasında şöyle yazıyor: "2003 yılında tarımsal emtia fonlarında 13 milyar dolar vardı. Fakat 2008 yılına gelindiğinde çoğu yorumcu bu meblağın 300 milyar dolar civarında olduğunu tahmin ediyordu. Ayrıca bkz. Frederick Kaufman, "The food bubble", *Harpers*, Temmuz 2010.

28. GTÖ'nün dünya gıda fiyatları endeksi grafiğine göre.

sonra 2010'da yeniden yükselip rekor seviyelere erişti. 2011 yılına gelindiğinde fiyatlar 2004 yılına kıyasla 2,5 kat daha yüksekti. İklim değişikliğinin neden olduğu hava olayları nedeniyle Rusya ve Kuzey Afrika'daki tarım üretiminin yaşadığı sorunlar bu gidişatı iyice derinleştirdi. BM kaynaklarına göre 2011 yılında ciddi derecede açlık çekenlerin arasına 40 milyon insan daha katıldı.[29]

Gıda krizi yoksullar için başlı başına yeterince büyük bir sorun değilmiş gibi, bir de hiç kimsenin aklına gelmeyen korkunç bir zincirleme etkiye yol açtı. Bu süreçte hızla artan fiyatları kâra çevirmek isteyen yatırımcılar fırsattan istifade ederek dünyanın dört bir yanında tarımsal üretimde (hem gıda hem biyoyakıt üretiminde) kullanılmak üzere milyonlarca hektar arazi satın aldı. İleride yaşanabilecek toplumsal çalkantılardan endişe eden ve iklim değişikliğinin tehdit ettiği bir ortamda gıda tedarik zincirini güvenceye almak isteyen çok sayıda devlet de aynı yolu izledi. Özellikle de kendi iç tüketimine yetecek miktarda gıda üretimi yapmayan ülkeler ekilebilir arazi satın almak konusunda oldukça istekliydi, hele ki yüksek miktarda gıda üretimi yapan ülkelerden bazıları içerideki ihtiyacı karşılamak amacıyla ihracatta kesintiye gitmeye başladıktan sonra bu eğilim iyice güçlendi.

Bu arazi alımlarının büyük kısmı arazi gaspı kapsamında değerlendirilebilecek alışverişlerdi. Küçük arazi sahiplerinin elinde bulunan, kolektif amaçlarla kullanılan ya da ekosistem hizmetleri kapsamında yer alan 200 hektardan büyük herhangi bir arazinin ticari kullanıma tahsis edilmesi arazi gaspı olarak değerlendiriliyor.[30] Bu uygulama, örneğin GSYH'nin artması gibi soyut ekonomik faydalar sağlayabiliyor, fakat büyük oranda çevreye ve insanlara zararlı sonuçları oluyor: Zaten güvencesiz durumda olan insanlar topraklarından ediliyor, gıdaya erişimleri ve bağımsız bir şekilde hayatlarını kazanma şansları ellerinden alınıyor.

Bu şekilde elde edilen arazilerin toplam büyüklüğünü hesaplamak kolay değil, çünkü bu gibi alışverişlerin pek çoğu gizli bir şekil-

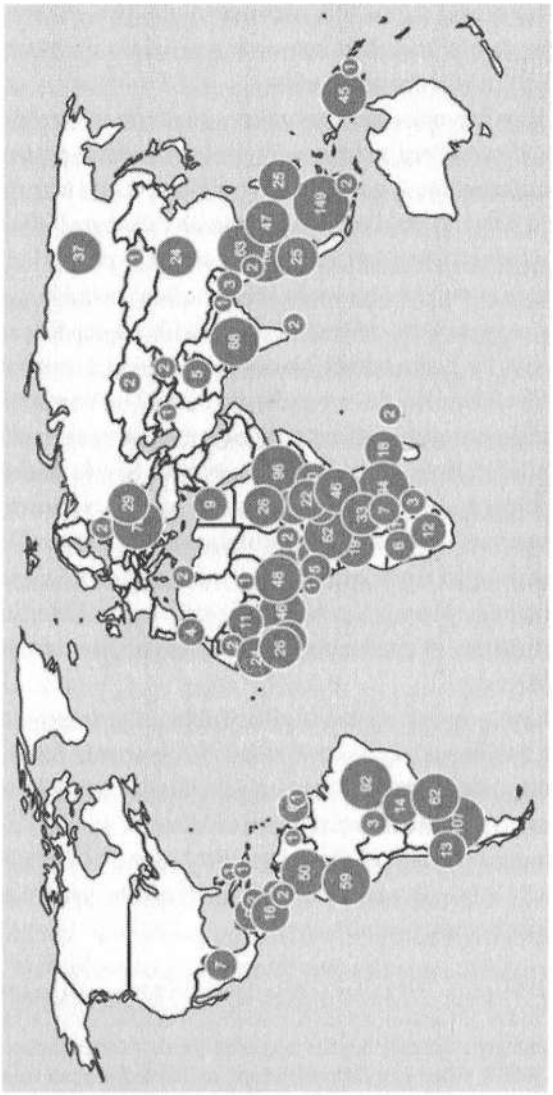
29. Olivier De Schutter, akt. Pearce, *The Land Grabbers*, s. 24.
30. Land Matrix (www.landmatrix.org) tarafından kullanılan tanım.

de, kapalı kapılar ardında yapılıyor. Dünya Bankası'nın 2000-2010 yılları arasındaki dönem için yaptığı tahminler 50 milyon hektar civarındayken Oxfam'ın aynı dönem için yaptığı hesaplama 220 milyon hektarı buluyor, bu da kabaca Batı Avrupa'nın toplam yüzölçümü kadar bir alana denk geliyor.[31] Bu sayıları teyit etmek çok kolay olmasa da sadece 2000 yılından sonra ülkeler arasında el değiştiren arazilerin kaydını tutan Land Matrix'in elindeki son verilere göre şimdiye dek sonuçlanmış ya da hâlâ müzakere aşamasında olan 1500 kadar anlaşma yoluyla 65 milyon hektar kadar arazi gasp edilmiş durumda.

Bu ilişkide alıcı taraf genelde zengin ülkelerin yatırımcıları, satan taraf da yoksul ülkeler, fakat tablonun genelini Kuzey'in Güney'i yağmalaması şeklinde basitçe özetlemek mümkün değil.[32] Yapılan toplam anlaşma sayısına bakıldığında, arazi gasp edenler listesinin tepesinde İngiltere yer alıyor. Arazilerin toplam alanı açısından bir numarada ise ABD var. Fakat Çin ve Hindistan da listenin üst sıralarında yer alıyor. Arazi gasplarının üçte biri kadarı da bölgesel yatırımcılar eliyle gerçekleşiyor. Bu manzarayı açık seçik görebilmek ancak meseleye sınıf perspektifinden yaklaşmakla mümkün. Arazi gaspçıları, nereden geldiklerinden bağımsız olarak, her zaman zenginlerden oluşurken (sonuçta "%1" için küresel bir sınıf diyebiliriz artık) topraklarından edilenler hep yoksullar oluyor. Arazi gaspçıları gerçekten de en çok insanların elinde resmi tapu bulundurmadıkları bölgeleri, halkın mahkemeye gidip hakkını arayamayacak kadar yoksul olduğu yerleri gözlerine kestiriyor. Aynı şekilde yönetimsel etkinliği düşük, yerel rüşvet çarkı sayesinde anlaşmaları gizlice ve hızla karara bağlamanın mümkün olduğu yerler daha çok hedef alınıyor. Dolayısıyla iyi yönetimin daha çok yabancı sermaye çekeceğine dair yaygın varsayım da tersine dönmüş oluyor. Örneğin Güney Sudan, bağımsızlığını elde ettikten çok kısa bir süre sonra, daha doğ-

31. Pearce, *a.g.y.*, s. ix. Şeffaflık meselesi için bkz. Josie Cohen, "What's in a number? Why the struggle to quantify the global land grabbing crisis is part of the problem", *Global Witness*, blog gönderisi, 11 Mart 2014, www.globalwitness.org/en-gb/blog/whats-number-why-struggle-quantify-truncated.

32. "Land grabs: the facts", *New Internationalist*, Mayıs 2013, s. 17.

2000 yılından sonraki arazi gaspları. Kaynak: Land Matrix.[33]

33. Land Matrix (www.landmatrix.org) tarafından Ocak 2017 tarihine kadarki veriler kullanılarak hazırlanan harita.

ru dürüst bir devlet yapısı bile oturmamışken, yeni ülkenin haritası tam anlamıyla çizilmiş değilken en büyük çaplı, en karanlık arazi gasplarından bazılarına sahne oldu.

2000-10 yılları arasında gasp edilen arazilerin yüzde 66'sının Afrika'da yer alma nedeni de (gasp edilen alan kıtadaki toplam arazinin yüzde 4 kadarına denk geliyor) böylelikle açıklığa kavuşmuş oluyor.[34] Çoğu bölgede araziler halk tarafından ortaklaşa kullanıldığı ve tapu kaydı yaygın olmadığı için Afrika arazi gaspı için ideal bir hedef. Afrika'nın çoğu bölgesinde arazi kullanım hakkı geleneksel usullere göre veya sözlü geleneğe bağlı olarak tespit ediliyor. Bu arazilerin büyük bir kısmı teknik olarak hazine arazisi durumunda. Bu uygulamanın kökenleri de Avrupalıların uçsuz bucaksız arazileri birtakım resmi kararlarla kendi mülklerine geçirdiği sömürgeci döneme dayanıyor. Böylelikle Afrika'daki siyasetçi ve bürokratların koparabildikleri kadar komisyon koparıp arazileri yabancı yatırımcılara yok pahasına satması veya kiralaması oldukça kolay oluyor. Çoğu arazi gaspı vakasında iki taraf da apaçık bir yolsuzluğa bulaşıyor. Asıl bedeli ödeyenler ise toprağın gerçek sahipleri oluyor: Evlerini, kullandıkları kaynakları, geçim kaynaklarını ve bir parçası oldukları toplumu kaybediyorlar.

Bu hikâye pek çok açıdan İngiltere'deki çitleme uygulamalarını veya John Steinbeck'in *Gazap Üzümleri* romanında ölümsüzleştirdiği topraksızlaşma sürecini hatırlatıyor. Ayrıca çoğunlukla elindeki toprağı başkasına satan ülkeler zaten ciddi açlık sorunuyla boğuşan ülkeler oluyor.[35] Örneğin Liberya'da, 2012 yılında ülkedeki arazilerin yüzde 75'i büyük yatırımcıların elindeyken çocukların yüzde 24'ü yetersiz besleniyordu.[36]

34. Land Matrix'in 2012 yılında derlediği ilk verilere göre. Land Matrix, toplamda gasp edilen 203 milyon hektarlık arazinin 124 milyon hektarlık kısmının Afrika'da bulunduğunu (kıtadaki toplam arazilerin yüzde 4'ünden fazlasıdır bu) öne sürüyordu. 2008-9 yılları için Dünya Bankası'nın listelediği arazi anlaşmalarının da yüzde 70'i Afrika'daydı. Fred Nelson, "Who owns the Earth? A review of Fred Pearce's The Land Grabbers", *World Policy Blog*, 5 Ekim 2012, www.worldpolicy.org/blog/2012/10/05/who-owns-earth-review-fred-pearces-land-grabbers.

35. Arazilerini anlaşma yoluyla veren ülkelerin üçte ikisinde açlık sorunu var. "Land grabs: the facts", *New Internationalist*, Mayıs 2013.

Bütün arazi gasplarının amacı alıcı açısından gıda güvenliği tesis etmek değil elbette. İnanması zor olabilir ama arazi gaspları bazen arazisi gasp edilenlerin yaşam şartlarını iyileştirmek amacıyla yapılıyor. Gıda fiyatlarında yaşanan krizin ardından açlık oranları artınca, 2012'de G8 ülkeleri ve dünyanın en büyük endüstriyel tarım işletmelerinden 200 kadarı (bunların arasında Monsanto, Syngenta, Cargill ve sonradan eklenen Coca-Cola da bulunuyordu) Gıda Güvenliği ve Beslenme İçin Yeni İttifak projesini başlattı. Projenin amacı "kapsayıcı ve sürdürülebilir tarımsal büyüme yoluyla 10 yıl içinde 50 milyon insanı yoksulluktan kurtarmak" olarak açıklanmıştı. Fakat aslında bu süslü ve insancıl söylemin arkasında toprağın şirketlere devrini meşrulaştırma amacı yatıyordu. Proje, yabancı şirketlerin araziye erişimini "kolaylaştıracak" yasalar çıkaran Afrika ülkelerine tarım yardımı ve özel yatırım vaadinde bulunuyor. Kurumlar vergisini düşürmeyi, ihracat kurallarını gevşetmeyi, arazi kiralama sürelerini uzatmayı ve verimli geniş tarım arazilerini endüstriyel tarım işletmelerinin kullanımı için ayırmayı taahhüt eden 10 ülke projeye kaydoldu. Fildişi Sahili'nde bu anlaşmalar yoluyla 600 000 hektar alan yabancı şirketler için ayrılmış durumda.[37] Bu da GRAIN adlı sivil toplum kuruluşuna göre "çeltik tarımıyla geçimini sağlayan on binlerce çiftçiyi topraklarından edecek ve binlerce küçük tüccarın geçim kaynağını ortadan kaldıracak, yani G8 ülkelerinin bu 'yeni ittifaktan faydalanacak asıl kesimler' olarak gösterdiği insanlar zarar görmüş olacak".

Bu İttifak'ın çitlemek için gözüne kestirdiği müşterekler araziden ibaret değil.[38] Hedefte tohumlar da var. Mozambik'le yapılan bir anlaşmada ülkenin "ücretsiz ve ıslah edilmemiş tohumların dağıtımına sistematik bir biçimde engel olması" şartı konuldu. Tanzanya'da şirketlerin biyolojik ürünlerle ilgili patentlerini koruma altına alan bir

36. *A.g.y.*

37. "The G8 and land grabs in Africa", *GRAIN*, 11 Mart 2013, www.grain.org/article/entries/4663-the-g8-and-land-grabs-in-africa.

38. Ülkeler, hem arazi hem de tohum konusunda, şirketlerin yatırım fırsatı bulmak için kullanabileceği bilgileri içeren bütün kayıtlarını paylaşmak zorunda kaldı. "The G8 and land grabs in Africa", *GRAIN*, 11 Mart 2013.

Tohum Yasası çıkartıldı. Diğer sekiz katılımcı ülkeye de benzer "reformlar" dayatıldı.

Arazi gaspına neden olan en önemli itici güçler gıda üretimi ve biyoyakıt olabilir fakat işin içinde başka sektörler de yer alıyor. Papua Yeni Gine'de sadece on yıllık bir süre içinde arazilerin yüzde 10'u gasp edilerek ülkenin ünlü yağmur ormanlarına baltalarla dalmak için gün sayan kereste şirketlerine teslim edildi.[39] Kamboçya'da 2 milyon hektarlık arazi (ülkenin toplam tarım arazilerinin yarısı) büyük oranda şeker tarımı yapılması için özel şirketlere verildi. Bu süreçte yasadışı yollarla topraklarından çıkarılan Kamboçyalı çiftçilerin sayısı o kadar fazla ki, bu yeni şeker ihracatı sürecine "kanlı şeker ihracatı" diye isim takıldı.[40] Güneydoğu Asya ülkelerinde yaklaşık 400 000 hektar arazi çiftçilerin elinden alınıp Çin'deki doymak bilmez araç lastiği pazarına mal tedarik etmek isteyen Çinli firmaların işlettiği kauçuk ekim alanlarına çevrildi.[41] Land Matrix'in elindeki verilere göre turizm adına gerçekleştirilen onlarca arazi gaspı da var. Abu Dhabi merkezli, kraliyete ait bir firma yakın dönemde Güney Sudan'da 2,2 milyon hektarlık mera elde etti ve bu araziyi beş yıldızlı otellerin de bulunduğu seçkin bir av sahasına dönüştürmeyi planlıyor.

Fakat belki de en rahatsız edici gelişmelerden biri, arazi gaspının bir süredir yüzyılımızın en ilerici davalarından biri adına, iklim değişikliğiyle mücadele etmek adına da yürütülüyor oluşu. Birleşmiş Milletler ve Dünya Bankası 2005 yılında sera gazı salımını azaltmak üzere kısaca REDD diye bilinen "Ormansızlaşma ve Orman Tahribatından Kaynaklı Emisyonların Azaltılması" şeklinde epeyce uzun bir adı olan yeni bir strateji geliştirmeye başladı. REDD, zengin ülkelerdeki şirketlerin karbon salımı limitlerinin etrafından dolaşmak için karbon kredisi satın almasını mümkün kılıyor. Bu şirketlerin krediler için ödediği para da gelişmekte olan ülkelerdeki ormanların ticari amaçlarla kesilmesini engellemek için kullanılıyor. REDD'in getirdiği en önemli yenilik, kullandığımız ekonomik modelin ormanlara

39. Pearce, *a.g.y.*, 16. bölüm. 40. *A.g.y.*, 17. bölüm.
41. *A.g.y.*, 18. bölüm.

sadece kesilip metaya dönüştürüldükleri takdirde kıymet verdiğinin açıkça kabul edilmesi oldu. Fakat ormansızlaşmanın iklim değişikliği biçiminde ortaya çıkan yıkıcı ve son derece büyük *maliyetleri* hesaba katılmıyor. Ormanlar normalde önemli birer karbon yutağı işlevi görür, fakat kesildiklerinde havaya çok büyük miktarlarda karbon salar. Dünyadaki toplam sera gazı salımının yüzde 20 kadarına doğrudan ormansızlaştırma yol açıyor. REDD orman sahiplerinin ağaçları *kesmeksizin* kâr etmesine izin vererek bu fiyatlama hatasını düzeltmeye çabalıyor ve böylelikle ormanların insanlığın tamamına önemli bir "çevre hizmeti" sunduğunu, dolayısıyla onlara bir ekonomik değer atfedilmesi gerektiğini teslim etmiş oluyor.

Bunlar –teoride– doğru adımlar gibi görünüyor. Fakat pratikte son derece zararlı sonuçlar ortaya çıktı. REDD kapsamında uygulanan pilot projelerin çoğunun sonucunda yerli topluluklar, tarımsal faaliyetleri nedeniyle ormansızlaştırmaya yol açtıkları iddia edilerek ormanlardan zorla çıkarıldı. Örneğin Kenya'da Dünya Bankası öncülüğünde yürütülen bir REDD projesi kapsamında Embobut Ormanı'nda yaşayan yerli Sengwer halkı yerinden edildi, evleri yıkıldı. Ayrıca REDD yeni bir arazi gaspı türünü de cazip hale getirmeye yarıyor: Proje kapsamında yapılan koruma ödemelerini ceplerine indirmek isteyen şirket ve devletler gelişmekte olan ülkelerdeki ormanları satın almak için birbiriyle yarışmaya başladı, buna da "karbon sömürgeciliği" adı veriliyor. Kimileri REDD'in eski ormanların (yerlerine başka bölgelerde yeni ağaç dikilmesi kaydıyla) kesilebilmesine *izin veren* hükümlerini istismar ediyor, tabii sonradan dikilen bu ağaçların orman değil ekim alanı olduğu hesaba katılmıyor. Yani arazi gaspı yoluyla doğrudan ormansızlaştırmaya neden olan şirketler şimdi de kendi yol açtıkları çevresel zararı dengeleme kisvesi altında daha da fazla arazi gasp edebilir hale geldi. REDD, ormanları piyasanın yıkıcı gücünden koruyacağına hızla piyasanın emrine sunuyor. Projenin sonunda, kaynağında azaltılan karbon oranı sıfır olacak çünkü zaten karbon kredileri denen uygulama, çevreyi kirletenlerin parayı bastırarak salım azaltma zorunluluğundan *kurtulabilmesi* için geliştirildi.

*

Yereldeki bazı seçkinler ceplerini doldursa da gelişmekte olan ülkeler arazi gaspı yüzünden çevresel anlamda çok büyük zarara uğruyor. Fakat meselenin bir de finansal kayıp tarafı var. Bu kapsamda yapılan anlaşmaların çoğunda araziler yok pahasına satılıyor. Etiyopya ve Peru'daki örneklerde yatırımcıların hektar başına yılda 1,25 dolar civarında ödeme yaptığı, bu rakamın 0,75 dolar seviyesine kadar düşebildiği görülüyor.[42] En temkinli tahminlere göre bile uluslararası piyasada arazinin gerçek değeri hektar başına yılda 1500 dolar civarında, yani Güney ülkelerinin de bu rakama yakın bir gelir elde etmesi gerekiyor.[43] Bu rakam üzerinden hesaplandığında Güney ülkelerinde 2000 yılından bu yana gasp edilen arazilerin toplam değeri 97 milyar dolar civarında. Bu da sadece bir yıllık kira bedeli. Tabii ki yükselen gıda fiyatlarıyla, artan talep ve azalan arzla geçen bir dönemde topraktan elde edilebilecek kâr bu hesaplamaya dahil edilmiş değil.

Hedef ülkelerdeki politika üreticileri, şirketlerin elde edeceği kârın vergilendirilmesiyle ortaya çıkacak geliri öne sürerek bu anlaşmalardan bazılarını savunmaya kalkabilir. Fakat bu gibi işlerle uğraşan yatırımcıların büyük çoğunluğunun vergi ödemekten tamamen kaçınmayı bildiğini göz önünde bulunduracak olursak bu yönde kayda değer bir getiri elde edilemeyeceğini öngörmek yersiz olmayacaktır.

İklimi Değiştirenler

2013'ün kasım ayında Güneydoğu Asya'yı vurmaya başlayan Haiyan Tayfunu saatte 320 kilometreyi bulan rüzgâr hızıyla o zamana dek kayıtlara geçen en şiddetli tropikal siklondu. Bölgenin büyük kıs-

42. Joseph Holden ve Margarethe Pagel, "Transnational Land Acquisitions", *EPS PEAKS*, Ocak 2013, partnerplatform.org/?azrv33t9.

43. IFPRI'nin yaptırdığı bir araştırmaya göre, akt. "Outsourcing's third wave", *The Economist*, 1 Mayıs 2009.

mında ciddi hasar ortaya çıksa da açık ara en çok zarar gören ülke Filipinler oldu. O dönemde dolaşıma giren ve akıl almaz ölçekteki bir yıkımı tasvir eden fotoğraflar en soğukkanlı insanları, haber izleye izleye tepkileri körelmiş olanları bile ürpertecek türdendi. Koskoca şehirler, kasabalar yıkıntıya dönmüştü. Tek bir binanın bile ayakta kalmadığı yerler vardı. Filipinler'in yakın tarihte yaşadığı en şiddetli tayfun olan Haiyan en az 6300 kişinin ölümüne, 30 000 kişinin de yaralanmasına neden oldu. Aradan iki yıl geçtikten sonra bile enkazlardan hâlâ ceset çıkarılıyordu, 1000 kişi ise hâlâ kayıp statüsündeydi. Fakat ölü sayısı buzdağının görünen kısmıydı. Tayfunun ardından devasa bir insani felaket başladı: Sadece Filipinler'de 6 milyondan fazla insan yerinden oldu, 1,9 milyon insan evsiz kaldı ve bir iç göç krizi ortaya çıktı. Yardım kuruluşları bölgedeki gıda, su ve ilaç yetersizliği yüzünden salgın hastalıkların yayılabileceği uyarısında bulunuyordu.

Son raporlara göre toplam zarar 2,05 milyar dolara ulaşmış durumda. Böylelikle Haiyan Filipinler tarihinin en çok zarara yol açan tayfunu olarak tarihe geçti. Ondan bir yıl önce yaşanan ve ikinci sırayı işgal eden Bopha'nın yol açtığı zarar bunun yarısı kadar bile değildi. Dolayısıyla, endişe verici bir gidişatla karşı karşıyayız. Filipinler tarihindeki en yüksek maliyetli sekiz tayfunun tamamı 2008 yılından sonra gerçekleşti ve bunların yol açtığı toplam zarar 6 milyar dolar civarında.

Tesadüf eseri, tam Haiyan Tayfunu'nun Filipinler'i vurduğu esnada Polonya'da BM İklim Değişikliği Konferansı yapılıyordu. Filipinler'in toplantıdaki nazik tavırlı, tatlı dilli delegesi Yeb Sano'nun yaptığı duygusal konuşma kısa sürede sosyal medyada yayılmıştı. Sano, "Süper-tayfun Haiyan, ailemin hâlâ yaşadığı memleketimi vurdu, korkunç bir yıkım söz konusu," diyordu. "Sadece basın organlarında yer alan fotoğrafları bile tarif edecek sözcükleri bulmakta zorlanıyorum. Bu afetin yol açtığı kayıplar ve zararlar konusunda hissettiklerimi ifade etmekte güçlük çekiyorum. Akrabalarımın başına ne geldiğini bile öğrenemedim, büyük bir acı içinde haber bekliyorum." Sano, gözyaşlarının boğuklaştırdığı, ama öfkeyle perçinlenmiş bir sesle sözlerine şöyle devam ediyordu: "Ülkemin bu aşırı

iklim olayı nedeniyle böyle bir olay yaşaması çılgınca bir şey. İklim krizi çılgınca bir şey. Öncelikle kendi delegasyonum adına konuşuyorum. Fakat bunun da ötesinde, bu fırtınada hayatını kaybettiği için artık kendi adına söz söyleme şansı olmayan sayısız insan adına konuşuyorum. Bu gibi olaylara doğal felaket demekten vazgeçmeliyiz. Felaket denen şey adaletsizlikten doğuyor ve dünyanın en yoksulları korumasız bırakıldıkları için, onlarca yıl süren yetersiz kalkınma nedeniyle en büyük risk altında. Bunun da dünyaya hâkim olan ekonomik büyüme hedefleriyle bağlantılı bir durum olduğunu ifade etmek durumundayım."

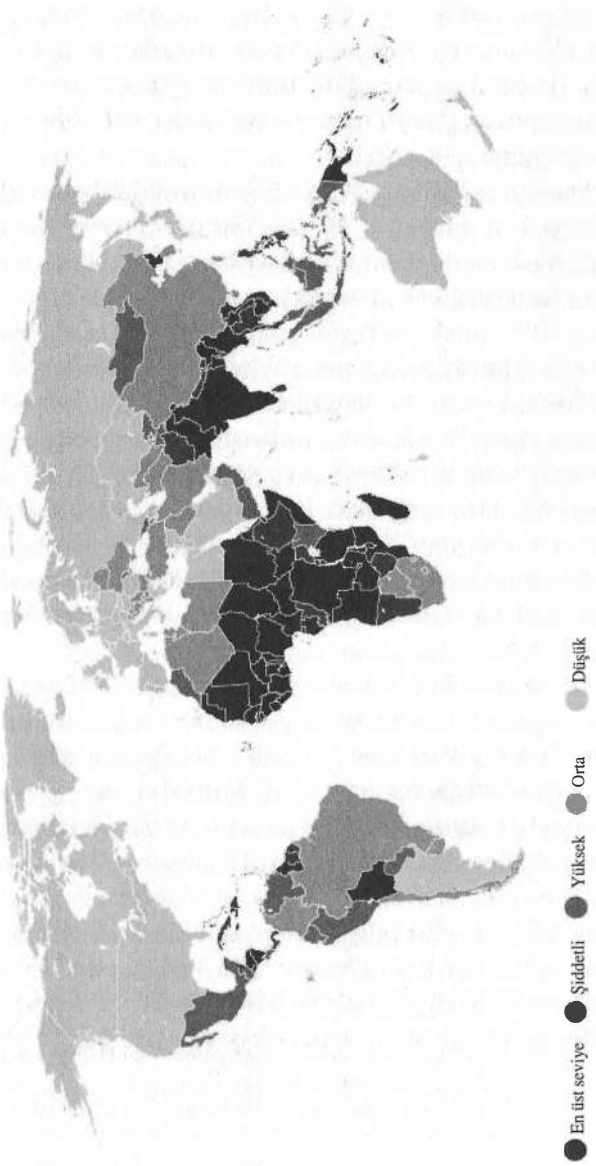
Sano, iklim konusunda elle tutulur bir anlaşma sağlanacağının işaretleri ortaya çıkana dek açlık grevine başlayacağını ilan etti. Birkaç delege ve İklim Eylem Ağı'ndan altmış kişi de ona katıldı.

*

Sano'nun konuşması zenginlerin sindirmekte zorlandığı, son derece güçlü bir hakikati ortaya koyuyordu. İklim değişikliğine yol açan sera gazı salımlarının büyük çoğunluğundan Batı'nın sorumlu olmasına ve fosil yakıtların sanayideki kullanımından en büyük faydayı yine Batı ülkelerinin sağlamış olmasına rağmen iklim değişikliğinin maliyeti orantısız bir şekilde yoksul ülkelerin sırtına biniyor.

Sanayi Devrimi'nin başlangıcından bugüne dek insanlar atmosfere toplam 588 milyar ton karbondioksit saldı. Zengin sanayi ekonomileri bunun yüzde yetmiş kadarından sorumlu,[44] ama farklı hesaplamalarda ufak tefek değişiklikler olabiliyor: Sadece sanayi salımlarını hesaba katacak olursanız bu oran daha da yükseliyor, ormansızlaştırma gibi sanayi dışı salımları da dahil edince biraz daha düşüyor. Fakat İklim Hassasiyeti Gözlem Örgütü (Climate Vulnerability Monitor, CVM) verilerine göre gelişmiş ülkeler iklim değişikliğinden doğan zararın yalnızca yüzde 12'sini üstlenmek zorunda kalıyor. Gelişmekte olan ülkeler ise toplam zararın yüzde 82'sini sırtlanıyor, bu da 2010 yılında kuraklık, sel, heyelan, fırtına ve orman yangını gibi olaylar yüzünden ortaya çıkmış 571 milyar dolarlık bir

44. Bu salımların yaklaşık yarısı ABD kaynaklı.

Çokboyutlu iklim değişikliği hassasiyeti.
Kaynak: İklim Hassasiyeti Gözlem Örgütü, 2012. DARA.

zarar tablosuna denk geliyor.[45] CVM bu maliyetler arttıkça gelişmekte olan ülkelerin payına düşen kayıp oranının da artacağını, 2030 itibarıyla yüzde 92'ye ulaşacağını tahmin ediyor. Gelişmekte olan ülkelerin o zamana dek maruz kalacağı zarar yılda 954 milyar dolar seviyesini görmüş olacak.

İklim değişikliğiyle bağlantılı ölümlerin dağılımı da coğrafi açıdan dengesizlik gösteriyor. Haiyan Tayfunu 6300 insanın ölümüne yol açtı, bu da hafife alınacak bir sayı değil. Fakat her yıl iklim değişikliği yüzünden ölenlerin toplam sayısının yanında oldukça düşük kalıyor. 2010 yılında bir kısmı aşırı hava olaylarından, fakat büyük çoğunluğu iklim değişikliğinin tetiklediği açlık koşullarından ve bulaşıcı hastalıklardan kaynaklanan 400 000 ölüm gerçekleşti. Bu ölümlerin yüzde 98'i gelişmekte olan ülkelerdeydi. Kaderin cilvesine bakın ki bunların da büyük çoğunluğu, yüzde 83'ü, karbon salımı en düşük ülkelerde gerçekleşti. Durum daha da kötüye gidiyor. CVM'nin tahminlerine göre 2030 yılına gelindiğinde gelişmekte olan ülkelerdeki iklim nedenli ölümler yılda 530 000'in üstüne çıkmış olacak. Bu toplamın sadece yüzde 1'i zengin ülkelerin sınırları içinde gerçekleşecek.

Tabii karbon salım örüntüsü de değişiyor. 2005 yılında bir bütün olarak gelişmekte olan ülkeler, karbondioksit salımı istatistiklerinde zengin ülkeleri yakaladı; bu da büyük oranda yoğun kömür kullanan Çin'in neden olduğu bir gelişmeydi. Hatta Çin yakın geçmişte çevreyi kirletme konusunda ABD'yi de geride bırakarak listenin zirvesine tırmandı. Brezilya, Endonezya ve Hindistan da Almanya ve İngiltere'yi geçmiş durumda. Bu da büyük oranda küreselleşme nedeniyle üretim faaliyetlerinin gelişmekte olan ülkelere, özellikle de Çin'e kaymış olmasından kaynaklanıyor.[46] Böylelikle çevre kirliliğinin sorumluluğu da bir anlamda taşerona verilmiş oluyor. Yine de bu oranlar nüfus büyüklüğüne göre düzeltilince tablonun genel durumu epey

45. 2010 tarihli İklim Hassasiyeti Gözlem Örgütü raporuna göre. Kalan yüzde, raporda "diğer sanayileşmiş ülkeler" şeklinde yer alan kategoriye ait.

46. Suzanne Goldenberg, "CO_2 emissions are being 'outsourced' by rich countries to rising economies", *Guardian*, 19 Ocak 2014.

değişiyor. Bu durumda *kişi başına* tüketim rakamlarında Çin'i üçe katlayan ABD yine listenin başına tırmanıyor.[47] Almanya'nın kişi başına salım rakamları Çin'in neredeyse iki katına denk geliyor. Hindistan'a gelince, bu ülke de dünya ortalamasına göre son derece düşük salım rakamlarına sahip. Dünya ortalaması kişi başına 4,5 tonun üstünde olmasına rağmen Hintliler kişi başına 1,4 ton karbondioksit salımına yol açıyor. Bu rakam Afrika için kişi başına 0,9 ton. Bütün bunlara rağmen iklim değişikliğinin zararlarını en çok Afrika ve Hindistan sırtlanacak.[48] Bu maliyet Afrika'nın GSYH'sinin yüzde 4'üne, Hindistan'ınkinin ise yüzde 5'ine denk geliyor.

İklim değişikliğinin sonuçları neden bu kadar dengesiz bir şekilde dağılıyor? Öncelikle iklim değişikliği nedeniyle yağışlar yavaş yavaş kuzeye kayıyor. Bunun sonucunda da Güney'de bulunan ve zaten kuraklığa yatkın olan alanlar şimdikinden daha da az yağış alıyor olacak. Tarım faaliyetlerinin halihazırda belirsizliklerle boğuştuğu ve genellikle küçük ölçekli, sanayileşmemiş bir altyapıyla yürütüldüğü gelişmekte olan ülkelerde, yağış düzenindeki en küçük değişimin bile yıkıcı etkileri olabiliyor. İşin garibi, 1960'lardaki Yeşil Devrim'den bu yana kullanılan yüksek verimli tohumların iklim değişikliğine karşı direnci atalık tohumlara kıyasla çok daha az. *The Economist*'e göre 2040 yılına kadar Hindistan'ın tarım mahsullerinde yüzde 9'a varan verim kayıpları olacak.[49] Afrika'da ürün yetiştirilebilen zaman aralığı yüzde 20 oranında kısalabilir.[50] 2080 yılına gelindiğinde –bir yandan gıda talebi artmaya devam ederken– tarım üretimi gelişmekte olan ülkeler genelinde yüzde 21 kadar düşebilir.[51] Oxfam bu gelişmelerin sonucunda dünyadaki açlık oranlarının da epeyce kötüye gideceğini tahmin ediyor.[52] Dünya genelinde kaloriye erişim

47. Duncan Clark, "Which nations are most responsible for climate change?", *Guardian*, 21 Nisan 2011.

48. "A bad climate for development", *The Economist*, 17 Eylül 2009.

49. *A.g.y.*

50. IPCC tarafından yapılan çalışmaya göre, akt. John Vidal, "Climate change will hit poor countries hardest, study shows", *Guardian*, 27 Eylül 2013.

51. "A bad climate for development", *a.g.y.*

52. Oxfam, *Growing Disruption: Climate Change, Food, and The Fight Against Hunger*, Oxford: Oxfam Publishing, 2013.

zorlaştıkça 2050 yılına gelindiğinde açlık tehdidi altındaki insan sayısı yüzde 20 kadar artabilir.

Hesaba katılması gereken bir başka etken de hastalıklar. Afrika'da pek çok şehir ve kasaba, bilerek "sıtma seviyesi"nin yukarısına, sıtma virüsü taşıyan sivrisineklerin çıkmadığı rakımlara kurulmuştur. Fakat hava sıcaklıkları arttıkça sivrisinekler önceden yaşamlarını sürdürmeleri için uygun olmayan rakımlara çıkmaya başladı. Tahminlere göre 2030 yılına gelindiğinde sıtmaya yakalanma riski olan insanların arasına 90 milyon Afrikalı daha katılmış olacak.[53] Aynı şekilde, kuraklıkla bağlantılı olan menenjit hastalığının da Afrika'da artış göstermesi bekleniyor. Son yıllarda deng humması ve (Brezilya'nın 2016 Olimpiyat Oyunları esnasında oldukça zor bir dönem geçirmesine neden olan) Zika virüsü salgınlarında yaşanan artış da iklim değişikliğiyle ilişkilendiriliyor.

Bu örüntülere bakınca kalkınmaya dair standart anlatının temeli sarsılmaya başlıyor. Zengin ülkeler kendilerini dünyadaki yoksulların kurtarıcısı gibi göstermeye çalışsa da, iklim değişikliğinde oynadıkları rol incelendiğinde bu iddianın pek bir anlamı kalmıyor. İklim değişikliğinin gelişmekte olan ülkelere maliyeti, zengin ülkelerden aldıkları desteklerin kat kat üstünde.

Güney ülkelerinde Kuzey'in Güney'e bir "iklim borcu" olduğunu öne süren çok sayıda entelektüel ve eylemci bulunuyor. Hem ortaya çıkan zararın onarılabilmesine katkı versin hem de gelişmekte olan ülkelerin karbonsuz bir gelecek planlayabilmesini sağlayacak bir fonun oluşturulabilmesine destek olsun diye bir tür tazminat sisteminin kurulması uzun yıllardır dile getirilen bir talep. Stockholm Çevre Enstitüsü'nde çalışan bilim insanları Yerkürenin Dostları (Friends of the Earth) ile işbirliği içinde, hem dünya çapındaki karbon salımını iklim değişikliğinde kritik eşiğin aşılmasını engelleyecek seviyeye çekme sorumluluğunun paylaşılmasında hem de zarar gören gelişmekte olan ülkelere ödenecek tazminat ve desteklerin bölüşülmesinde başvurulabilecek adil bir sistem tasarladı. Bu metodoloji her bir ülkenin tarihsel salım miktarını, ekonomik kapasitesini ve ulusal

53. "A bad climate for development", *a.g.y.*

yoksulluk yükünü hesaba katıyor. Hesaplamaya göre İngiltere'nin 1990 yılındaki salım seviyesini yüzde 75 azaltması ve gelişmekte olan ülkelere 49 milyar dolar aktarması gerekiyor. ABD için gereken oran yüzde 65 ve ödemesi gereken tazminat miktarı 634 milyar dolar. Bu süreçte örneğin benim memleketim Esvatini de ekonomisini büyütebilmek ve yoksulluğu azaltabilmek amacıyla salımlarını yüzde 59 oranında artırabilecek, tazminat ve destek olarak da 80 milyon dolar ödeme alacak.[54]

*

İklim değişikliğinin yakın gelecekte yol açacağı hasarın büyüklüğüne dair tahminler gerçekten ürkütücü. Fakat belli ki bu ürkütücülük zengin ülkelerin salım miktarlarını düşürmek üzere ciddi adımlar atmasını sağlamaya yetmiyor. Bilim insanları felakete yol açacak türden bir iklim değişikliği yaşamak istemiyorsak gezegenimizin referans derecesine ek olarak en fazla 1,5°C daha ısınmasına izin verebileceğimizi söylüyor. Dünya liderleri 2015 yılında, İklim Değişikliği Konferansı için Paris'te bir araya geldiğinde bu 1,5°C sınırı üzerinde mutabakat sağlandı. Fakat anlaşmanın metni neredeyse hiçbir bağlayıcılık içermiyor. Anlaşma, ülkelerin Ulusal Katkı Beyanı adı verilen gönüllü taahhütlerini esas alıyor. Ne yazık ki şimdiye dek ülkelerin verdiği taahhütlerin toplamı bile hedeflenen seviyenin epeyce altında. Bütün taahhütler gerçekleşecek olsa dahi (bağlayıcı olmadıkları için bu ihtimalin çok düşük olduğunu kaydetmek gerek) 2,7-3,7°C arasında bir ısınmaya doğru ilerliyoruz.

1,5°C derecenin altında kalma şansımızı yüzde 66'ya çekmek istiyorsak 2015'ten itibaren yüzyılın sonuna dek dünya atmosferine salacağımız karbondioksit miktarının 205 milyar tonun altında kalması gerekiyor.[55] Buna "karbon bütçesi" adı veriliyor. Şu anda atmosfere her yıl 40 milyar ton CO_2 salıyoruz, yani bu hızla devam

54. Climatefairshares.org.

55. Carbon Countdown, Karbon Bütçesi 2016 Güncellemesi, Carbon Brief, www.carbonbrief.org.

edersek 1,5°C sınırı için gerekli olan karbon bütçesini 2020 yılına kadar tüketmiş olacağız.[56] Dünyanın şu andaki fosil yakıt rezervlerinin 2 trilyon 600 milyar ton CO_2 kapasitesine sahip olduğunu göz önüne alacak olursak, 205 milyar ton CO_2 sınırlamasına uyabilmek için insanüstü bir çaba göstermemiz gerekecek. Bunlar da yalnızca varlığından haberdar olduğumuz, bugünün teknolojisiyle ve bugünün ekonomik koşullarında çıkarılabilir olan rezervler. Başka bir deyişle, şu andaki planlarımıza göre küresel limiti 13 kat aşacak şekilde ilerliyoruz ve buna hayvancılık, endüstriyel tarım, çimento üretimi ve ormansızlaştırma gibi etkenler dahil edilmiş değil. 1,5°C sınırının altında kalabilmek için bilinen ve çıkarılabilir durumdaki fosil yakıt rezervlerinin yüzde 93'ünü yerin altında bırakmamız gerekiyor.

Fakat Paris Anlaşması bu kırmızı çizgiye değinmiyor. Aslında fosil yakıt kullanımına da herhangi bir sınır getirmiyor. Üstüne üstlük, Paris Anlaşması çerçevesinde verilen taahhütlerin geçerliliği 2020 yılında başlıyor. Yani ülkeler anlaşmanın imzalanmasından sonra beş yıl daha karbon salımlarını artırabilecek, halbuki o zamana dek de 1,5°C'lik bütçeyi zaten aşmış olacağız. İlk bakışta bütçenin kısıtları göz önüne alınsa bile beş yıllık bir geçiş dönemi tanınması makul görünebilir. Fakat insan nedenli iklim değişikliğinin varlığından en az 1960'lardan bu yana haberdarız ve 1990 yılından bu yana karbon salımını azaltmayı hedefleyen uluslararası müzakereler yürütülüyor. Fakat son yirmi yılda yıllık karbon salımını azaltacak yerde yüzde 61 *artırdık*.[57] Bir yandan güneş panelleri gibi alternatif teknolojilere verilen sübvansiyonu DTÖ üzerinden tahkime götüren devletlerin diğer yandan fosil yakıt sanayiine sağladığı sübvansiyonun toplamı, IMF'nin son tahminlerine göre yılda 5,3 trilyon doları buluyor.[58]

Gezegenimiz, şu andaki gidişatın işaret ettiği gibi 3,7°C yahut 4°C ısınacak olursa neler yaşanır? En iyimser tahminler bile böyle

56. "The sky's the limit: why the Paris Climate Goals require a managed decline of fossil fuel production", *OilChange*, Eylül 2016.

57. "Global Carbon Emissions", Co2Now.org, co2now.org/Current-CO2/CO2-Now/global-carbon-emissions.html.

58. Damian Carrington, "Fossil fuels subsidized by $10 million a minute, says IMF", *Guardian*, 18 Mayıs 2015.

bir durumda dünyada yaklaşık 5 milyon yıldır görülmemiş türden sıcaklık dalgalarının ortaya çıkacağını belirtiyor. Bu da İtalya, İspanya ve Yunanistan gibi Güney Avrupa ülkelerini çöle çevirecek. 2100 yılına gelindiğinde deniz seviyesi 1,24 metre yükselerek Amsterdam ve New York gibi şehirleri sular altında bırakacak. Canlı türlerinin yüzde 40'ının soyu tükenme riski altına girecek, yağmur ormanlarımızın büyük bir kısmı yok olacak. Tarım ürünlerinin verimi ortalamada yüzde 35 kadar azalabilir, Hindistan'da üretilen buğday ve ABD'de üretilen mısır gibi temel tarım ürünleri yüzde 60 oranında verim kaybına uğrayarak –özellikle Küresel Güney'de– büyük kıtlıklara neden olabilir. Dört derecelik bir ısınma muhtemelen Grönland'ın, bir ihtimalle de Batı Antarktika'nın buz örtüsünün tamamen erimesi anlamına gelecek, böylelikle deniz suyu yüksekliği altı metre daha yükselerek dünyanın dört bir yanında milyonlarca insanı yerinden edecek.

İklimbilimciler 4°C'lik ısınma ihtimalinin ne kadar büyük bir tehlike olduğunu anlatmak için alarm zillerini çalıp duruyor. 2012 tarihli bir Dünya Bankası raporuna göre 4°C'lik ısınma "olağanüstü sıcaklık dalgaları, dünyadaki gıda stoğunun azalması, ekosistemlerin ve biyoçeşitliliğin kaybı, deniz seviyelerinin insan yaşamını tehdit edecek ölçüde yükselmesi" anlamına geliyor.[59] Sadece en iyimser tahminleri dikkate alan Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli'ne göre yakın geleceğimiz de epey karanlık.[60] Latin Amerika'da "Amazonların doğusundaki tropik ormanların yerlerini bozkıra bırakması [ve] insan tüketimi, tarım ve enerji üretimi için kullanılan su miktarında önemli değişimler" bekleniyor. Afrika'da "2020 itibarıyla 75 ila 200 milyon insanın giderek artan su sorunları yaşaması, yağmura bağımlı tarım ürünlerinin bazı bölgelerde yüzde 50'ye kadar azalması, tarım üretiminin ve gıdaya erişimin ciddi kesintilere uğraması" bekleniyor. Asya'da "2050'lere kadar Orta, Güney, Doğu ve Güney-

59. Dünya Bankası, *Turn Down the Heat: Why a 4°C Warmer World Must Be Avoided*, Ön Rapor 74455, Washington, DC: Dünya Bankası, 2012.

60. NASA, "The consequences of climate change", http//:climate.nasa.gov/effects.

doğu'da kullanılabilir tatlı su miktarının azalacağı, bazı bölgelerde sel ve kuraklıkla ilişkilendirilebilecek hastalıkların yol açtığı ölümlerin artacağı" öngörülüyor.

Özetle 4°C'lik bir ısınma, alışageldiğimiz haliyle insan uygarlığıyla uyuşabilecek bir şey değil. Belki sıcak hava dalgalarına fiziksel anlamda dayanırız, deniz kenarındaki yerleşim yerlerini boşaltıp başka yerlere kaçabiliriz, ama tarımda yaşanacak çöküşü hesaba katarsak yeterli gıda bulma ihtimalimiz yok.

Bir de şu anda tam anlamıyla nasıl gerçekleşeceğini tahmin bile edemediğimiz geribesleme döngüleri söz konusu. Kuzey Kutbu birkaç yıl içinde yaz mevsimlerinde buz örtüsünden tamamen arınacak gibi görünüyor. Bu gidişat şimdiden çok büyük miktarlarda metan gazının atmosfere salınmasına neden olmaya başladı. Bilim insanlarının daha önceden tahmin ettiğinin iki katı kadar gaz, milyonlarca kilometrekarelik bir alanda fokurdayarak yüzeye çıkıyor. Henüz tam olarak adı konamayan bu gibi sorunlar, Uluslararası Enerji Ajansı'nın tahminlerine göre 6°C'lik bir ısınmaya bile neden olabilir.[61] Böyle bir senaryoya dair tek bir şey söyleyecek olursak, şundan emin olabiliriz: İklimdeki bu kadar radikal bir değişim, kalkınma müdahaleleri sayesinde yoksullukla mücadele ve ortalama yaşam beklentisi alanında geçtiğimiz yarım yüzyıl içinde elde edilmiş kazanımların tamamını ortadan kaldıracak, hatta eksiye düşürecektir. Gelecekte bu dönemi inceleyecek araştırmacılar, kalkınma fikrini iklimin az çok istikrarlı ilerlediği ve insanlık için iyi bir gelecek düşlemenin makul sayıldığı geç Holosen devrinde etkili olmuş aşırı iyimser bir hayal olarak değerlendirecektir.

*

İklim değişikliğine karşı yürütülen mücadeleye canla başla sarılmadığımız takdirde istisnasız her şeyin yok olma tehdidi altında olduğu böyle bir dönemde birilerinin neden hâlâ kalkınmadan bahsetmeye devam ettiğini anlamakta güçlük çektiğim anlar oluyor. Hele ki kal-

61. Uluslararası Enerji Ajansı, "Scenarios and Projections", www.iea.org/publications/scenariosandprojections.

kınmayı hâlâ bir GSYH (ve dolayısıyla CO_2 salımı) artırma meselesi olarak görenler belli ki henüz iklimbiliminin ortaya koyduğu acımasız gerçekleri idrak edemiyor.

Kalkınma ajansları uzun süredir yoksulluk sorununa bir çözüm bulabilmek için ekonomik sistemimizin kıyısında köşesinde düzeltmeler yapmaya çalışıyor. Şimdiye kadar yapılan müdahalelerin hepsi kapitalizmin temel mantığını (üstel büyümeyi) koruyup bu sistemi normalde olduğundan biraz daha az yıkıcı hale getirmeye çabalıyordu. Fakat iklim değişikliğine dair bu acil durum bizi bu yaklaşımı bir kenara atıp doğrudan kapitalizmin temel mantığını ciddi bir şekilde ele almaya zorluyor. Naomi Klein'ın son kitabı *İşte Bu Her Şeyi Değiştirir*'de ifade ettiği gibi: "Ekonomik sistemimizle gezegensel sistemimiz savaş halinde. İklimin çökmesini engellemek için insanların kaynak kullanımını azaltması, ekonomik modelimizin çökmesini engellemek içinse sınırsız büyüme gerekiyor. Bu kural dizilerinden yalnızca bir tanesi değiştirilebilir nitelikte, onun da doğa yasalarıyla ilgisi yok."[62]

Tabii burada mesele, kapitalizmin gezegenimizle ilgili acil durumu bertaraf etme zorunluluğuyla çatışıyor gibi görünmesinden ibaret değil. Mesele devletlerin bütçelerini tarumar etmeye, devletin ekonomiyi denetleme gücünü ortadan kaldırmaya odaklanmış *belli bir tür* kapitalizmle ilgili. Kemer sıkma önlemleriyle baskılanan ve özelleştirmelerle küçültülüp duran devletler sıfır karbonlu bir gelecek için gereken yatırımı nasıl yapabilir? Vergilendirmenin, ekonomiyi denetlemenin sosyalist, totaliter uygulamalar olarak yaftalandığı, hatta bazı uluslararası ticaret anlaşmalarına göre yasadışı sayıldığı bir zeminde devletler fosil yakıt şirketlerinden nasıl vergi alabilir, bu şirketleri nasıl denetleyebilir? Sübvansiyon uygulamaları "serbest ticaret" ilkelerine aykırı diye yasaklanmışken (tabii ABD'li endüstriyel tarım şirketleri ve fosil yakıt sektörü bir şekilde bu yasaklardan muaf tutuluyor) yenilenebilir enerji alanındaki yenilikçiliği geliştirecek uygulamaları nasıl destekleyebiliriz? Bütçeleri kuşa çevrilen,

62. Naomi Klein, *This Changes Everything*, Londra: Penguin Books, 2015, s. 21; Türkçesi: *İşte Bu Her Şeyi Değiştirir*, çev. Osman Akınhay, Agora, 2015.

kamuya hizmet eden kurumları kapatılan devletler giderek yaklaşan insani krizlere nasıl müdahale edebilir?

Son yirmi-otuz yılda şekillendirdiğimiz ekonomik sistemimiz, 21. yüzyılın önümüze çıkaracağı en büyük zorluk karşısında elimizi kolumuzu bağlıyor olabilir.

DÖRDÜNCÜ KISIM

Uçurumu Kapatmak

SEKİZ

Sadakadan Adalete

> Kötülüğün dallarına saldıran bin kişi varsa köküne balta vuran bir kişidir ve muhtaçlara en çok para yardımı yapan kişi, dindirmek için beyhude yere çırpındığı bu sefaletin ortaya çıkmasına –sürdürdüğü yaşam biçimi yüzünden– belki de en büyük sebeptir.
>
> Henry David Thoreau

HALK SAĞLIĞI ÇALIŞANLARININ, bu çalışma sahasındaki en temel ilkeleri örneklemek için anlattıkları bir hikâye vardır. Dimdik kayaların arasından sert kıvrımlarla döne döne, köpüre köpüre, çağlayanlardan dökülerek akıp giden bir nehrin kıyısında olduğunuzu hayal edin. Suyun uğultusunun arasında birinin yardım istemek için bağırdığını zar zor duyuyor, hemen ardından çalkalanan suda batmamak için çırpınan birini fark ediyorsunuz. İyi bir yüzücü olduğunuz için cesaretinizi toplayıp suya atlıyor, boğulmak üzere olan kişiyi son anda kurtarıp karaya çıkarmayı başarıyorsunuz. Nefesinizi toplamaya çalışırken suya kapılmış bir başkasını görüyorsunuz. Onu öylece ölüme terk edemeyeceğiniz için tekrar nehre atlıyorsunuz. Ama aradan birkaç dakika geçince aynı durumda bir kişi daha, sonra bir kişi daha görüyorsunuz. Hepsine yetişemeyeceğiniz için koşa koşa gidip arkadaşlarınızı bularak bir takım oluşturuyor, hep beraber nehirden insan kurtarmaya devam ediyorsunuz. Ama aradan saatler geçip de suda çırpınan insanların sayısı bir türlü azalmayınca, belki de suya düşenleri kurtarmaya uğraşmak yerine akıntının yukarısına doğru ilerleyip bunca insanın neden suya düştüğünü anlamaya çalışarak daha faydalı bir iş yapmış olacağınızı düşünmeye başlıyorsunuz.

Halk sağlığı çalışanları için bu hikâyenin oldukça net bir mesajı var: Önleyici tedbirler her zaman tedaviden daha iyidir. Önleyici tedbirlerin etkili olması için de suyun başında müdahale etmek gerekir. Bunlar zaten herkesin farkında olduğu şeyler diyebilirsiniz, ama insanın kendini bu şekilde düşünmeye alıştırması, semptomlara değil de sistemik nedenlere odaklanmayı öğrenmesi epeyce zaman alıyor. İnsan olarak öyle bir şekilde evrimleşmişiz ki, herhangi bir acıyla veya rahatsızlıkla karşılaştığımızda içgüdüsel olarak ilk tepkimiz bunu en kısa sürede durdurmanın yollarını aramak oluyor. Kendi adıma bu iki yaklaşım arasındaki farkı net şekilde görmemi sağlayan şey Esvatini'de annemle babamın çalıştığı ve kapısının önündeki insan kuyruğu hiç eksilmeyen klinikti. Hatta babam anlatırdı: Bir gün bilgece bir ihtiyar yanına gelip imalı bir ifadeyle, bakışlarında hafif bir istihzayla "Doktor bey, bu hastalara yardım etmek için canla başla çalışıyorsun. Ama acaba sıranın yanlış ucunda mı duruyorsun?" diye sormuş.

Acıyı mümkün olan en hızlı biçimde dindirmek istememize yol açan içgüdü aynı zamanda başkalarının başına gelen talihsizlikleri açıklamak için en düz, en kolay nedene meyletmemize de neden oluyor. Yolda yanından geçtiğimiz bir evsizin kendi hatası yüzünden bu hale düştüğünü varsaymak en kolay iştir. Okulda yeterince çabalamamıştır, işine dört elle sarılmamıştır, tembelliği ve ahmaklığı yüzünden bu duruma gelmiştir. Suyun başındaki nedenlere eğilmek için daha ileri seviyede bir tahlil yapmak gerekir: Bu insanların kaybetme nedeni büyük bankaların konut sektöründe yaptığı sorumsuzca spekülasyonlardır; finans krizinde emeklilik birikimleri yok olmuştur; doğru düzgün çalışma yasaları olmadığı için haksız yere işlerinden atılmışlardır veya başka bir yerdeki ucuz işgücü koşullarından istifade etmek isteyen işverenleri uzak bir ülkeye taşınmıştır. Aynı durum dünya genelindeki yoksulluk konusunda da geçerli. Yoksul ülkeleri içlerinde bulundukları durumun sorumlusu olarak görmek kolayımıza gelebilir, ama yeterince düşününce hikâyenin bundan ibaret olmadığını görürüz.

*

Zamanında Oscar Wilde'ın da ifade ettiği gibi, insanların duygularını harekete geçirmek zekâlarını harekete geçirmekten daha kolaydır. Wilde, "Acıyarak duygudaşlık kurmak düşünerek duygudaşlık kurmaktan kolaydır," diyordu. Konu yoksulluk olunca da bunu akılda tutarak bu krizin bizden ne talep ettiğini iyice düşünmek gerekiyor:

İnsanlar her yanda korkunç bir yoksullukla, korkunç bir çirkinlikle, korkunç bir açlıkla karşılaşıyor. Bunlardan duygusal olarak etkilenmeleri kaçınılmaz. Bunun sonucunda da, son derece samimi niyetlerle, büyük bir ciddiyetle ve en derin duygularla harekete geçip gördükleri kötülüklere çare bulmaya çalışırlar. Fakat buldukları çareler aslında hastalığı tedavi etmez, uzatmaya yarar. Hatta bu çareler de hastalığın bir parçasıdır. Örneğin yoksulları hayatta tutarak yoksulluk sorununu çözmeye çalışırlar. Fakat bu bir çözüm değildir, aksine zorluğu daha da şiddetlendirmeye yarar. Doğru hedef, toplumu yoksulluğun mümkün olamayacağı bir temel üzerinde yeniden inşa etmeye çalışmak olmalıdır. Fedakârca erdemler bu hedefe doğru ilerlemeyi engeller. Nasıl ki en kötü köle sahipleri aslında kölelerine en iyi davranan ve böylelikle bu sistemin ne kadar korkunç bir şey olduğunun mağdurları tarafından fark edilmesini, konuya dair kafa yoranlar tarafından anlaşılmasını engelleyen köle sahipleridir; bu meselede de en büyük kötülüğü en çok hayır işlemek isteyenler yapıyor. Sadaka alçaklaştırır, ahlaksızlaştırır.[1]

Wilde'ın bu sözlerinden çıkarabileceğimiz birden fazla kıymetli mesaj var. Bunlardan biri şu: Hayırseverlik veya sadaka yoksulların hayatını anlık ve geçici olarak iyileştirebilse de sonrasında bu insanları en başta yoksul kalmalarına neden olan koşulların içine geri döndürür. Sonuçta gerçek anlamda hiçbir şey değişmemiş olur. Yardım etme dürtüsü tatmin olmuş hayırseverlerin sonradan bu soruna dair, sorunun gerçek nedenlerine dair kafa yorma ihtimali düşüktür. Hayırseverlik faaliyeti değişim için gereken iradeyi sönümlendirir.

Fakat Wilde bununla da kalmıyor, sadakanın yoksulluğun asıl nedenlerini (sistemin merkezindeki çürümeyi) görmemize engel olmakla kalmayıp bu sorunun mağdurlarının meselenin özünü görme-

1. Oscar Wilde, *The Soul of Man under Socialism*, 1891; Türkçesi: *Sosyalizm ve İnsan Ruhu*, çev. Fatih Özgüven, Metis, 2017.

sine de engel olduğunu söylüyor. Hayırseverlik faaliyetleri insanların onları alçaltan güçlere meydan okuma kabiliyetini zedeler, siyasi birer özne olmalarını engeller. Kusurlarla dolu bir sistemin çelişkilerini törpüleyerek sistemin ömrünü biraz daha uzatır. Bu genellikle hayırseverin bilinçli olarak yaptığı bir şey değildir. Fakat zaman zaman hayırseverlik faaliyetlerinin tam olarak bu niyetle yürütüldüğü de olur. Bazı araştırmacılar, örneğin Batılı ülkelerin yaptığı gıda yardımlarının sadece ağır bir kıtlık yaşanmasını engelleyecek şekilde planlandığını öne sürüyor. İnsanların en azından hayatta kalacak kadar gıda alması sağlanıyor, böylelikle de küresel ekonomik sistemin adaletsizliğinin iyice açığa çıkıp meşruiyetini kaybetmesi ve neredeyse kaçınılmaz olarak siyasi bir kargaşanın baş göstermesi engellenmeye çalışılıyor. Görece daha karamsar zenginler böyle bir sonuçla karşılaşmamak için kârlarının bir kısmını hayır işlerine aktarmayı tercih ediyor.

Wilde tam da bu noktada son derece önemli bir müdahalede daha bulunuyor. "Özel mülkiyeti, özel mülkiyet kurumundan doğan korkunç kötülükleri hafifletmek için kullanmak ahlaksızlıktır," diyor. "Hem ahlaksızlıktır, hem adaletsizliktir." Böylelikle hayırseverlik paradigmasıyla ilgili başka bir soruna daha dikkatimizi çekiyor. Hayırseverlik artı-servet birikimiyle mümkün kılındığı sürece asla anlamlı bir çözüm olamaz, çünkü yoksulluğu üreten şey zaten servet biriktirmeyi sağlayan süreçlerdir.

Üniversiteden mezun olduğumda arkadaşlarımın pek çoğu yüksek maaşlı kariyer tercihleri yaptı. Bu tercihleriyle ilgili konuşurken neredeyse hep aynı ahlaki temellendirmeye başvuruyorlardı: Örneğin bankacı olup da milyonlar kazanmaları halinde insanların hayatlarını iyileştirmek amacıyla kullanabilecekleri daha çok paraları olacağını söylüyorlardı. Bu gerekçe ilk bakışta kulağa makul geliyor. Zaten George Soros gibi, Rockefeller ailesi gibi en üst tabakaya mensup hayırseverler de tam olarak bu yaklaşımı benimsiyor: Gündüz çuvalla para kazan, akşam olunca yoksulların yaşamını iyileştirmek için biraz bağış yap. Fakat şu zor soruyu sormak zorundayız: Bu zenginlik en başta nereden geliyor? Soros'un servetinin kaynağı büyük oranda döviz spekülasyonu. 1997 yılında yaşanan ve milyon-

larca insanı yoksulluğa mahkûm eden krizin sebeplerinden biri de bu tür spekülasyon faaliyetleriydi. Rockefeller Vakfı ise zenginliğini fosil yakıt sektöründeki tekelleşmesine borçlu. Bu gibi örneklerin neredeyse her birinde görüyoruz ki, hayırseverliğin sürdürülmesini sağlayan birikim aslında çözülmek istenen sorunu ortaya çıkaran süreçler yoluyla elde edilmiş oluyor.

Örneğin Starbucks Etiyopya'da kahve tarımıyla uğraşan yoksul insanların sağlık durumlarına katkı sunmak için bağışta bulunuyor, ama şirketin geçmişte Etiyopyalı kahve yetiştiricilerine olması gerekenin çok altında para ödediğine dair iddiaları da hatırlamak gerekiyor.[2] Coca-Cola Guatemala'daki yoksullara bir miktar yardımda bulunuyor, ama bu şirket de Guatemala'daki şeker ekim alanlarındaki işçi ücretleri artmasın diye sendikacılara yönelik şiddet içeren eylemleri desteklemekle suçlanmıştı.[3] Adalet hayırseverlikten yeğdir. Adaletin olmadığı yerde, hayırseverlikle dolandırıcılık arasındaki çizgi silikleşir. Aynı şey Batılı ülkelerin yaptığı resmi yardımlar için de geçerli. ABD hükümeti dünyadaki yoksulluğu azaltmak istiyorsa belki de yardım dağıtmak yerine yapısal uyum sürecine, vergiden kaçınmayı sağlayan sisteme, adaletsiz ticaret yasalarına (yani en başta yoksulluğa neden olan temel sebeplerden birkaçına) odaklanarak daha faydalı bir iş yapabilir.

*

Bu argümanları daha önce de –ders anlatırken, panellerde, konferanslarda, hatta kalkınma ajanslarının düzenlediği etkinliklerde– defalarca dile getirdim. Nereye gidersem gideyim, STK'lar dünyasının

2. Örneğin Starbucks Vakfı 2012 yılında Güney Etiyopya'daki Sidama bölgesinde yürütülen su ve sağlık programını desteklemek üzere Project Concern International kurumuna 500 000 dolarlık destek verdi. Fakat Oxfam'in 2005'te yayımladığı bir rapora göre Starbucks'ın ticaret yapma biçimi Etiyopyalı çiftçilerin yılda 90 milyon dolar civarında zarara uğramasına neden oluyor. Starbucks şirketi Etiyopya devletinin üç yerli kahve çekirdeğini tescilleme girişimlerine engel oldu. Bu girişim başarıya ulaşsaydı Etiyopyalı çiftçiler uluslararası satışlardan daha büyük bir kâr payı alabilecekti.

3. "Coca-Cola accused of funding Columbian death squad", TeleSUR, 1 Eylül 2016.

kalbindeyken bile bu eleştirilere hak veren insanlarla karşılaşıyorum. Özellikle de 2008 krizinden sonra yetişkinliğe adım atan genç kuşakta bu ihtimal iyice artıyor. Sanırım kendi şüphelerine, resmi anlatının çok da dürüst olmadığına dair belli belirsiz sezgilerine uyan bir şeyler buluyorlar bu eleştirilerde. Kendi ülkelerinin siyasetini gözlemledikleri için yoksulluğun doğal bir fenomen olmadığını biliyorlar. Yoksulluğun zengin devletler, çokuluslu şirketler ve nüfuzlu bireyler gibi bazı kesimlerin çıkarı için, geriye kalan neredeyse herkesin zarar görmesi pahasına dikkatlice tasarlanmış bir sistem tarafından üretildiğini biliyorlar. Resmi anlatı bu hakikati gizlemeye çalışıyor, dikkatimizi başka taraflara çekmeye çabalıyor. Yardımlar gibi siyaset dışı çözümlere odaklanmamızı, meselenin altında yatan sebepleri görmezden gelmemizi talep ediyor. Alan elleri veren el gibi gösterip bizi de bunların cömertliğini takdir etmeye davet ediyor. Bizi küresel yoksulluğun, statükoda herhangi bir köklü değişiklik yapılmadan çözüleceğine ikna etmeye çalışıyor.

Günümüzde 4,3 milyar insan yoksulluk çekerken, zengin ve yoksul ülkelerin arasındaki ayrım iyice büyürken artık başka bir yaklaşım benimsemek gerekiyor. Ne yapabiliriz? Gidişatı nasıl değiştirebiliriz? Belli bir çerçevedeki çözümler aslında açık seçik kendini gösteriyor. Kalkınmanın bir anlam ifade edebilmesi için öncelikli olarak yoksulluğu üreten kuralları değiştirmeye odaklanmamız, dünyaya hâkim olan yukarı yönlü bölüşüm yapısını sökmeye başlamamız gerekiyor. Bunu sağlamak üzere, daha adil bir küresel ekonomiye kavuşabilmek için kullanabileceğimiz beş fikir öne sürebiliriz.

Borç Direnci

Belki de en başta atılması gereken en önemli adım, gelişmekte olan ülkelerin borç yükünü ortadan kaldırmak. Bu mesele birkaç sebepten dolayı bu kadar önemli. Öncelikle bu borçlar ortadan kalkınca zengin ülkelerin yoksul ülkeleri uzaktan kumandayla idare etme gücü de kaybolacak ve ulusal seviyedeki ekonomi politikalarının denetimi tekrar egemen devletlerin eline geçecek. Ayrıca gelişmekte olan ülkeler ellerindeki parayı büyük bankalara borç ödemek için kullan-

mak zorunda kalmayınca sağlık, eğitim ve yoksullukla mücadeleye daha çok para harcayabilecekler. Borç verenlerin kaybedecek çok şeyi olduğu için bu uğurda çetin bir savaş verilmesi gerekecek elbette. Çok yüksek oranda borçlanmış ülkelerden belli bir miktarın üstünde alacağı olan kuruluşlar bu süreçte iflas edebilir. Fakat yüz milyonlarca insanı özgürleştirecek bir hamlenin böyle bir yan etkisi olması kabul edilebilir bir şeydir. Borçlar feshedildi diye kimse ölmeyecek, dünya dönmeye devam edecek. Borçların geri ödenmesi *zorunlu* değil, hatta ödenmesi durumunda insanlar çok büyük acılar çekecekse ödenmemesi gerekir.

Borç "hafifletme", hatta borç "affı" gibi talepleri dillendiren STK'lar olduysa da bu ifadeler aslında olması gerekenin tam tersi yönde bir mesaj veriyor. Borçlu tarafın bir tür günah işlediğini ima eden, borç verenleri de kurtarıcı gibi tasvir eden bu tabirler meselenin özünde yatan güç dengesizliğini yeniden üretiyor.[4] Borcu günahla eşitleyen bu çerçeve daha önce de borç krizine doğrudan neden olan yapısal uyum programlarının devamı niteliğindeki sert tasarruf tedbirlerini dayatmak ve bu yolla borç "affını" meşrulaştırmak için kullanıldı. Bir başka deyişle "biz günahlarınızı affederiz ama bedelini ödersiniz" deniyordu. Şimdiye dek borç afları aslında sorunu süreklileştirmeye hizmet etti. Borç meselesiyle başa çıkmak konusunda ciddiysek sadece borcu değil, onu ayakta tutan ahlaki çerçeveyi de karşımıza almamız gerekiyor.

2008 yılı itibarıyla Güney ülkelerinin 95 milyon dolar civarındaki borcuyla ilgili birtakım hafifletme planlamaları yapılmış durumdaydı. Bu miktar kulağa çok gibi gelebilir, fakat New Economics Foundation bünyesindeki iktisatçılar borçların sürdürülebilirliğini sağlayabilmek ve ülkelerin yoksulluğu ortadan kaldırma hedefine yeterli bütçe ayırmalarına imkân tanıyabilmek için bu miktarın altı katına çıkması gerektiğini hesap ediyor.[5] Yakın zamanda hazırlanan başka

4. Borcu bu tür bir ahlaki çerçeve içine oturtmak, kadim felsefi geleneklerin tamamında savunulan ilkenin tam tersini oluşturuyor: Borçluluk değil, tefecilik günahtır.

5. NEF, *Debt Relief as if Justice Mattered*, Londra: New Economics Foundation, 2008.

bir rapor ise 100 farklı ülkenin en az 400 milyar dolar borcunun silinmesinin gerektiğini, bu devletlerin kendi vatandaşlarının temel ihtiyaçlarını karşılamak için gereken kaynağa ancak bu şekilde kavuşabileceğini ifade ediyor.[6] Bu iki çalışma da borç iptaline yönelik her türlü program açısından makul birer başlangıç noktası olabilir. Bir başka yaklaşım da "diktatör borcu" denen türden, iktidara seçilerek gelmemiş devlet liderlerinin aldığı borçların iptal edilmesi gerektiğini savunuyor. Günümüzde otuz iki ülkedeki diktatör borçlarının toplamı 735 milyar doları buluyor. Bunların iptal edilmesi bu ülkelerdeki vatandaşların en başından itibaren herhangi bir şekilde alınmasına onay vermedikleri ve büyük ihtimalle hiçbir faydasını da görmedikleri kredi borçlarını ödemekten kurtarmaya yarayacaktır.

Borç iptali meselesine daha geniş bir açıdan yaklaşmak da mümkün. Pek çok gelişmekte olan ülkenin sırtındaki borç yükü büyük oranda faiz birikiminden oluşuyor. Örneğin bir ülke 1980 yılında yüzde 10 faizle 5 milyar dolar borç almış ve her yıl 500 milyon dolar geri ödemişse, 2000 yılı itibarıyla toplamda 10 milyar dolar borç ödemiş olur ama bileşik faiz etkisi nedeniyle *hâlâ* borçlu durumdadır. Bu bilgi ışığında diyebiliriz ki belli bir kalkınmışlık seviyesinin altında olan yoksul ülkeler şimdiye kadar zaten borçlarını ve makul (diyelim ki borç verenlerin enflasyon zararını karşılayacak düzeyde, yıllık en çok yüzde 2-3 seviyesinde) bir faiz oranını zaten ödemiş ve kalan borçlarının silinmesini hak etmiştir. Borçların bu şekilde silinmesi, halihazırdaki kredileri daha ödenebilir hale getirmek için geriye dönük faiz sınırlamasına tabi tutmakla aynı kapıya çıkacaktır.

Fakat bu meseleye ne şekilde yaklaşırsak yaklaşalım, borç silme uygulamalarının beraberinde yapısal uyum dayatmasını getirmemesi büyük önem taşıyor. Aksi takdirde görünüşte bir yüce gönüllülük gösterisi şeklinde cereyan eden bu süreç, borç verenlerin elinde yeni bir uzaktan kumanda aracı olmanın ötesine geçemez. Hatta kalkınma kredileriyle beraber dayatılan yapısal uyum koşullarını hepten yürürlükten kaldırmak en doğrusu olur. Gelişmekte olan ülkelerin güm-

6. Save the World's Resources, *Financing the Global Sharing Economy*, Londra: Share the World's Resources, 2012, s. 145.

rük vergisi, sübvansiyon, sermaye kontrolü, sosyal harcama gibi, ekonomilerini idare etmekte ve yoksulluğu azaltmakta ihtiyaç duyabileceği alanlarda egemenlik haklarını koruyup bir yandan da ilerleme kaydedebilmek için ihtiyaç duydukları paraya erişebilmesi ancak bu şekilde güvence altına alınabilir.

Tabii ki mevcut borç verenlerin (örneğin Dünya Bankası'nın) böyle bir plana gönüllü olarak onay vermesi pek olası değil, çünkü böyle bir gelişme borçlu ülkeler üstünde kurdukları denetimden vazgeçmeleri ve borçların geri ödenmesini sağlama kabiliyetlerinin zayıflaması anlamına gelecektir. Dünya Bankası'yla uğraşmak yerine tamamen yeni, alternatif kurumlar oluşturabiliriz. 2015 yılında Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika tarafından kurulan Yeni Kalkınma Bankası (New Development Bank) böyle bir alternatif olabilir. Çin'in 2016 yılında kurduğu Asya Altyapı Yatırım Bankası da (Asian Infrastructure Investment Bank) bu amaçla kullanılabilir. Bu bankalar diğer gelişmekte olan ülkelere sıfır ya da düşük faizle kredi sağlamayı tercih eder ve yapısal uyum koşulları dayatmazsa Güney'i Batılı borç verenlerin pençesinden kurtarmayı başarabilir. Washington'ın bu bankaların kurulmasından duyduğu rahatsızlığın arkasında da muhtemelen bu gibi olasılıklar yatıyor. Tabii bu bankalar bu kadar müşfik davranmayabilir de. Dünya Bankası nasıl Batı emperyalizmini tesis etmek için kullanıldıysa, bu yeni bankalar da kurucu devletlerin ekonomik ve jeopolitik çıkarlarını Güney'deki diğer ülke ve bölgelere dayatmak için kullanılabilir. Yani bir alt-emperyalizm aygıtı haline gelebilirler.

Şunu da kabul etmek gerek: Toplumsal hareketlerden gelen baskı ne kadar kuvvetli olursa olsun, borç verenler muhtemelen hiçbir zaman gereken seviyede borcu iptal etmeye yanaşmayacaktır. Durum buysa, borç yükü fazla olan ülkelerin elindeki tek seçenek borç ödemeyi kesmek olur. Geçmişte borcun temerrüde düşmesi, arkasından işgal ve darbe gibi cezaları getirdiği için pek başvurulamayan bir yöntemdi. Güney ülkeleri en az 1970'lerden beri askeri müdahaleyle karşılaşma riski olmaksızın temerrüde düşme haklarının tanınması gerektiğini savunuyor. Uluslararası mevzuatta bu hakkın koruma altına alınması da bu ülkeleri borç prangasından kurtarmayı sağlaya-

bilir. Evet, böyle bir durumda batık borçları veren kuruluşlardan ve onların müttefiklerinden tekrar kredi alma ihtimalleri düşecektir, ama artık sahnede Yeni Kalkınma Bankası ve Asya Altyapı Yatırım Bankası gibi oyuncular olduğuna göre karşılarına farklı alternatifler de çıkabilir.

Küresel Demokrasi

Daha adil bir küresel ekonomi yaratmak için atılması gereken ikinci önemli adım, dünya çapındaki büyük ölçekli idari kurumların (Dünya Bankası, IMF ve DTÖ'nün) demokratikleştirilmesidir. Dünyanın çoğunluğunu oluşturan Güney ülkelerinin kendilerini etkileyen politikaların oluşturulma sürecinde gerçek anlamda söz hakkına kavuşması ancak bu kurumlarda adil ve eşit temsil hakkı elde etmeleriyle mümkün olacaktır.

Bunu Dünya Bankası ve IMF içinde sağlayabilmek için ABD'nin veto hakkını ortadan kaldırıp oy verme ağırlıklarını daha demokratik bir formüle göre yeniden belirlemek gerekiyor. Şu anda oy hakkı her ülkenin bu kurumlardaki mali paylarına göre dağıtılıyor ve zengin ülkeler oy hakkının yaklaşık yüzde 60'ını aralarında paylaşıyor. Bu çarpık dağılımı düzeltmek için oylar ülkelerin nüfusuyla veya kalkınma ihtiyaçlarının büyüklüğüyle orantılı bir şekilde dağıtılabilir. Dünya Bankası ve IMF başkanları bugün olduğu gibi ABD ve Avrupa'nın talimatıyla değil, liyakate dayalı adaylıkla ve demokratik seçimlerle belirlenmeli, her milletten insanın adaylığına açık olmalıdır. DB ve IMF'nin dokunulmazlık statüsü de ortadan kaldırılarak kredi alan tarafların bu kurumları sorumlu tutabilmesinin önü açılmalıdır. Böylelikle yol açabileceği zararları hiç hesaba katmadan başka ülkelere politika dayatabilen bu kurumlara hâkim olan ahlaki sorumsuzluk hali ortadan kaldırılabilir.

Dünya Ticaret Örgütü zaten teknik olarak demokratik bir yapı, bütün üye ülkelerin birer oy hakkı var. Ama işin aslına baktığımızda zengin ülkelerin neredeyse her koşulda istediklerini yaptırabildiğini görüyoruz. Bunun bir nedeni daha büyük pazarlara sahip oldukları için pazarlık güçlerinin daha fazla olması, bir nedeni de diğer ülke-

lere kıyasla daha fazla sayıda ve daha kabiliyetli müzakereci çalıştırabilmeleri. Bu işleyişi ıslah etmenin en iyi yolu, Cenevre'deki DTÖ genel merkezinde kalıcı bir heyet bulundurmaya parası yetmeyen veya müzakerelere katılmak için gerekli olan heyet üyelerinin maaşlarını karşılayamayan yoksul ülkelerin ortak bir fon yoluyla desteklenmesi, böylelikle bu ülkelere de seslerini duyurma şansı verilmesi olur. DTÖ'yü daha demokratik hale getirmenin bir yolu da, birkaç güçlü ülkenin genellikle gelişmekte olan ülkelerin alınmadığı Yeşil Oda toplantılarında önden strateji belirleyip ne yönde oy kullanacaklarını kararlaştırmalarına müsaade edilmeyerek bütün oturumların şeffaf bir şekilde yürütülmesi ve konuyla ilgili bütün ülkelerin katılımına açık hale getirilmesidir. DTÖ'nün tahkim kurullarının da daha şeffaf hale getirilmesi gerekir. Kendi aleyhindeki ticaret kurallarını ihlal etmekle suçlanan ülkelerin kaderine karar veren ve gizlilik çerçevesi içinde hareket eden tahkim kurulları denetlenmeye açık olmalı ve burada esas alınan kuralların, verilen cezaların genel adalet anlayışıyla uyumlu olup olmadığının basın tarafından da değerlendirilmesine izin verilmelidir.

Her şey yolunda giderse, gelişmekte olan ülkelerden piyasa serbestliğine dair yeni adımlar atmaları talep edilmeden önce bu temel adaletsizlikler giderilmiş olacaktır. Fakat bu tür değişimler bile söz konusu kurumların yapısına derinlemesine işlemiş bir sorunu çözmeye yetmeyecektir. Ülkeler DB ve IMF'de normalde maliye bakanları veya merkez bankası başkanları tarafından, DTÖ'de ise ticaret bakanları tarafından temsil edilir. Üye ülkelerin hükümetleri tarafından seçilmiş olsalar da bu temsilcilerin halklarının çıkarlarını gözeten insanlar olduğu söylenemez. Maliye bakanları genellikle ticaret camiasının çıkarlarına göre hareket eder. Ne bu bakanlar ne de iş çevreleri işçilerin, köylülerin veya çevrenin hakkını korumak gibi bir doğal eğilime sahip değildir, bu yöndeki politikaları desteklediklerine pek rastlanmaz. İlgili kurumlardaki temsil sistemi bir tür demokratik vekâlet sistemine göre yeniden düzenlenerek bu durum düzeltilebilir. Örneğin ülkelerini DB'de, IMF'de, DTÖ'de kimin temsil edeceği konusunda vatandaşlara oy hakkı verilebilir.

Adil Ticaret

Atılacak üçüncü önemli adım da uluslararası ticaret sistemini daha adil hale getirmek olmalıdır. Daha önce de gördüğümüz gibi, DTÖ konusundaki en önemli sorunlardan biri, ayrım gözetmeksizin bütün üye ülkelerden (güya "adil bir saha" sağlamak adına) ticaret sahalarını serbestleştirmesini talep etmesi. Teoride böyle bir değişimin ticaret hacmini artırması ve herkesin hayatını iyileştirmesi gerekir, oysa gerçekte neredeyse her durumda zengin ülkeler fayda sağlarken gelişmekte olan ülkeler zarar görüyor. Böylelikle gelişmekte olan ülkeler ticaretten kârlı çıkabilmek için gereksinim duydukları politika müdahalelerini yapabilmekten alıkonmuş oluyor. Bütün ülkelerden gümrük vergilerini düşürmelerinin talep edilmemesi; ticaretin, kalkınmayı teşvik etmek amacıyla yoksul ülkeleri kayıracak bir şekilde yürütülmesi gerekir.[7] Bunun yollarından biri bütün DTÖ üyelerinin kendilerinden (GSYH ve kişi başına düşen GSYH açısından) küçük ya da yoksul gelişmekte olan ülkelere her türlü mal açısından serbest piyasa erişimi sağlaması olacaktır. Böylelikle gelişmekte olan ülkeler kendi ticaret kurallarını serbestleştirmek zorunda kalmadan zengin ülkelerin piyasalarına satış yaparak fayda sağlayabilir. Bu da daha önce yapılmamış bir şey değil. Hatta şu anda bile, çok kısıtlı olmasına rağmen, yoksul ülkeleri kayıran bir özel tercih mekanizması yürürlükte. DTÖ 1994'ten bu yana bu yapıyı ortadan kaldırmak için uğraşıyor.

Bir de serbest ticaret anlaşmaları konusu var. Serbest ticaret anlaşmalarının çok kötü sonuçlara yol açma nedenlerinden biri, müzakere süreçlerinin gizli yürütülmesi. Bu müzakereler halka açık bir biçimde yürütülür ve gerçek bir demokratik inceleme sürecine açık olursa anlaşmaların son halinin daha adil olması yönünde önemli bir adım atılmış olur. Bu gibi bilgilere parça parça ve kısmen ulaşabilmek için WikiLeaks'ten medet ummak zorunda kalmamalıyız. Tek-

7. Joseph Stieglitz bu dengesizliği düzeltmek için ilginç birtakım önerilerde bulunmuştu.

liflerin ilk hallerine tam erişim sağlanmasıyla bu gibi anlaşmalardan zarar görebilecek gruplar ve hem zengin ülkelerdeki hem de yoksul ülkelerdeki hak örgütleri halka ve çevreye zararlı maddelerin iptali için mücadele edebilir. Hatta şu anda yürürlükte olan bütün anlaşmaların askıya alınması ve daha şeffaf, daha demokratik koşullarda yeniden müzakere edilmesi gerekir.

Çoğu serbest ticaret anlaşmasında yer alan ve yabancı şirketlerin kendi çıkarlarına aykırı buldukları yasal düzenlemeler üzerinden egemen devletleri dava etmesine imkân tanıyan yatırımcı-devlet anlaşmazlıklarının çözüm mekanizmaları konusunda şimdiye dek epeyce tartışma yaşandı. Bu mekanizmaların meşruiyeti zaten şaibeli olduğu için bundan sonra açılacak bütün davalar için moratoryum ilan etmek ve tarafların bundan sonraki şikâyetlerini şeffaf, kamusal ve hesap verebilir nitelikteki ülke içi hukuk sistemleri üstünden yürütmelerini talep etmek makul bir adım olacaktır. Böylelikle gelişmekte olan ülkelerin (ve bütün egemen devletlerin) yabancı yatırımcıların potansiyel kârına engel olacak nitelikte olsa *bile* işçiler lehine, çevre lehine, toplum sağlığı lehine yasal düzenlemeler yapabilme gücü yeniden tesis edilebilir.

En dar anlamdaki ticaretle doğrudan ilgisi olmasa da TRIPS anlaşmasının da acilen gözden geçirilmesi gerekiyor. Şu anda patent koruma süresi TRIPS tarafından yirmi yıl olarak uygulanıyor ve bu şimdiye kadarki en uzun süre. Bu süre, anlaşmanın araştırma ve geliştirme sürecini teşvik etme işlevine zarar vermeksizin yarıya indirilebilir. Patent kuralİarının gevşetilmesiyle yoksul ülkeler kalkınmak için ihtiyaç duydukları teknolojilere (sadece sanayi teknolojilerine değil, ders kitapları ve yazılım gibi ürünlere de) daha rahat erişebilir. Ayrıca kamu sağlığında kullanılan ilaçlar gibi en temel teknolojilerin patent sisteminin tamamen dışında tutulması da tartışılmalıdır. Gelişmekte olan ülkelerin hayat kurtarabilecek nitelikteki ilaçların muadillerini üretme ve ithal etme iznine kavuşması hem çok sayıda insanın yaşamasını sağlayacak hem de AIDS krizi döneminde önlenebilir olmasına rağmen gerçekleşen büyük felaketin tekrarlanmasını engelleyecektir.

Patent sürelerini kısaltıp en önemli ürünleri de patentten muaf

tutmanın yanı sıra "orijinallik" konusundaki kuralları da sıkılaştırmak halihazırda doğada var olan veya insanlar tarafından binlerce yıl içinde kolektif çabayla, geleneksel bilgiyle geliştirilmiş olan tohumların, bitkilerin, ilaçların ve genetik materyallerin şirketler tarafından patentlenmesine engel olacaktır. Özellikle Güney'deki küçük çiftçiler açısından bu son derece önemli çünkü kendi yerli tohumlarını kullanmalarına engel olunuyor ve tarım şirketlerinden tohum satın almaya zorlanıyorlar. Doğal maddelerin ve kamusal bilginin kamunun malı olmaya devam etmesi büyük önem taşıyor, insanlar dünyanın nimetlerine ve insanlığın ortak zekâsının ürünlerine ancak böylelikle eşit bir şekilde erişebilir.

Son olarak, Güney ülkelerine adil bir kalkınma şansı verilecekse (uluslararası ticaret sisteminin en çok tartışılan özelliklerinden biri olan) tarımsal sübvansiyon rejimimin de ivedilikle ele alınması gerekiyor. Bu konuda yapılacak reformun ilk adımı, zengin devletlerin normal şartlar altında avantajlı konumda yer alan Güneyli rakiplerini ezip geçsinler diye kendi çiftçilerine bol keseden dağıttığı, yoksul ülkelerin pazarlarını ucuz tahıla boğarak küçük çiftçilerin pazar payını baltalayan sübvansiyonları kısmak olmalıdır. OECD'nin tarımsal sübvansiyonlarının sadece yarısı bile feshedilse (örneğin en büyük ihracatçılara dağıtılan kısım iptal edilse) daha adil bir ticaret ortamının yaratılması mümkün olur ve Güney'deki çiftçilerin rahat bir nefes alması sağlanabilir. Tabii zengin ülkelerdeki sübvansiyonları kısarken yoksul ülkelerin kendi çiftçilerine sübvansiyon verme tercihine dokunulmaması gerekir. Yeni kurulmuş tarım işletmelerinin dünya sahnesinde yarışabilir hale gelebilecek kadar güçlenebilmesini ve küçük çiftçilerin bir yandan kendi geçimlerini sağlayıp bir yandan da ülkelerindeki insanları beslemeye devam edebilmesini mümkün kılmak için bu sübvansiyonlar gerekli olacaktır. Hatta Güney ülkelerindeki küçük çiftçilere verilecek sübvansiyonlar, dünya genelindeki açlığı azaltmak için de hayati önem taşıyor.

Adil Ücretler

Şirketlerin daha ucuza işçi çalıştırabilmek için ülkeden ülkeye sıçrayabildiği küresel bir emek pazarı varlığını sürdürecekse çalışma standartlarının da küreselleştirilmesi gerekir. İşte bu noktada dördüncü bir müdahaleye kapı aralanabilir: Dünya çapında ücretleri daha da aşağıya çekmek için girilen yarışa bir son vermek üzere insanlar arasında asgari adaleti temsil eden bir çizgi tespit edilebilir. Bu konuda atılacak en önemli adım dünya çapında bir asgari ücret belirlemek olacaktır. Bu ilk bakışta sorunlu bir uygulama gibi görünebilir. Örneğin denilebilir ki Tanzanya'daki işçilerin İngiltere'deki işçiler kadar çok kazanmasına gerek yok, çünkü hayat pahalılığı açısından bu iki ülke arasında çok büyük bir fark var. Ayrıca emeğin ucuz olduğu ülkelerde ücretleri artırmak onların rekabet avantajını ortadan kaldırır ve şirketlerin kaçmasına, dolayısıyla işsizliğin ve yoksulluğun artmasına yol açarsa ne yapacağız?

Bu zorlukları aşmak için şu andaki küresel asgari ücret önerisi gayet yeterli: Asgari ücret her ülkedeki ücret ortalamasının yüzde 50'si şeklinde belirlenerek o ülkenin ekonomik koşullarına, hayat pahalılığına ve satın alma gücüne oranlanabilir. Böylelikle ücretlerin genelinde artış oldukça asgari ücret de otomatik olarak artacaktır. Ortalama ücretlerin çok düşük olduğu ve ortalamanın yüzde 50'sinin bile yoksulluk anlamına geldiği ülkeler için ikinci bir emniyet mekanizması uygulamaya konularak asgari ücretin ilgili ülkenin ulusal yoksulluk sınırının altında kalmayacak şekilde belirlenmesi şart koşulabilir.[8]

Bu öneri uygulamaya konulduğu takdirde şu anda ucuz işgücü sayesinde görece avantaja sahip olan ülkeler bu avantajını korumaya devam edeceği için ekonomilerinde çok büyük bir kırılma yaşanmayacaktır. Bu sistem yoksulluğu (en azından çalışan nüfusun yoksul-

8. Bkz. Thomas Palley, "A global minimum wage system", *Financial Times*, 18 Temmuz 2011. Ayrıca bkz. Jason Hickel, "It's time for a global minimum wage", *Al Jazeera English*, 10 Haziran 2013.

luğunu) ortadan kaldırmak adına büyük bir ilerleme kaydetmemizi sağlayacaktır. Aynı zamanda hem ülke içindeki hem de ülkeler arasındaki eşitsizliği azaltmaya da katkısı olacaktır. Ücretleri artırmanın başka ekonomik getirileri de olacaktır: Sıradan işçilerin eline daha fazla para geçince talep de artacağı için ekonomik büyüme hızlanacaktır, hem de bu (mikrofinans uygulamalarının aksine) borca dayanmayan bir büyüme olacaktır.

Tabii ki yoksul ülkelerdeki ücretleri artırmanın bu ülkelerin ihraç mallarının fiyatını çok yükselteceğini ve böylelikle tüketici talebinin azalacağını, dolayısıyla bir noktada işsizliğin artacağını belirterek bu öneriye itiraz edenler olabilir. Fakat bu endişenin sağlam bir dayanağı bulunmuyor. Asgari ücreti artırmanın istihdama olumsuz etkisi olduğuna dair herhangi bir kanıt mevcut değil.[9] Hatta yakın dönemde yapılan bir araştırma, Meksika'da son derece düşük ücretlerle faaliyet gösteren tekstil atölyelerindeki ücretleri *ikiye katlamanın* ABD'de satılan kıyafet fiyatlarını sadece yüzde 1,8 artıracağını ortaya koyuyor. Bu da zengin ülkelerdeki tüketicilerin pek çoğunun farkına bile varmayacağı kadar düşük bir artış. Hatta bu tür atölyelerdeki ücretleri 10'a katlayacak olsanız bile tüketicileri kaçırmazsınız: Ulusal Ekonomik Araştırmalar Bürosu'nun yürüttüğü bir çalışmaya göre insanlar 100 dolarlık bir ürüne "daha iyi çalışma koşullarında" üretilmiş olması halinde yüzde 15, 10 dolarlık bir ürüne yüzde 28 daha fazla para ödemeyi kabul etmeye hazır olduklarını belirtiyor.[10] Ekonomiyi olumsuz yönde etkilemeden ücret artışı yapmak için aslında oldukça geniş bir hareket alanımız var.

Bütün bu sürecin yönetilmesi bürokratik bir kâbusa dönüşecekmiş gibi görünüyor olabilir, fakat BM'ye bağlı Uluslararası Çalışma

9. Veriler asgari ücreti artırmanın istihdamı olumsuz etkilemediğini gösteriyor. Bkz. John Schmitt, *Why Does the Minimum Wage Have No Discernible Effect on Employment?*, Washington, DC: Center for Economic and Policy Research, 2013. Ayrıca bkz. Uluslararası Çalışma Örgütü, *Global Wage Report 2008/9: Minimum Wages and Collective Bargaining*, Cenevre: International Labour Office, 2008.

10. Robert Pollin ve diğ., "Global apparel production and sweatshop labour: can raising retail prices finance living wages?", *Cambridge Journal of Economics* 28 (2), 2002, s. 153-71.

Örgütü küresel asgari ücret uygulamasının idaresini üstlenmeye gönüllü olduğunu, bu işi yürütebilecek yeterliliğe sahip olduğunu açıkladı bile.[11] Küresel asgari ücret uygulaması son yıllarda Batılı tüketiciler arasında yaygınlaşan adil ticaret (*fair trade*) etiketli ürün modasının çok daha ötesine geçecektir. Ne zaman bir mağazaya girip de üstünde bu tür ibareler taşıyan ürünleri görsem şu basit gerçek karşısında şaşkına dönüyorum: Bu etiketi taşıyan ürünler, diğer "normal" ürünlerin adil *olmadığını* gösteriyor. Adil ve adil olmayan ürünler arasında tercih yapmak zorunda kalmamalıyız. Hayatımızı sürdürmek veya keyif almak için bir şey satın alırken başka insanların sömürüldüğü bir sürece ortak olmadığımızdan emin olabilmeliyiz.

Müşterekleri Geri Almak

Beşinci adım ise bir önceki bölümde ele aldığım vergiden kaçınma, arazi gaspı ve iklim değişikliği şeklindeki üç yağma mekanizmasının ortadan kaldırılması olmalıdır. Bu üç mekanizma da kamu kaynaklarını tekrar ele geçirmekle ve müşterekleri savunmakla ilgili şeyler.

Vergiden kaçınan şirketler yüzünden gelişmekte olan ülkeler her yıl milyarlarca dolar kaybediyor. Bu hırsızlığa son vermek için uluslararası vergi sisteminin düzeltilmesi şart. Hem de böylelikle kalkınma ve yoksullukla mücadele bütçeleri için ciddi miktarda gelir elde edilecektir. Bu meseleye BM'nin Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'nde de değiniliyor: "Vergi ve diğer gelir hasılatı için yurt içi kapasiteyi artırmak üzere gelişmekte olan ülkelere uluslararası destek sağlanması yoluyla yurt içi kaynak seferberliğinin güçlendirilmesi" (17.1). Gelişmekte olan ülkelerde vergi toplama kapasitesini artırmak önemli bir adım olsa da bu yaklaşım sanki yoksul ülkelerin içinde bulunduğu zor durumun sorumlusu kendileriymiş gibi bir mesaj veriyor. Asıl suçlular –yani gelirlerini ülke dışına çıkaran şahıslar ve çokuluslu şirketler, onlara yardımcı olan bankacılar, bütün bunları mümkün kılan zengin ülke yönetimleri ve uluslararası kuruluşlar– bir anlamda aklanmış oluyor.

11. Bkz. "C131 Minimum Wage Fixing Convention", 1970.

Birincisi, yurt içinde vergi toplama kapasitesini artırmanın en etkili yolu, bu süreci dünya çapında ele almak ve şirketlerin fatura ve transfer fiyatlandırması usulsüzlüğü gibi yöntemlerle hırsızlık yapmasını kolaylaştıran ve DTÖ tarafından dayatılan gümrük faturası standartlarını değiştirmek olacaktır. Bunun için de gümrük görevlilerine standardize edilmiş normlardan şüphe uyandıracak derecede farklılık gösteren gümrük işlemlerini bekletme yetkisi verilebilir.[12] Ayrıca vergi cenneti olarak işlev gösteren, gizlilik kurallarına tabi yapılar ortadan kaldırılabilir. Dünya çapında bir finansal şeffaflık talebi, paravan şirketleri ve anonim hesapları ortadan kaldıracak; bütün şirket, ortaklık ve vakıfların "intifa hakkı" sahiplerinin açıklanmasıyla bu insanların gelir ve servetlerinin kendi ülkelerinde vergilendirilmesini mümkün kılacaktır.[13]

Yine sıkça dillendirilen başka bir öneri de çokuluslu şirketlerin bütün faaliyetlerini tek bir konsolide hesap üzerinde toplayıp bunu da bir vergi cennetinde beyan etmesine engel olunarak bu şirketlerin kârlarını ekonomik faaliyet gösterdikleri ülkelerde beyan etmeye zorlanması. Buna "ülke bazında beyan" adı veriliyor. Bu sistemi daha da güçlendirmek için çokuluslu şirketleri bağımsız alt şirketlerden oluşan bir bütün değil, tek bir şirket olarak kabul edip o şekilde vergilendirmeyi tercih edebiliriz. Böylelikle transfer fiyatlandırması usulsüzlüğüyle vergi kaçırmanın önüne geçilebilir. Başka bir seçenek de şirketlere uygulanacak vergi için dünya çapında bir alt sınır belirlemek olacaktır, bu da şirketlerin farklı ülkelerdeki vergilerden kaçınma gerekçelerini ortadan kaldıracaktır. Bu şekilde, ülkelerin yatırım çekmek için sürekli vergi indirimi yaparak girdiği rekabete de bir alt sınır çekilmiş olur. Sistemin en iyi şekilde işlemesi için vergiden kaçınma uygulamalarına ve başka türden yasadışı para akışla-

12. Örneğin sonradan DTÖ tarafından yürürlükten kaldırılan Brüksel Kıymet Kodu.

13. ABD, İngiltere ve AB Parlamentosu şimdiden bu yönde adımlar atıyor. ABD'de yürürlükte olan kurumsal şeffaflık yasası, malik bilgilerinin yasal kurumların erişimine açık olmasını şart koşarak sahip bilgisi belirsiz paravan şirket kurulmasının önüne geçiyor. Eyaletler bu yasaya dayanarak söz konusu bilgilerin kamuya açıklanmasını da zorunlu tutabiliyor.

rına aracılık eden bankacı ve muhasebecilerin ciddi cezalar almasının yolunu açmak da makul bir adım olur.

*

Bir de arazi gaspı meselesi var. Bu gaspları durdurmak için küçük çiftçilerin ekip biçtiği, kolektif olarak kullanılan veya ekosistem hizmetleri kapsamındaki geniş arazilerin ticari kullanıma devrini öngören her türlü anlaşmaya (bu anlaşmalar şeffaf bir şekilde ve sonuçlarından etkilenecek insanların tam katılımıyla yürütülebilir hale gelene dek) moratoryum uygulanmalıdır. Arazi gasplarının pek çoğunun nedeni gıda fiyatlarındaki artıştan kâr etme amacı olduğundan, bu sorunu kökünden çözmek için finans firmalarının ve yatırımcıların gıda üzerinden sorumsuzca spekülasyon yapmasını engellemek gerekir. Böylelikle hem pek çok arazi gaspının arkasında yatan nedenler ortadan kaldırılmış olur, hem de gıda fiyatları aşağı çekilerek pek çok insanın bir hiç uğruna aç kalması engellenir.

Bunların yanında bir de açlığı azaltma kisvesi altında arazi gasplarını hızlandıran, şirketlerin daha verimli bir şekilde gıda üretimi yapacağı varsayımıyla hareket eden Gıda Güvenliği ve Beslenme İçin Yeni İttifak meselesi var. Fakat bu ittifak küçük çiftçileri mülksüzleştiriyor ve dolayısıyla beyan ettiği amaçla ters düşerek açlığın *artma* ihtimalini güçlendiriyor. Çok sayıda araştırma açlıkla baş etmek için kullanılacak en iyi stratejinin bunun tam tersi olduğunu, ürettikleriyle halihazırda dünya nüfusunun büyük çoğunluğunu besleyen küçük çiftçilerin lehine toprak reformu yapılması gerektiğini gösteriyor.[14] Çin'in 1990'larda açlık oranlarını hızla düşürmesini sağlayan şey bu stratejiydi. 2014 yılında BM gıda hakkı özel raportörü

14. Frances Moore Lappé, Jennifer Clapp, Molly Anderson, Richard Lockwood, Thomas Forster, Danielle Nierenberg, Harriet Friedmann, Thomas Pogge, Dominique Caouette, Wayne Roberts ve diğ., "Framing Hunger: A Response to the State of Food Insecurity in the World 2012", Haziran 2013, www.ase.tufts.edu/gdae/pubs/rp/framinghunger.pdf; Frances Moore Lappé, Jennifer Clapp, Molly Anderson, Richard Lockwood, Thomas Forster, Danielle Nierenberg, Harriet Friedmann, Thomas Pogge, Dominique Caouette, Wayne Roberts ve diğ., "How we count Hunger Matters", *Ethics & International Affairs* 27 (3), 2013, s. 251-59.

de bunu teyit ederek büyük tarım işletmelerinin arazi gaspı faaliyetlerine karşı sert önlemler alınması ve de küçük çiftçilerin tohum kullanma, saklama ve takas etme hakkının korunmasını sağlayacak yasal düzenlemeler yapılması gerektiğini belirtmişti.

BM'nin REDD programı ve diğer karbon takası planları gelişmekte olan ülkelerde arazi gaspına neden olan etkenlerden biri haline gelip "karbon sömürgeciliği" denen hadiseyi tetiklediği için bu gibi süreçleri de gözden geçirip iklim değişikliğiyle mücadele adı altında insanları zorla topraklarından etmek gibi uygulamalara girişmediklerinden emin olmamız gerekiyor. Bu gibi karbon takası süreçlerinden en çok ormanlarda yaşayan yerli halkların zarar görme ihtimali olduğu için bu insanların arazilerini ve orman kaynaklarını kullanma hakkının teminat altına alınması, bu teminatın da (ilginç bir şekilde insanların mülksüzleştirilme ihtimalini *daha da* artıran) resmi tapu sahibi olma şartına bağlanmaması gerekiyor.

*

İklim değişikliği konusunda atılması gereken adımlar daha net. Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nin bir parçası olarak imzalanan 2016 Paris Anlaşması, sanayi öncesi dönemi sıfır seviyesi kabul ederek küresel ısınmanın 1,5°C ile sınırlandırılması taahhüdünde bulunuyor. Ne yazık ki Paris Anlaşması bu taahhüdün yerine getirilmesini sağlayacak herhangi bir adım atmıyor. Anlaşma imzacı ülkelerin karbon salımını azaltmaya dair taahhütte bulunması esasına dayanıyor ve şu âna kadar verilen taahhütlerin tamamı tutulsa bile 3 veya belki de 4°C sınırını aşacağız. Bunun da korkunç sonuçları olacak. Tabii bu hesap Trump başkanlığındaki ABD'nin taahhütlerini geri çekmeyeceği varsayımına dayanıyor. Şu andaki hesaplamalara göre karbon bütçesinin tamamını 2020 yılında bitirme yolunda ilerliyoruz ve ülkelerin taahhütlerini gözden geçirmesi için 2023'ü beklememiz gerekecek.

1,5°C sınırının altında kalma ihtimali ortadan kalkmış olsa da çok agresif bir yaklaşım benimsersek 2°C sınırının altında kalmamız mümkün olabilir. Bu hedefi gerçekleştirme ihtimalimizi artırmak is-

tiyorsak zengin ülkelerin 2035'e dek, yoksul ülkelerin ise 2050'ye dek sıfır karbon salımı seviyesine ulaşması gerekiyor. Zengin ülkeler daha katı enerji verimliliği standartları uygular ve bunları her yıl daha da sıkılaştırırsa on yıl içinde enerji talebi yüzde 40-70 arasında azaltılabilir. En büyük karbon ayak izine sahip yüzde 10'luk nüfus, karbon salımlarını ortalama Avrupalı seviyesine çekecek olsa bile zengin ülkeler karbon salımlarını yüzde 33 azaltmış olacaktır, bunun da bir yıllık bir zaman dilimi içinde gerçekleşmesi teorik olarak mümkün.[15] İklim değişikliğinin kontrolden çıkmaması için bu tür tedbirlerin alınması son derece önemli.

Paris Anlaşması garip bir şekilde fosil yakıtlara veya fosil yakıt şirketlerine dair hiçbir şey söylemiyor. İklim değişikliğiyle mücadele için atılabilecek en güçlü adımlardan biri şu anda fosil yakıt sektörüne verilen yıllık 5,3 trilyon dolar civarındaki sübvansiyona bir son vermek, dolayısıyla anlaşmada bunun es geçilmiş olması büyük bir hata. Bu sübvansiyonların kesilmesi fosil yakıtların yenilenebilir alternatifler karşısındaki rekabet gücünü zayıflatacaktır. Ayrıca bu şekilde boşa çıkacak olan 5,3 trilyon dolar güneş, rüzgâr ve dalga enerjisi gibi yenilenebilir alternatiflere yatırım olarak aktarılırsa daha da güçlü bir etki elde edilebilir. Bu süreçte biyoyakıtların devre dışı bırakılması gerekiyor, çünkü biyoyakıt üretimi için gereken arazilerin boyutu göz önüne alındığında bu strateji beraberinde arazi gasplarını getirecek ve gıda üretimi için kullanılan arazilerin enerji üretiminde kullanılacak şekilde dönüştürülmesi gıda güvenliği açısından sorunlar oluşturacaktır. İklim değişikliğine karşı ciddi bir ilerleme kaydetmek için dünyanın dört bir yanındaki politika belirleme süreçleri üstünde orantısız bir etkiye sahip olan fosil yakıt sektörünün belinin kırılması hayati önem taşıyor. Sübvansiyonların kesilmesine ek olarak üniversitelerin, vakıfların, belediyelerin ve diğer tüzel kuruluşların fosil yakıt şirketleriyle herhangi bir bağış ve yatırım ilişkisi içine girmemesi de öneriler arasında yer alıyor ve şimdiden dünyanın çeşitli yerlerinde bu yönde adımlar atılıyor.

15. Bu tahminlerin kaynağı İngiliz iklimbilimci Kevin Anderson (www.kevinanderson.info).

Bütün bunlar olurken, gelişmekte olan ülkelerin iklim değişikliği nedeniyle uğradıkları zarar karşılığında makul bir tazminat alması ve bu ülkelere yenilenebilir enerjiye geçiş sürecinde mali ve teknik destek verilmesi de son derece önemli. Her bir ülkenin tarihsel karbon salımını ve şu anda elinde bulundurduğu kaynakları hesaba katarak bu finansal aktarımların adil bir şekilde yapılabilmesine yönelik çeşitli yöntemler öneren birtakım araştırmalar var. Muhtemelen şu âna kadar ortaya konulan en iyi öneriler Stockholm Çevre Enstitüsü ve Yerküre Dostları tarafından yürütülen Adil İklim Payları (Climate Fairshares) projesiyle ortaya konulanlar.

*

Bu müdahaleler dünya çapındaki yoksulluk ve eşitsizliğin derindeki yapısal nedenlerini hedef tahtasına koyarak, uluslararası ticaret sistemini daha adil, daha rasyonel ve daha demokratik kılarak çok önemli bir değişim yaratabilir. Hepsinden önemlisi, bu yaklaşım *tek bir dolar dış yardım bile gerektirmiyor*. Hayırseverlik kisvesi altında göz boyamak yerine iktidarı ve kaynakları yeniden bölüştürerek dünya çapındaki sorunların köküne iniyor. Fakat bu müdahaleleri hayata geçirmek için şu anda yürürlükte olan sistemden çok büyük çıkarları olan iktidar sahibi aktörlerin tekerine çomak sokacak siyasi cesarete sahip olmak gerekiyor, çünkü onlar bu ayrıcalıklarından kendi istekleriyle vazgeçmeyecektir. Çetin bir savaş olacağı kesin, ama zafer imkânsız değil. Hatta bu savaş başlamış durumda, kazanılan bazı muharebeler bile var.

Borç Tasfiyesi Kampanyası ve Borç Grevi hareketi Güney'deki borçların silinmesini savunan ciddi birer odak haline geldi. Güney Merkezi (South Centre) ve Üçüncü Dünya Ağı (Third World Network) örgütleri de sadece borçların silinmesi için değil yapısal uyum, adaletsiz ticaret kuralları, fikri mülkiyet meseleleri ve uluslararası idari kuruluşlardaki güç dengesizliği gibi konularda reform yapılması için Güney devletleri ve sivil toplum kuruluşları arasında dayanışma örgütlüyor. Bretton Woods Projesi, Dünya Bankası ve IMF'de şeffaflığın ve demokratik uygulamaların artması için mücadele edi-

yor. Latin Amerika'da bölgesel ekonomik entegrasyon yönünde adımlar atan ve rekabeti değil işbirliğini ön plana alan, sadece şirketlerin kârını değil toplumsal refahı artırmayı hedefleyen ticari faaliyetlerde kullanılmak üzere alternatif bir para birimi geliştiren Latin Amerika İçin Bolivarcı İttifak (ALBA) da neoliberal Washington Mutabakatı'nın karşısında kanlı canlı bir alternatif oluşturuyor. Küresel asgari ücret mücadelesi henüz emekleme aşamasında ama bu yönde mücadele veren önemli hareketler de ortaya çıkıyor. Örneğin Asya'da Taban Ücret (Asian Floor Wage) kampanyası, sömürüye en açık işgücü sahalarından biri olan Asya'daki tekstil işçileri için ulusal sınırları aşan bir asgari ücret belirlenmesi için çabalıyor.

Vergiden kaçınma ve yasadışı finans hareketleri alanında mücadele veren en etkili örgüt muhtemelen Vergi Adaleti Ağı (Tax Justice Network), ve bu hareket şimdiden bazı devletlerin başlangıç niteliğinde birtakım reformları yasalaştırmasını sağladı bile. Arazi gaspı meselesinde ise Hindistan'daki Ekta Parishad gibi bölgesel örgütlerin ve GRAIN gibi STK'ların yanı sıra La Vía Campesina adlı bir küçük-çiftçi örgütü arazi gasplarına, tarım şirketlerinin kurduğu tekellere ve tohum patentleme uygulamalarına karşı örgütleniyor. Yerli Çevre Ağı (The Indigenous Environmental Network), yerli halkları mülksüzleştiren REDD ve benzeri karbon takası uygulamalarına karşı güçlü bir savaş yürütüyor. İklim değişikliği konusunda asıl hamleler ise beklenmedik yerlerden, beklenmedik şekillerde geliyor. Amerikan Yerlileri arazi haklarını kullanarak fosil yakıt projelerine engel oluyor (Standing Rock ve Idle No More örneklerinde olduğu gibi), insanlar sokaklara dökülüp devletten daha ciddi adımlar atmasını talep ediyor, öğrenciler fosil yakıt sektörüyle işbirliği yapmamaları için üniversite yönetimlerinin üstünde baskı oluşturuyor. Bu kitap baskıya gitmek üzereyken aralarında üniversitelerin, inanç örgütlerinin, vakıfların, emeklilik fonlarının ve devletlerin bulunduğu 690 kurum, 5,44 trilyon dolar değerindeki varlığı fosil yakıt sektöründen çekerek bunun büyük bir kısmını yenilenebilir enerji yatırımlarına aktarmış durumdaydı.

Bu mücadelede yer alan hiç kimse sadaka beklemiyor, daha büyük dış yardımlar için çağrıda bulunmuyor. Dayanışma örerek, muk-

tedirlerin çıkarlarıyla çatışarak, işin köküne inerek ve çoğu durumda kendi yaşamlarını bile tehlikeye atarak meseleyi kendi ellerine alıyorlar. Eğer daha iyi bir dünya kurma hedefine yaklaşabilirsek bunu onların sıkı çalışmasına ve cesaretine borçlu olacağız.

DOKUZ

Hayal Gücünün Zaruri Deliliği

> İşin içinde biraz delilik olmadan köklü değişimlere kalkışamazsınız. Deliliğin bugünkü anlamı da genel kabullere riayet etmemek, eski ezberlere sırtını dönüp geleceği yaratma cesaretine sahip olmaktır.
>
> Thomas Sankara

BİR ANLIĞINA başardığımızı hayal edelim. Yoksul ülkeler yapısal uyum prangasından kurtulmuş, küresel örgütlerde eşit söz hakkına kavuşmuşlar. Uluslararası ticaretin kuralları onlara da adil bir fırsat tanıyacak şekilde yeniden düzenlenmiş. Bu ülkeler birdenbire ekonomilerini kendi ulusal çıkarlarına uygun bir şekilde belirleme özgürlüğüne kavuşmuş, herhangi bir baskı görme veya işgale uğrama riskleri olmadığı için 1960 ve 70'lerde büyük faydasını gördükleri kalkınmacı programa geri dönüyorlar. Petrol kaynaklarını ve madenlerini kamulaştırıyor, telekomünikasyon ve su altyapısının kontrolünü yeniden ellerine alıyorlar. Sıkı bir gümrük politikasıyla içerideki üreticilerini koruyor, yerli şirketleri dış pazarlarda rekabet edebilecek hale gelene dek destekliyorlar. Yabancı kaynaklı büyük tarım işletmelerinin tekelini kırıyor, küçük çiftçinin toprağa istikrarlı şekilde erişmesini sağlıyor, ülke içindeki gıda güvenliğini temin etmek için çeşitli sübvansiyonlar veriyorlar. İçerideki üreticiler güçlendikçe istihdam da artıyor, sendikalar işçilerin hakkaniyetli maaşlar almasını sağlıyor, yavaş yavaş bir orta sınıf oluşmaya başlıyor. Gelirler adım adım artıyor, yoksulluk azalıyor, açlık tarihe gömülüyor. Vergi cennetleri kapatılmış olduğu için vergi geliri artan devletler, sırtlarında

ağır borç yükü de kalmadığı için sağlık ve eğitim hizmetlerine daha fazla para harcayabiliyor. Üniversiteler kontenjanlarını artırmış, sağlık sistemi güçlendiği ve muadil ilaçlara erişmenin önündeki engeller kalktığı için tropik hastalıklar sonunda kontrol altına alınabilmiş.

Muazzam bir manzara. Dünya çapında daha adil bir ekonomik sistem işletilecek olursa bütün bunlar teorik olarak mümkün. Fakat nasıl başa çıkabileceğimizi henüz hesap etmediğimiz bir sorun daha var. Standart kalkınmacı model, yoksul ülkelerin zengin ülkeleri yakalayacak şekilde kendi sanayiye dayalı ekonomilerini geliştirip gelirlerini artıracağı umuduna dayanır. Bu tür bir büyüme beraberinde kaynak tüketiminin ve dolayısıyla atıkların, kirliliğin ve salımların da artması anlamına gelir. Bu da normal ve belki bir noktaya kadar kaçınılmaz bir süreç. Fakat ne yazık ki gezegenimizin (hem kaynaklar anlamında hem de sera gazı salımını soğurma açısından) buna imkân tanıyacak ekolojik kapasitesi kalmadı. Bilim insanlarının yaptığı hesaplara göre şu andaki toplam tüketim seviyesiyle bile gezegenimizin ekolojik kapasitesini her yıl yüzde 60 kadar aşıyoruz.[1]

Bu aşım neredeyse tamamen zengin ülkelerdeki aşırı tüketimden kaynaklanıyor. Oakland'da bulunan Küresel Ayak İzi Ağı (Global Footprint Network) tarafından derlenen verilere göre gezegenimizin ekolojik kapasitesi her bir insanın yılda 1,8 "küresel hektar" (kaynak kullanımı, atık, kirlilik ve salım için kullanılan standart bir birim) tüketim yapmasına yetecek miktarda. Bu sınırın aşılması Dünya'nın yerine koyamayacağı kadar kaynak tüketilmesi veya hazmedemeyeceği kadar atık üretilmesi anlamına geliyor. Bir başka deyişle, durumun aşama aşama kötüleşeceği bir gidişata hapsoluyoruz. 1,8 küresel hektar, kabaca Gana'da veya Guatemala'da yaşayan ortalama birinin tüketim miktarına denk geliyor. Oysa Avrupalıların kişi başına tüketimi 4,7 küresel hektar, ABD ve Kanadalılarınki ise 8 küresel hektar – yani bu insanlar haklarına düşenden kat kat fazlasını tüketiyor. Bu tüketim aşırılığının ne kadar ciddi boyutlarda olduğunu şu şekilde daha iyi görebiliriz: Eğer dünyadaki herkes yüksek gelir seviyesine sahip ortalama bir ülkenin ortalama bir vatandaşı gibi yaşayacak

1. Küresel Ayak İzi Ağı veritabanı.

olursa 3,4 adet Dünya'ya denk gelecek ekolojik kapasiteye sahip olmamız gerekirdi.

Etkilerini bire bir yaşamadığımız için çoğumuz açısından bu aşımın ne anlama geldiğini anlamak kolay değil. Fakat bilimsel veriler biriktikçe birikiyor. Örneğin ormansızlaşmayı ele alalım. Daha altmış yıl önce dünyada 1,6 milyar hektar yetişmiş tropik orman vardı. O zamandan bugüne dek bu ormanların yarısından fazlası insan faaliyetleri sonucunda yok edildi. Toprağa bakalım. Gezegenimizdeki tarım arazilerinin yüzde kırkı ciddi oranda bozulmaya uğramış durumda, bunun nedeni de büyük oranda endüstriyel tarım teknikleri ve toprağın verimini bitiren kimyasal gübreler.[2] Yani çok da uzun olmayan bir gelecekte tarımdan alınan verim hızla düşmeye başlayacak. Balıklara gelince: Dünyadaki balık stoklarının yüzde 85 kadarı ya aşırı avlanmaya maruz kalıyor ya da tükenmiş durumda.[3] Mezgit nüfusu eşkisinin yüzde birine kadar düşmüş durumda.[4] Okyanus dilbalığı ise yüzde 1'in de beşte birine kadar indi. Bunun sebebi büyük oranda aşırı avlanma, ama atmosferdeki CO_2 derişiminin artmasından dolayı okyanuslarda yaşanan hızlı asitleşmenin de etkisi var. Mesele balıklarla sınırlı değil. Bilim insanları ekosistemlere aşırı yüklendiğimiz için her yıl 140 000 bitki ve hayvan türünün yok olduğunu söylüyor.[5] Bu da yok oluş oranının Sanayi Devrimi öncesine kıyasla 100 ila 1000 kat arttığı anlamına geliyor, öyle ki bilim insanları bunu gezegenin tarihinde en son 66 milyon yıl önce gerçekleşen kitlesel yok oluşlar dizisine ekleyerek "altıncı kitlesel yok oluş" diye adlandırıyor.

Ayrıca bütün bunlar şu andaki toplam ekonomik faaliyetlerin bir sonucu olarak, zengin ve yoksul ülkelerin güncel tüketim seviyeleri-

2. Ian Sample, "Global food crisis looms as climate change and population growth strip fertile land", *Guardian*, 31 Ağustos 2007.

3. Gaia Vince, "How the world's oceans could be running out of fish", *BBC Future*, 21 Eylül 2012, www.bbc.com/future/story/20120920-are-we-running-out-of-fish.

4. George Monbiot, "The great riches of our seas have been depleted and forgotten", *Guardian*, 7 Eylül 2012.

5. S. L. Pimm, G. J. Russell, J. L. Gittleman ve T. M. Brooks, "The future of biodiversity", *Science* 269, 1995, s. 347-50.

nin sonucunda ortaya çıkıyor. Yoksul ülkeler de tüketimlerini artıracak olursa (ki yoksulluğu ortadan kaldırmak için buna bir ölçüde mecbur kalacaklar) bizi felakete bir adım daha yaklaştıracaklar. Tabii zengin ülkeler tüketimlerini kısmaya başlamazsa.

Büyüme Çıkmazı

Zengin ülkeleri az tüketmeye ikna etmek kulağa basit bir iş gibi gelebilir. Adilane ve makul bir adım olduğuna ise hiç şüphe yok. Fakat ekonominin şu andaki yapısı itibarıyla böyle bir şey neredeyse hayal bile edilemeyecek durumda. Hatta iktisat biliminin neredeyse tamamı ve siyasetçilerimizin neredeyse hepsi bunun tam tersine, GSYH'yi artırmaya odaklanmış durumda. GSYH'yi artırmak da her yıl üretimi ve tüketimi yukarı çekmekten geçiyor. Günümüzde ekonomiye dair dolaşımdaki fikirlerden muhtemelen en hegemonik nitelikte olanı da bu. O kadar geniş kabul görüyor ki, sorgulamak neredeyse kimsenin aklına bile gelmiyor.

GSYH ölçütünü sanki tarih boyunca var olmuş bir sabit gibi görüyoruz. Çoğu insan bunun yakın tarihli bir icat olduğunun farkında değil. Fakat bu kavramın da bir tarihi var. 1930'larda Simon Kuznets ve John Maynard Keynes isimli iktisatçılar, Büyük Buhran'dan çıkışın yollarını arayan siyasetçilerin işini kolaylaştıracak bir ekonomik ölçüm yöntemi geliştirmek üzere yola koyuldu. Amaçları bir ekonominin içersinde üretilen bütün mal ve hizmetleri toplayarak nelerin yanlış gittiğini, bunları düzeltmek için neler yapılması gerektiğini görmekti. Kuznets, toplumun mutluluğunu ve insanlığın refahını yükseltmeye yönelik bir ölçüt benimsenmesi gerektiğini savunuyor ve reklamcılık, işe gidiş geliş, polis faaliyetleri gibi kalemlerin hesaba katılmamasını istiyordu. Böylelikle bu kalemlerdeki harcamanın yükselmesi devletlere –işin aslı öyle olmadığı halde– insanların hayatının daha iyiye gittiğini iddia etme fırsatı vermeyecekti. Fakat İkinci Dünya Savaşı patlak verince Keynes bu görüşten ayrışarak paraya dayalı her türlü faaliyetin (olumsuz olanlar dahil) hesaplamaya dahil edilmesi gerektiğini, savaşa aktarılabilecek her türden üretkenliğin bu şekilde tespit edebileceğini savunmaya başladı. Sonunda

Keynes galip geldi ve onun GSYH versiyonu kullanılmaya başlandı.

GSYH savaş dönemi için oluşturulmuş bir yöntemdi. Bu derece dar çerçeveli, hatta zora dayalı bir sistem olmasının nedeni de bu. GSYH sistemi paraya dayalı her türlü faaliyetin toplamını alır fakat bu faaliyetlerin faydalı mı yıkıcı mı olduğunu hesaba katmaz. Bütün bir ormanı kereste için kesip yok ettiğinizde GSYH artar. Bir dağ sırasını kömür madeni için çöle çevirdiğinizde GSYH artar. Çalışma saatlerini artırıp emeklilik yaşını öteledeğinizde de artar. Fakat GSYH'ye maliyet muhasebesi dahil değildir. Ormanların yok edilmesi sonucunda karbondioksit salımını dengeleyici bir faktörün ortadan kalkışına veya madencilik faaliyetlerine açılan dağlarda yaşayan soyu tehlike altındaki hayvanların akıbetine dair bir şey söylemez. Haddinden fazla çalışmanın insan bedeni, zihni ve ilişkileri üzerinde yarattığı tahribata dair bir şey söylemez. Parasallaştırılamayan faydalı faaliyetleri hesaba katmadığı için kötü etkenlerin yanında pek çok iyi etkeni de görmezden gelir. Kendi gıdanızı üretmeniz, kendi evinizi temizlemeniz, yaşlı anne babanıza bakmanız GSYH'yi ilgilendirmez, çünkü bunlar para alışverişi içermeyen eylemlerdir. Ancak bu hizmetleri satın alacak olursanız GSYH'ye etki edersiniz.

Tabii ki bazı şeyleri ölçüp bazılarını ölçmemek haddizatında yanlış bir şey değil. GSYH'nin kendi başına gerçek dünya üzerinde herhangi bir yönde etkisi yok, fakat GSYH *artışının* etkisi var. GSYH büyümesine odaklanmaya başladığımız anda GSYH tarafından ölçülen faaliyetleri teşvik etmekle kalmıyoruz, o şeylerin sınırsız artışını da teşvik etmiş oluyoruz. İşte 1960'larda da tam olarak bunu yapmaya başladık. Soğuk Savaş esnasında Batı'yla SSCB arasındaki büyük sidik yarışına hakemlik edecek bir araç olarak kullanılan GSYH, bu vesileyle iyice yaygınlık kazandı. Birdenbire iki tarafın siyasetçileri de GSYH büyümesini teşvik etmek için yanıp tutuşmaya başladı. Kuznets en başta GSYH'yi normal bir ekonomik başarı ölçütü olarak kullanmamamız gerektiğini, bunun çok fazla tahribatı teşvik edeceğini belirtmişti. Sonradan da tam olarak bunlar yaşanmaya başladı ve GSYH ölçütü Dünya Bankası ve IMF eliyle dünyanın geri kalanına da yayıldı. Bugün zengin olsun, yoksul olsun neredeyse dünyanın

bütün devletleri takıntılı bir şekilde sadece GSYH büyümesine odaklanmış durumda.

Standart anlatıya göre işleyen, sağlıklı bir küresel ekonomi için GSYH'nin yılda yüzde 2 ila 3 civarında büyümesi gerekiyor. Büyüme bu oranların altında kalırsa iktisatçılar bu durumu kriz olarak adlandırıyor; büyüme sıfıra yaklaşacak olursa da –söylediklerine göre– sistemin bütünü işlemez hale geliyor. Peki bu büyüme oranları neye denk geliyor? Şöyle düşünelim: 2015 yılında küresel GSYH 73 trilyon dolar civarındaydı. Bunu yüzde 3 büyütmek 2 trilyon dolardan fazla ekleme yapmak anlamına gelir. Yani önümüzdeki yıl sırf krize girmemek için küresel ekonomik üretime bu miktarda ekleme yapmamız gerekiyor. Miktarı daha iyi anlatabilmek için 2 trilyon doların kabaca Birleşik Krallık'ın GSYH'sine denk geldiğini belirtelim. Bu ülkede her yıl yapılan evlerin, fabrikaların, üretilen petrolün ve benzeri ürünlerin toplamını bir hayal edin. Bu devasa dağı zihninizde tutmaya devam edin. İşte önümüzdeki yıl dünyada üretilen şeylere *bir o kadar daha ekleme* yapmamız gerekiyor. Ayrıca büyüme çizgisel değil üstel ilerlediği için bu miktar sonraki yıl biraz daha artacak, ondan sonraki yıl daha da artacak.

Bileşik büyüme fonksiyonundaki çarpanın müthiş güçlü bir etkisi var. Dünyadaki bütün devletlerin erişmek istediği büyüme oranlarının kabaca ortalamasına denk gelen yüzde 4,5'lik bir büyüme, herhangi bir rakamın 16 yıl içinde 2 katına, 32 yılda 4 katına çıkması anlamına geliyor. Eski Mısır uygarlığının başlangıcında bir metreküp hacminde bir nesne yılda yüzde 4,5 oranında büyütülmeye başlasaydı, bu uygarlığın 3000 yıllık tarihinin sonunda elde edilecek şeyi sığdırmak için 2,5 milyar adet güneş sistemi gerekirdi. Üstel büyümenin kelimenin en net anlamıyla saçma bir şey olduğunu görmek için bilim konusunda uzman olmaya gerek yok. Bu şekilde sonsuza kadar ilerleyebileceğimizi düşünmek, gezegenimizin maddi sınırlarına dair en bariz hakikatlere kulak tıkamak anlamına geliyor. Bir zamanlar David Attenborough bu durumu çok kıvrak bir şekilde ifade etmişti: "Sınırlı bir gezegende sınırsız büyüyebileceğimizi düşünen ya delidir ya iktisatçı."

Şu andaki ekonomik faaliyetlerimizle bile gezegenin ekolojik ka-

pasitesini aşıyorsak, işin içine bir de üstel büyüme girince durum ne olacak? Yakın geleceğimiz bile çok parlak görünmüyor. Bilim insanlarına göre 2050 yılına geldiğimizde yetişmiş tropik ormanlarımızı kaybetmiş olacağız. Türlerin biyoçeşitliliği yüzde 10 daha azalmış olacak.[6] Şu anda avcılığı yapılan deniz ürünlerinin nüfusu 1950 yılına kıyasla ortalama yüzde 90'ın üstünde azalmış olacak.[7] Altın, bakır, gümüş ve çinko dahil belli başlı metallerin çoğunun yanı sıra yenilenebilir enerji teknolojilerinin üretiminde kullanılan kurşun, indiyum ve antimon gibi metallerin rezervleri de tükenmiş olacak.[8] Elon Musk gibi Silikon Vadisi girişimcilerine itibar edilecek olursa, bu metallerden bazılarını Ay'da ve asteroidlerde madencilik yaparak yerine koyma ihtimalimiz var. Ama dünya dışında madencilik yapmanın ormanlar ve balıklar konusunda bize bir faydası olmayacaktır. Bu tür faaliyetler toprak krizine de çözüm olmayacaktır: Şu andaki bozulma oranları böyle devam ederse dünyadaki tarım topraklarının verimli tabakası 2050 yılına kadar büyük oranda verimsizleşmiş olacak, 2075'te ise yok olacak.[9]

Bu apaçık sorunlara rağmen bir şekilde GSYH büyümesini insani ilerlemeye denk tutuyoruz. GSYH artarsa hayatlarımızın da iyileşeceğini; maaşların artacağını, işlerin çoğalacağını, okul ve hastanelerin daha iyi hizmet vereceğini varsayıyoruz. Bu durum geçmişte, insan sayısının görece az olduğu ve Dünya'nın bolluk ve bereketine kıyasla insan ayak izinin düşük olduğu dönemler için belki doğruydu. Fakat ne yazık ki durum artık böyle değil.[10] ABD'de son yarım yüzyıl

6. OECD, "Biodiversity chapter of the OECD Environmental Outlook to 2050: The consequences of inaction", www.oecd.org/env/indicators-modelling-outlooks/biodiversitychapteroftheoecdenvironmentaloutlookto-2050theconsequencesofinaction.htm.

7. Charles Clover, "All sea-food will run out in 2050, say scientists", *Telegraph*, 3 Kasım 2006.

8. "A forecast of when we'll run out of each metal," *Visual Capitalist*, 4 Eylül 2014, www.visualcapitalist.com/forecast-when-well-run-out-of-each-metal.

9. "Only 60 years of farming left if soil degradation continues", Reuters, 5 Aralık 2014.

10. Lew Daly ve diğ., *Does Growth Equal Progress? The Myth of GDP*, New York: Demos, 2012.

boyunca GSYH düzenli olarak yükselse de ortalama gelirler yerinde saydı, yoksulluk ve eşitsizlik arttı. Aynı şey dünya geneli için de geçerli: Dünyadaki reel GSYH 1980'den bu yana neredeyse üç katına çıkmış olsa da yoksulluk şartlarında (günde 5 dolardan az gelirle) yaşayan insanların sayısı 1,1 milyardan fazla arttı. Neden böyle oldu? Çünkü GSYH büyümesi belli bir noktadan sonra olumludan çok olumsuz sonuç, varlıktan çok yokluk üretmeye başlıyor.[11] Çünkü artık birikimin –örneğin toprağı çitleyerek, tarım topraklarına zarar vererek, suları kirleterek, insanları sömürerek veya iklim değişikliğine yol açarak– başkasına zarar vermeksizin ilerleyebileceği bir cephe kalmadı. GSYH büyümesinin, ortadan kaldırdığından daha fazla yoksulluk doğurduğu bir noktaya ulaştık.

Dünyadaki müesses siyasi düzenin bütün gücünü GSYH büyümesine adaması sonucunda insani ve doğal sistemler devasa bir baskı altına giriyor. Bu baskı Hindistan'da arazi gaspı biçiminde ortaya çıkıyor. İngiltere'de kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi, Amazon havzasında ormansızlaştırma, ABD ve Kanada'da hidrolik kırma faaliyetleri ve katranlı kum olarak görünürleşiyor. Dünyanın dört bir yanında daha uzun çalışma saatleri, kullanılamaz hale gelen tarım toprakları, kirlilikle boğuşan şehirler, tükenmiş okyanuslar ve her şeyin ötesinde iklim değişikliği olarak karşımıza çıkıyor. Bütün bunlar sadece GSYH artsın diye yaşanıyor. Bu gibi yıkıcı eğilimleri durdurmaya çalışan insanlara kulak verecek olursanız size boşa kürek çekiyor gibi hissettiklerini anlatacaklardır. Böyle hissediyorlar çünkü bu zararlar devletlerin umurunda değil. Onların en önemli ilerleme ölçütü bu yıkımı kazanç olarak kaydediyor ve maliyeti ne olursa olsun bu şekilde devam edilmesini gerektiriyor. Bütün bunlar, insanlar özleri itibarıyla yıkıcı canlılar olduğu için gerçekleşmiyor. Bizi yıkıcı davranışlar sergilemeye teşvik eden bir kural benimsemiş olduğumuz için gerçekleşiyor. Joseph Stiglitz'in de ifade ettiği gibi, "Neyi ölçtüğümüz, ne yaptığımızı belirler. Yanlış şeyi ölçersek yanlış şeyler yaparız."

11. İktisatçı Herman Daly'nin ifadesiyle. Örneğin bkz. "Sustainable development: definitions, principles, policies", *Mechanism of Economic Regulation* 3, 2013, s. 9-20.

Şunun da altını çizmekte fayda var: Küresel ekonominin temel hedefi GSYH büyümesi olduğu sürece, bir önceki bölümde sözünü ettiğimiz çözümleri hayata geçirmek hiçbir zaman mümkün olmayabilir. GSYH artışı yönündeki baskı, beraberinde daha fazla borcu, daha fazla yapısal uyumu ve daha fazla "serbest ticaret" baskısını da getirdiği için sistemi var gücüyle yeni birikim mevzileri ve paraya çevrilebilecek yeni şeyler aramaya itiyor. Buna değişmez bir yasa diyebiliriz. Ekonomimizin, en azından bugünkü örgütlenme biçimiyle, varlığını devam ettirmesi için bunlar vazgeçilmez unsurlar.

Sahte Vaatler

Çevrebilimciler ve iklimbilimciler GSYH'nin büyümeye devam etmesi halinde dünyamızın nasıl bir yere dönüşeceğine dair öngörülerini paylaşınca birtakım iktisatçılar hemen karşı çıkarak teknolojik yenilikler ve verimlilik artışı sayesinde ekonomik büyümeyi malzeme kullanımından ayrıştıracağımızı söylüyor. Endişelenmememiz gerektiğini, gezegeni mahvetmeksizin GSYH büyümesini sonsuza kadar sürdürmenin bir yolunu bulacağımızı öne sürüyorlar.

Bu söylenenler bir bakıma doğru gibi görünüyor. İngiltere, Japonya ve benzeri pek çok zengin ülkenin "yurtiçi malzeme tüketimi" (YMT) en az 1990 yılından beri azalıyor, ABD'de de bu verinin seyri aşağı yukarı sabitlenmiş durumda. Yurtiçi malzeme tüketimi, ülkelerin topraktan çıkardığı, ürettiği, tükettiği ve ithal ettiği fiziksel varlığın tamamını kapsıyor. Bu verinin düşüş göstermesi bu ülkelerin daha az ürün tükettiği anlamına gelmiyor elbette. Sadece tüketimlerinin malzeme "ayak izinin" azaldığını, GSYH'nin yükselmesine rağmen bu sürecin gezegen üzerindeki olumsuz etkilerinin azaldığını belirtiyor. Bir başka deyişle büyüme, malzeme kullanımından ayrışmış oluyor. Gelecekteki düşük tesirli ekonomi vizyonlarından bahseden iktisatçılar da işte bu şekilde anlatınca kulağa son derece iyi bir haber gibi gelen bu verileri temel alıyor.

Fakat zengin ülkelerin yurtiçi malzeme tüketiminin azalıyor olma nedeni, aslında denklemdeki son derece önemli bir öğenin standart ölçüm yöntemi tarafından hesaba katılmaması: YMT hesabına bir ül-

kede tüketilen ithal mallar dahil edilse de bu malların üretimi ve nakliyesi esnasında ortaya çıkan malzeme ayak izi atlanıyor. Başka ülkelere (büyük oranda Güney ülkelerine) delege edilmiş olan bu maddi tüketimi hesaplama dışı bırakmak işlerine geliyor. Eğer bu veriyi hesaba tekrar dahil edecek olursak zengin ülkelerin malzeme tüketiminin aslında son yıllarda hızla artmakta olduğunu, hatta GSYH büyümesini bile geride bıraktığını görüyoruz.[12]

Bu konuya farklı bir şekilde kafa yorabilmek için küresel ekonominin bir bütün olarak malzeme kullanımını da ele alabiliriz. Böylelikle dünyanın neresinde gerçekleştiğinden bağımsız olarak toplam istihraç ve tüketim faaliyetlerini tek çerçevede görmemiz mümkün olur. Bu yaklaşımı benimseyecek olursak küresel malzeme istihraç ve tüketiminin 1980-2010 yılları arasında yüzde 94 oranında yükseldiğini, son dönemde de iyice hızlanarak yılda 70 milyar ton seviyesine ulaştığını görüyoruz.[13] Bu artış durmuş da değil, 2030 yılına geldiğimizde yılda 100 milyar ton malzeme sınırını aşacağımız öngörülüyor.[14]

Peki bunun gerçek dünyaya nasıl bir yansıması olacak? Örneğin 2030 yılına dek yollardaki araba sayısının iki katına çıkması bekleniyor. Gökyüzündeki ticari uçakların sayısı 2035'e dek ikiye katlanacak. 2040 yılına geldiğimizde deniz yoluyla nakliyesi yapılan malların miktarı iki katına çıkmış olacak. Katı atık üretimimiz, yani çöplüklere yığılan atıkların miktarı 2100'de üç katına çıkarak günde 11 milyon tonu bulacak. Sadece şehirlerden çıkan atıkların bile her gün 5000 kilometre boyunca dizilmiş sıra sıra çöp kamyonlarını tamamen dolduracak miktarda olduğunu düşünecek olursak, bu öngörüler son derece yüksek miktarlara işaret ediyor. Gözünüzde bir canlandı-

12. Thomas O. Wiedmann ve diğ., "The material footprint of nations", *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 112(20), 2013, s. 6271-75.

13. Stefan Giljum ve diğ., "Global patterns of material flows and their socio-economic and environmental implications: a MFA study on all countries worldwide from 1980 to 2009", *Resources* 3 (1), 2014, s. 319-39.

14. Friends of the Earth Europe, *Overconsumption? Our Use of the World's Natural Resources*, Brüksel: Friends of the Earth Europe, 2009, s. 26.

rın: ABD'nin bir ucundan bir ucuna, Los Angeles'tan New York'a kadar tampon tampona dizilmiş kamyonlar her gün tamamen çöple doluyor.

Dikkat ettiyseniz şu âna dek büyümenin yalnızca gezegenimizin fiziksel kaynakları üzerindeki etkisinden söz ettik. İklim değişikliği konusunda nelere yol açacağı konusuna daha girmedik bile. Atmosferdeki CO_2 derişimi için bilim insanları tarafından 350 ppm civarı olarak tespit edilen güvenli sınırı şimdiden geçtiğimizi biliyoruz. Yakın zamanlarda 400 ppm değerinin üstüne çıktık, bu da sanayi öncesi döneme göre 1,5°C'lik bir küresel ısınmayı garantilediğimiz anlamına geliyor. Şu andaki büyüme ivmesi böyle devam edecek olursa, ülkelerin Paris Anlaşması kapsamında verdiği taahhütler gerçekleşecek olsa bile 4°C civarında bir ısınmaya doğru yol alıyoruz. Bir önceki bölümde gördüğümüz gibi bu da en iyimser hesapla bile deniz seviyesinin yükselmesi, şehirlerin su altında kalması, sellerin ve kuraklığın artması, mahsul alınamaması, salgın hastalıklar, kıtlık ve kitlesel göç anlamına geliyor. Son derece nahoş bir tabloyla karşı karşıyayız. Kaderin bir cilvesi olarak, bu ölçekte bir küresel ısınma ekonomik büyümeyi de tamamen baltalayarak küresel GSYH'nin her yıl yüzde 5 kadar, belki de yüzde 20'leri bulan oranlarda azalmasına yol açacak.[15]

Bu konuda da endişelenmeyi gerektiren bir şey olmadığını söyleyenler var. Hızlıca yenilenebilir enerji kaynaklarına geçer ve atmosferden karbon çekmeye yarayan negatif salım teknolojilerini kullanmaya başlarsak iklim değişikliğinden zarar görmeksizin şimdiki gibi büyümeye devam edip zengin ülkelerdeki yaşam standardını koruyabiliriz diyorlar.

Bu konudaki en belli başlı öneriye de KYDEB (karbon yakalama ve depolama esaslı biyoenerji, BECCS) adı veriliyor. Bu projenin ana fikri atmosferden karbon çekecek devasa fidanlıklar kurmak. Bu fidanlıklardaki ağaçlar yetiştikten sonra kesiliyor, pelet haline getirildikten sonra dünyanın farklı noktalarına nakledilip enerji elde etmek

15. N. H. Stern, *The Economics of Climate Change: The Stern Review*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

için santrallerde yakılıyor, santrallerin ürettiği karbon da yakalanarak yerin derinliklerine gömülüyor. Kâğıt üstünde her şey iyi görünse de şöyle bir mesele var: Henüz bu teknolojiye sahip değiliz ve en iyimser mühendisler bile bu teknolojiyi iklim değişikliğinden kurtulmaya yetecek kadar kısa sürede geliştiremeyeceğimizi söylüyor. Ayrıca KYDEB sistemini hemen yarın devreye sokabilecek olsak bile, istenen sonucu almaya yetecek kadar arazi yok. Dünya nüfusunu beslemek için ihtiyacımız olan tarım arazilerine dokunmadan bu sistem için gereken miktarda ağaç yetiştirmek için Hindistan'ın üç katı büyüklükte bir alana sahip olmak ve bu genişlikteki araziden her yıl düzenli olarak mahsul almak gerekiyor.[16]

KYDEB ve benzeri planlar bir yana, akılda tutmak gereken bir nokta daha var: İklim değişikliği meselesinde enerji kullanımı sorunun parçalarından sadece biri. Fosil yakıtlar şu andaki toplam sera gazı salımının yüzde 70 kadarını oluşturuyor. Dolayısıyla hemen bugün fosil yakıt kullanmayı bırakıp tamamen temiz ve yenilenebilir enerjiye geçsek bile geriye kalan yüzde 30'la baş etmenin de bir yolunu bulmamız gerekecek.

Fosil yakıtlarla bağlantılı olmayan bu salımların kaynağı ne peki? Başlıca nedenlerden biri ormansızlaştırma.[17] Ormansızlaştırma atmosfere doğrudan karbon salınmasına yol açmakla kalmıyor, diğer salımların bertaraf edilmesi için gereksinim duyduğumuz karbon yutaklarının ortadan kalkmasına da neden oluyor. Daha da kötüsü, ormansızlaştırılan alanların büyük bir kısmı endüstriyel tarım arazilerine dönüştürülüyor ve buralarda yoğun bir biçimde kimyasal gübre kullanılıyor. Toprak yitimi arttıkça arazinin karbon depolama kapasitesi de azaldığı için atmosfere giderek daha çok CO_2 salınıyor.[18] Bunun yanında bir de yılda 90 milyon ton metan gazı açığa çıkaran

16. Kevin Anderson, "Talks in the city of light generate more heat", *Nature* 528, 21 Aralık 2015.

17. ABD Çevre Koruma Teşkilatı, "Global Greenhouse Gas Emissions Data", www.epa.gov/ghgemissions/global-greenhouse-gas-emissions-data (Erişim tarihi: 4 Şubat 2017).

18. "Deforestation and its extreme effect on global warming," *Scientific American*, www.scientificamer- ican.com/article/deforestation-and-global-warming.

ve dünyadaki insan kaynaklı nitröz oksitin büyük kısmının nedeni olan endüstriyel hayvancılık meselesi var. Bu gazların ikisi de küresel ısınma üzerinde karbondioksitten çok daha etkili. Sadece büyükbaş hayvancılık faaliyetleri bütün arabaların, trenlerin, uçakların ve gemilerin toplamından daha fazla katkıda bulunuyor küresel ısınmaya.[19] Sera gazı salımına yol açan kimyasal tepkimelerle ilerleyen çimento üretimi gibi, iklim değişikliği üzerinde önemli etkileri olan birtakım sanayi faaliyetleri de mevcut. Çelik, demir ve plastik üretimi de bu kapsamda değerlendirilebilir. Çok büyük miktarlarda (dünya toplamının yüzde 16'sı kadar) metan gazı salımına yol açan çöplüklerimiz de bir başka etken.

Dolayısıyla hangi tür enerjiyi kullandığımızın yanı sıra bu enerjiyle ne yaptığımız da önemli. Yüzde 100 temiz enerjiyle ne yapacağız? Fosil yakıtlarla ne yapıyorsak onları yapmaya devam edeceğiz: Daha fazla orman kesecek, kırmızı et üretimi için daha çok çiftlik kuracak, endüstriyel tarımı daha da yaygınlaştıracak, daha çok çimento üretecek, fazladan üretip tüketeceğimiz şeylerin artıklarını çöplüklere yığmaya devam edeceğiz ve bütün bunlar havaya ölümcül miktarlarda sera gazı salmamıza yol açacak. Bunları yapacağız, çünkü ekonomik sistemimiz sonsuz üstel büyümeyi gerektiriyor. Temiz enerjiye geçmek bunu yavaşlatacak bir etkide bulunmayacak.

Küçülme Zorunluluğu

Malzeme azaltımı ve karbon yakalama gibi sahte vaatleri de devreden çıkardığımızda çoğumuzun kabullenmeyi reddedeceği kadar derin bir sorunumuz olduğu ortaya çıkıyor. Üstel GSYH büyümesine dayalı ekonomik sistemimiz artık gerçekçi bir sistem değil, bununla yüzleşmemiz gerek. Bu da bizi kalkınma ve yoksullukla mücadele ekseninde zorlu bir açmaza getiriyor. Şu anda bile ekolojik sınırları zorluyorsak yoksulluğu nasıl ortadan kaldırabiliriz?

Neyse ki, tarihte ilk kez, bu konuda akıl yürütmemize yarayabilecek verilere erişimimiz var. Öncelikle küresel ısınmayı sınırlandır-

19. Carbon Countdown, Karbon Bütçesi 2016 Güncellemesi, Carbon Brief, www.carbonbrief.org.

mayı hedefleyen ulusal anlaşmayı ele alalım. Sanayi öncesi döneme göre 1,5°C'lik bir ısınma sınırına riayet edemeyeceğimiz aşağı yukarı netleşti. Ama Paris Anlaşması'nda mutlak tavan olarak belirtilen 2°C sınırının altında kalma ihtimalimiz var. Bunun için de en fazla 805 milyar ton daha CO_2 salımı yapabiliriz. Bu karbon bütçesinin bir kısmını yoksul ülkelerin gelirlerini artırıp yoksullukla mücadele etmek amacıyla kullanması gerektiğini kabullenmek gerekiyor.[20] Neticede yoksul ülkelerdeki insani kalkınma için salımların artması, zengin ülkelere kıyasla yine düşük kalacak bir noktaya kadar çıkması gerekiyor. Bu ilke zaten şu andaki uluslararası anlaşmalarda da geniş kabul görüyor, salım azaltma konusunda bütün ülkelerin "ortak, fakat değişiklik gösteren" sorumluluklar taşıdığı ifade ediliyor. Tarihsel salımlarda yoksul ülkelerin önemli bir payı olmadığı için zengin ülkelere kıyasla daha fazla, en azından temel kalkınma hedeflerini gerçekleştirecek kadar karbon bütçesi kullanmaya hakları var. Bu da demek oluyor ki, zengin ülkeler bütçenin geri kalanıyla idare etmek zorunda kalacak.

İngiltere'nin önde gelen iklimbilimcilerinden Kevin Anderson ve Alice Bows bir süredir bu sürecin nasıl işleyebileceğine dair potansiyel senaryolar üzerinde çalışıyor.[21] 2°C sınırının altında kalma ihtimalimizi yüzde 50'nin üstünde tutmak istiyorsak (ve KYDEB'nin gerçek bir ihtimal olmadığını varsayıyorsak) elimizde işleyebilecek tek bir yöntem var. Bu senaryoya göre yoksul ülkeler ekonomilerini 2025 yılına kadar şimdiki hızla büyütmeye devam edip küresel karbon bütçesinden paylarına düşenin fazlasını kullanacaklar.[22] Bahsedilen süre epeyce kısa olduğu için bu stratejinin işe yaraması ancak büyüme'den elde edilen kazanımların çok büyük bir oranda yoksullar

20. Richard G. Wilkinson ve Kate Pickett, *The Spirit Level: Why More Equal Societies Almost Always Do Better*, Londra: Allen Lane, 2009.

21. Kevin Anderson ve Alice Bows, "Beyond 'dangerous' climate change: Emissions scenarios for a new world", *Philosophical Transactions of the Royal Society* 369, 2011, s. 20-44.

22. Sonrasında ise 2025 yılından itibaren salımlarını hızlı bir şekilde azaltmaya başlayarak zengin ülkelerin de desteğiyle 2050 yılında net sıfır salım hedefini tutturmak amacıyla her yıl yüzde 7 oranında kısıntıya gidecekler.

lehine kullanılmasıyla mümkün olabilir. Bu esnada zengin ülkelerin karbon bütçesinin geri kalanıyla yetinebilmek için salımlarını agresif bir şekilde, yılda yüzde 10 civarında azaltması gerekiyor. Verimlilik iyileştirmeleri ve temiz enerji teknolojileri salımların yılda yüzde 4 kadar azalmasını sağlayacağı için yola biraz avansla başlamış olacaklardır. Fakat geri kalan açığı kapatmak için üretim ve tüketimi yılda yüzde 6 oranında düşürmek zorunda kalacaklar. Yoksul ülkelerin de 2025 yılından sonra aynı yola girip ekonomik aktivitelerini yılda 3 civarında düşürmeye başlaması gerekiyor.[23]

Tartıştığımız senaryo korkutucu görünebilir ama aslında durum öyle değil. Bir yandan üretimi ve tüketimi azaltırken bir yandan da mutluluk, eğitim, sağlık ve yaşam süresi gibi insani kalkınma göstergelerini *iyileştirmenin* mümkün olduğunu gösteren epeyce veri var elimizde.[24] Örneğin Avrupa'nın kişi başına düşen GSYH'si ABD'den yüzde 60 az olmasına rağmen insani kalkınma göstergeleri neredeyse bütün alanlarda ABD'nin üzerinde ve salım miktarı yüzde 40 daha az. ABD'nin içinde bulunduğu aşırılık, gerçekten anlam ifade eden konularda herhangi bir artıya dönüşmüyor.

Uzun ve mutlu yaşayabilmek için ne kadar çok şeye ihtiyacımız var? Buna ampirik bir soru olarak yaklaşabiliriz. ABD'de ortalama yaşam süresi yetmiş dokuz yıl ve kişi başına düşen GSYH 53 000 dolar. Fakat pek çok ülke bu miktarın çok daha azıyla benzer yaşam sürelerine ulaşabiliyor. Kosta Rika'nın kişi başına düşen GSYH'si 10 bin dolar olmasına rağmen ortalama yaşam süresi ABD'den yüksek. Tabii ki zengin ülkelerdeki aşırı gelir ve tüketimin sadece yaşam süresiyle ölçülemeyecek bazı alanlarda olumlu etkileri vardır diye düşünebiliriz. Fakat mutluluk ve refah göstergelerine baktığımızda da çok sayıda düşük ve orta gelirli ülkenin listenin üst sıralarında yer aldığını görüyoruz. BM'nin Dünya Mutluluk Raporu'nda Kosta Rika ABD'yle aynı seviyede, Brezilya ise kendisinden dört kat fazla geli-

23. Temiz enerji teknolojileri ve verim iyileştirmelerinden azami fayda sağlanacağı varsayılınca 2050 yılında sıfır salıma ulaşmak için ulaşılması gereken oran bu.

24. Daniel W. O'Neill, "The proximity of nations to a socially sustainable steady-state economy", *Journal of Cleaner Production* 108, 2015, s. 1213-31.

re sahip İngiltere'yi geride bırakıyor. Giderek büyüyen bir alan olan ve gelir artışının ancak belli bir sınıra kadar (zengin ülkelerin çoktan geçmiş olduğu bir sınıra kadar) mutluluk getirdiğini ortaya koyan "mutluluk ekonomisi" alanının bulguları da aynı yönde. Örneğin ABD'de mutluluk oranı 1950'lerde, GSYH'nin (2010 dolar hesabıyla) 15 bin dolar civarında olduğu dönemde zirveye ulaştı ve o zamandan bu yana sabit seyrediyor. O noktaya ulaştıktan sonra insanları daha fazla gelir elde etmek değil daha çok eşitlik, iyi ilişkiler ve güçlü sosyal güvenceler mutlu ediyor.[25]

Bütün bunlar ışığında belki de Kosta Rika gibi ülkeleri azgelişmiş değil, yeteri oranda gelişmiş ülkeler olarak görmek gerekiyor. İnsanların düşük gelir ve tüketim seviyeleriyle uzun ve mutlu yaşamlar sürdüğü yerleri Batılı modeller uyarınca kalkındırılması gereken geri kalmış yerler olarak değil, hakkıyla işleyen bir yaşamın numuneleri olarak görmeli ve zengin ülkeleri fazla tüketimlerini azaltmaya davet etmeliyiz.[26]

Bu öneriler Güney'de muhtemelen yaygın destek görecektir ama Batılıları ikna etmek o kadar kolay olmayabilir. Fakat önümüzdeki görev kolay olmasa da imkânsız değil. Yakın dönemde gerçekleştirilen bir tüketici araştırmasına göre orta ve yüksek gelirli ülkelerde yaşayanların yüzde 70'i aşırı tüketimin gezegenimizi ve insanlığı risk altında bıraktığına inanıyor. Yine buna benzer bir çoğunluk, daha az şey satın almak ve daha az şeye sahip olmak için çaba göstermemiz gerektiğine, bunun mutlu olmamızı engellemeyeceğine inanıyor.[27] Yani bu yönde bir bilinç zaten oluşuyor. İnsanlar farklı bir dünyaya hazır.

25. Benjamin Radcliffe, "A happy state", *Aeon*, 17 Eylül 2015. Ayrıca bkz. Richard Wilkinson ve Kate Pickett, *The Spirit Level*.

26. P. Edward, "The Ethical Poverty Line: a moral quantification of absolute poverty", *Third World Quarterly* 27 (2), 2006, s. 377-93.

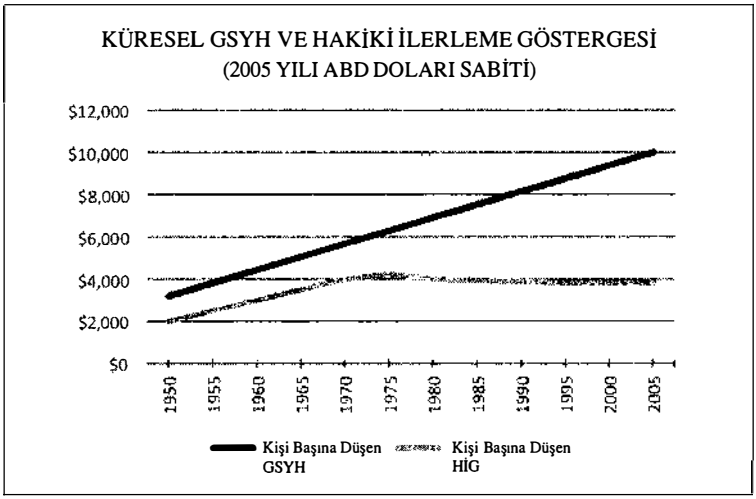
27. Akt. Jennifer Elks, "Havas: 'Smarter' consumers will significantly alter economic models and the role of brands", *Sustainable Brands*, 15 Mayıs 2014.

Geleceği Yaratmak

Bilim insanları yaşadığımız krizin merkezinde üstel GSYH artışı modelinin yer aldığı konusunda haklıysa, alternatif bir gelecek hayal etmeye bu noktadan başlamamız gerekiyor. Atılması gereken belli başlı adımların ilki GSYH'yi ekonomik ilerlemeyi ölçme yöntemi olarak kullanmaktan vazgeçip yeni bir yol bulmak olmalıdır. Başarıyı ölçmekte kullanabileceğimiz farklı yöntemler halihazırda mevcut. Örneğin Hakiki İlerleme Göstergesi (Genuine Progress Indicator, HİG) GSYH'yi temel alsa da ev işleri ve gönüllü işler gibi pozitif kalemleri de hesaplamaya dahil ediyor ve kirlilik, kaynak tüketimi, suç gibi negatif kalemleri dışarıda bırakıp eşitsizlik faktörü üstünden hesap düzeltmesi de yapıyor. Maryland ve Vermont gibi bazı ABD eyaletleri asıl olarak GSYH'yi kullansa da HİG'yi de ek ilerleme göstergesi olarak kullanmaya başladı bile. Kosta Rika bu ölçeği asıl yöntem olarak kullanan ilk ülke olmaya hazırlanıyor, sonraki ülkelerin de İskoçya ve İsveç olma ihtimali var.

HİG'i ölçünce karşımıza GSYH ile ölçülene göre çok daha farklı bir toplum tablosu çıkıyor. Sırf karşılaştırma maksadıyla küresel HİG ve GSYH grafiklerini yan yana koyunca HİG'in 1970'lerin ortalarına kadar GSYH ile birlikte yükseldiğini ve ardından sabitlendiğini, hatta GSYH artmasına rağmen gerilemeye başladığını görüyoruz.

Bu da GSYH'yi artırmanın artık daha iyi bir toplum yaratmak anlamına gelmediğini gösteren bir başka kanıt. HİG gibi bir ölçüt kullanmaya başlamanın son derece etkili sonuçları olacaktır. Devletlerimizi HİG sıralamasında üst sıralara yükselmeye teşvik edebilirsek, iyi ekonomik çıktılara yol açan politikalara ağırlık verilip kötü sonuç verenler terk edilmeye başlanacaktır. Tabii ki eldeki tek seçenek HİG değil. New Economics Foundation tarafından tasarlanan ve ortalama yaşam süresi, mutluluk ve ekolojik ayak izini ölçen Mutlu Gezegen Endeksi; OECD'nin kullandığı, toplumsal ve çevresel refahın on bir farklı boyutunu hesaba katan İyi Yaşam Endeksi veya şimdiye kadar akla gelmemiş farklı ölçme yöntemleri kullanılabilir. Gerçekten nelere değer verdiğimizi ve ilerlemeyi nasıl ölçmek istediğimizi açık

bir şekilde tartışmak ancak GSYH prangasından kurtulunca mümkün olabilir. Belli açılardan demokratik eylemin en ileri noktasının da bu olduğu söylenebilir. Şurası kesin ki, hangi yöntem seçilirse seçilsin ortaya GSYH modelinden çok daha farklı bir tablo çıkacaktır. Hatta muhtemelen yeni modelde sürekli büyüme diye bir kavram olmayacaktır bile, çünkü *herhangi* bir şeyi (iyi şeyleri bile) sürekli olarak büyütmek felsefi açıdan saçma bir eylem.

Tabii sürekli ekonomik yayılmayı dayatan tek şey GSYH büyümesi değil. *Kamu sektöründeki* birincil dayatma GSYH olabilir, ama bir de işin özel sektörü ilgilendiren tarafı var: şirketlerin hissedarların elindeki değeri sürekli artırma zorunluluğu. Bu zorunluluk da –tıpkı GSYH gibi– sonradan ortaya çıkmış bir şey ve bunun geçmişini de 1919 yılında ABD Yüksek Mahkemesi'nde görülen ünlü *Dodge v. Ford Motor Company* davasıyla başlatmak mümkün. O dönemde Ford şirketi oldukça büyük miktarda sermaye fazlasına sahipti ve Henry Ford bu paranın bir kısmını zaten yüksek bulunan işçi ücretlerini biraz daha artırmak için kullanmaya karar vermişti. Şirketin en büyük hissedarlarından ikisi, Dodge kardeşler, Ford'un elindeki sermayenin aslında şirketin hissedarlarına ait olduğunu ve gerek olma-

dığı halde işçi ücretlerini artırmanın bir anlamda hissedarların parasını çalmak anlamına geldiğini öne sürerek bu kararı mahkemeye taşıdı. Mahkeme Dodge kardeşler lehine karar verince bir hukuki teamül oluştu. Ticari kararları verirken hissedarların getirisini birinci planda tutmak gerekiyordu. CEO'lar kontrol ettikleri parayı işçi ücretlerini artırmak ya da çevreyi korumak gibi bir iş için kullanmak istese dahi, böyle bir adım atmak hissedarların eline geçecek paranın azalması anlamına geliyorsa elleri kolları yasalar tarafından bağlanmış durumdadır. Günümüzde büyük şirketler önemli ölçüde bu ilke doğrultusunda hareket ediyor, bu yüzden de normalde olacaklarından çok daha açgözlü hale geliyorlar. Bu hareket tarzını ortadan kaldırmak şirketlerin başka öncelikleri de değerlendirebilmesi için bir hareket alanı açmaya yarayacaktır.

*

GSYH ölçütünden ve hissedarları kayıran yasalardan kurtulmak son derece önemli ilk adımlar, ama bunlar tek başına yeterli değil. Bu adımlar dikkatimizi toplayıp yeni alanlara yöneltmek için işe yarayabilir, ama büyümenin daha derinlerde yer alan ve ilk bakışta görülmesi kolay olmayan itici gücüne, yani borç meselesine dair eyleme geçmemizi sağlamaz. Şu anda ekonomilerimizin büyümek *zorunda* olmasının nedenlerinden biri borç. Borca faiz işletiliyor ve faiz de borcun üstel olarak artması anlamına geliyor. Bir ülkenin borcunu uzun vadede ödeyebilmesi için ekonomisini de borcunun büyüme ivmesine paralel büyütmesi gerekiyor. Aynı şey şirketler için de geçerli. Şirket kurmak istiyorsanız muhtemelen kredi çekerek yola çıkarsınız. O noktadan sonra sadece işçi maaşlarını ödeyip ailenizi geçindirecek kadar para kazanmakla yetinemezsiniz çünkü bileşik faize tabi kredinizin taksitlerini ödeyebilecek kadar kâr etmeniz gerekir. İster ülke olun ister şirket, hatta birey olarak bile, büyümediğiniz sürece borcun biriktiğini ve sonunda bir finans krizine yol açtığını görürsünüz. Büyümezseniz çökersiniz.

Bu baskıyı hafifletmenin yöntemlerinden biri borçların bir kısmını silmek olabilir. Bir önceki bölümde de ele aldığımız gibi, ba-

ğımsız devletlerin borçlarını silmek bu ülkeleri borç ödeyecek kaynak bulmak amacıyla kendi kaynaklarını yağmalamaktan, vatandaşlarını sömürmekten alıkoymaya yarayacaktır. Bireylerin borçlarını iptal etmek daha az çalışmalarını mümkün kılacaktır. Tabii ki bu durumda da borç verenler (örneğin kredilerin çoğunun kaynağı olan Wall Street bankaları) zarara uğrayacak. Ama yine de bunu makul bir fedakârlık olarak görüp yolumuza devam edebiliriz.

Fakat borçları silmek bile ancak kısa vadeli bir çözüm olur; en temeldeki soruna, yani küresel ekonomik sistemin bir borç biçimi olan paraya bağlı olarak işlemesine çare olamaz. Kredi çekmek için bankaya gittiğinizde bankanın size kendi rezervinden borç verdiğini, bu paranın diğer müşteriler tarafından yatırılmış olan ve kasalarda saklanan birikimlerden elde edildiğini düşünebilirsiniz. Fakat işin aslı öyle değil. Bankalar verdikleri kredinin yaklaşık yüzde 10 kadarını rezerv olarak bulundurmak zorunda. Buna da "kısmi rezerv bankacılığı" adı veriliyor. Yani bankalar ellerinde bulundurduklarının on katı kadar kredi veriyorlar. Peki bu fazladan para gerçekte yoksa, nereden geliyor? Bankalar bu parayı yoktan var ediyor. Parayı *kredi verme yoluyla meydana getiriyorlar*. Şu anda ekonomide dolaşım halinde olan paranın yaklaşık yüzde 90'ı bu şekilde yaratılmış durumda. Yani elimizden geçen her bir banknot aslında birilerinin borcunu temsil ediyor. Her bir kuruş borcun da *faizle*, yani daha çok çalışarak, daha çok üreterek veya daha çok kaynak çıkararak geri ödenmesi gerekiyor.

Ekonomimizin borca dayalı para birimlerine bağlı olarak işlemesi sürekli büyümesini zorunlu kılan nedenlerden biri. Kısmi rezerv bankacılığını sınırlandırarak ekonomilerimizi boyunduruk altına alan borç miktarını epeyce azaltabilir, böylelikle büyüme baskısını azaltabiliriz. Bunu yapmanın kolay yollarından biri, bankaları verdikleri krediye oranla daha fazla rezerv bulundurmaya zorlamak olabilir. Tabii deneyebileceğimiz daha ilginç bir yöntem de var: Borca dayalı para sistemini tamamen terk edebiliriz. Parayı yaratma işini ticari bankalara bırakmaktansa paranın devlet eliyle (borca bağlı olmaksızın) üretilmesini ve ekonomiye kredi olarak değil harcama olarak girmesini sağlayabiliriz. Böylelikle para üretme sorumluluğu de-

mokratik, hesap verebilir nitelik taşıyan, şeffaf ve bağımsız bir kuruma devredilmiş olur. Tabii ki bankalar bu durumda da kredi vermeye devam edebilir, ama bu durumda verdikleri krediyi kuruşu kuruşuna rezerv olarak tutmaları gerekecektir.

Bu çok radikal bir öneri değil. 2012 yılında IMF bünyesindeki bir grup ileri görüşlü iktisatçı, böyle bir sistemin hem kamu borçlarını hem bireysel borçları büyük oranda azaltacağını ve dolayısıyla küresel ekonomiyi daha istikrarlı hale getireceğini belirterek tam olarak bu öneriyi dile getirdi ve basında geniş yankı uyandırdı.[28] İngiltere'de Positive Money adında bir grup bu yönde kampanyalar düzenleyerek epey ses getirdi.

*

Bu gibi değişiklikler bizi büyüme prangasından kurtarmakta oldukça faydalı olacaktır. Fakat şunu unutmamak gerekiyor: Amacımız sadece ekonominin gereksiz yere büyümesini önlemek değil, (özellikle zengin ülkelerdeki) toplam tüketimi sürdürülebilir seviyelere çekebilmek amacıyla faal bir biçimde *azaltmanın* da bir yolunu bulmamız gerekiyor. Bunun için de epeyce bir yaratıcı fikre ihtiyacımız var.

Bu meseleyi halletmek için atılabilecek ilk adımlardan biri, gereksiz tüketimin en önemli nedenlerinden biri olan reklamcılık sektörüne eğilmek olabilir. Tarihin büyük bir kısmı boyunca böyle bir meselemiz yoktu. 20. yüzyılın başlarına dek tüketim büyük oranda son derece yavan bir eylemdi, ihtiyacınız olan şeyi almaktan ibaretti. Reklamlar sadece belli bir ürünün işe yarar taraflarından haberdar olmamızı sağlıyordu. Fakat şirketler insanların sadece ihtiyaç duyduğu şeyleri alması halinde sonsuza dek büyüyemeyeceklerini fark etti. İhtiyaçların sınırlı olması kârın da sınırlı olması anlamına geliyordu. Şirketlerin bu engeli aşmak için, piyasa doygunluğunu aşabilmek için bir çözüme ihtiyacı vardı ve bu çözümü o dönemde Edward Bernays tarafından geliştirilmekte olan yeni reklamcılık teorilerinde buldular. Psikanalist Sigmund Freud'un yeğeni olan Bernays,

28. Jaromir Benes ve Michael Kumhof, *The Chicago Plan Revisited*, IMF Ön Raporu WP/12/202, New York: International Monetary Fund, 2012.

perakendecilere insanların duygularını manipüle ederek onlara ihtiyaç duymadıkları şeyleri satabileceklerini öğretti. Örneğin önce insanların zihnine endişe tohumları ekip ardından ürününüzü bu endişeyi giderecek bir çözüm olarak pazarlamak mümkündü. Ya da elinizdeki ürünü toplumsal kabul görmeye, sınıfsal farklılığını ifade etmeye yarayacağı gibi vaatlerle satabilirdiniz. Tüketici talebini sürekli yüksek tutmak için çareler arayan Amerikalı perakendeciler bu reklamcılık yöntemine dört elle sarıldı.

Günümüzde reklamcılık ekonomide dev bir paya sahip. Yakın dönemde hazırlanan bir rapora göre ABD'de reklamcılığa sırf 2007 yılında (2015 yılı dolar sabitiyle) 321 milyar dolar harcandı ve bu miktar o zamandan bu yana yılda yüzde 5 kadar (ekonomik büyümeden çok daha hızlı) artıyor.[29] Bu reklam çılgınlığı tüketimi baş döndürücü seviyelere çıkardı. Öyle ki, ortalama Amerikalı bugün 1950 yılına kıyasla iki kat fazla tüketim yapıyor.[30]

Bütün bunlar ışığında, aşırı tüketimin kolay bir çözümü reklamcılığı (en azından kamusal alanda, insanların neyi görüp neyi görmeyeceğini tercih etme şansı olmayan yerlerde) yasaklamak olacaktır. Bu kulağa imkânsız bir fikir gibi gelebilir, ama 20 milyon nüfusa sahip São Paolo şehri bu yasağı uygulamaya başladı bile.[31] Sonuç mu? İnsanların mutluluğu arttı. Kendine daha çok güvenen, hayatından daha memnun, daha az tüketen insanlar ortaya çıktı. Paris de yakın dönemde bu yönde adımlar atarak açık mekânlardaki reklamlara kısıtlama getirdi, hatta okullara yakın bölgelerdeki reklam tabelalarını tamamen yasakladı. Daha agresif bir başka seçenek de reklamların yerine daha az tüketmeyi teşvik etmeye yönelik içerikler yerleştirmek olabilir. Bu yaklaşımın öncülüğünü yapan Çin, sera gazı salımını azaltmak amacıyla 2030 yılına kadar ülkedeki et tüketimini yarıya düşürmeyi hedefleyen yeni bir kampanya yürütüyor. Tabii ge-

29. ABD reklamcılık harcamaları için: purplemotes.net/2008/09/14/us-advertising-expenditure-data/.

30. Betsy Taylor ve Dave Tilford, "Why consumption matters", Juliet B. Schor ve Douglas B. Holt (haz.), *The Consumer Society Reader* içinde, New York: The New Press, 2000, s. 467.

31. Neal Lawson, "Ban outdoor advertising", *Guardian*, 20 Nisan 2012.

reksiz ve zararlı ürünleri hepten yasaklamak da bir çözüm olabilir. Örneğin Avustralya ve ABD'de bazı şehirlerde şişelenmiş su satışı yasaklandı. Tüketimi azaltacak başka çözümler arasında kredi kartı kullanımına yeni düzenlemeler getirmek, lüks ürünlerden alınan vergileri artırmak ve satış sürekliliği sağlamak amacıyla kalitesiz, kısa bir süre kullanılıp atılacak mallar üreten şirketlerin "planlı eskitme" stratejisini yasaklamak sayılabilir.

Peki ya istihdam ne olacak? Üretimi ve tüketimi dizginlediğimizde ortaya bir işsizlik krizi çıkmayacak mı? Bu da ciddiye alınması gereken, önemli bir soru. Sonuçta siyasetçiler sürekli ekonomik büyüme için çabalıyorlar çünkü istihdamı artırmaya çalışıyorlar, onlara oy kazandıran şey bu. Fakat hem ekonomik faaliyeti azaltıp hem de herkesin anlamlı birer işi olmasını sağlamanın yaratıcı yolları da var. Bu konuda öne çıkan önerilerden biri de haftalık çalışma saatlerini (ABD ortalaması olan) kırk yedi saatten otuz, hatta yirmi saat seviyesine çekmek. Gereksiz veya zararlı sektörleri (ekonomik ilerlemeyi GSYH yerine HİG gibi bir yöntemle ölçmeye başladığımızda zaten körelecek olan sektörleri) devreden çıkarıp geriye kalan işleri de iş paylaşımı gibi yöntemlerle bölüştürerek bunu hayata geçirebiliriz. Londra merkezli New Economics Foundation tarafından yapılan araştırmaya göre, haftalık çalışma saatlerinin düşmesi aşırı çalışmaktan dolayı ortaya çıkan fiziksel ve psikolojik rahatsızlıkları azaltmakla kalmıyor, tüketimin ve sera gazı salımının da düşmesine yardımcı oluyor.[32] Daha az çalışırsak çocuklara ve yaşlı akrabalara bakmak, kendi gıda ürünlerimizi yetiştirmek, kendi yemeğimizi pişirmek, temizliğimizi yapmak, bahçeyle ilgilenmek gibi genellikle para karşılığında başkalarına yaptırdığımız çeşitli faaliyetlere daha çok zaman ayırma imkânımız artıyor. Böylelikle komşularımızı daha iyi tanıma fırsatına kavuşup birtakım becerileri ve eşyaları paylaşma ihtimalimiz de artıyor.

Son yıllarda herkes için asgari temel gelir uygulamasına geçilmesi fikri de kamuoyunda epey yankı buldu. Temel gelir uygulaması

32. Anna Coote ve diğ., *21 Hours: Why a Shorter Working Week Can Help Us All to Flourish in the 21st Century*, Londra: New Economics Foundation, 2010.

çeşitli nedenlerle savunulsa da en çok yoksulluğu azaltmak için gündeme getiriliyor. Son on yıl içinde elde edilen çok büyük miktardaki veri, Güney'deki yoksullara yapılan doğrudan nakit transferinin yoksulluğu azaltmaktaki en etkili yöntem olduğunu ortaya koyuyor. Yoksulluk oranı üstünde toplam etkisi sıfıra denk olan ve kişisel borç yükünün artmasına da katkıda bulunan mikrofinans uygulamalarının aksine, doğrudan nakit transferi yerel ekonomiyi hareketlendiren ve sürdürülebilir mahalleler oluşmasına katkıda bulunan pozitif bir para türünü temsil ediyor.[33] Güney Afrika, Hindistan, Endonezya, Meksika ve başka pek çok ülkede uygulanan bu tür projeler son derece başarılı oldu. Bölgedeki en büyük iki istihdam alanı olan tekstil ve küçük tüketici elektroniği sektöründeki işler giderek makinelere devredildiği için Küresel Güney'de doğrudan nakit transferi yönteminin uygulanması giderek daha da önem kazanacak. Bu sektörler tamamen robotlara teslim edilince zaten kıt kanaat geçinen insanların yaşam standartlarında kayda değer bir düşüş yaşanacağı için yeni geçim yöntemleri yaratılması gerekiyor.

ABD ve Avrupa'da ise temel gelir uygulaması bambaşka nedenlerden dolayı anlamlı bir uygulama olur. Öncelikle bu uygulamayla yoksulluk azalacaktır. Aynı zamanda, işverenler işçi çekebilmek için daha iyi teklifler sunmak zorunda kalacağı için çalışma koşulları ve ücretler de iyileşecektir. Fakat belki bunlardan da önemlisi, artık korkunç seviyelere gelmiş olan eşitsizlik bu şekilde törpülenecektir. Bu hem ahlaki nedenler dolayısıyla, hem de daha fazla eşitlik sayesinde ekonomik büyüme baskısı azalacağı için önemli bir mesele. İlk bakışta bunun neden böyle olduğu anlaşılmayabilir, ama unutmamak gerekiyor ki siyasetçilerin ekonomik büyümeyi bu kadar cazip görme nedenlerinden biri, büyüme fikrinin bölüşüm gibi ciddi bir meseleyi es geçebilmelerine imkân tanıması. Pasta büyüdüğü sürece mevcut kaynakların yeniden bölüşümüne yönelik baskı azalıyor. Sadece büyüme vaadi bile yeniden bölüşümü savunan siyasetin önünde

33. Maren Duvendack ve diğ., *What is the Evidence of the Impact of Microfinance on the Well-Being of Poor People?*, Londra: EPPI-Centre, Social Science Research Unit, Institute of Education, University of London, 2011.

bir engel vazifesi görüyor. ABD Merkez Bankası'nın eski yönetim kurulu üyelerinden Henry Wallich bir zamanlar şöyle diyordu: "Büyüme, gelir eşitliğinin ikamesidir. Büyüme olduğu sürece umut vardır, bu da gelirler arasındaki büyük farkları tahammül edilebilir kılar." Bu formülün altında önemli bir sır yatıyor. Eğer büyüme eşitliğin ikamesiyse, eşitlik de büyümenin ikamesidir.[34] Temel gelir uygulaması bu yönde ciddi bir mesafe kaydetmemize yarayacaktır. Tabii bundan da önce, temel gelir uygulaması sayesinde insanların sırf hayatta kalabilmek için haftada kırk, hatta altmış saat çalışması önlenerek aşırı yüklenmiş üretim çarklarımızın biraz yavaşlaması sağlanacaktır.

Temel gelir uygulaması farklı şekillerde finanse edilebilir. Amerikalı iktisatçı Henry George'un sıkça dile getirdiği arsa değeri vergisi türünden kademeli artan ticari arazi kullanım vergileri; Nobel ödüllü iktisatçı James Tobin tarafından önerilen ve sermaye kazançlarına, döviz/finans işlemlerine uygulanacak Robin Hood vergisi türünden vergiler bu amaçla kullanılabilir. Veya şu anda vergi cennetlerinde gizlenen 32 trilyon dolar değerindeki özel servet birikimlerinin vergilendirilmesiyle elde edilecek gelirler doğrudan nakit transferi için kullanılabilir.

ABD'nin Alaska eyaletinde doğal kaynaklar müşterek kabul edildiği için her vatandaşa eyaletin petrol gelirlerinden yıllık bir pay ödeniyor. Alaska modeli takdir gören ve etkili bir yöntem, araştırmacılar aynı yaklaşımın ormanlar ve balık av sahaları gibi başka alanlara da uygulanabileceğine işaret ediyor. Hatta bu sistem belki hava için bile işletilebilir, toplanan karbon vergisi herkese temel gelir olarak dağıtılabilir.

Umudu Canlandırmak

Ne yazık ki küçülmenin ihtiyaç duyduğumuz kadar hızlı gerçekleşmesi pek olası görünmüyor. Toplumsal değişim ağır ilerleyebiliyor.

34. Rob Dietz ve Daniel W. O'Neill, *Enough is Enough: Building a Sustainable Economy in a World of Finite Resources*, New York: Routledge, 2013.

Bu fikirler yavaş yavaş zemin kazansa da kolektif bilincimizin bu konu etrafında harekete geçmesi için bir sonraki kuşağı beklememiz gerekebilir, fakat o kadar vaktimiz yok. Yine de bir çıkış yolumuz olabilir. O da toprakla ilgili.

Dünyada okyanuslardan sonra ikinci büyük karbon yutağı olan toprak, bütün bitki ve ağaçların toplam karbon tutma kapasitesini dörde katlıyor. Fakat ormansızlaştırma ve endüstriyel tarım (toprağın aşırı sürülmesi, monokültür uygulamaları, yoğun kimyasal gübre ve haşere ilacı kullanımı) gibi insan faaliyetleri topraklarımızı büyük bir hızla bozuyor, içindeki organik maddelerin ölmesine neden oluyor. Şu anda tarım topraklarının yüzde 40'ı "bozulmuş" veya "ciddi derecede bozulmuş" olarak sınıflandırılıyor.[35] Hatta endüstriyel tarım yüzünden topraklarımız o kadar çok zarar gördü ki, son kırk yılda dünyadaki tarım arazilerinin üçte biri yok oldu.[36] Topraklarımız bozuldukça karbon tutma kapasitelerini de kaybediyor ve atmosfere çok büyük miktarlarda CO_2 salınmasına neden oluyor.

Neyse ki yavaş yavaş belirginleşen bir çözüm ihtimali var. Dünyanın dört bir yanından bilim insanları ve çiftçiler, yoğun endüstriyel tarımı terk edip daha ekolojik yöntemlere geçerek (örneğin organik gübre kullanmakla yetinmeyip araziyi sürmeden, kompost kullanarak, her yıl farklı ürün ekerek) bozulmuş toprakları onarıp canlandırabileceğimizi gösteriyor. İşin en güzel tarafı da şu: Toprak canlandıkça CO_2 tutma kapasitesini geri kazandığı gibi, atmosferden de CO_2 çekmeye başlıyor. Bu konuya dair bilimsel veriler oldukça heyecan verici. Yakın geçmişte ABD Ulusal Bilimler Akademisi tarafından yayımlanan bir çalışmada onarıcı tarımın küresel karbon salımımızın yüzde 3'ünü tutmaya yarayabileceği hesap ediliyor.[37] *Science* dergi-

35. Dünya Ekonomik Forumu, "What if the world's soil runs out?", *Time*, 14 Aralık 2012.

36. Oliver Milman, "Earth has lost a third of arable land in past 40 years, scientists say", *Guardian*, 2 Aralık 2015.

37. Andreas Gattinger ve diğ., "Enhanced top soil carbon stocks under organic farming", *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 109 (44), 2012, s. 18226-31.

38. R. Lal, "Soil carbon sequestration impacts on global climate change and food security", *Science* 304, 2004, s. 5677.

sinde çıkan bir makalede bu oranın yüzde 15'e kadar çıkabileceği belirtiliyor.[38] Pennsylvania merkezli Rodale Enstitüsü'nün yaptığı (henüz hakem sürecinden geçmemiş) yeni bir araştırmada karbon yakalama oranının yüzde 40'lara varabileceği, bu onarım tekniklerini meralara da uygulayacak olursak küresel salımların yüzde 100'ünden fazlasını yakalamayı başarabileceğimiz öngörülüyor.[39]

Başka bir deyişle, onarıcı tarım gezegenin sıcaklığını gerçekten düşürmek için kullanabileceğimiz en güçlü silah olabilir. Bu yöntemin oldukça faydalı bir de yan etkisi var: Onarıcı yöntemler toprağın verimini artırıp kuraklığa ve sellere karşı direncini kuvvetlendirerek uzun vadede daha çok mahsul alınmasını sağlıyor.[40] İklim değişikliğinin tarım faaliyetlerini günden güne zorlaştırdığı bir dönemde gıda güvenliği alanında atabileceğimiz en mantıklı adım bu olabilir. Tabii ki onarıcı tarım iklim krizine kalıcı bir çözüm sağlayamaz, çünkü toprağın tutabileceği karbon miktarının bir sınırı var. Mümkün olan en kısa sürede fosil yakıt kullanmayı bırakmamız ve daha da önemlisi, sınırsız üstel büyüme takıntımızdan kurtulmamız, malzeme ekonomimizi ekolojik döngülerle daha uyumlu hale gelecek şekilde küçültmemiz gerekiyor. Bu süreçte onarıcı uygulamalar da bize biraz zaman kazandırmaya yarayabilir.

Bu örneği seçmemin nedeni, bu noktaya gelmemize neden olan mantığı benimseyen ve Dünya'yı boyun eğdirilecek, tahakküm edilecek bir şey olarak gören diğer negatif salım ve jeomühendislik planlarının pek çoğundan özü itibarıyla farklı olması. İklim değişikliğinin çözümü gezegenimizi insan arzularına göre eğip bükmeyi hedefleyen son moda tekniklerde bulunamaz. Belki de yapmamız gereken şey, ayakları yere basan bir çözüme odaklanıp yola varlığımızın temeli olan topraklardan başlayarak bir bakım ve iyileştirme etiğine sarılmaktır. Onarıcı tarım, yaşadığımız krize cafcaflı yeni teknolojilere gereksinim duymaksızın ilk elden müdahale etme imkânı veriyor. Bu teknik, türümüzün son 200 000 yılı başarılı bir şekilde

39. Rodale Institute, *Regenerative Organic Agriculture and Climate Change*, Kutztown, PA: Rodale Institute, 2014.

40. R. Lal, *a.g.m.*

geçirmesini sağlayan kadim bilgilerin bir kısmını hatırlamayı gerektiriyor. Varlığımızın balıktan ağaca, arıdan tohuma, mecbur olduğumuz toprağı meydana getiren mikroorganizmalara kadar diğer bütün canlıların varlığına bağlı olduğu gerçeğine dayanan bu bilgi, önümüzdeki 200 000 yılda da varlığımızı sürdürebilmek için tek umudumuz olabilir. Bu konuda da dünya sisteminin çevresinde yer alan, devletlerimizin uzun zamandır "azgelişmiş" diye bahsettiği halklardan öğreneceğimiz çok şey var.

*

Zengin ülkeler yaşam kalitelerini korumak, hatta iyileştirmek hedefiyle malzeme ekonomilerini planlı bir şekilde küçültmek üzere harekete geçecek olursa, yoksul ülkelerin insan refahının en temel standartlarına erişebilmek için kullanabileceği bir ekolojik alan da açılmış olacak. O halde bile Güney önemli bir karar vermek zorunda kalacak. İstihraç, tüketim ve büyümeye odaklanan Batı kaynaklı standart kalkınma modeline mi uyacaklar yoksa yepyeni bir yola koyulmak için karşılarına çıkan fırsatı mı değerlendirecekler?

1960'ların başlarında, tam da sömürgeci projenin çöktüğü esnada, Martinikli devrimci entelektüel Frantz Fanon, bugün yepyeni ve belki de yazıldığı dönemdekinden bile daha kuvvetli bir anlama kavuşan şu satırları kaleme almıştı:

> O halde yoldaşlar, Avrupa oyunu sonunda bitti, başka bir şey bulmalıyız. Avrupa'yı taklit etmediğimiz sürece, Avrupa düzeyine çıkma saplantısına takılıp kalmadığımız sürece bugün her şeyi yapabiliriz. Avrupa bugün öyle delice, öyle soluksuz bir ivme kazandı ki, bütün denetimi ve aklını kaybetti; baş döndürücü bir hızla dosdoğru uçuruma koşuyor. Tüm hızımızla ondan kurtulursak iyi ederiz. Bugün Üçüncü Dünya Avrupa'nın karşısında, projesi bu Avrupa'nın yanıt bulamadığı sorunları çözmeye çalışmak olan muazzam bir kütle olarak duruyor. Ama şimdi önemli olan kârlılık sorunu değil, üretkenliği artırma sorunu değil, üretim oranları sorunu değil. Hayır, kimseye yetişmek istemiyoruz. Yapmak istediğimiz şey şudur: Gece gündüz, her an her dakika insanın, her insanın yanında yürümek. Öyleyse yoldaşlar, esin kaynağını Avrupa'dan alan devletler, kurumlar ve toplumlar yaratarak Avrupa'ya minnet borcu ödemeyelim. İnsanlık bizden bu grotesk ve genellikle tiksindirici taklit yerine başka şeyler bekliyor.[41]

Fanon'un "başka bir şey" dediği şeyin Güney'in farklı bölgelerinde, betonu delen filizler gibi yeşermeye başladığını görüyoruz. Bilindiği gibi Bhutan GSYH'ye dayalı büyümeyi reddederek yerine Gayrisafi Milli Mutluluk adını verdiği toplumsal ilerleme ölçütünü kullanıyor. Fakat bu, sadece medyanın ilginç bulup gündeme getirdiği bir ayrıntıdan, buzdağının görünen kısmından ibaret. Latin Amerika'nın pek çok bölgesinde yerli eylemciler, Quechua dilinde "uyum ve denge içinde yaşamak" anlamına gelen *sumak kawsay* kavramını yaygınlaştırdı. *Sumak kawsay*, özne ile nesne arasında, ben ile öteki arasında, insanlık ile doğal dünya arasında derinlemesine bir kavramsal ayrıma dayanan Batı tipi kalkınma modelinden farklı olarak, birbirimize bağlı olduğumuzu, aynı bütünün parçası olduğumuzu, refah ve mutluluğumuzun içinde bulunduğumuz ekosistemlerden ayrıştırılamayacağını fark etmeye davet ediyor bizi. Bu felsefe endüstriyel kalkınma modelinin merkezinde yer alan çizgisel düşünceyi reddedip daha ilişkisel düşünmeye çağırıyor. *Sumak kawsay* fikri o kadar yaygın kabul gördü ki, ekosistemlerin var olma ve gelişme haklarını koruyacak şekilde 2008'de Ekvador'un, 2009'da da Bolivya'nın anayasasına girdi. Tabii ki bu iki örnek de kusursuz değil. Ekvador'da da Bolivya'da da ikiyüzlü siyasetçiler *sumak kawsay* fikrini istihraca odaklı gündemlerini gizlemek için kullandı, ama yine de fikrin kendisi yaygınlaşmaya devam ediyor.

Latin Amerika bu konuda yalnız değil. Hindistan'da, kırsal bölgelerdeki yoksullar "ekolojik *swaraj*" ilkesini gündeme taşıyor. Onarıcı adımlar atmayı ve etraflarındaki ekolojiyle uyum içinde yaşamayı hedefleyen insanlar uzak ülkelerin başkentlerinde kararlaştırılan planlara uymak yerine doğal kaynaklar ve çevre hakkında verecekleri kararlar için doğrudan demokrasiyi işletiyor. Ortadoğu'da, Kuzey Irak dağlarında ve Suriye'nin Rojava bölgesinde yaşayan insanlar da benzer fikirleri hayata geçirmeye çalışıyor. IŞİD'le veya bölgesel hâkimiyet sağlamak için birbiriyle çatışan diğer gruplarla sa-

41. Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth*. Önsöz: Jean-Paul Sartre, İng. çev. Constance Farrington, New York: Grove Press, 1963; Türkçesi: *Yeryüzünün Lanetlileri*, çev. Şen Süer, İletişim, 2021.

vaşmak üzere merkezi idarenin bu bölgelerden çekilmesi üzerine halk bu fırsatı değerlendirerek doğrudan demokrasiyi, cinsiyet eşitliğini ve onarıcı tarımı ön plana çıkaran, Batı kaynaklı kalkınma modeliyle temelden ayrışan bir hamleyle toplumsal-ekolojik bir devrim örgütlüyor.

Bütün bunların nelere yol açabileceğini tahmin etmek kolay değil. İnsanlar kalkınmaya dair hâkim anlatıyı reddetmeye başlayınca bereketli ve çeşitli ihtimallere gebe bir geleceğe kavuşacağız. Yeter ki o geleceği yaratacak cesaretimiz olsun.

—

Teşekkür

EDUARDO GALEANO'nun *Latin Amerika'nın Kesik Damarları*'nı, editörlük mesaisini bitirip eve geldikten sonra, sadece akşamları yazarak üç ayda tamamladığı söyleniyor. İnsanı imrendiren bu bilgiye Isabelle Allende'nin kitaba yazdığı önsözde rastlamış ve epeyce etkilenmiştim. Galeano'nun Latin Amerika tarihini ele alış biçimini de oldukça beğenmiştim. Kanıt olarak ortaya koyduğu verilerden etkilenmiş, içimden keşke bu anlattıkları Latin Amerika'yla sınırlı kalmayıp Güney'in geri kalanını da kapsasaydı diye geçirmiştim. Nihayet bu kitaba dönüşecek olan yazıları yazmaya ilk koyulduğumda aklımda tam olarak bu vardı. Tabii ki ben ne yazarlık yeteneği ne de yazma hızı açısından Galeano'nun dengi değilim. Gündüzleri LSE'de araştırma ve ders faaliyetleriyle uğraştığım için ben de bu kitabı çoğunlukla işten artakalan zamanlarımda yazdım ama bitirmem üç aydan çok çok daha fazla sürdü. Yine de yola koyulmam için gereken ahmakça cesareti ilham ettiği için Galeano'ya teşekkür borçluyum.

Teşekkür borçlu olduğum çok sayıda başka insan da var. Aimé Césaire'in *Sömürgecilik Üzerine Söylev* eserini ne zaman tekrar okumak için elime alsam, bu kitapta anlatmaya çalıştığım, içimde uzun zamandır kaynayıp duran her şeyi kendisinin zaten 1950'de –hem de benden çok daha kıvrak bir şekilde– söylemiş olduğunu görüyorum. Aynı şey Frantz Fanon, Mahatma Gandhi, Walter Rodney, Julius Nyerere ve pek çok başka isim için de geçerli. Bir de sözleriyle değil, yaşamlarıyla dile gelenler, daha adil bir dünya için savaşırken davaları uğrunda öldürülenler var. Patrice Lumumba'dan Salvadore Allende'ye, Berta Cáceres'e kadar hepsini öz atalarım arasında sayıyorum. Bana kılavuzluk etmeye ve ilham vermeye devam ediyorlar.

Bu kitabın her bir bölümünde benden çok daha büyük düşünürlerden, yazarlardan faydalandım: Raúl Prebisch, Andre Gunder Frank, Gernot Köhler, Samir Amin, Sanjay Reddy, Frances Moore Lappé, Thomas Pogge, Peter Edward, David Woodward, Lant Pritchett, Mike Davis, Immanuel Wallerstein, Ellen Wood, David Harvey, Naomi Klein, Susan George, William Easterly, Joseph Stiglitz, Ha-Joon Chang, Nicholas Shaxson, Fred Pearce, Bill McKibben, David Graeber, Herman Daly, Vandana Shiva ve metinde, dipnotlarda adı geçen daha niceleri. Hepsinin sayamıyorum. Umarım eserlerini hakkıyla değerlendirebilmişimdir.

Bu yolculukta pek çok dostumun ve çalışma arkadaşımın desteğini gördüm. Zaman zaman birlikte yayınlar da yaptığımız Martin Kirk kitabın taslak halini okuyarak çok sayıda önemli noktaya dair önemli fikirler verdi. Alnoor Ladha ve /The Rules ekibi sayesinde bu kitabın sayfalarına yansıyan pek çok fikri derinlemesine ele alma ve geliştirme fırsatına kavuştuğum besleyici ve çetin bir entelektüel topluluğun içinde bulunma şansım oldu. Rebecca Reid projenin başlarında yaptığım araştırmalarda bana destek verdi. Alice Pearson ile bütün süreç boyunca son derece fayda gördüğüm bir iletişimimiz oldu. *Guardian*'dan Bibi van der Zee ve *Al Jazeera English*'teki editörlerim bu kitabın belli kısımlarının temelini oluşturan köşe yazılarımın son halini almasına yardımcı oldular. Kitap yayımlama konusunu değerlendirmeye başladığımda Ha-Joon Chang bana tavsiyelerde bulunma inceliğini göstererek projeme inandığını hissettirdi. Zoe Ross'un büyük desteğini gördüm, kendisiyle çalışmaktan keyif aldım. Daha iyi bir ajans temsilcisi hayal edemezdim. Editörüm Tom Avery yazdıklarımı büyük bir dikkatle okuyarak, akıcılık ve anlatım açısından son derece kuvvetli sezgilerini kullanarak bu kitabın çok daha güçlü ve okunaklı hale gelmesini sağladı. Caroline Johnson, Nicky Nevin, Joanna Taylor ve tabii ki müthiş çalışması kapağı süsleyen Natascha Nel'den oluşan Penguin Random House ekibi ile çalışmak da son derece keyifliydi.

Bu kitabı yazarken Leverhulme Vakfı'nın Early Career Fellowship bursiyeriydim, desteklerini minnetle anıyorum. Kitapta hata, kusur ettimse sorumluluğu bana ait. Kusursuz olmadığına da emi-

nim. Öncelikle, çok fazla şeyi kitabın kapsamı dışında bıraktığımı hissetmekten kendimi alıkoyamıyorum. Anlatım özlü olabilsin diye bazı önemli hikâyeleri kitaba dahil etmek mümkün olmadı. Bunların arasında Doğu Hindistan Şirketi kâr edebilsin diye 10 milyon insanın hayatını kaybettiği 1770 Büyük Bengal Kıtlığı'nı; Avrupa'nın Ortadoğu'yu parçalara ayırdığı Sykes-Picot Anlaşması'nı; Fransa'nın Hindiçin'i sömürgeleştirmesini; ABD'nin toprak reformu talep eden bir köylü ayaklanmasını yok etmek için bütün askeri gücünü devreye soktuğu Vietnam Savaşı'nı ve son yirmi yıl zarfında Ortadoğu'da gerçekleşen sayısız yabancı kaynaklı askeri müdahaleyi sayabilirim. Bütün bunlar –ve daha fazlası– aslında bu kitabın anlatmaya niyetlendiği hikâyenin birer parçasını oluşturuyor.

Eksilmeyen destekleri için anne ve babama da teşekkür etmeliyim. Ne zaman, nezaketen, kitabın nasıl gittiğini sorsalar onlara bilgisayarın başında oturup ekrandaki pikselleri seyrettiğim günleri uzun uzun anlattım, onlar da çaresizce beni dinlemek zorunda kaldı. Yazmak gerçekten de insanın yalnız kaldığı bir süreç. O yüzden eşim Guddi'yi sürekli yanı başımda bulabildiğim için çok şanslıyım. Mutfaktaki küçük ahşap masada, elimizde çay fincanlarıyla oturup sohbet ettiğimiz esnada fikirlerimi argümanlara, hikâyelere dönüştürmek konusunda bana büyük yardımı dokundu, hatırladıkça utandığım dağınık notlarımı ve karalamalarımı sabırla okudu. Benimkinden çok daha önemli ve zorlu bir mesleği icra ettiği esnada bile benden esirgemediği sabrı, entelektüel yoldaşlığı ve sınırsız desteği için kendisine minnettarım. Rahatlıkla diyebilirim ki hayatımda o olmasa sersefil, rezil herifin tekiydim.

Türkçe Basıma Sonsöz

Bizi Ayıran Uçurum ilk kez 2017'de yayımlandı. Aradan geçen zamanda bana yazarak veya söyleşilerde yanıma gelerek bu kitabın kendilerini nasıl etkilediğini anlatan çok sayıda insanla karşılaştım. Bunun için minnettarım. Bu türden sözler bana cesaret ve yaptıklarıma devam etme azmi veriyor. Fakat yine de bir araştırmacı olarak yazdıklarıma dönüp bakınca aradan geçen altı yılda öğrendiklerimi de kitaba ekleyebilmenin bir yolu olsaydı diye düşünüp hayıflanıyorum. Bilgi çok hızlı hareket ediyor, ben de bu bilgileri okurlarla paylaşmak istiyorum. Bu kitabı yazarken amacım erişilebilir, giriş niteliğinde bir kitap ortaya çıkarmaktı. Umarım hâlâ bu amaca hizmet edebiliyordur. Fakat daha fazla ve yeni bilgiler için okurlara tavsiye etmek istediğim birkaç kaynak var:

1. *Sömürgeciliğin etkileri ve kapitalist entegrasyon süreci hakkında*

Bizi Ayıran Uçurum Asya, Afrika ve Amerika kıtalarındaki halkların sömürgeleştirilme ve kapitalist dünya ekonomisine zorla dahil edilme sürecinde yaşadığı büyük zorlukları anlatıyor. Yakın dönemde Dylan Sullivan ile birlikte bu tarihi daha ayrıntılı bir şekilde ve 16. yüzyıldan itibaren gerçek ücretlere, insanların boylarına, ölüm oranlarına dair ampirik veriler üzerinden inceleyerek *World Development* dergisi için bir makale kaleme aldık. Sömürgeciliğin ve kapitalist entegrasyon sürecinin toplumsal göstergelerde büyük düşüşlere neden olduğunu, ücretlerin sadece hayatta kalmaya yarayacak seviyelere gerilediğini, birden fazla bölgede kitlesel ölümlerle sonuçlanan krizlerin yaşandığını gördük. Güney'de bu alanlarda toparlanma an-

cak 20. yüzyılda, ulusal kaynakların ve üretimin kontrolünü ele alan ilerici ve radikal sömürge karşıtı hareketlerin güçlenmesine paralel bir şekilde başladı.[1]

Bu tarih, kapitalizmin insanları yaygın ve ileri derecede yoksulluğun pençesinden kurtardığına dair hâkim anlatılara önemli bir karşı çıkış niteliği taşıyor. Aslında gerçek bu iddianın tam tersi: Yaygın ve ileri derecede yoksulluğa *neden olan* şey kapitalizm, insani kalkınma alanlarındaki her türlü ilerleme de sömürgecilik sonrası dönemdeki ilerici toplumsal hareketler ve yönetimler tarafından sağlandı.

2. *Yeni-sömürgeci bastırma hareketleri*

Bizi Ayıran Uçurum ABD'nin, İngiltere, Fransa ve diğer emperyalist güçlerin 20. yüzyıl ortalarında Güney'deki ilerici ve radikal hükümetleri şiddet yoluyla durdurabilmek için giriştiği müdahaleleri, ilerici liderleri darbe yoluyla devirdiği ve bazen de öldürttüğünü, bu ülkelerdeki ilerici ekonomik reformları tersine çevirebilmek için yapısal uyum programları dayattığını anlatıyor. Aradan geçen zamanda bu süreci son derece başarılı bir şekilde ve derinlemesine ele alan çok iyi iki kitap yayımlandı: ABD ve müttefikleri tarafından Güney'de girişilen sol karşıtı kanlı kampanyaları anlatan *The Jakarta Method* (Cakarta Yöntemi, Vincent Bevin) ile emperyalist ekonomi mekanizmasının dün ve bugününü ele alan *Sermaye ve Emperyalizm* (Utsa Patnaik ve Prabhat Patnaik, çev. Ata Türkoğlu, Kalkedon). Bunların dışında John Smith tarafından yazılan *Imperialism in the 21st Century* (21. Yüzyılda Emperyalizm, John Smith) ve *Value Chains: The New Economic Imperialism* (Değer Zincirleri: Yeni Ekonomik Emperyalizm, Intan Suwandi) kitaplarının okunmasını da tavsiye ederim.

1. D. Sullivan ve J. Hickel, "Capitalism and extreme poverty: A global analysis of real wages, human height, and mortality since the long 16th century", *World development*, 2023. Ayrıca bkz. J. Hickel ve D. Sullivan, "Capitalism, poverty, and the case for democratic socialism", *Monthly Review*, 2023.

3. *Güney'in yağmalanması*

Bizi Ayıran Uçurum'da Kuzey'in zengin ekonomilerinin Güney'e yaptıkları yardımdan çok daha fazlasını temellük ettiği anlatılıyor. Son yıllarda araştırmacılar "eşitsiz mübadele" konusunda yazan ilk teorisyenlerin yöntemlerini geliştirerek bu temellük sürecini çok daha etraflı bir şekilde niceliğe dökmeyi başardı. Ben de meslektaşlarımla birlikte çeşitli makaleler yoluyla bu alandaki çalışmalara katkıda bulundum. Bu yazılardan birinde Kuzey'in büyüyebilmesinin Güney'in emek, arazi, enerji ve malzemesini (ticaret yoluyla) büyük çaplı *net* temellüküne bağlı olduğunu gösteriyoruz. Bu temellük yıllık bazda, Kuzey rakamlarıyla 10 trilyondan fazla bir değere denk geliyor. Bu da Güney'deki ileri derecede yoksulluğun ortadan kaldırılması için gereken miktarın 70 kat fazlası demek.[2] Böylelikle Güney kalkınması için ihtiyaç duyduğu kaynaklardan mahrum kalıyor, yoksulluk sürekli hale geliyor ve Kuzey'in büyüyebilmesi için gereken toplumsal ve ekolojik maliyetler büyük oranda Güney'in sırtına yıkılmış oluyor.

4. *Ekolojik yıkımın sömürgecilik boyutu hakkında*

Bu kitabı yazdıktan sonra giderek iklim değişikliği ve ekolojik yıkım konularına yoğunlaştım. Son çalışmalarımızda meslektaşlarımla birlikte Kuzey'in zengin ülkelerinin büyük oranda bu krizden sorumlu olduğunu ama krizin sonuçlarının (toplumsal ve ekolojik zararlar anlamında) en çok Güney'e yüklendiğini gösteren verileri ele aldık. Bunu karbon salım rakamları üzerinden açıkça görebiliyoruz: Gezegenimizin kapasitesini aşan, yani iklimsel zararı ortaya çıkaran salımların yüzde 92'sinden Kuzey sorumlu.[3] Ayrıca 1970 yılından bu

2. J. Hickel, C. Dorninger, H. Wieland ve I. Suwandi, "Imperialist appropriation in the world economy: Drain from the global South through unequal exchange, 1990-2015", *Global Environmental Change*, 2022. Ayrıca bkz. J. Hickel, D. Sullivan ve H. Zoomkawala, "Plunder in the post-colonial era: quantifying drain from the global south through unequal exchange, 1960-2018", *New Political Economy* 26 (6), 2021.

yana malzeme kullanımındaki aşımların %74'ü de yüksek gelirli ülkeler tarafından gerçekleştiriliyor, bu da biyoçeşitlilik kaybına ve başka iklimsel yıkımın farklı biçimlerine yol açıyor.[4] Burada da atmosferin ve ekosistemlerin sömürgeleştirilme süreçlerini ve bu süreçlerin doğurduğu sonuçların da sömürgecilik hatlarını takip ettiğini görebiliyoruz.

5. *Sömürgecilik karşıtı stratejiler hakkında*

Kitabın sondan bir önceki bölümünde dünya ekonomisini daha adil hale getirmek ve Güney'in gerçek anlamda bağımsız bir kalkınma yoluna girebilmesini sağlayabilmek için savunmamız gereken bazı büyük yapısal değişimleri ele almıştım. Bu ilkeleri bugün de savunuyorum ve Kuzey'deki siyasi hareketlerin bu talepleri gündemlerinin merkezine alması gerektiğini düşünüyorum. Ama aynı zamanda emperyalist güçlerin bu değişimlere görünen gelecekte ikna olacağına inanmanın da saflık olacağı kanaatindeyim. Güney ülkelerinin sömürge olmaktan kurtulmak için durup bekleme lüksü yok. Ekonomik bağımsızlıklarını kazanabilmek için bu süreci tek taraflı olarak başlatacak adımları kendileri atabilirler. Son yıllarda aralarında Samir Amin, Ndongo Samba Sylla, Fadhel Kaboub ve Max Ajl'in de bulunduğu çeşitli büyük düşünürlerden de etkilenerek ben de bu konularda bir şeyler yazdım.[5] Kuzey'deki ilerici toplumsal hareketlerin yapması gereken şey Güney'deki özgürleşme ve özbelirlenim mücadeleleriyle aynı safta yer almak ve onları desteklemek olmalıdır.

6. *"Küçülme" ve küresel adalet hakkında*

Bizi Ayıran Uçurum'un son bölümünde, aslında kitabı yazma sürecimin son haftalarında tanıştığım "küçülme" fikrini ele almıştım. Kü-

3. J. Hickel, "Quantifying national responsibility for climate breakdown: an equality-based attribution approach for carbon dioxide emissions in excess of the planetary boundary", *The Lancet Planetary Health* 4 (9), 2020, e399-e404.

4. J. Hickel, D. W. O'Neill, A. L. Fanning ve H. Zoomkawala, "National responsibility for ecological breakdown: A fair-shares assessment of resource use, 1970-2017", *The Lancet Planetary Health* 6 (4), 2022, e342-e349.

5. Hickel, J., "How to achieve full decolonization", *New Internationalist*, 2022.

çülme, ekolojik yıkımı durdurmak ve Güney'in emperyalist temellükünü sona erdirmek için Kuzey'deki zengin ekonomilerin kaynak kullanımını azaltması gerektiğini ve bunun insanların yaşam koşullarını *iyileştirip* toplumsal açıdan daha iyi sonuçlar ortaya koyacak bir süreçle eşzamanlı olarak gerçekleştirilebileceğini savunuyor. Küçülme o zamanlar benim için yeni bir fikirdi ve henüz tam anlamıyla geliştirilebilmiş değildi. Aradan geçen dönemde bu konuda geniş kapsamlı bir bilimsel literatür, uluslararası raporlar ve çeşitli kitaplar ortaya çıktı. Küçülme fikriyle yeni tanışan veya bu fikri kafa karıştırıcı, zorlayıcı bulan okurlar için bu konudaki son çalışmam faydalı olabilir.[6] Nihayetinde benim için küçülme sadece ekolojiyle ilgili bir şey değil. Ekonomik adaletle, sömürgecilikten kurtulmayla ilgili bir şey.[7] Acilen ihtiyaç duyduğumuz post-kapitalist geçiş süreciyle ilgili bir şey.[8]

Sözün özü, bizim reformist değil devrimci değişimlere ihtiyacımız var. Devrimler önce hayal gücümüzün özgürleşmesini, halihazırdaki ekonominin ve buna bağlı ideolojilerin ayak bağlarından kurtulup kapitalizmden sonraki dünyayı hayal edebilmemizi gerektirir. Ama aynı zamanda örgütlenmek ve mücadele etmek gibi zor işlerin de üstesinden gelmemiz gerekiyor.

Dayanışmayla,

Jason

Barselona, 2023

6. J. Hickel ve G. Kallis, "Is green growth possible?" *New political economy* 25 (4), 2020, s. 469-86; J, Hickel, P. Brockway, G. Kallis, L. Keyßer, M. Lenzen, A. Slameršak, J. K. Steinberger ve D. Ürge-Vorsatz, "Urgent need for post-growth climate mitigation scenarios", *Nature Energy* 6 (8), 2021, s. 766-68; J. Hickel, "What does degrowth mean? A few points of clarification", *Globalizations* 18 (7), 2021, s. 1105-11; J. Hickel, G. Kallis, T. Jackson, D. W. O'Neill, J. B. Schor, J. K. Steinberger, P. A. Victor ve D. Ürge-Vorsatz, "Degrowth can work - here's how science can help", *Nature* 612 (7940), 2022, s. 400-3.

7. J. Hickel, "The anti-colonial politics of degrowth", *Political Geography* 88, 2021.

8. J. Hickel, *Çoğu Zarar Azı Karar*, çev. Deniz Keskin, Metis, 2021.

Jason Hickel

Bizi Ayıran Uçurum

Kalkınma sürecinde işlerin yolunda gittiği, dünyanın Güney'inin Kuzey'ini neredeyse yakaladığı, yoksulluğun son 30 yılda yarı yarıya azaldığı, 2030'a gelindiğinde yeryüzünden bütün bütün silineceği söyleniyor. Oysa dünyanın en güçlü devlet ve şirketlerinin desteğiyle anlatılan bir masal bu.

1960'dan bu yana Kuzey ile Güney arasındaki gelir farkı neredeyse üç katına çıktı. Günümüzde 4,3 milyar insan, yani dünya nüfusunun yarısından fazlası, günde 5 doların altında bir kazançla yaşamak zorunda. Öte yandaysa dünyanın en zengin 8 insanı insanlığın yarısının toplam gelirine denk bir serveti yönetiyor.

Peki bu uçurumu yaratan ne? On beşinci yüzyıldan bu yana Batı'nın dünyanın kalanını sömürmüş olmasının yol açtığı tahribat bir yana, yoksul ülkeler bugün de küresel ekonomik sisteme eşit koşullarda katılmıyor. Dünya Bankası ve IMF gibi uluslararası kuruluşlar eliyle Güney ülkelerine dayatılan yapısal reformlar ekonomilerine kasıtlı olarak zarar veriyor, Dünya Ticaret Örgütü'nün getirdiği kurallar da eşitsiz mübadeleyi körüklüyor. Dahası, Kuzey'in sömürüsünün yarattığı yoksulluğa artık küresel iklim krizinin olumsuz sonuçları ekleniyor.

Bizi Ayıran Uçurum, sorunları geçmişi ve bugünüyle berrak bir şekilde ortaya koyan bir kitap. Küresel ekonomi içinde yoksulluğa getirilecek ekonomik çözümler ile iklim felaketine getirilecek ekolojik çözümleri birlikte düşünüyor. Jason Hickel'ın Türkçe basıma özel önsöz ve sonsözüyle.

Metis Edebiyatdışı
ISBN-13: 978-605-316-297-1

Metis Yayınları
www.metiskitap.com